

पं. फुलेश्वर

श्रीमते वायुपुत्राय नमः ।

भाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

महामहोपाध्यायनागेशभट्टविरचितः

—— :*:०:*: ——

द्विवेदोपाह्वेन

बालगोविन्दशास्त्रिणा वैद्येन

संशोधितः

प्रकाशितश्च ।

—:०:*:०:—

गोपालचन्द्र चक्रवर्ती द्वारा भारतधर्म प्रेस, काशीमें मुद्रित ।

अभ्यर्थना ।

—**०**—

महोदयाः

अस्ति खलु विदितमेतद्यदधुना वाराणसेयानां विदुषां वैदुष्यम्प्रायः पाणिनिव्याकरणमधिष्ठायैव परिष्कारबलेन सर्वोपरि वरीवर्त्ति । व्याकरणञ्च तन्महर्षिभगवत्पतञ्जलि प्रणीतमहाभाष्यमन्तरेणऽकिञ्चित्करम् । तच्च महाभाष्यमत्यर्थ गूढ़ाऽभिप्रायमित्यालोच्य कैयटेन तदर्थबोधनाय प्रदीपो व्यधायि । ततः कालक्रमात् जनानां बुद्धिवैपुल्याऽभावात् परमकारुणिकेन महामहोपाध्यायनागेशभट्टेनोभयार्थद्योतकोद्योतो व्यधायि । किन्तु, अयमुद्योतोऽद्यावधि आपादचूड़ं न कापि मुद्रित इति महान् खेदः । केवलमादितोऽध्यायद्वयमुद्योतस्य 'बम्बई' नगरे मुद्रितम् । तृतीयाऽध्यायादारभ्याऽऽसमाप्ति मुद्रयितुमहं बद्धपरिकरः केवलं धाष्ट्र्यादेव सञ्जातोऽस्मि । तत्रभवतो नागेशभट्टविदुषः पुण्यप्रभाव एव मां तारयिष्यतीति मदीयो दृढ़विश्वासः ।

आदर्शपुस्तकञ्चैकमेव 'कथिदाय' विक्रमवत्सरलिखित मस्ति । एकमपरम्पुस्तकमद्याऽभ्यर्थनालेखकाले 'टीकमणि कालेज' संस्कृतपाठशालाया व्याकरणप्रधानाध्यापकेन श्रीमद्विद्वद्वरपूर्णचन्द्राचारिणा श्रीविद्वद्वरानन्तरामशास्त्रिणः सकाशादवाप्य प्रदत्तमिति, उभयोरपि विदुषोराजन्माहं ऋणी भविष्यामि । प्राप्तस्यास्य 'ख' संज्ञा भविष्यति । उद्योतस्यास्य सभाष्यस्य 'क' संज्ञकं पुस्तकं श्रीमद्विद्वद्वररामचन्द्रशर्मणा मम पित्रा संगृहीतन्तत्तु मदीयमेव । एताभ्यां मुद्रितेऽस्मिन्नुद्योते यदि कापि स्खलनं स्यात्तर्हि विद्वद्भिः क्षन्तव्यमिति

विदुषां वशंवदः ।

बालगोविन्द वैद्यः । मार्गशीर्ष १५ ।

श्रीरामकृष्णाभ्यां नमः ।

भाष्यप्रदीपोद्योते ।

तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

प्रत्ययः (३।१।१)

अधिकारेणेत्यस्य प्रयोजनमाह-यदि (दा) त्विति । अनेकस्येति प्रत्यासत्त्याश्रयणे तिपः पकारेण व्याप्त्याश्रये तप्तनप्तनथनाश्चेति तनपः पकारेणेत्यर्थः । एवञ्च गौरवाऽतिव्याप्त्यादिदोष-परिहारायाऽधिकार एव कर्तव्यस्तथा च प्रकृत्यादिष्वतिप्रसङ्ग इति भावः । तमाक्षिपति नन्विति । विधीयमानस्य सनादेः प्रथमान्ततया 'प्रत्यय' इत्यनेन सामानाधिकरण्यादेकवाक्यतया संज्ञासंवन्धः । अन्येषान्तु विभक्तित्वाद्वाक्यभेदेनैव संज्ञासंबन्ध इति भावः । सम्भवत्येकवाक्यत्व एव वाक्यभेदो दोषो न त्वसम्भव इति समाधत्ते नैतदिति । ननु विभक्तित्वात्कथं 'प्रत्यय' इत्यनेन तेषां संवन्ध इत्यत आह विभक्त्यन्तरेति । ननु सनादि-विधानार्थत्वात्प्रकृत्यादेरप्रधानतया संज्ञा न भविष्यतीत्यत आह सनादीति । अन्यत्राऽप्रधानत्वेऽपि अन्यत्र संस्कार्यत्वलक्षणस्या-ऽर्थत्वेऽविरोध इति भावः । ननु प्रकृतीनाम्प्रत्ययविधावुद्देश्य-

तया तासामेव संज्ञायामप्युद्देश्यत्वं न्याय्यं न तु प्रत्ययानामिति चेन्न समानविभक्तिकत्वेन प्रत्ययानां क्लृप्तोद्देश्यतया विभक्त्यन्तराऽध्याहारेण प्रकृत्यादीनामपि तत्सम्भवादित्यभिमानः । श्लाघादि विशेषणस्य प्रत्ययसंज्ञा कुतो नोद्भावितेत्यत आह उपाधिशब्देनेति । तुल्यन्यायत्वादिति । प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रकृत्या (:) तुल्यन्यायत्वमित्यर्थः । एवञ्चोपाधिषु तदुद्भावनेनैव विशेषणताप्युद्भावितैवेति भावः । तदन्तवाच्यः प्रत्ययान्तवाच्य इत्यर्थः । समान शब्द इति प्रयोगो भिन्नशब्दबोध्यतादशायां समानाधिकरणशब्दबोध्यो यः असौ प्रत्ययान्तशब्दवाच्यःसन्नुपाधिरुच्यत इत्यर्थः । यथा पञ्चालानां विषयः पाञ्चाल इत्यत्र 'देशो' इति हरिरित्यादौ च 'श्वादिः पशुः' नानार्थत्वात्सन्देहवारणाय इतिहरिः श्वेत्यादौ विशेषनियमार्थाय स्पष्टप्रतिपत्तये वा क्वचित्समानाधिकरणशब्दप्रयोगोऽपि । आभ्यामपत्यकर्त्रादीनामुपाधित्व व्यावृत्तिः । श्लाघादि व्यावृत्तिश्च श्लाघादीति । आदिना धातोः कर्मणः समानकर्तृकादित्यादि । अत एव तदसमानाधिकरणमेव गार्गिकया श्लाघ्यत इति पदान्तराभिधेयञ्च तदप्रयोगे च वुञोऽसाधुत्वमेकार्थः विशेष उपाधिरित्यादि कात्यायन वचनमिति न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः । न च प्रकृत्यादीनामिति । न च प्रातिपदिकत्वाऽभावः । फलम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादावुद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्त्वज्ञापनात् । ननु प्रतिसंज्ञि परश्चेत्युपस्थानात् प्रकृत्यादयोऽवधिविशेषाऽनुपादानेऽपि सन्निधानात्सनादेरेव परे भवन्त्वित्यत आह न चेति । युगपदिति शेषः । समासे इति नित्यसमासे इत्यर्थः । लौकिके प्रयोगे पौर्वापर्यस्य नियमाभावादुपाधेरपि परत्वाऽभाव इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह स्थितस्यैवेति तदनूद्य साधुत्वस्यैव विधेयत्वमिति भावः । विधायकत्वाऽभावादिति परत्वादिविधा-

यकत्वाभावादित्यर्थः । तद्विधायकत्वेऽप्याह अर्थस्य चेति । यथास्वमिति तेषामनवकाशत्वेन बाधकत्वमिति भावः । पर्यायेणेति यौगपद्ये हि विरोध इति भावः । सन्नादीनां परत्वबोधनेनैव सूत्रोपपत्तौ सनित्यादेर्विभक्तिविपरिणामादिनाऽर्थान्तरवर्णनमनुपपन्नमित्यत आह शब्दान्तरापेक्षमिति । प्रकृत्यपेक्षन्त्विति तासां पञ्चम्यन्तत्वादिति भावः । ननु राजादीनामपि प्रातिपदिकादिति निर्दिष्टत्वात्प्रत्ययसंज्ञायां परश्चेत्यस्य प्राप्तौ कथमुपसर्जनं पूर्वमित्येतत्सावकाशमत आह भोक्तुं व्रजतीति । अत्र समासाऽभावेनोपपदस्य परत्वं स्यादिति भावः । अर्थे परत्वाऽसम्भवस्योक्तत्वादाह उपाधिवाचिन इति । शब्दान्तर (रापेक्ष) मिति योऽनवकाशस्तद्विषये मा भूत् सावकाशविषये तु स्यादिति तात्पर्यम् । न च प्रातिपदिकाद्धातोरित्यनेन सर्वप्रकृतिनिर्देशात्तदंशे सावकाशविषयो दुर्लभ इति वाच्यम् स्वरान्तरगतं नित्यत्वं बाधित्वा पर्यायः स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । सिद्धेति ढक्लोप इत्यनुवादेन ढको विध्यनुमानवदिहाप्यनुवादेनैव प्रकृतिविधानाऽनुमानमिति भावः । ननु कुतश्चित्पूर्वस्माद्विधिर्नास्तीति कथमङ्गत्वमत आक्षेपादिति । तथा च पूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां विधानमिति भावः । पूर्वापेक्षेऽपि परत्वे इति अनभि (व्य) क्तो विधिः सामान्यत एव पूर्वोद्देशे न तु परत्वमात्रविधाने । वस्तुतो ढगादेर्मानान्तरेणाऽसिद्ध्या भवतु तद्विध्यनुमानम्प्रकृत्यादीनान्तु मानान्तरेण सिद्धतया तद्विध्यनुमानमेव दुर्लभमिति भावः । चिन्त्यमेतदिति इत्यादयः प्रत्ययसंज्ञा भवन्ति ते च प्रत्ययेभ्यः शब्दान्तरेभ्यो वा परे भवन्तीत्यत्र परशब्दस्य धर्मिप्रधानतया परत्वविशिष्टानां तेषामेव विधानं शाब्दं प्राप्ताऽप्राप्तविवेकन्यायेन तूद्देशमात्रविधानम् । अत एव सर्वोऽपि विशिष्टविधिरेव प्राप्ताऽप्राप्तन्यायेन (न) तु कस्य-

चिद्गुणविधित्वमिति मीमांसकाः न हि यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र प्राप्ताऽप्राप्तविवेकन्यायलब्धविधेयत्वमेव गृह्यत इत्यत्र मानमस्तीत्यङ्ग संज्ञाप्रयोजनमेव न तु विधिग्रहणसामर्थ्यात्प्राप (प्त) लब्व (ब्ध) विधेयत्वस्य ग्रहः। स्त्री ईयतीत्यादाविदंनिरूपिताङ्गस्य दुर्वारत्वेन व्यावर्त्याऽभावादितिचेन्न भनक्तीत्यादौ दीर्घवारणाय विधिग्रहणस्यावश्यकत्वादित्याशयात्। भूतविभक्त्या सिद्धत्वबोधकविभक्त्या। ननु भिन्ने वाक्ये स्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकता स्यादेवेत्यत आह वाक्यभेदेनाऽपीति। द्वितीयवाक्यस्याऽपि गुप्तिज् किद्भ्यो यः सन् प्रत्यय इत्येवंरूपस्यैव स्वीकारेण तत्रापि भूतविभक्त्या निर्देशात्पारार्थ्यमेव प्रकृत्यादीनामिति भावः। तेषामेव ताम्प्रति प्रयोजकत्वे हेतुमाह संज्ञासंबन्धेति। न च द्वितीयवाक्ये योग्यविभक्त्या विपरिणामो योग्यविभक्तिनिर्दिष्टेषु सनादिषु चारितार्थ्यादिति भावः। युक्त्यन्तरमप्याह द्वयोश्चेति। प्रत्ययसंज्ञायाः संज्ञित्वेन प्रत्ययापेक्षावत् प्रकृत्याद्यपेक्षायामपि प्रकृत्यादीनाम्प्रत्ययविधौ निमित्तभावेनोपक्षीणानां संज्ञाम्प्रत्यपेक्षाऽभावात् प्रत्ययसंज्ञानेत्यर्थो निमित्तिकार्यार्थत्वादित्यनेन प्रतिपादित इत्यर्थः। उभयाकांक्षया संबन्धस्य न्याय्यतरत्वादित्यभिमानः। वस्तुतस्तु गुवादिभ्यः सन्प्रत्ययः परो भवतीत्येवं विशिष्टस्य संज्ञिन एकवाक्यतया विधिसम्भवात् भिन्नवाक्यत्वे मानाऽभावान्न प्रकृत्यादीनां संज्ञाः। न ह्युद्भिदा यजत इत्यादौ नामधेयसंबन्धलाभाय वाक्यभेदं मन्वते न्यायविदः। तत्रोद्भित्संज्ञाविशिष्टस्यैव यागस्य विधानात्। शब्दार्थयोरभेदाच्च नाऽन्वया योग्यता नापि लक्षणा नञन्यथाऽसतः संज्ञाऽनुपपत्तिवत् आद्युदात्तस्याऽपि विधानाऽसंभवात्। प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसन्नियोग शिष्ट इति लुटः प्रथमस्येति सूत्रे (त्र) शेषस्थ भाष्यविरोधः। यदैव तासिः प्रवर्तते तदैवोदात्तत्वं युक्तमिति कैयटः। किञ्च संज्ञिनमुद्दि

संज्ञाविधाने पूर्वं बुद्धिविषयस्य संज्ञेत्यर्थस्य पूर्वोच्चारितः सञ्ज्ञी सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यमित्यादि भाष्यसम्मतत्वेऽपि प्रकृतेऽस्य सूत्रस्य शाटकं वये त्यादिवत् संज्ञाविशिष्टविधाने बाधकाऽभावात्। अयमेव निमित्तकार्य्यार्थत्वादिति भाष्यार्थः।

अयं भावः। निमित्तिनोऽनिर्ज्ञातत्वात्तेनैकवाक्यतया विशिष्टविधिसम्भवः। निमित्तिष्वन्वये तु वाक्यभेद आपततीति वाक्यभेदभिया न तैस्तस्या संबन्ध इति। प्रातिपदिकानामिति अर्थप्रतिपादकत्वेन लोकप्रसिद्धानामित्यर्थः। उपायभावेनेति काल्पनिक प्रकृतिप्रत्ययविभागमुपायत्वेनाश्रित्यान्वाख्यानादित्यर्थः। तदनुगुणेति तत्र निमित्तित्वाऽनुगुणा प्रथमा अन्याः प्रायेण निमित्तत्वाऽनुगुणा इत्याहुः। बहुषु निर्धारणे डतरोऽनुपपन्न इत्यत आह किं यदिति। प्रधाने कार्य्यसम्प्रत्ययादित्यस्य निमित्तिकार्यर्थत्वादित्यनेन पौनरुक्त्यमाशंक्याह प्रत्ययसंज्ञेति। पूर्वं प्रत्ययसंज्ञाया आकांक्षामङ्गीकृत्य प्रकृत्यादीनां निरपेक्षत्वात्संज्ञाऽभाव इत्थम्। इदानीन्तु प्रत्ययसंज्ञाया अपि गुणभूतेष्वाकांक्षा नास्तीति प्रतिपाद्यत इति विशेष इति भावः। वाक्यभेदभिया तैस्तस्या असंबन्ध इति प्रागुक्तम्।

अनेन तु तत्राऽन्वय प्रसक्त्यभाव एवोच्यत इति विशेष इति तत्वम्। भाष्ये को यातीत्युत्तरस्य वैकल्पिकत्वादप्रयोगः। उभयोः सम्प्रत्ययो भवतीति तत्र कथयितुः सम्प्रत्ययः तन्मूलकप्रयोगः। तथाऽत्रापि आचार्यस्तेनैव तात्पर्येण प्रयुक्तवान् शिष्याणाञ्च तथैव बोध इति भावः। प्रयोजनकृतमिति प्रयोजकत्वकृतं प्रेरणाकृतमित्यर्थः। भाष्ये यथापुनरित्यव्ययं अस्तुपुनरित्यर्थे। किं कृतमिति प्रेरकत्वाऽभावादिति भावः। अपूर्वोपदेशमात्रेण कथं प्राधान्यमत आह तदर्थत्वादिति तन्निष्पा-

दकत्वादित्यर्थः। प्रयोजकत्वादिति प्रयुज्यत इति प्रयोजकः प्रयोज्यत्वान्निमित्तित्वादित्यर्थः। प्रधानत्वाच्चेति अपूर्वोपदेशादित्यर्थः। योग्यतासम्भवादिति समानविभक्तिकत्वरूपयोग्यतासम्भवादित्यर्थः। न हि परत्वनिमित्तेति तद्व्याप्येत्यर्थः। तथा हि सति व्यापकाऽभावेन व्याप्याऽभावः सिद्ध्येदिति भावः।

अपि तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति। इदं चिन्त्यम्। राजपुरुष इत्यादौ प्रत्ययत्वाऽभावेऽपि पुरुषपदस्य परत्वदर्शनात्। अकचामिति अकचः प्रत्ययत्वफलम्प्रत्ययस्थादितीत्वे परविज्ञानमिति। परश्चेति परिभाषा प्रत्ययसंज्ञा चास्या लिङ्गम्। प्रत्ययसंज्ञकः परो भवतीत्यर्थ इति भावः। अन्तरङ्गत्वात्स्थानीति आन्तरतम्येनेत्यर्थः। आद्युदात्तत्वन्तु तव्यादौ चरितार्थमिति भावः। सा हीति प्रत्ययविधानेन परत्वेन प्रतिबद्धेत्यर्थः। शकारस्येत्संज्ञार्थमिति अत एव तृणह इत्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते। श्नमः शकारस्तु श्नान्नलोप इत्यत्र विशेषणार्थ इति भावः। नन्वेवम्परविज्ञानादिति पञ्चम्यनुपपन्ना हेतुत्वाऽभावादत आह फलमपीति भाष्ये। न च विकारा गमाः परे इत्येव पाठः तदुत्तरं सम्भवतीत्य (पि) पाठ इत्याशयः। अत्राहुः। प्रत्यय इत्यादीनां त्रयाणामप्यधिकारत्वेन प्रतिसूत्रमुपस्थितावेकवाक्यतया युगपदेव त्रयाणां विधानस्य न्याय्यत्वेन नाऽन्योऽन्यं प्रत्ययोऽन्यस्योद्देश्यता न्याय्येति कथं प्रत्ययसंज्ञायाः परत्वं फलं कथं वाऽऽद्युदात्तत्वमिति। अत एव लुटः प्रथमस्येत्यादि सूत्रस्थभाष्याऽविरोधः। तस्मादयमर्थः स्थानषष्ठ्यादि निर्देशाकांक्षाया विकारादीनामभावेन पर इत्यस्याऽसंबन्धे सन्नियोगशिष्टन्यायेन प्रत्यय इत्यादीनामप्यसंबन्ध इति। परविज्ञानादित्यस्य तत्सन्नियोगशिष्टत्वादित्यर्थः। सुचि तु तृणह इम् इत्यादि निर्देशान्न यासयोरिति ज्ञापकाच्च सन्नियोगशिष्ट न्यायाऽनित्यत्वे न प्रवर्तत एव संज्ञेति दिक्।

एतदेव ध्वनयत् विकारागमेषु परश्चेत्यस्याऽप्रवृत्तिं प्रश्नमुखेनोपपादयति भाष्ये किम्पुनरिति। पूर्वोदितस्येति स्थानसंबन्धस्याऽवयवसंबन्धस्य चेत्यर्थः। आनन्तर्यसंबन्ध इति धातोरिति पञ्चमीनिर्देशेन परविधानमुपपद्यत इति भावः। ननु धातोरित्यनुवृत्त्या क्यपोऽनुवृत्त्या च वाक्यभेदेन प्रत्ययस्यापि विधानं स्यादत आह श्रुतयोरेवेति। नन्वनुवृत्तप्रकृतेरपि विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यन्तविशेषणतया कथं प्रत्ययविधिरत आह प्रकृति प्रत्ययेति। ननु हन्तिना धातुविशेषणात् कथं धातुमात्रात्प्रसङ्गोऽत आह हन्तेरिति। भाष्ये यः स्वमर्थमिति प्रत्यायकत्वञ्च शब्दस्य स्वार्थविषयमेव गृह्यते यौगिकत्वादित्यर्थः। पूर्वोपात्तेति यौगिकार्थस्य शब्दस्य संज्ञात्वेन विनियोगकाले शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारेण पूर्वोपात्तयौगिकार्थत्यागादित्यर्थः।

संज्ञानां कृत्रिमत्वात्तस्य पूर्वोपात्तत्वं बोध्यम्। प्रकारान्तरम् अन्यत्र शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि महासंज्ञाविषये तादृशार्थवच्छब्द स्यैव तत्त्वमित्यादि। दुरुत्तरत्वादिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यद्योत्याऽर्थाऽभावनिश्चयेन तेषामर्थवत्त्वाऽभावे शंकिते प्रकृत्यर्थ एवाऽस्याऽप्यर्थ इत्यसदुत्तरमित्यर्थः। स्वार्थे इत्यस्य चार्थराहित्ये एव तात्पर्यमिति भावः। कादीनां केनापि प्रत्याय्यमानत्वाभावात् कर्मव्युत्पत्त्यभावेऽपि कथं तेषां प्रत्ययत्वमर्थस्यैव तु तत्प्राप्नोतीत्यत आह अभिधेयेति। अभिधानं शब्दः। एकस्य कथमुभयसाधनत्वमित्यत आह एक एवेति। निपातनादिति वस्तुतोऽन्तभावितण्यर्थात्प्रत्यय इति वक्तुमुचितम्। प्रत्ययस्येति अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्प्रत्ययस्यैवार्थवत्त्वं नाऽऽगमानामिति भावः।

वधनभविरङ्ग्याद्यादेशानामपि न स्वीयार्थप्रत्यायकता। किन्तु स्थान्यर्थप्रत्यायकतैव। अत एव कोशादौ तेषां पृथगर्था-

ऽनिर्देशः । अत एव च 'नभ' शब्दादपि नाभिशब्दप्रकारक स्तदर्थबोधो नाभिहित इति । न तु कदाचिदपि नभ हित इति । येऽपि शास्त्रानभिज्ञास्तेऽपि वृद्धव्यवहारात्तथैव प्रतियन्ति । एतदर्थमेव भाष्ये स्वमर्थमित्यत्र स्वमितिपदोपादानं स्थानिनो नष्टत्वादन्येन प्रत्याय्यमानार्थकोऽपि नेति दिक् ॥ १ ॥

परश्च (३।१।२)

पञ्चमीति परशब्दाऽध्याहार एव व्याख्यास्यते न तु पूर्व शब्दाध्याहारो गापोष्टगित्यादावपि षष्ठ्या आनन्तर्यार्थत्वेन धातोरिति पञ्चम्या पूर्ववदेव परशब्दाध्याहार इति भावः ।

पर शब्दाध्याहारेणेति तदर्थघटितवाक्यार्थेऽस्यैकदेशस्य वृत्तिस्वीकारेणेत्यर्थः । एवं पूर्वशब्दाध्याहारेणेत्यपि व्याख्येयम् । पूर्वशब्देति व्याख्यानं दुर्ज्ञेयमिति भावः । आनन्तर्यस्येति हलोऽनन्तरा इत्यादौ तस्याऽव्यवहितपर्यायत्वादित्यर्थः । प्रत्ययनियमेऽन्येषाम्परदेश नियमस्याऽलाभादभिमतं देशनियमं दर्शयति बहुजेवेति । पञ्चमीनिर्देशे मध्यशब्दाध्याहाराऽसम्भवादाह षष्ठीति । व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादौ । अव्ययसर्वनाम्नामित्यादौ प्राक्टेरित्युपादानं विना टेः प्राग्विधेरसिद्धेः कथं नियमोऽत आह अव्ययेति । मध्यश्च तत्र टिः प्राग्रूप एव ग्राह्यो व्याख्यानादित्यभिमानः । केचित्तु प्राक्टेरित्यावर्त्य नियमो व्याख्येय इत्याहुः । प्राक्टेरित्युपादानात्कथं मध्यमात्रापेक्षो नियमोऽत आह मध्यमात्रेति । मध्यान्तरे इति व्रीहिशब्दे रेफेका रयोरीकारहकारयोर्मध्ये च स्यादिति भावः । सामान्यनियमाश्रयो (ये) तदुपस्थितिबीजमाहयन्मध्यसामान्यमिति ।

नन्वत्र देशानियमे बहुजादीनां नियतदेशत्वं न स्यात्। किञ्च देशनियमाऽसम्भवः प्राधान्येन प्रत्ययनियमस्यैव युक्तत्वादित्यभिप्रेत्य भाष्ये एवमपीति। तदाशयमाह बहुजकचोरिति। नन्वेवं देशो नियम्यत इति भाष्यमनुपपन्नमत आह प्रत्ययनियमेऽपीति। ननु देशनियमेऽप्रधानसंकोचः प्रत्ययनियमे प्रधानसंकोचाऽपेक्षयाऽप्रधानसंकोचस्य न्याय्यत्वेन देशनियम एवोचित इति चेन्न आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेन तदग्र एवकारनिवेशात् कर्मणि द्वितीयेत्यादौ सूत्रकारस्य प्रधानसंकोचकप्रत्ययनियमे एव तात्पर्याच्च। किञ्च लोकेऽपि प्रधानस्य राजादेरेव स्थाननियमादि दृश्यते। राज्ञाऽत्रैव स्थेयमित्यादिप्रकारेणेति दिक्। भाष्ये स कदाचित् पूर्वः कदाचित्पर इति। प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्विनिगमनाविरहाद्वा। तस्मादिति। ते प्राग्धातोरित्यादौ उत्तरांशविकलाया इव परश्चेति कृतेऽपि व्यवहितप्रयोगवारणाय प्रकृते एवोत्तराङ्गविकलाया इव सूत्राऽभावे षष्ठ्यंश विकलायाः प्रवृत्तिरिति गूढोभिप्रायः। उक्तमभिप्राय मजानानः शंकते भाष्ये सतस्तत्रेति। कार्यशब्ददर्शनाश्रयेण वैषम्यमित्याह तत्रेति। उत्तरस्येति षष्ठीनिर्देशादिति भावः। स्वाभाविके परत्वे किं तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनेत्यत आह नित्या इति। नन्वेकस्याः षष्ठ्या अर्थद्वयपरत्वं कथमित्यत आह प्रदेशेष्विति। तत्र तत्रोपस्थितं भिन्नं भिन्नमेवेत्यर्थः। उत्तरस्य भावो भवतीति भाष्ये परतः स्यादित्यनेन सूचितम् प्रत्ययः परो भवतीत्यनेनाऽस्य समानार्थत्वादिति भावः। निर्देशेति लघुनिर्देशेत्यर्थः। ननु प्रत्ययस्याऽ-नियतदेशत्वे पूर्वमपि प्रत्ययप्रयोगे साधुत्वं स्यादत आह अयमर्थ इति। एवञ्च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्परशब्दाऽध्याहारे आवश्यकेऽन्याध्याहारे मानाऽभावान्नाऽन्यदेशस्थस्य

साधुत्वमिति भावः। अनियतदेशा भवत्विति अभ्युपगमवादेनोक्तम् भवत्वित्यस्य प्रसज्यतामिति वाऽर्थः। परश्चेति सूत्राऽकरणलाघवाऽनुरोधात् प्रत्ययसंज्ञा सम्भवत्यप्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन विधेयेति तात्पर्यम्। तदेवेति। धातोः प्रातिपदित्याद्यनुवृत्तेस्ततः पर एव भविष्यति। ततः परस्यैव वा संज्ञेत्यादी त्यर्थः। पूर्वम्प्रयोजनाऽनुक्तेर्वाशब्दं भाष्यकृत्तदर्थे व्याचष्टे इत्याह वेति। शास्त्रेण दृष्टानामेव लोपविधाना त्कथमत्यन्तापरदृष्टतेत्यत आह परेणेति। ननु परत्रोत्पन्नस्यैव प्रत्ययत्वेनाऽपृक्तत्वप्रयुक्तत्वलोपः पूर्वभूतानां न लोपो नापि साधुत्वमत आह तेषामिति। ततश्च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञेति नियमाप्राप्त्या पूर्वोत्पन्नस्यापि लोपादि सिध्यतीत्यर्थः। अपृक्तसंज्ञा कदाचित्प्रत्ययत्ववतोऽपीति भावः। ननु पूर्वभूतेति तथा चाऽग्निचित्यपि लोपादि सिध्यतीत्यर्थः। ननु पूर्वभूतेऽपि कदाचित्स्यादिति भावः। न हि तेष्विति। एवञ्चोत्तरस्येत्यत्राऽसंबन्ध इति भावः।

परश्चेत्यस्य करणे तु तत्सामर्थ्यात् परत्वबुद्धिविशिष्टोऽवौद्धः क्विन्नित्यर्थ इति तात्पर्यम्। नन्वत्यन्ताऽसत्त्वमुत्पत्ति र्लोपो वा किमिति विधीयते इत्यत आह केवलमिति। प्रसक्ताऽदर्शनस्यैव लोपत्वेन प्रयुक्तत्वबुद्धये उत्पत्तिवोधनमिति भावः। णित्कार्यं एवौ परभूतेति। क्विति णिति तिपिति कृतीत्यादीनां परसप्तमीत्वादिति भावः। यदेति यद्विषये इत्यर्थः एकविषये आनन्त्या नानादेशविधाने मानाऽभावात्। युगपत्तु दिग्राचकद्वयेनाऽन्वयाऽसम्भवः। एवं पक्षे इत्यस्यापि विषयविशेष इत्यर्थः। अन्यथाऽसङ्गतिः स्पष्टैव। अतएव स्पृश इत्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिः। प्रकारान्तरेण व्याख्यानेतदसङ्गतिः। विषयविशेषमेवाह स्पृश इति। अत्रैकस्य स्पृश एव लक्ष्यत्वान्न लक्ष्यभेदेनापि

लक्षणावृत्तिः। एवञ्च कित्त्वसामर्थ्येनोत्तरस्य वौद्धो भावो भवतीत्यर्थो वक्तुं शक्यः परग्रहणऽभावेऽपीत्याशयः। भाष्ये अपरभूतानामिति। न परभूता अपरभूता न विधन्ते परभूता येषामिति चाऽर्थः। तेनकेवलप्रत्ययानां केवलप्रकृतीनाञ्चेत्यर्थः। तदेतदुक्तमप्रत्ययिकेत्यादिना भाष्ये। प्रकृतिरर्थाऽभिधाने कर्तव्येऽप्रत्ययिकाऽपि प्रयुज्यमाना दृश्यत इत्यर्थः। तथा च लोके दृश्यमानानामसाधुत्व प्रतिपादनाय परश्चेति सूत्रमिति भावः। भाष्ये यो वभ्रुर्मण्डुर्लमकः स देवदत्तः केत्यर्थः। देवदत्तस्तु नोदाहरणमन्यथा वाभ्रव्यादिषु प्रयोक्तव्येषु वभ्रुरित्यादि प्रयुज्यते इति कथनवत् दैवदित्तिरिति प्रयोक्तव्ये दैवदत्त इति इत्यपि भाष्ये वक्तव्यं स्यात्। कचित् तथा पाठं दृष्ट्वा व्याचष्टे देवदत्तादय इति। वभ्रुरित्यादौ प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरपि प्रयोगात्कस्याऽसाधुत्वमुच्यते इत्यत आह तदपत्य इति। नन्वभेदोपचाररूपलक्षणया प्रयोगे साधुत्वनिश्चयात्कथमस्याऽसाधुत्वमिति शंकते नन्विति। नाऽयमभेदोपचारेण प्रयोगो भृत्यादेरपि प्रतिपत्त्यापत्तेरित्युत्तराशयः। अभेदोपचारं विनोपगुसंवन्ध्यपत्यमित्यर्थप्रतिपिपादयिषया प्रयुक्ता केवला प्रकृतिस्तथा प्रयुक्तः केवलः प्रत्ययश्चाऽसाधुरित्याह तस्मादिति। वहुवचनान्तवदित्यनेन तत्र वभ्रुसंवन्ध्यपत्यमित्यर्थविषयलक्षणां दर्शयति अनेन साधुत्वमिति। उक्तरीत्याऽपत्यार्थवोधविवक्षायां वभुरित्यस्य प्रमाणमित्यर्थे द्वयसज्मात्रस्येत्यर्थः। अयं भावः। समानेऽर्थे ऽन्वाख्यातस्य निवर्त्तक इत्युक्तेस्तत्रार्थे प्रत्ययस्य साधुत्वकथनात् केवलप्रकृत्यादेरसाधुत्वमिति। रघूणामित्यादौ तु तदपत्ये रघुत्वाऽऽरोपेण रघुत्वेनैव रूपेण तेषां वोधान्नाऽसाधुत्वम्। तत्संवन्ध्यपत्ये हि अणरसमासयोरेव साधुत्वमिति सूत्रार्थात्। वभ्रुमण्डु गर्गादि, लमको नडादिरुपकादिश्च। प्रागुक्तयुक्तिभिः परत्वे सिद्धे परश्चेत्येतत्

प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थत्वेन केवलप्रकृतेर्न प्रयोगो नापि केवलप्रत्ययस्येति सिद्धम्। भाष्ये असाधुत्वोपपादकम्पर श्चेत्यस्योदाहरणत्वोपपादकञ्चअवृत्तिजा इति। एकार्थीभाव-रूपवृत्तिविषयाऽभावेऽपि जाता उच्चारिता वृत्तिः। द्वयसादि-सदृशाः प्रमाणार्थका बहुच्सदृशसंघादिवाचिबहुशब्दवत् द्वयासदयोऽपि साधवः स्युरिति तद्वारणार्थं परश्चेतीति भाष्यार्थः। वहुजपेक्षया भिन्नार्थत्वादस्तु बहुशब्दस्य साधुत्वमेषां त्वर्थान्तरवृत्तित्वाऽभावादसाधुत्वमेवेति भाव-स्तदाह अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्येति। तत्सदृशानुपूर्वीकत्वात्त-दर्थत्वभ्रान्त्येत्यर्थः। प्रत्ययः पर एवेति नियमेऽर्थतः शब्द-तश्च यः प्रत्ययजातीयः स पर एवेत्यर्थेनास्याऽसाधुत्वं वोध्यम्। अन्यथाऽस्य प्रत्ययत्वाऽभावेन कथं नियमेनाऽसा-धुत्वं वोध्येत। एतेन प्रकृत्युद्देशोनैव प्रत्ययानां विधानात्केवल-प्रत्ययस्याऽसाधुत्वे सिद्धे कथमिदं परश्चेत्यस्य प्रयोजनमित्ययास्तम्। अन्येत्विति। अत्र पक्षे बहोरपि द्वयसादितुल्यत्वेन दृष्टान्तत्वाऽनुपपत्तिरित्यरुचिः। धातोरिच्छायां वा सन् प्रत्ययसंज्ञो भवतीत्यर्थे प्रधानवाधस्य न्याय्यत्वेनाऽप्रधान संज्ञाया एव विकल्पः स्यात्। न च स इष्टः। परग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् प्रधानन्यायावाधेन सन एव विकल्पः इति वा-वचनेत्यादिभाष्यस्य तात्पर्यार्थः। त मुपपादयति तस्मादित्यु-त्तरेरि। परश्चेत्यस्य सत्वेऽपि अप्रधानत्वात्परत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति दूषयति नत्वत्रेति। नियतत्वादिति तथा च तद्विकल्पो नेष्ट इति भावः। तस्मादिति वचनाद्वेति तेन। सूत्रेणोत्तरस्येत्य स्याप्युपस्थितावेकार्थकशब्दद्वयेन नित्यं परत्वस्य वोधनेन पश्चात् तद्विरुद्धो विकल्पस्तस्य वोधयितुमशक्य इत्यर्थः भाष्ये वा पर इत्येतदभिसंवध्यत इति यः परः स वा भवतीत्यर्थः। तस्या

एवेति प्रधानत्वेन प्रत्ययविकल्पस्याऽन्याय्यत्वादिति भावः। प्रत्याख्यात इति सत्वेऽपि न संज्ञाया विशेषणं तद्विकल्पस्याऽनिष्टेः परश्चेति सत्वेऽपि परत्वविकल्याभाववत्। तत्र सामर्थ्यात् वृत्त्या वाक्यवाधभ्रमनिवृत्त्यर्थं सत एव विशेषणं वाग्रहणम्। ध्वनितं चेदं समर्थानाम्प्रथमादिति सूत्रे भाष्य इत्यपि वोध्यम्।

प्रयोगार्थमिदमिति प्रयोगानियमार्थमेवेदमित्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। भाष्ये प्रत्ययपरैवेति। सामर्थ्यात्प्रत्ययो नित्यं सदा परः प्रयोक्तव्य इत्यर्थेनैतन्नियमसिद्धिरित्यर्थः। ननु पर एव स्यादिति नियमे वभ्रुरित्यादेरपि साधुत्वं स्यादिति चेन्न परः स्यादेवेत्यर्थात्। तद्ध्वनयन् व्याचष्टे नित्यपर इति। मा कदाचित् परो न प्रयोजीति। तेनोभयनियत्वमफललाभ इति भावः॥ २॥

आद्युदात्तश्च (३।१।३)

एते त्रयोऽप्यधिकाराः। यत्तु परश्चाद्युदात्तश्चेत्यनयोः परिभाषात्वमुक्तं तन्न लिङ्गाभावात्। न च प्रत्ययसंज्ञैव लिङ्गम् एकवाक्यतया त्रयाणामपि विधानेनान्यतरलिङ्गत्वाऽयोगात्।

सह विधानश्चात्रैव सूत्रे भाष्येऽग्रे स्फुटतरम्। भाष्येऽन्तोदात्तो मा भूदिति। अस्वरकाच उच्चारणऽभावेऽपि आद्युदात्तत्वनियमो न स्यादित्यर्थः। नैतदिति। अस्वरकोच्चारणाऽभावादनियतान्तोदात्तत्वादौ प्राप्ते चित इत्यादि। चित एवेत्यादि नियमार्थमित्यर्थः। प्रत्ययविषयैर्नियमैरन्येषु स्वरेषु प्रतिवद्धेषु अस्वरकोच्चारणाऽसम्भवादाद्युदात्त एव भविष्यतीति किमनेन सूत्रेणेति भावः। ननु लोके त्रैस्वर्यनियमाऽभावेनाऽस्वरकास्याप्यच उच्चारणमस्त्येवोदात्तादीनामभावस्यैकश्रुतित्वात्। एकश्रुतेरतिरि-

क्तत्वे तु स्यादिति कथमाद्युदात्तत्वसिद्धिः । न च दूरात्सं बुद्धावेव साऽपि नियता विभाषाछन्दसीत्यादेवैयर्थ्यापत्तेः । नाऽत्रापि पाक्षिक्यास्तस्या दुर्वारत्वमिति चेन्न लोके त्रैस्वर्यपक्षे वेदे वाऽऽद्युदात्तार्थमिदं सूत्रं नियमैः सिद्धत्वाद्व्यर्थमिति भाष्याशयात् । पक्षे लोके एकश्रुतिरिष्टैवेत्याहुः । अनियत स्वरेति । पूर्वनियमे तु चितोऽन्यस्वराऽव्यावृत्त्या नियतशास्त्रार्थाऽपत्त्या दृष्टाऽनुरोधादावृत्त्योभयविधनियमे मानाऽभावाच्चाऽन्तोदात्त एव । चिदित्येव नियमः स्यादिति । अन्यत्राऽनियमः स्यादित्यर्थः । उत्पन्नः प्रत्यय इति । प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परिभाषाया अनुवाद विषयत्वादिति भावः । तद्ध्वनयन् व्याचष्टे उत्पद्यमान एवेति । तथा चैतदकरणे प्रत्ययस्यानुवाद्यत्वाभावान्न परिभाषोपस्थितिरिति भावः । भाष्ये संज्ञासन्नियोगेनेति । अत्र करणे त्रयाणामप्यधिकारत्वादेक वाक्यतया त्रितयविशिष्टतव्यादेर्विधानात् । अन्यत्र करणे तु प्रत्ययाऽनुवादेन विधानान्न सन्नियोग इति भावः । भाष्ये द्विराद्युदात्तग्रहणमिति । प्रत्ययस्य चेति करणेऽपि तस्याद्युदात्तग्रहणाल्लब्धमिति भावेनेदम् । तदादेराद्युदात्तमिति । तदादेरिति तत्पुरुषः । तदन्त स्येति बहुव्रीहिः । ञ्नित्यादिरिति । ञ्निदन्तस्य ञ्नितिपरे पूर्वस्य चाद्युदात्तविधायकम् । ननु प्रत्ययस्येत्यनेन सिद्धो ञ्नित्यादिरिति सूत्रं स्वस्मिन्नेव तदादितदन्तग्रहणाऽभावस्य ज्ञापकं किन्न स्यादिति चेन्न प्रथमं ञ्नित्यादिरिति सूत्रे विरोधोपस्थित्यभावेनोत्तरकालिकप्रत्ययस्येत्यस्य बोध एव तदुपस्थित्या तत्रैव तदभावकल्पनेत्याशयात् । प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वमिति । स्वरविधौ 'संघातः कार्यी' इत्यर्थस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वादनुदात्तत्वं सर्वस्येति तात्पर्यम् । पूर्वप्रयोजनस्य ज्ञापकेन खण्डनादाह तदर्थ इति । अन्यथेति । षष्ठे सूत्रकरण इत्यर्थः । तस्मादागमा

ऽनुदात्तत्वसिद्धये इह वचनमीति भावः । एतदुत्तरं भाष्यमेक देश्युक्तिः । भाष्ये वक्ष्यामिति । व्याख्यास्यामि ज्ञापकादित्यर्थः । अन्योऽत्रेति शेषनिघातेनाऽऽगमाऽनुदात्तत्ववादी के पुनरित्यस्य शेषनिघातेन यत्र न सिध्यति ते के इत्यर्थः । तृन् तृजन्तत्वे ञ्नि-तीति चित इति चोदात्तत्वे शेषनिघातेन सिद्धेराह लुडिति । षष्ठाऽ-ध्याये प्रत्ययस्य चेति सूत्रकरण वादी उत्तरयति भाष्ये इड् लवितेति । तद्ध्वनयन् व्याचष्टे तासिभक्तत्वादिडुदात्त इति । एवञ्च लवितेत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वसिद्धिरागमानुदात्तत्व-वचनस्य षाष्ठसूत्र वादिमते फलमित्यर्थः । अपरः फलं नास्तीत्याह भाष्ये इड्तावन्न प्रयोजयतीति । षष्ठतृतीययोरन्यतरत्र पाठेऽपि । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवाऽऽद्युदात्तत्वप्रवृत्त्या ततः शेषनिघातेनेटोऽनु-दात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरसिद्धेरित्यर्थः । परोऽन्तङ्गत्वमपश्यन् स्वमते परत्वेन पूर्वमिडागमं स्थापयितुमाह इदमिहेत्यादिना परत्वादिडागम इत्यन्तेन । अपरः स्वाशयम्प्रकटयति अन्तरङ्ग-न्तर्हीति । षष्ठे सूत्रकरणेऽपि ज्ञापकात्तदादिविध्यभावेनाऽन्तरङ्ग-त्वात्पूर्वं स्वरे पश्चादिटि उदात्तनिवृत्तिस्वरे शेषनिघातसिद्धेराग माऽनुदात्तत्वं निष्फलमिति भावः । उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वेनेयर्थः । नेदम्भाष्यं तृतीये सूत्रमिति पक्षे उपक्रमोपसंहारविरोधात् । अत एव लवितव्यमित्यपि न फलम् अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरप्रवृत्तेः । इड्विधौ प्रकृतिप्रत्ययो-भयाऽऽश्रयणे वीजमाह अङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः । एवञ्च तस्या उभयाश्रितत्वादस्यापि तत्वमिति भावः । एवं शेषनिघातेनाऽऽगमानुदात्तत्वमिति वादिना षष्ठे सूत्राऽऽरम्भ-वादिनम्प्रत्यागमाऽनुदात्तवचनस्येटः प्रयोजनत्वाऽभावे उक्ते प्रयो-जनान्तरमाह सीयुट् तर्हीति । अनवकाशत्वे सत्येव विशेषविहित-त्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकत्वादाह परत्वाद्वेति । लादेशनिनित्ताऽऽद्य

दात्तत्वस्य यात इत्यादिरवकाशः। शयिषीष्टेत्यादौ लसार्वधातु-कानुदात्तत्वात्सीयुट् सावकाशः। प्रकृते उभयप्रसङ्गे परत्वात्सी-युडित्यर्थः। लाऽवस्थायान्तु न स्वरस्तस्याऽनच्कत्वात्। न च पूर्वं सीयुटि अनिर्दिश्यमानत्वान्न समुदायस्य, व्यवहितत्वान्न निर्दिश्यमानस्येत्यादेशाऽप्रवृत्तिरेव स्यादिति वाच्यम् धातोरित्य-स्य विहितविशेषणत्वाऽङ्गीकारेण व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः। प्रकृति-रप्याश्रितेति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः। अन्तरङ्गमेवेति। तत इण् न प्रयोजयतीत्यर्थः। एवञ्च तृतीये एतत्सूत्रपाठेऽपि आगमाऽनुदात्तत्ववचनमावश्यकमित्याह भाष्ये क्रियमाणे-ऽपीति। यद्यपि तिवादीनाम्प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन सिद्धम् तथाप्यधिकृतस्याऽसंबन्धे मानाऽभाव इति प्रत्ययसंज्ञासन्नियो-गेनेत्युक्तम्। परस्येत्यस्याप्यत्र संबन्धे बाधकाभावः धातोः परत्वस्यापि सत्त्वात्। न च तृतीये सूत्रे लस्य स्थाने इडुदात्तो भवतीति उत्पत्तिकाल एव स्वरविधानादनुवादविषयाऽपायादागमा इति परिभाषाया अप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योदात्तत्वाऽप्राप्त्योच्चा-र्यमाणस्येट एवाऽऽद्युदात्तत्वे सीयुटः शेषनिघातेन सिद्धिरिति वाच्यम् आगमसन्निधाने विधीयमानस्याऽपि तस्य प्रत्ययसंज्ञाऽवि-शिष्टे एवाऽऽद्युदात्तत्वञ्च तत् सन्नियोगेन विशिष्टे एवेत्यभिधानात्। अन्यथा तावत एव पृथक् प्रत्ययत्वे सीयुडन्तस्याऽङ्गत्वं स्यात्। तथा च तदन्तस्याऽपि लविषीढ्ढ्वमित्यादौ गुणः स्यात्। इटो-ऽदित्य कारस्येति। अत्र स्वरितत्वं नाऽऽशङ्क्यम् औपदेशिक प्रत्ययत्वाऽभावात् द्विलाच्च। भाष्ये यदयं यासुडिति। न च परस्मैपदनिमित्तकत्वादस्याऽऽदेशोऽन्तरङ्गप्रवृत्त्या पूर्वमेवाऽन्तरङ्ग-त्वात्परत्वाद्वा प्रत्ययाऽऽद्युदात्तत्वे ततो यासुडस्वरको वा स्यात् शेषनिघातेनाऽनुदात्तो वेति चरितार्थमुदात्तग्रहणं कथं ज्ञापक निति वाच्यम् परस्मैपदेष्वित्यस्य विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य लाऽव-

स्थायामेव यासुटि ततो लादेशे तन्निमित्तकाऽऽद्युदात्तत्वे यासुट्सिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकमित्याशयात् । भाष्ये शक्यमेवं लब्धुमिति । एवं रीत्येदं लब्धुं शक्यम् न त्वपूर्वं वचनमेवेत्यर्थः । यद्येववचनादिति । तस्मिन्नितिपरिभाषासत्त्वेन विषयसप्तम्यनुचितेति भावः । अथापीति उक्त आशयः । आगमैस्त्विति । अयं दोषः षाष्ठवादिमत इत्याह आरब्धे त्विति । तृतीये चाऽऽरब्धे त्वित्यर्थः । प्रत्ययसंज्ञेति । लावस्थायां सीयुडादावप्याद्युदात्तत्वं केवलस्यैवेति पूर्वं जाता अपि शेषनिघातेनाऽनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । एवञ्च तस्याऽनुदात्तत्वायाऽऽगमाऽनुदात्तत्ववचनमनावश्यकमिति तात्पर्यम् । अङ्गसंज्ञा तु न तस्यां 'यदागमा' इति न्यायेन विशिष्टस्यैव प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणात् । एवञ्च यासुटोऽपि शेषनिघातेनाऽनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तग्रहणस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकाऽसम्भवोपि ध्वनितः ।

एवञ्च त्वविषीयेत्युदाहरणविषया क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाऽऽद्युदात्तत्वे इत्याद्येकदेशयुक्तिरसंगतेति बोध्यम् । ननु तृतीये सूत्रमतेऽपि अनुदात्तंपदमित्यस्य परिभाषात्वात्तेनैकवाक्यतायामाद्युदात्तविधिकाले सन्निहितानामेव तेन निघातविधानात्पश्चात्सन्निहितस्येत्यनेन निघाताऽप्राप्तेरागमाऽनुदात्तत्ववचनमावश्यकमिति चेन्न 'चिनुत' इत्यादौ श्नोरनुदात्तत्वसिद्धयेऽसन्निहितस्याऽपि तेन निघाताऽवश्यम्भावेन पदग्रहणं परिभाणार्थमिति वक्ष्यमाणया रीत्या न्यायसिद्धत्वेन च तन्मते वचनस्याऽनावश्यकत्वात् । न चैकपदे विशेषविधिं विना द्वयोरुदात्तयोरभावादुदात्तस्वरितयोरभावाच्च अस्वरकस्याऽच उच्चारणाऽभावादनुदात्तत्वमेवेति वाच्यम् एकश्रुतिविधये उक्तस्वररहितस्याप्युच्चारणसत्वात् । एकश्रुतिशास्त्रस्य विध्यर्थत्वे सम्भवति नियमार्थत्वाऽसम्भवाच्च । अत एवाऽनुदात्तम्पदमित्यस्य चारि-

तार्थ्यम् । 'चिनु' इत्यत्र शेषनिघाताऽप्रवृत्तिस्तु हेरपित्त्वस्य चिणु- हीत्यादौ चारितार्थ्येन प्रकृतेऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन स्वरात्पूर्वं तुकः प्रवृत्त्या स्वरैकवाक्यताऽऽपन्नस्याऽनुदात्तम्पदमित्यस्याऽप्र- वृत्तेरिति बोध्यम् । 'आगमा अनुदात्ता' इति न कर्तव्यम् किन्तु ते अविद्यमानवदित्येव कार्यमित्याह षाष्ठवादी भाष्ये आगमा इति । लवितेत्यस्य लुडन्तत्वे तृजन्तत्वे वाऽन्तोदात्तत्वेन स्वरित- प्राप्त्यभावादाह तृनन्तत्वादिति । कृतंत्विति । सत्यविद्यमानवत्त्वेन इह 'ति' प्रत्ययस्यैवाद्युदात्तत्वे शेषनिघातेनाऽऽगमानामनुदात्तत्वं सिद्धमिति भावः । शेषनिघातप्राप्ताऽनुदात्तव्यावृत्तये उदात्तग्रहणं चरितार्थमितिदिक् । एवञ्चाऽऽगमाऽनुदात्तत्वं न तार्तीयसूत्र- फलम् षष्ठेऽपि ज्ञापकेन सिद्धत्वादित्यभिमानेनैकदेश्युत्तरवार्त्ति- कस्थं 'वा' शब्दं तदर्थे व्याचष्टे आद्युदात्तस्य तर्हीति । प्रागुक्त कैयटध्वनितरीत्या ज्ञापकाऽसम्भवे तु आगमानुदात्तत्वरूपं प्रयो- जनं स्थितमेव । ननु ङीबुत्पत्तेः प्रागेवाऽण आद्युदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धस्तत्राह विभज्येति । बहिरङ्ग इति । तेन विभज्यान्वाख्यानेऽपि न दोष इतिभावः । अथ वांगस्येत्यादि चिन्त्यं संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणादित्युक्तं ङीवर्थ- मेयादेशो ङीबिति । योपधत्वान्न ङीषिति भावः । भाष्ये न चाऽपवादेति । ञित्स्वरमिव प्रत्ययस्वरमपि बाधित्वा परत्वादस्व- रकस्यैव लोपे औत्सी कंसिकीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न प्राप्नो- तीति भावः । प्रतीक्षत इति । लोपानन्तरमपि प्रत्ययलक्षणेन तत्प्रवृत्तेरिति भावः । ठच इति । अत्रेदं चिन्त्यम् । अकारविशि- ष्टस्य प्रत्ययत्वे तस्यान्तरतम्यादिकादेशे आद्युदात्तप्रसितोदात्ता- द्यादेशार्थं तत्सार्थक्यम् । व्यञ्जनमात्रस्य प्रत्ययत्वे तत्राऽनुदात्तत्वा- ऽप्राप्त्या तद्विषयाद्युदात्तश्चेत्यस्य सामर्थ्यात्तदादेशे प्रवृत्त्यापत्तौ तद्बाधाय तत्सार्थक्यं स्पष्टमेवेति कथमस्य ज्ञापकत्वम् । प्रत्यया

अकारविशिष्टः। तत्र व्यञ्जनमात्रस्य व्यञ्जनान्त इकाद्यादेश इति पक्षस्तु 'ठस्येकः' इति सूत्रस्थभाष्यस्वग्रन्थविरुद्धः 'नैषाद-कर्षुक' इत्यत्र ह्रस्वाऽसिद्ध्याऽसङ्गतश्च गौरवग्रस्तश्च। किञ्च अत्रा-ऽपि व्यञ्जनस्य प्रत्ययत्वे तदेकवाक्यतापन्नस्य तत्र फलाऽभावा-दादेशोत्तरं तत्रैव स्वरप्रवृत्तिरुचिता। अकारविशिष्टस्यापि प्रत्य-यत्वे तस्याद्युदात्तत्वे तत्स्थाने आन्तरतम्यादाद्युदात्त एवैकादेश इति ज्ञापकोपन्यासे मूलं चिन्त्यमिति दिक्। तत इति। कित्स्व-रस्य यस्येति लोपेन वाधेप्यस्य प्रत्ययस्वरप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च दोष इति भावः। भाष्ये एतस्याञ्च सत्यामित्यादि। एवञ्चाद्युदात्तस्य वा लोपार्थमिति खण्डितम्। इदानीम्प्रत्ययसंज्ञेति। अनेन हि पूर्व-प्रयोजनानां खण्डितत्वान्मुख्यं प्रयोजनमिदानीमाहेत्यर्थोल्लभ्यते। स तु न युक्त एषामप्यग्रे भगवता खण्डनात्। यथान्यासे त्विति। अत्र पाठे हि विप्रतिषेधो न्याय्यो भवति। षाष्ठपाठे हि धातो-रित्यस्य पूर्वत्वात्पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति भावः। भाष्ये यत्राऽनुदात्ता प्रकृतिः समत्वमिति। ननु प्रातिपदिकप्रत्यये सर्वश्च चारितार्थ्याद्यत्राऽनुदात्तेत्यादि व्यर्थमिति चेन्न प्रकृतेरुदात्त-स्वरितत्वे प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं प्रकृतिस्वरनिमित्तकशेषनिघात-प्राप्त्यातदपवादत्वमस्य वाच्यम् एवञ्च वाध्यसामान्यचिन्तया धातोरित्यस्याप्यपवादः स्यादिति शंकावारणाय तदुक्तेः। नाऽ-न्यत्रेति। तथा च तित्स्वरात्पित्स्वर एव परः स्यादिति भावः। कार्येत्यत्रोभयप्राप्तिं दर्शयति तत्रैकादेशस्येति। प्रत्ययसंज्ञासन्नि युक्तेति। ननु षाष्ठन्यासेऽपि आये कृते धातुसंज्ञातः पर-त्वात्पूर्वं विषयभेदस्तत्समकालमेव वा प्रत्ययस्वरप्रवृत्तौ पश्चा-त्प्रवर्त्तमानस्य धातुस्वरस्य सतिशिष्टत्वमस्त्येवेति चेत्सत्यं संज्ञास्वरयोर्विषयभेदेन विरोधाऽभावात् परत्वाऽप्रवृत्तेः। यौग-पद्यमपि न ज्ञानयौगपद्याऽसम्भवात्। स्त्रीत्वाऽपेक्षेति। वस्तुतः

शब्दशास्त्रत्वादर्थाधिक्याऽपेक्षाकृतं बहिरङ्गत्वमप्रयोजकमिति भाष्याऽऽशयः। कार्येत्यस्य विभज्यान्वाख्याने इदम्। भाष्ये-पदस्य स्वरितत्वमिति। अनुदात्तम्पदमित्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः। एवं न वर्णसमूहरूपपदत्वाऽपेक्षत्वात्स्वरितत्वं बहिरङ्ग-मित्यभिमानः। परिमाणार्थमिति। पदत्वं यावद्भवति यावति च भवति तावत्तावति च सन्निहितमेकवर्जं सर्वमनुदात्तम्भवती-त्यर्थ इति भावः। तेन पदसमुदायस्य न स्वरप्रकृतिकालेऽसन्नि-हितस्य च सिद्ध्यतीति बोध्यम्। अतएव धातोरित्यादिनाऽस्यै-कवाक्यतेति दिक्। सामान्यग्रहणेति। षनुबन्धकत्वसम्पादनद्वारे-तिभावः। एवं ये शेषनिघातद्वाराऽऽगमाऽनुदात्तत्वसिद्धये एवात्रा-स्य सूत्रस्य पाठः। आगमाऽनुदात्तार्थं वेत्येवोपक्रमोक्ताऽसिद्धान्त्यु-क्तिः। वचनान्तरकरणे गौरवम्। ज्ञापकन्तु नास्तीति पूर्वमेव निरूपितम् ॥४॥

गुप्तिज्। (३।१।५।)

परक्षेत्रे चिकित्स्य इति। व्याधिप्रतीकारादावेव व्यवहाराद्ध जुगुप्सादेर्निन्दादावेव व्यवहाराम् गुप् गोपने कित निके-तन इति प्रयोगाच्च। 'विचिकित्सा तु संशय' इत्यादि कोशबलाच्चार्थविशेषोपहितेऽन्य एव सन्निति बोध्यम्। वेदे 'विचिकित्सतीति' परस्मैपदप्रयोगदर्शनादाह अनुक्रमेति। अत्राऽग्रहणे सूत्रे एव तदभाव आशंक्येतेति तन्निवार-णायेत्यर्थः। भाष्येऽनुदात्तेत्करणं किमर्थमिति वक्तव्येऽ-नुबन्धकरणमित्युक्तिर्दानशानोर्वृत्त्युक्तस्वरितत्वबोधनाय। यत्तु वृत्त्यादौ वधेरप्यनुदात्तेत्त्वमुक्तं तत्र मानं चिन्त्यम्भाष्यविरो-धश्च। एवं कितेः परस्मैपदित्वेऽपि भाष्याऽनुग्रहश्चिन्त्यः। वैदिकपरस्मैपदिप्रयोगास्तु छान्दसत्वादपि सुसाधाः। लोके

त्वात्मनेपदमेवोचितम्। एवञ्च वधेरपि स्वरितत्वं परस्मैपदित्वमेव वोचितमिति वदन्ति। केवलेभ्य इति। सनन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थस्तदर्थवृत्तीनामेवाऽनुदात्तेत्त्वादिति भावः। अत एवाऽर्थान्तरेऽननुबन्धकत्वमितिवृत्त्यादावुक्तम्। भाष्ये न चैतेभ्य इति। सनन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः। नाऽपि परस्मैपदमिति। वधदानशानभिप्रायेणेदम्। यत्राऽवयव इति। भाष्येऽवयवे कृतमित्यस्य निष्फलश्चेदिति शेषो वोध्यः ॥५॥

मान्वध (३।१।६)

ननु परत्वादित्वे दीर्घप्राप्तेः कथमवर्णस्य दीर्घोऽत आह सामान्येति। भाष्ये उत्पत्तिसन्नियोगेति। ननु धातुसन्निर्देशेन सन् सन्निमित्तकाभ्यासोद्देश्यकश्च दीर्घ इति कथं तयोः सन्नियोग इति चेन्न बोधसन्नियोगेन तदुत्पत्तिसन्नियोगोऽपीत्यभिमानात्। वचनादभ्यासमिति। एवञ्च सन्नियोग एवाऽसिद्ध इति भावः। अतएव पूर्वं विशेषविधित्वेनैव वोधकत्वमुक्तं कैयटेनेति केचित्। परे तु तद्बोधसन्नियोगेनाऽनैमित्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं बोध्यत इति वदन्ति। न प्रतीक्षत इति। किंतु विशेषविधित्वादन्तरङ्गत्वाद्वा वाधत एवेति भावः। न वाऽभ्यासविकारेष्वपवादेति। अपवादपदं वाधकोपलक्षणम्। एतेन यत्राऽन्यतरप्रवृत्त्युत्तरं प्रत्ययस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वाऽभावऽस्तत्रैवेदमिति परास्तम्। एतच्चेति। यंयम्यत इत्यादौ नुकि अजन्तत्वाऽभावाद्दीर्घाऽप्राप्तौ चरिकर्त्तेत्यादौ रिको रिग्विधिसामर्थ्येन तदप्राप्तौ व्यर्थम्। अकित इति। प्रकृत्यर्थज्ञापकमित्यर्थः। तेन यथायोगं पूर्वमुत्सर्गप्रवृत्तावपवादप्रवृत्तिः। अपवादप्रवृत्तावपि वा पुनरुत्सर्गप्रवृत्तिरिति वोध्यम्। यद्यपि ईचाऽच इत्यत्राऽच इत्यस्य वैयधिकरण्येनाऽन्वयेऽपि न क्षतिस्तथापि

सामानाऽधिकरण्यस्य न्याय्यत्वादाह अजन्तस्येति । इ चाऽचोऽभ्यासस्य, दीर्घश्चेतोभ्यासस्येति पक्षद्वयेपि सूत्रभेदो दूषणम् । ननु तद्धितेन ह्रस्वग्रहणे वधिर्व्यावर्त्त्यः तत्र फल (ला) भावेन ह्रस्वाऽभावादत आह ह्रस्वश्चेति । अत्र न वाऽभ्यासविकारेष्वित्येव समाधानमुक्तम् ॥ ६ ॥

धातोः कर्मणः (३।१।७।)

शब्दस्य धातोः 'कर्मत्व' 'समानकर्तृकत्वा' सम्भवात्सूत्रे सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । ताभ्यां वार्त्तिकोक्तधातुग्रहणप्रत्याख्यानाऽनुपपत्तिश्चेत्यत आह अर्थद्वारके इति । सन्निच्छायामिति सप्तम्यन्तत्वात्कर्मण इत्यादिनाऽन्वयायोग्यत्वमितीच्छारूपेऽर्थे धात्वन्तरार्थकर्मणस्तत्समानकर्तृकादपि सन्स्यादत आह ते चेति । सन्निधानाद्विभक्तिविपरिणामेन तयोरपि स विशेषणमिति भावः । न केवलं सन्निधानादेव तयोरिच्छाऽपेक्षत्वं किन्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सामर्थ्याऽनुपपत्त्याऽपीत्याह एवं हीति । वार्त्तिकावतारणायेति । धातुपदस्य प्रयोजने दर्शिते तत्सिद्धिस्तदन्तरेणाऽपि भवतीति वार्त्तिकेन दर्शयितुं शक्यत इति भावः । सोपसर्गव्यावृत्तिर्न फलमित्याह धातुरेवेति । प्रकृष्टस्येच्छाविषयत्वप्रतीतिर्विषयसामानाधिकरण्यात्कूटसामानाधिकरण्याद्भीष्मादेः कर्मत्वमिवेति भावः । भाष्ये प्राचिकीर्षदिति । यद्यपि लडाद्यपि द्विर्वचने दोषस्तथाप्यटकृतमधिकं दोषं वक्तुं लङुदाहृतः । संघातेनेति । धातुपदाऽभावे विशिष्टस्यैवेच्छाविषयत्वेन कर्मत्वात्तद्वाचकादेव सन्प्रसङ्ग इति भावः । सुवन्तार्थस्याऽपि कर्मत्वात्ततः सन्स्यादत आह एतदिति । तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये कर्मणः समानकर्तृकादिति । प्रतिषेध इति । तृजकाभ्यामित्यादि । याजकादित्वात्समास इत्यन्ये । धातुरेवेति ।

संघातेन विशिष्टक्रियाऽवगतावपि विशेष्यस्यैव कर्मत्वं प्राधान्यादिति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह यथोक्तमिति। प्रधानस्यैव कर्मत्वमित्यत्रार्थे दृष्टान्तोऽयम्। यद्यपि तत्र तद्विशेषणेऽपि सा शक्तिरिति तात्पर्यन्तथापि समानाधिकरण इति दिक्। अथाऽपि विशेषस्येति पाठः। धात्वर्थगत विशेषरूपस्योपसर्गार्थस्येत्यर्थः। क्वचित्तु विशेषणस्येति पाठः। तत्राऽप्ययमेवार्थः। समुदायस्याऽकर्मत्वादिति। ननु 'प्रतिष्ठासत' इत्यादौ 'प्र'समभिव्याहारे गतेरेव प्रतीयमानत्वादधिकारपदप्रयोगः, स एव कर्मेति, धातुग्रहणाऽभावे तत्प्रतिपादकात्सोपसर्गादेव स्यादिति चेन्न तत्राऽपि आदिकर्मद्योतकतायाः। 'प्र'शब्दे भूवादिसूत्रे भाष्य उक्तेः। भाष्ये धात्वधिकारेऽपीति। नन्वस्याऽस्वरितत्वादधिकारपदप्रयोगोऽयुक्त इति चेन्न नेदमधिकारपदं स्वरितपरं, किन्तु करणं कारोऽधिकः कारोऽधिकारो धातोरित्यस्याऽधिकस्य कारोऽपीत्यर्थः। अवयवस्याऽकर्मत्वादिति। कर्मत्वपर्यायस्याऽनधिकरणत्वादित्यर्थः। अवयवषष्ठ्यां समुदायस्य कर्मत्वेऽपि न दोष इत्यत आह षष्ठ्यान्त्विति। अनुपसर्गान्नेति। न च व्यपदेशिवद्भावोऽग्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः। तस्मादिति। तेनाऽऽचार्येण तयोः पृथक्त्वेन कल्पनात्। क्रियावाचिनां धातुत्वादुपसर्गरहित एव क्रियावाचीति निर्णय इत्यर्थः। पार्थक्यकल्पनाफलञ्चाऽडादिव्यवस्था। समानकर्तृकादित्यनेन क्रियावाचकादेव सनो विधानमिति न तद्विशिष्टात्सनिति भावः। कर्मत्वे च सतीति। कर्मत्वादिद्योतकत्वाद्विभक्तेरिति भावः। कर्मविशेषादिति। क्यजादीनामप्येकार्थीभाव एव प्रकृतेः सनभावे तदभावान्न क्यजादीनां सावकाशतेति भावः। एतेन क्यजाद्यभावे सन्स्यादित्यपास्तम्। तद्ध्वनयन्नाह यत्र चेति। लक्षणाश्रमेति। वोद्धृणां लक्षणैकचक्षुष्कत्वादिति भावः। भाष्ये आत्मेच्छायामिति। कर्मभूतादिति

शेषः । साध्यस्यैवेत्रेति साध्यत्वेन प्रतीयमानस्यैवेत्यर्थः । साध्यता प्रतीयत इति। सा च न कारकतयाऽवच्छेदिकेति भावः । साधनाश्रय इति । कर्मत्वलक्षणप्रात्याश्रय इत्यर्थः । क्रियाणामेव साध्यत्वात्साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात्सिद्धरूपः सिद्धत्वेनैव स प्रतीयत इत्यर्थः । तुमुनन्तस्येति । 'अव्ययकृत' इति वचनात्तस्य साध्यरूपभावाऽभिधायितेत्यर्थः । तुमुन इच्छावाचकत्वाभावादाह तुमुन्निनित्तेनेति । समानकर्तृकेषु तुमुनितत्रेच्छार्थेष्वित्यनुवृत्तेस्तस्य तन्निमित्तत्वम् । तदभाव इति । सनस्तु नोपपदत्वम् महासंज्ञाविरोधात् । नन्वनस्य सिद्धरूपभावाऽभिधायित्वेन कथं कर्तृसंबन्ध इत्यत आह धातुवाच्येति । भाष्ये द्योत्ये तस्मिन्निति । वृत्त्या शब्दजयोन्वोधविषय इत्यर्थः । वृतीति । तुमुनन्ते विग्रहवाक्ये समानकर्तृकत्वे तुमुनो विधानात्समानकर्तृकत्वप्रतीतेस्तद्युक्तं समानकर्तृकत्वविषयसनो विग्रहवाक्यम् । भावविषयल्युडन्ते तु तदनिश्चयान्न तत्सनो विग्रहवाक्यमिति नाऽऽसनशब्दात्सनुत्पत्तिरिति भावः । नह्यत इति । विग्रहे तदप्रतीतेर्न साऽऽसनशब्दगर्भसमानकर्तृकत्वप्रतीतियोग्यं विग्रहवाक्यमस्तीति तदभावात्ततः सनोऽनुत्पत्तिरेवाऽनुमीयत इति भावः । प्रज्ञामिच्छति देवदत्त इत्यादौ तिङन्तात्तत्स्यादिति तु नाऽऽपाद्यं कर्ममात्रबोधकत्वाऽभावात्, अतिरिक्तस्य कर्त्रादेरपि भानादित्याहु । अनन्तात् क्तान्तेऽविशेषं दृष्ट्वाऽऽह केवलस्येति । यदा त्विति । संगतमिच्छतीति विग्रहवाक्यस्य सनप्रकृतिधातुगर्भस्य सम्भवादिति भावः । नन्वनभिधानादिति भाष्यमनुपपन्नं समानकर्तृत्वादेर्द्योत्याङ्गीकारेण तदभावे तस्य द्योत्यत्वे प्रमाणाऽभावात् तस्याऽगतिकगतित्वाच्चेत्यत आह इच्छाया इति । सविषयत्वादित्यर्थः । करणाद्याकांक्षा तु न नियतेति भावः । व्याप्तिन्यायाश्रयणेऽपि समाधत्ते इह नित्यानामिति । तत्र समानकर्तृकत्वादिप्रकारक-

बोधोलोकव्युत्पत्तेरेव न हि सर्वत्र व्याकरणमेव शक्तिग्राहकमस्तीति भावः। ननु प्रत्यासत्त्या कर्मबोधकात्प्रत्ययेऽङ्गपरिमाणं ज्ञातमेवेत्यत आह इच्छायाञ्चेति। न कर्तव्यमेवेति। उत्तरसूत्र कर्तव्यमात्मन इत्यत्रैव कार्यम्। तत्रेच्छायामात्मन इत्यस्य कर्तृत्वेनाऽन्वयस्य क्लृप्तत्वादन्तरंगत्वाच्च धातावपि तेनैव संबन्धेनाऽन्वयः। एवञ्च प्रत्यासत्त्योभयकर्त्रोरेकत्व एव प्रवृत्तिरिति भावः। धातुशब्दोच्चारणेनेत्यस्य फलमाह तथा चेति। व्याघाताऽभावादिति। व्याघातः प्रतिबन्धः। सन्विधावपि वा वचनाऽनर्थवयञ्चेत्यनेन तदुपस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वादाह अथवा धातुरेवेति। पृथगुपस्थितस्य यत्रेतराऽपेक्षा स सापेक्ष इति भावः। एवञ्चाऽनुपसर्गस्य कर्मत्वमित्यन्तमसंगमिति भावः। वृत्तेरिति। नन्वस्य पदविधित्वऽभावात्सगर्थपरिभाषाऽनुपस्थितौ कथमस्यैकार्थीभावविषयत्वमिति चेन्न भाष्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थीभाव एव प्रवृत्तेरिति भावात्। प्रत्ययसंज्ञाया इति। परत्वस्यापीदमुपलक्षणम्। आद्युदात्तश्चेत्यस्य तु एतद्विषये न संबन्धो नित्यत्वादिति बोध्यम्। अथ बेति। साधनसंबन्धोत्तरमप्युपसर्गसंबन्धे इच्छत्यर्थकसन्संबन्धाऽपेक्षयाऽन्तरंगत्वात्पूर्वमुपसर्ग संबन्धः। अत एव न विशेष्यांशलाभेनेच्छानिवृत्तिरित्यभिमानः। व्याप्तिग्रहणायेति। व्याप्तिलाभायेत्यर्थः। बहुलक्ष्यसंबन्धलाभायेति यावत्। परे तु गतिर्गताविति सूत्रे वक्ष्यमाणभाष्यकैयटरीत्योपपदमतिङ इति सूत्रोक्तरीत्या च पिपठिषतीति सिध्द्युत्तरमुपसर्गयोगेन सर्वसिद्धेर्धातुग्रहणाऽनर्थक्यमेव युक्तम्। यत्सोपसर्गं कर्मेत्येव सिद्धान्त्युक्तेः। तस्य चोपसर्गार्थविशिष्टधात्वर्थः कर्मेत्यर्थः समानकर्तृकादित्युक्त्या सनन्तकारकेणाऽस्य संबन्धे साध्यत्वप्रतीतावुपसर्गसंबन्धात्। अत एव न विशेष्यांशलाभेनेच्छानिवृत्तिः। इतर

इदमबुध्वा शंकितवान् सोपसर्गस्य कर्मत्वे इत्यादि। तत्रैकदेशिनः कर्मण इत्यव्ययषष्ठीत्युत्तरम्। यदि कैयटरीत्या सनुत्पत्तेः पूर्व मुपसर्गसंबन्धः स्यात्तदाऽत्रैव धातूपसर्गयोः समासो दुर्वार इत्युपपदमतिङिति सूत्रस्थभाष्यविरोध इत्याहुः। अत्राऽपि समर्थपरिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थे वार्त्तिकसम्मतिं दर्शयन् तान्युदाहरति भाष्ये तुमुनन्ताद्वेति। वचनसामर्थ्याच्चेति। अत एव चोपपदाऽभावेऽपि तुमुन् वृत्तिविषय इति बोध्यम्। बहिरङ्गत्वादिति। सन्सन्नियोगेन विधानाद्बहिरङ्गत्वं लुक इति भावः। वस्तु तस्तु सुप्तुमुनोर्लुकि पदत्वे नैकदेशविकृतन्यायावतारस्तत्त्वप्रत्यभिज्ञाऽभावात्। इष्टसिद्ध्य इति। अनेन सर्वे शंकाभासा निरस्ता इत्याहुः। आशंकेति। सा च प्रयोक्तृधर्मः शंकते कूलं पतिष्यतीत्यर्थावगमात्। तद्विशिष्टेति। तद्विषयत्वविशिष्टेत्यर्थः। आत्मनेपदप्रयोगे बीजमाह द्युतादिष्विति। रलोव्युपधादिति कित्वाद्गुणाऽभावः।

सम्भावनाविषयलोढने भविष्यत्वप्रतीतेराह वर्त्तमानसामीप्य इति। भाष्ये एवं मन्यते चेतनावत इति। वक्ष्यमाणेनाऽभिप्रायेण 'मन्यत' इत्युक्तिः। कार्येणेति। इच्छानुमितिजनकं कार्यरूपं लिङ्गं तुल्यमित्यर्थः। नन्विच्छाया अचेतने बाधात् कथं बाधितविषयाऽनुमितिरत आह वास्तवेति। वास्तवं सद्ब्रह्म (अ) वास्तवमसत्प्रपञ्चः। तदनपेक्ष्य व्यवहारमात्रेण 'सत' इत्यस्येवास्या अपि तेन सत्त्वकार्येणाऽनुमानमिति भावः। बालकादेरयुक्त वृक्षाद्यारोहणं कुर्वतो मर्त्तुमिच्छत्ययमिति व्यवहरति लोक इति तात्पर्यम्। भाष्ये शूनाक्षा इति प्रतप्ताक्षा इत्यर्थः। शून्याक्षा इति पाठे विषयाऽग्राहिचक्षुष इत्यर्थः। यदिच्छानिमित्तकमिति। बुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यादिकमित्यर्थ इति भावः। केचित्तु तिङन्तेनोपमानबोधो नास्तीति भाष्यार्थमाहुः। तदुपपादयति क्रियाया इति। सिद्धरूपतया प्रतीययानस्य वस्तुन इदन्तदिति परामर्शविष-

यत्वा दुपमानत्वम्भवति नाऽन्यस्येत्यर्थः। इदन्तदिति परामर्शाभावादिति। अस्चोपमानत्वाभाव इति शेषेण संवन्धः। तथा परामर्शाऽभावे हेतुमाह साध्यैकेत्यादिना। तथा परामर्शाऽभावेऽपि कुतो न स इत्यत आह इदन्तदिति। अत्र शब्दशक्तिस्वभावो वस्तुशक्तिस्वभाव एव वा वीजम्। अत्रोपमानोपमेयभावस्येति। उपमेयग्रहणश्चिन्त्यं 'क्षत्रियवदधीत' इत्यादौ क्रियाया उपमेयत्वस्येष्टत्वादिति वोध्यम्। कथं तर्हि रोदितीव गायतीत्यादि प्रयोगोऽत आह इवशब्देति। अत्र वाक्ये तु शब्दद्वयफलं चिन्त्यम्। अध्यारोप उत्प्रेक्षा। तिङन्ताऽर्थस्योपमानत्वाऽभावे युक्त्यन्तरमप्याह परिपूर्णेनेति। समाप्तत्वादिति। पातस्य सम्पूर्णत्वादित्यर्थः। आतिः पक्षिविशेषः। एवश्चैकस्यां क्रियायां भेदाऽसम्भवान्नोपमानोपमेयभावः। भिन्नजातीयासु तु साधारण धर्मरूपसादृश्याऽसम्भवान्नोपमानत्वन्तदाह भिन्नेति। समान जातीयास्वपि यथा न तथोक्तम्। यथा वै श्येनो निपत्यावने एव भयं भ्रातृव्यं निपत्यादने इत्यादौ यद्धर्मवच्छ्येनकर्तृकमादानन्तद्धर्मवदेतत्कर्तृकमादानमिति वाच्यार्थेऽवगते यत्तद्भ्यामैक्यमापन्नं तं धर्मं निमित्तीकृत्य श्येनयागयोः पश्चात् सादृश्यवोध इतिवन्न क्रिययोरुपमानोपमेयभाव इति वोध्यम्। इच्छासदृशेऽपीति। पूर्वं व्यवहारादिच्छां तत्राप्यङ्गीकृत्य प्रत्यय इत्युक्तम्। इदानीन्त्विच्छासदृशेऽर्थे प्रत्यय इति भेदः। वैचित्र्येणेति। चेतनेषु मनुष्येष्वपि नानाजातीयव्यवहारदर्शनादिति भावः। सर्वत्र परिणामदर्शनेन चेतनाऽधिष्ठानं विना च तदसम्भवात्सर्वस्य तदधिष्ठितत्वं ज्ञायते इति तात्पर्यम्। मन्यत इति छत्रमपि निपानादिति तद्भावः। यगभावश्चेति। भावे शस्य सत्त्वाद् यकः प्राप्तिरिति भावः। शविकरणस्यैवेति। गमियमिसाहचर्य्येणाऽकारविकरणस्यैवेषग्रहणदिति भावः। तौदादिक-

स्यैव स्त्रियामिच्छेति निपातनात्कथं यस्येत्यादिना समाधानमत आह अर्थविशेष इति। यस्येति। भाष्यस्य पदस्येत्यर्थः। लोके कान्तिशब्दस्य शोभायाम्प्रसिद्धत्वादाह कान्तिः कामनेति। ग्रामस्य गतिकर्मत्वं गमेरिषिकर्मत्वञ्च स्पष्टमेवेति कथं सन्देहस्तत्राह क्रियाद्वयेति। चङ्क्रमणादिकामस्य अनुद्देश्यकगमनादिकामस्य। अन्यस्य ग्रामप्राप्तिकामस्य। अपि कर्मत्व इति। उभयोरपि कर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाऽभावं मन्यमानस्य चोद्यमिति भावः। परस्येति। गम्यपेक्षयेत्यर्थं क्रियानिरूपितं यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्मणि ततो धातोर्ल्लाद्युत्पत्तिर्न्याय्येत्यर्थः। नन्विषेरुभयकर्मत्वे कदाचिद्‌ गमनरूपे कर्मणि प्रत्यये इष्यते ग्रामं गन्तुमित्यपि स्यादत आह इष्यते ग्राम इति। ग्रामार्थत्वादिति। ग्रामप्राप्त्युद्देश्यकत्वादित्यर्थः। अत एव गमनस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वादप्राधान्यन्तदाह अप्राधान्यादिति। एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादिति परास्तम्।

भिन्नकत्वयोरिति। प्रधानाऽप्रधानयोरित्यर्थः। नन्वेवं कदाचिदप्रधान एव स्यादत आह प्रधान इति। नन्वेवमपि गमिनिरूपितकर्मत्वस्याऽनभिधानात्ततो द्वितीया स्यादेवेति पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिदुर्वारेत्यत आह इषिक्रियाया इति। एतेन युगपदुभयत्र ग्रामस्य शाब्दाऽन्वयाऽसम्भवात्कदाचिदिषौ कदाचिद्गमौ शाब्दाऽन्वयः। तत्र यदा यत्र शाब्दोऽन्वयस्तदा तद्विभक्तिरिति इष्यते ग्रामो गन्तुमिष्यते ग्रामं गन्तुमित्युभयमपीष्वत इति परास्तम्। एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म इषेरुभे जर्मणी इति भाष्यविरोधात् कस्य किं कर्मत्याद्युपक्रमभाष्यपर्यालोचनयाऽस्यापि भाष्यस्यैक प्रयोग उभयत्र ग्रामस्याऽऽवृत्त्या शाब्दाऽन्वयपरत्वलाभात्। तथा सति कदाचिद्‌ गमेर्ग्रामः कर्म कदाचिदुभाविषेरित्येव स्पष्टत्वाय वदेदिति दिक्। नन्वेकस्या इच्छाया उक्तावपीच्छान्तराऽभिधा-

नाय द्वितीयः सन् भविष्यतीत्यत आह इच्छाया एकत्वादिति। तत्तद्धात्वर्थविषयेच्छात्वेनैक्यादिति भावः।

इच्छाविषयेच्छायान्तु न प्रत्ययः इच्छाविषयेच्छाऽभावादित्यभिमानः। नन्विच्छाविषयेच्छाऽभावात्कथमत्रसन्नित्यत आह कश्चिदालस्यादीति। तुमुन्ण्वुलाविति। तुमनो भविष्यति विधानात्कथं सर्वकालप्रत्ययस्तत्राह समानेति। तत्प्रवृत्तेस्तत्तल्लक्षणप्रवृत्तेः। तत्प्रत्ययान्तेति। सनादिप्रत्ययान्तेत्यर्थः। न्यायानुवादोऽयमिति। अनुवादफलश्चात्र व्यक्तिपक्षाश्रये त्वत्वादिसिद्धिर्घटत्वत्वमित्यादौ अनुवादिनाऽत्रैव तदाश्रयणबोधनादित्याहुः। परे तु आर्धधातुक इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जातौ परत्वाश्रयत्वाभाववत् तदवधित्वाभावाद् वृद्धादित्यादि जातिपक्षे आश्रयितुं न शक्यते इति वचनमेवेदम्। अत एव त्वान्तात् त्वसिद्धिरित्याहुः॥७॥ शब्दकृतसादृश्यग्रहणे व्यावर्त्याऽसम्भवादाह तच्चार्थेति। इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥ १॥

सुप आत्मनः क्यच् (३।१।८)

वक्ष्यमाण इति। केषाञ्चित्प्रयोजनानामन्यथासिद्धिरूप इत्यर्थः। पश्चादिति। एवञ्चाऽन्तरङ्गत्वात्प्रत्ययस्वरकृतैवाऽन्यथासिद्धिरुक्तेत्यर्थः। ननु यत्किञ्चिदनुबन्धयुक्तस्य ग्रहणे तद्विरहितस्य ग्रहणाभावो वचनमन्तराऽपि सिद्ध्यतीत्यत आह स एवेति। उच्चारित एवेत्यर्थः। वचनसामर्थ्यात्सावधारणो बहुव्रीहिराश्रीयते। 'अतद्' इत्यादावपि शब्दघटितश्च स आश्रीयत इति भावः। क्यङो ह्यनुबन्धत्वान्न क्यग्रहणेन ग्रहणमिति भावः। अथात्मग्रहणं किमिति। इच्छापेक्षया कर्तरि षष्ठीति

प्रश्नः। ननु कार्त्रिति। तथा सति राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यादावपि प्रसङ्ग इति भावः। शेषषष्ठ्यामपि साक्षात्संबन्धेनाऽन्वये दोषस्तदवस्थ इत्यत आह सुबन्तेति। आत्मशब्दः स्वपर्यायैषितृपरः। आत्मनः पुत्रं परस्य दासमिच्छतीत्यादौ तु न दोषः इष्यमाणरूपस्यात्मसंबन्धित्वाऽभावात्। परेच्छेति। परसंबन्धिसुबन्तार्थेच्छायामित्यर्थः।

कर्त्तरीयं षष्ठीति। अनेनैव संबन्धेनेच्छायां तदन्वयात्। परम्परासंबन्धस्तु न षष्ठ्यर्थस्तदाह क्रियाकारकसंबन्धस्येति। अन्तरंगत्वं साक्षात्संबन्धत्वम्। अत एव सुबन्तविशेषणत्वेन परिहारः। एषितारमिति। स एवात्मपदार्थ इति भावः। भाष्ये एवमात्मका हिंस्रा इति। एवंस्वभावा हि परस्यैव दुःखमिच्छन्तीत्यर्थः। दुःखमिति। पापवाचिनाऽघशब्देन तत्फलदुखं लक्ष्यत इति भावः। दुःखीयति सुखहेतोरित्यादिप्रयोगास्तु वास्तवदुखःस्य सुखत्वभ्रमेणेच्छायां वोध्याः। भाष्ये विध्यर्थं भविष्यतीति। ननु सुबित्यस्याऽभावे प्रातिपदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तव्यमविशेषात्। तत्र 'नः क्ये' इत्यस्य नियमाऽर्थत्वे नान्तेभ्यः प्रातिपदिकादुत्पत्तौ न लोपो न स्यात्। विध्यर्थत्वे तु वाच्यतीत्यादौ सुबन्तादुत्पत्तिपक्षे जश्त्वादिपदकार्यं स्यादिति चेन्न 'धातोः कर्मणः' इत्यतः कर्मग्रहणमनुवर्त्तते। तत्र च धातुरूपकर्म, परिनिष्ठितत्वप्रयोजकप्रत्ययान्तत्वाऽनाक्रान्तमतस्तत्साहचर्यात् तत्सदृशस्यैव कर्मणो ग्रहणात् सुबन्तेऽप्राप्तिरिति भाष्याऽऽशयात्। भाष्ये धातोर्मा भूदिति। तिङन्तात्तु न शङ्कितस्तस्य कर्ममात्रप्रतिपादकत्वाऽभावात्। ननु महान्तम्पुत्रमिति विग्रहेऽपि वचचि सन्महदिति समासे आत्वे च महापुत्रीयतीत्यत्र भाव्यमिति तदा न भावितव्यमिति कथमत आह यद्यत्रेति। परस्परस्येति अन्यत्रैकार्थीभावमापन्नयोर्निष्कृष्य परस्परेण सामर्थ्याऽभावा-

दिति भाव। वस्तुतस्तु विशिष्यैकार्थीभावाऽभावेऽप्येकार्थीभावमात्रेण समासस्य समर्थसूत्रादिस्थभाष्यसम्मततयाऽऽत्वं भवत्येव। स्वरे तु भेदः सति शिष्टतया इति भाष्याशयः। तदा न भवितव्य मिति भाष्ये। क्यचेति शेषः। तथा च स्वरेऽनिष्टमिति भावः तदा च प्राप्नोति क्यजिति शेषः। नैतत्सुवन्तमिति समुदायः कर्मेति भावः। प्रत्येकं कर्मत्वे कर्मसमुदायस्याऽकर्मत्वादेवाऽप्रसङ्ग इति बोध्यम्। समानाधिकरणानामेकेनसंबन्धिनाऽयोगादिति नार्थः ऋद्धत्वविशिष्टराज्ञः पुरुषेणाऽसंबन्धादत आह मध्य इति। निर्धारणे षष्ठी ति भावः। अयोगादिति इच्चत्यादीनानामिति शेषः। न केवलस्येति। सविशेषण प्रयोगविषय इति भावः। यस्य च सामर्थ्यमिति। वाक्ये व्यपेक्षारूपमित्यर्थः। तदभावादेव तन्मूलक एकार्थीभावो नेति भावः। गुणे चेति। इदञ्चिन्त्यम्। तस्मात्प्रातिपदिकस्य समुदायस्याऽप्रातिपदिकत्वेन समुदायाच्च स्वात्; किञ्च महान्तम्पुत्रमित्युभयत्रेष्टद्वितीयाऽनुपपत्तिरेवेति तत्वम्। भाष्ये यदि पुत्रे नेषिकर्मेति। यतः पुत्रो नेषिकर्मेत्यर्थः। ननूभयं कर्मेति वाच्ये पुत्र एवेत्यनुपपन्नमत आह तस्यैवेति। प्रधानत्वादिति वक्तुं युक्तम्। सामानाऽधिकरण्यनिबन्धनेति। समानाऽधिकरण विशेषणस्य विशेष्य समानशक्तिकत्वादिति भावः। एकस्येति। सुब्ग्रहणेन पदविधित्वात्समर्थपरिभायोपस्थितेरिति भावः। व्यपेक्षेतिविशेषणेन व्यपेक्षाविशेष्येणैकार्थीभाव इत्यर्थः। इदमेव सुब्ग्रहणस्य फलमिति बोध्यम्। सविशेषणानामिति सायेक्षत्वलक्षणम्।

अत एव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्र ऋद्धपदेनाऽपि न समास इत्याशयेन शङ्कते भाष्ये मुण्डयति माणवकमिति। एतेन मुण्डस्य गुणशब्दत्वान्माणवकस्य द्रव्यशब्दत्वात्तस्यैव

विशेष्यतायां न्याय्यत्वेन मुण्डस्य कथं सविशेषणत्वमित्यपास्तम्। अनुमानादपीति। साध्वनुमानादित्यर्थः। अपिनाऽसाधुस्मरणसंग्रहः। वस्तुतोऽप्यपभ्रंशानामपि वाचकत्वमपिना ग्राह्यम्। भाष्ये एतस्माद्धेतोरिति। अपशब्दः स्यादिति हेतोर्वृत्तिर्नेति न ब्रूमः किन्तर्ह्यगमकत्वादिति हेतोरित्यन्वयः। तदेवाह सिद्धानामिति। अर्थप्रत्यायनायाऽसाधूनामिवाऽस्य प्रयोगाऽभावात् किन्तन्निवृत्त्यर्थेन वचनेनेत्यर्थः। भाष्ये यन्न गमकमिति। मुण्डयति प्रयोगे मौराड्यस्य क्रियारूपत्वेन कारकांशे नित्यसापेक्षतया गमकत्वमिति भावः। कर्माऽभावेति। लकारवाच्यसाधनानामेव प्रश्नादिति। नन्वेवं कानि साधनानीति प्रश्ने भाव इत्युत्तरमसङ्गतम् तस्य क्रियारूपस्य साध्यत्वेन साधनत्वाऽभावादत आह भावस्य चेति। लकारनिमित्तमेव साधनशब्देनोच्यत इति भावः। नियतविषयाया इति। कर्मविशेषणैकार्थीभावादित्यर्थः। अत एव कर्माऽन्तरेणाऽनन्वयो राजपुरुषो भार्याया इतिवदिति भावः। वाक्य एवेति। क्यजर्थाऽऽचारस्य नियमेनोपमानविषयत्वेऽप्युपमानस्योपमेयसापेक्षत्वात्कर्मद्वयसद्भाव इति भावः। तत्र मुख्यं कर्मोपमेयमेव। उपमाने तु उपमेयसमानशक्तिकत्वात्कर्मत्वव्यवहार इति तस्याऽन्तर्भूतत्वेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम्। उपमानपुत्रकर्मक उपमेयमाणवककर्मक इति बोधः। ननु मुण्डयतीत्यत्रापि द्वयोः कर्मत्वं मुण्डं करोति माणवकमिति विग्रहे दर्शनादिति कथमत्र प्रश्न इत्यत आह मुण्डगुणेति। मौण्डस्य कर्मत्वे सति तस्याऽऽश्रयसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यप्रसङ्गान्मुण्डगुणविशिष्टद्रव्यस्यैव कर्मत्वमभ्युपेयन्तस्य च धात्वर्थेऽन्तर्भाव इतिभावः। विशेषस्यापि कर्मत्वस्वीकारेऽसामर्थ्यमिति शङ्कते भाष्ये ननुचेति। विषयविभागेति। मुण्डशब्दादेर्णिचि गमकत्वं क्यच्यगमकत्वमिति विषय

संस्कृतगवेषणा ।

—:०:॥:०:—

अयि सहृदयाः

तत्रभवतां सर्वेषां सन्निधे मदीयेयमभ्यर्थना यत्सादरमियं संस्कृतगवेषणा भवद्भिर्देवभाषोन्नत्यै अङ्गीकर्त्तव्येति । इयं गवेषणा महता परिश्रमेण व्यावहारिकान् पारिभाषिकशब्दान् शब्दतः परिचितानर्थतोऽपरिचितानन्विष्याऽन्विष्य प्रथमपरीक्षार्थिनां छात्राणां कृते मया विरचिता । अस्यामतीवोपकारकाः शब्दाः सन्निवेशिताः सन्ति ये विदुषोऽप्यानन्दयन्ति । कौमुदीपरिपठितान्युदाहरणानि यावच्छक्यं 'ध्रुवका, अवका, नदालम्, कुलिज इत्येवमादीनि सम्यगर्थतो विशदीकृत्यलिखितानि सन्ति । यदि संस्कृतभाषासंवन्धिव्यवहारनैपुण्यमभिवाञ्छन्ति तत्रभवन्तस्तर्हि स्वस्वविद्यार्थिषु मदीयगवेषणायाः श्रीमद्भिः प्रचारः कर्त्तव्यः । मूल्यम् आणकपञ्चकम् ।

वालगोविन्दशर्मा वैद्यः

महावीर औषधालय,

ज्ञानवापी बनारस ।

उद्योतनियमः ।

—:*:०:*:—

अयमुद्योतः प्रतिमासं द्वात्रिंशत्पृष्ठात्मको निःसरिष्यति । भविष्यति मुद्रापट्कं वार्षिकं मूल्यमस्य मुद्रणकर्मणि परिसमाप्ते । ये च मुद्रणकाले ग्राहकश्रेण्यां स्वस्वनामानि लेखयिष्यन्ति तैस्तु सार्धचतुष्कमेव वार्षिकं मूल्यं देयं भविष्यति । अतो मुद्रणमध्ये एव सर्वैर्ग्राहकैर्भवितव्यम् इति ।

निवेदकः—

बालगोविन्दशास्त्री

(महावीर औषधालय, ज्ञानवापी बनारस ।)

श्रीमते वायुपुत्राय नमः ।

भाष्यप्रदीपोद्योतः ।

महामहोपाध्यायनागेशभट्टविरचितः

—— :*:०:*: ——

द्विवेदोपाह्वेन

बालगोविन्दशास्त्रिणा वैद्येन

संशोधितः

प्रकाशितश्च ।

—:०:*:०:—

गोपालचन्द्र चक्रवर्ती द्वारा भारतधर्म प्रेस, काशीमें मुद्रित ।

अभ्यर्थना ।

—**०**—

महोदयाः

अस्ति खलु विदितमेतद्यदधुना वाराणसेयानां विदुषां वैदुष्यम्प्रायः पाणिनिव्याकरणमधिष्ठायैव परिष्कारबलेन सर्वोपरि वरीवर्त्ति । व्याकरणञ्च तन्महर्षिभगवत्पतञ्जलि प्रणीतमहाभाष्यमन्तरेणाऽकिञ्चित्करम् । तच्च महाभाष्यमत्यर्थ गूढ़ाऽभिप्रायमित्यालोच्य कैयटेन तदर्थबोधनाय प्रदीपो व्यधायि । ततः कालक्रमात् जनानां बुद्धिवैपुल्याऽभावात् परमकारुणि-केन महामहोपाध्यायनागेशभट्टेनोभयार्थद्योतकोद्योतो व्यधायि । किन्तु, अयमुद्योतोऽद्यावधि आपादचूड़ं न क्वापि मुद्रित इति महान् खेदः । केवलमादितोऽध्यायद्वयमुद्योतस्य 'बम्बई' नगरे मुद्रितम् । तृतीयाऽध्यायादारभ्याऽऽसमाप्ति मुद्रयितुमहं बद्धपरि-करः केवलं धाष्ट्र्यादेव सञ्जातोऽस्मि । तत्रभवतो नागेशभट्ट-विदुषः पुण्यप्रभाव एव मां तारयिष्यतीति मदीयो दृढ़विश्वासः ।

आदर्शपुस्तकञ्चैकमेव 'कश्चिदाय' विक्रमवत्सरलिखित मस्ति । एकमपरम्पुस्तकमद्याभ्यर्थनालेखकाले 'टीकमणि कालेज' संस्कृतपाठशालाया व्याकरणप्रधानाध्यापकेन श्रीम-द्विद्वद्वरपूर्णचन्द्राचारिणा श्रीविद्वद्वरानन्तरामशास्त्रिणः सका-शादवाप्य प्रदत्तमिति, उभयोरपि विदुषोराजन्माहं ऋणी भविष्यामि । प्राप्तस्यास्य 'ख' संज्ञा भविष्यति । उद्योत-स्यास्य सभाष्यस्य 'क' संज्ञकं पुस्तकं श्रीमद्विद्वद्वररामचन्द्र-शर्मणा मम पित्रा संगृहीतन्तत्तु मदीयमेव । एताभ्यां मुद्रिते-ऽस्मिन्मुद्योते यदि क्वापि स्खलनं स्यात्तर्हि विद्वद्भिः क्षन्तव्यमिति विदुषां वशंवदः ।

बालगोविन्द वैद्यः । मार्गशीर्ष १५ ।

विभागेत्यर्थः। मौण्ड्यमेवेति वृत्तौ 'मुण्ड' शब्दो भावप्रधानः। अत एव भाष्ये 'न हि माणवकत्वं क्रियत' इत्युक्तम्, तस्य च वृत्तौ साध्यावस्थस्यैव भानात्। क्रियारूपत्वेन कारकांशे नित्यसापेक्षत्वाद्गमकत्वमित्यदोषः। धर्मिपरत्वे द्विगुणविशिष्टद्रव्यस्योत्पादनेनाऽसामर्थ्याद्वृत्तिर्न स्यादिति भावः। वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वाऽभावेऽपि गमकत्वे वृत्तिर्भवत्येवेति बोध्यम्। एकस्यैवेति मुण्डस्यैवेत्यर्थः। मौण्ड्यरूपतदर्थस्यैवोत्पद्यमानत्वादिति भावः। माणवकस्य पदार्थस्य सर्वथा करोत्यन्वयाऽयोग्यत्वमेवेति बोध्यम्। द्वितीयस्मादिति माणवकशब्दात्। ननु माणवको विशेष्यस्तत्सामानाऽधिकरण्यान्मुण्डाद्द्वितीयेति युक्तं न तु विपरीतमत आह गुणप्रधानेति परिच्छेद्यपच्छेदक भाव इत्यर्थः। परिच्छेद्यसमानशक्तिकत्वम्परिच्छेदकस्येतिभावः। एवञ्च वाक्येऽपि मुण्डस्यैव करोतियोग इति भावः। तदाह माणवकादय इति। यद्यपि वाक्ये 'मुण्ड' शब्दो धर्मिपरस्तथापि तस्य सामान्यशब्दत्वात्तद्विशेषाऽऽकांक्षायां तदन्वयेऽपि माणवकस्य न साक्षात्करोतियुक्तत्वमिति बोध्यम्। एवञ्चात्र वृत्तौ कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति न्यायो नाऽस्त्येवेति तात्पर्यम्। ननु तस्य करोतियोगाऽभावे कथं वृत्तौ माणवकस्य कर्मत्वं कथञ्च द्वितीयान्तत्वमत आह मुण्डयतेश्चेति। मौण्ड्यरूपक्रियाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः। एवञ्च कृतपूर्वीकटमितिवद्वृत्तिरिति तत्त्वम्।

ननु 'वलीवर्दत्वस्य' क्रियमाणत्वाऽसम्भवादाह वलीवर्दमेवात्मसंबन्धित्वेनेति। 'वलीवर्द' शब्दस्य चित्रादिपरत्वे तु न शंकाऽपि। प्रयोगो न भवतीति राजपुरुषो देवदत्तस्येत्यादाविवाऽसामर्थ्यादिति भावः। उभयोः कर्मत्व इति इषिनिरूपिते इति शेषः। सापेक्षत्वादिति मुण्डस्य माणवकः समानाधिकरणं विशेषणमिति सापेक्षत्वमिति भावः। एतावता ययन्ते गमकत्वं क्यच्य-

गमकत्वमिति दर्शितम्। भाष्ये माणवकस्थमसाविति एवञ्च तद्द्वारा माणवकस्येच्छाविषयत्ववत् करोत्यर्थविषयत्वमपीत्यभिमानः। यद्यपि 'इषि' फलेच्छाश्रयत्वन्तस्य वक्तुं युक्तं न तु करोति फलोत्पत्त्याश्रयत्वन्तस्येत्युभयोः करोतियुक्तत्वाऽभावस्तथापि विशिष्टवेषेण तस्याऽपि तदाश्रयत्वमित्यभिमानेनैकदेशिनः शङ्केयम्। एवञ्च मुण्डपदार्थस्य विशेषसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्ये वृत्तावुभयत्राऽपि मुण्डशब्दो धर्मिपर इति तद्भावः। तमभ्युपेत्य परिहरति एवन्तर्हीति। गुणवचना इति अस्य गुणप्रवृत्तिनिमित्तका इत्यर्थः। सापेक्षा इति अस्य परिच्छेद्यविशेषसापेक्षा इत्यर्थः। ननु 'मुण्डो' नित्यसापेक्षोऽन्यथा वा। नाऽऽद्यो राजपुरुषादौ सावकाशस्यापि समासस्य गुरुकुलादौ प्रवृत्तिवदत्रापि क्यजापत्तेः। नाऽन्त्यो णिचोऽप्यनापत्तेः। असापेक्षे चारितार्थ्यादिति शङ्कते नन्विति। नैष दोष इति वचनादिति भाष्यस्य तत् करोतीति सिद्धे वचनसामर्थ्यादित्यर्थ इति भावः। न च तत्करोतीत्यनेन प्रातिपदिकादुत्पत्तेः सुबन्तादुत्पत्त्यर्थमिदमावश्यकं विशेषाऽभावात् णिचि भत्वाच्च। ।सौत्रा इति उत्तरसूत्रस्थधातुग्रहणस्य पूर्वमपकर्षादिति भावः। भाष्ये न चैवेति शंका, क्रियावचनतेत्युत्तरमिति व्याचष्टे यद्यपीति। यथा कण्ड्वादय इति तथा च धातुभ्यो णिच्, प्रातिपदिकेन वाक्यमिति भावः। भाष्ये परिहारान्तरमाह मुण्डविशिष्टेन वेति। ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्वं करोतेर्मुण्डसंवन्धः, पश्चान्माणवकस्य संवन्ध इति प्रतीतेः को विशेषोऽत आह पूर्वस्मिन्निति। अथवा नेदमुभयमिति परिहारे इत्यर्थः। तत्र पूर्वं कर्मविशेषस्याऽनपेक्षणादसंवन्धः। उत्तरत्र तु आपेक्षायामपि बहिरङ्गत्वान्न पूर्वं संवन्ध इत्युच्यत इति विशेष इत्यर्थः। गवा पूर्वमिति प्रधानव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वादिति भावः। पश्चाच्चिवति विशेषणव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वादिति

भावः। अन्तःस्थितवस्तुविभागाऽनुकूलव्यापारो हि दुहेरर्थः। मौण्ड्यविशिष्टस्तु माणवकेनेति मौण्ड्यद्वारेत्यर्थः। व्यापार इति सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्येवं रूपो, 'धातव' इत्येवं रूपो वा, नेदनुभयमित्यादिरूपो वेत्यर्थः। अगमकत्वादिति। अयं भावः। ण्यन्तवृत्तौ❀ मुण्डशब्दो भावप्रधान इत्युक्तन्यायेन भवति वृत्तिः। क्यजन्तवृत्तौ तु धर्मिपर एव। अतस्तत्र नेच्छाक्यजसामर्थ्यात्। अत एव क्यजन्तान्तस्मादाचारार्थप्रतीतिरेव तदाह सदपीति न्यायतः सम्भवदपीत्यर्थः। आचारक्यचा हृतं निरवकाशीकृतं निरूढतया तदर्थस्यैव प्रतीतेरित्यर्थ इति भावः। अतस्तद्वाक्यवाच्यमेव 'माणवकं मुण्डमिच्छति' इत्यनेनैव बोधनीयं न तु क्यजन्तेन। तत्र हेतुमाह अत इति क्यजन्तादव्यक्तेरित्यर्थः। तथा क्रमादिधातुषु अभ्यासः पौनः पुन्यं वाक्येनैव गम्यते न तु यङा तत्प्रकृतिकस्य तस्य कोटिल्ये निरूढेरिति भावः।

अन्यत्रोक्तं हरिणा—

सदपीच्छा क्यचः कर्म वाक्य एव प्रयुज्यते। प्रसिद्धेन हृतः शब्दो भावगर्हाऽभिधायिना। अभ्यासे तुल्यरूपेऽपि न यङन्तः प्रवर्तत इति।

एतेन वेदादिविषयोऽभ्यासो यथा क्रमादि प्रयुज्यत इत्यर्थः, यद्वा विसर्गरहितपाठेनाऽभ्यासे न वर्णक्रमादिविषयाभिव्यक्तिरित्यर्थो विवरणकारोक्तोऽपास्तः। एतदेवात्र मुख्यं समाधानमिति ध्वनयितुमस्यपुनरुल्लेखः। एवञ्च मुण्डादिसूत्रं प्रपञ्चार्थमेवेति बोध्यम्।

नन्वकर्मकत्वात्क्यजन्तात्कर्मणि प्रत्यया नेति प्रागुक्तमेव तत्किम् 'अथेह' इत्यनेनोच्यत इत्यत आह इच्छाक्यजन्तादिति। कर्मणोऽभिधानायेति-'पुत्र' इति प्रथमान्तस्येष्टशब्दसामा-

❀ अयमेव पाठो विद्यते

नाधिकरण्यात्कर्मत्वसद्भावेऽपि तस्य तद्वाचकत्वाऽभावात्ततः क्यचि तेन कर्मणोऽनभिधानादिति भावः। एवं सर्वत्राभिधानयिषये गोध्यम्। इष्टशब्देति एवञ्च तत्सामानाधिकरण्यात्तदर्थगतकर्मत्वस्य साक्षात्कर्मवाचिना 'क्तेन' अभिधानात् प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वेन 'पुत्र' इति सुबन्तस्य कर्मत्ववाचित्वाऽभावान्न ततः क्यजिति भावः। निर्मुक्तेति इतरसामानाधिकरण्याज्जात कर्मभावस्य न तु स्वत इत्यर्थः। निर्मुक्तस्येति पाठे स्ववाच्यतया त्यक्तकर्मभावस्येत्यर्थः। स्वशब्देनोक्तत्वादिति भाष्यस्य स्वकर्मत्वं तद्वाचकशब्देन 'क्तेन' कर्मत्वोक्तेः। 'पुत्र' इत्यस्य सुबन्तस्य कर्मत्ववाचकत्वाऽभावान्न भवितव्यं तदर्थे क्यचेत्यर्थः। यदा क्रियाफलस्येति तथा च विग्रहे फलस्य विशेष्यतया 'पुत्रीयति' इत्यादौ व्यापारस्य विशेष्यतया भिन्नार्थत्वान्न तदर्थेऽयं क्यच्। किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थ एव। कर्मणि च फलस्य विशेष्यत्वं 'इष्टः पुत्र' इत्यादौ सामानाधिकरण्याऽनुरोधेनाऽवश्यमङ्गीकार्यमिति भावः। कर्मण इति कर्मसंज्ञाप्रयोजकस्येत्यर्थः। वस्तुत इयं व्याख्या 'इह भवन्त' इति मत उचिता। कर्मण इत्यस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकस्येत्यर्थ इत्येवैतद्व्याख्योचिता। अग्रिम मतद्वये तु वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टो यस्तद्वाचकादिति सूत्रार्थ इत्याशयः। भाष्यो इह भवन्त इति सर्वत्रवृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वमेव। चित्रगुरित्यादेर्विग्रहेऽपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासात्तत्त्वमिति तदाशयः। भाष्ये मान्ताऽव्ययानामिति मान्तत्वं न सुबन्तविशेषणं पुत्रीयतीत्यादेरसङ्गत्यापत्तेः। किन्तु मान्तप्रकृतिकेत्यर्थकम्। तेन कमिच्छतीत्यादावपि नेति बोध्यम्। तत्र लृवर्णेति यद्यप्यनुकरणे लृकारान्ते लृकारान्ते* ऋकारान्ते च सम्भवति तथापि तत्र क्यचः प्रयोगदर्शनाऽभाव इत्यर्थः। ऋकारान्तस्य चेति

* अयं पाठो दृश्यते।

असम्भवत्वादित्यपकर्षः। वस्तुतस्तादृशाऽनुकरणस्यैव लोके प्रयुज्यमानस्याऽभाव इति तात्पर्यम्। मतभेदेति तथा चेदम्मतमरुचिग्रस्तमिति भावः। अन्ये तु अजन्तेभ्यो गोसमानाक्षरेभ्य एव, अनुनासिकान्तेभ्यस्तु नान्तेभ्य एवेत्यस्याऽर्थः। अत एव 'रै'शब्दात् क्यच् छान्दस इत्युक्तं स्थानेऽन्तरतम सूत्रे भाष्ये। 'वाच्यति' इत्यादौ च न दोषः। वाच्यति स्रुच्यतीति च 'नः क्ये' इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तमित्याहुः ॥ ८ ॥

काम्यच्च (३।१।९।)

ननु चस्याऽऽदितः पाठे सूत्रभेदः स्यादत आह अन्तेऽपीति। नियमार्थतयाऽऽदिपाठफलं सम्पन्नमित्यर्थः। वाक् काम्यतीति क्विब्वचिप्रच्छीति वार्त्तिकेन क्विब्दीर्घाऽसम्प्रसारणानि। अस्य प्रयोगस्य सत्त्वे दृढं मानं चिन्त्यम्। पूर्वपरिहार इति यजादिभ्यो विहित इतीत्यर्थः। वाच् अम् इत्यवस्थायां काम्यच्प्रवृत्तेर्नाऽयं वच्यादिभ्यो विहितः। काम्यचश्चित्करणाऽऽनर्थक्यमिति वार्तिकविरोधेन 'पुत्रकामिष्यति' त्यादौ 'सति शिष्टस्य स्वरं बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति चित्त्वम्' इति हरदत्तोक्तमपास्तम् ॥ ९ ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च। (३।१।११)

एकवाक्यतोपपादकं सन्निहितोगार्थश्चेत्यादि। एतावतैवैकवाक्यतेति व्यवहारः। एतेन 'विधेयाऽनेकत्वात्कथमेवाक्यतेति' परास्तम्। इत्याहुरिति अत एवोपक्रमभाष्ये 'पयायत' इत्यत्रैव क्यङ् स्यात्सलोपसन्नियोगशिष्टत्वादिति शंकायां तत्प्रयोगाऽभावरूपं समाधानमनभिधायाऽन्यदेव समाधानं कृतम्। क्रियावचनत्वस्य धातुगणमध्ये तत्तदर्थविशिष्टानामपठितत्वादेव

सिद्धत्वादाह आचारेति। भाष्ये न चैव ह्यर्था इति अन्त्य धातुपाठे इति शेषः। अर्था इत्यस्य सर्वेऽर्था इत्यर्थः। क्रियावचनतेति तादृशक्रियेत्यर्थः। गम्यत इत्यस्य लोकत इति शेषः। अनिर्दिष्टार्थानां धातूनामेवाऽनेकार्थत्वमित्येतद्भाष्यार्थं मन्ये। वाक्य इति वार्तिक इत्यर्थः। अकारस्येति ननु 'क्विप्' इकारस्यैवानुदात्तत्त्वमनुनासिकत्वञ्च प्रतिज्ञायतां किमनेनाऽनुबन्धत्रयकरणेनेति चेन्न 'अश्वति' इत्यादावप्यात्मनेपदाऽऽपत्तेः। अतिरिक्त क्विप्पदकरणे तु गौरवमिति भावः। भाष्ये आत्मनेपदार्थानित्यादेरामुविषये क्विप्सन्नियोगेति शेषः—

आसंख्यामीति तद्गुणविशिष्टमवर्णाऽन्तरम्प्रश्लेषेणोपदेक्ष्यामीत्यर्थः। अतः एवेत्संज्ञा। अन्यथा क्लीवादीनास्यचाघजन्तानां क्विवर्थमनुवादेनोपदेशाऽभावात्सा न स्यात्। प्रश्लेषे तु तस्य मानान्तरेण सिद्ध्यभावादुपदेश एव। तद्विशिष्टस्य क्लीवादेरप्युपदेश एवेति। अनुबन्धानामेकान्तत्वे करणसाधने 'उपदेश' शब्दे च न दोषः। अत एव च प्रत्ययान्तादामोमित्वे न विशेष इति 'ह्रस्वनद्याप' इति सूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा ❀ गल्भादिहलन्तप्रकृतिके विशेषः स्यात्। अन्यहलन्तेभ्यस्त्वाचारक्विब्नेति तदाशयः। ११।

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः (।३।१।१२।)

ननु भृशादीनां हल्घटितानामेव सत्त्वात् तत्रैव प्राप्नोतीत्यस्य व्यावर्त्याऽभाव इत्यत आह हलेति। आवृत्त्या विभक्ति विपरिणामेनेति भावः। अन्यथा हि सर्वत्र हलो लोपः स्यादित्यापादयेदित्याशयः। भृशाऽऽलोका इति अधिकाऽऽलोका इत्यर्थः। भवत्यर्थे च्वेरविधानेन च्विनोक्तत्वादित्यसङ्गतमित्यत-

❀ अवगल्भादि। 'ख' पुस्तके पाठः।

आह च्विसहचरितेनेति । भाष्ये डाजन्तादपीति क्यं†षिति शेषः । वचनप्रामाण्यस्य क्यष्प्रवृत्तौ हेतुत्वे क्यषन्तसमभिव्याहारे भवतेरपि प्रयोगः स्यादत आह अप्रयुक्ते इति भवत्यर्थे इति । कृभ्वस्तियोग इति । अस्य डाज्विधावनुवृत्तस्य तदर्थयोग इत्यर्थः । 'च्वि'विधौ तु शब्दयोग इत्यर्थः । च्विविधौ तु शब्दयोग इत्येवार्थ इति भावः । 'कृभ्वस्तियोग इव क्यष्योगेऽपि डाजिति ज्ञाप्यत' इति वृत्तिग्रन्थस्यापीदमेव तात्पर्यम् । भाष्ये क्रियमाणमिति अभूततद्भावग्रहणमित्यर्थः । नञिवयुक्तमिति न्याये इवयुक्तमिति दृष्टान्तार्थम् । अन्यस्मिंस्तत्सदृशेइत्यनेनाऽभेदेपि सादृश्यमस्तीति सूचयति । प्राक्प्रकृतेः पाठेन प्रत्ययार्थविशेषणत्वपक्षोऽसंभावितोऽत आह यदेति समस्तत्वाऽसमस्तत्वाभ्याम् पक्षद्वयसम्भव इति भावः ।

असुमनाः सुमना भवतीत्यर्थस्य क्यङन्तात्प्रतीतेः समास एवाऽऽवश्यकोऽत आह मनः शब्दश्चेति । तदर्थे मतुवादीनामेव साधुत्वाल्लक्षणयापि प्रकृतिमात्रस्याऽसाधुत्वं स्यादत आह अन्ये त्विति । असुमनाः सुमना भवतीत्यर्थस्तु पक्षद्वयेऽप्यर्थ इति भावः । मनः कर्मेति मनः कर्तृ शोभनं कर्म प्राप्नोतीत्यन्वयः । प्रकृतेः प्राक्पाठे एव असमस्तत्वसमस्तत्वाभ्पक्षद्वयोपपत्तेरुक्तत्वेनाह प्रकृतेरेवेति । अवयवसंबन्धे षष्ठी । प्राक्त्वश्चावयवान्तरापेक्षयेति भावः । बहुव्रीहिविवक्षयैवमुक्तमित्याशयः । न चेदेवं जायते विचारणेति अस्य समस्तत्वाऽसमस्तत्वाभ्यामिति शेषः । समासाऽभावादिति त्कान्तेन समाऽसमासाऽभावादित्यर्थः । अनञ्पूर्वे समासे विद्यमानस्य त्कोल्यविति सूत्रार्थ इति भावः । तत्राऽऽड्द्विर्वचनयोरनिष्टदेशे प्राप्तिल्यप्त्वसिद्धिरेवेति भावः । भाष्येऽवश्यं संग्रामयतेरिति संग्रामयतेः

† क्यविति 'क' पुस्तके पाठः ।

सोपसर्गाद्यथोत्पत्तिर्भवतितिङस्तथा णिजुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः। अवश्यमित्यनेन चाऽस्य फलान्तरमपि सूचितम्। तच्च समः पूर्वमट्। अन्यथा तत्करोतीत्यनेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तद्ध्वनयन्नुदाहरति असंग्रामयतेति। यद्यपि संग्रामशब्दे 'सं' शब्दो नोपसर्गस्तथापि सोपसर्गादित्यस्य सोपसर्गसमानाकारादित्यर्थो बोध्यः। ननु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ' इत्येव णिच् सिद्ध इति चेन्न 'प्रजयती'त्यादावुपसर्गरहितस्यैव धातुताया दृष्टत्वेनाऽत्रापि तद्रहितणिजन्तस्यैव धातुत्वबुद्धिवारणाय तत्सत्त्वात्। प्रकृते तु विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वेनोपदेशात् स्वादीनां वाचकत्वाच्च विशिष्टस्यैव धातुत्वापत्तिरित्याशयात् तदाह ग्राम शब्द एवेति। अनेनेतरद्योतकसाम्यं बोधितम्। सामान्यत इति क्रियावाचकयुक्तानां क्रियाविशेषद्योतकत्वस्य दृष्टत्वेनाऽत्रापि 'युद्ध' क्रियाद्योतकत्वमनुमीयत इत्यर्थः। उपसर्गसदृशाऽनर्थकेति अनर्थकत्वमात्रं निषिध्यते। तत्सदृशो निपात इत्यर्थः। इदश्चिन्त्यम् उपसर्गसमानाकारत्वेन निपातत्वादनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकत्वेन सुबन्तत्वात्। तत्रेति युद्धे वर्तमानो यो ग्रामशब्दस्तस्मादित्युक्ते सामर्थ्येन सम्पूर्वाद्व्विष्यति णिच्। तद्विशिष्टादेव च तिङ् भविष्यतीति भावः। नियमार्थ इति संग्रामयतेरेव सोपसर्गाद्यथा तिङुत्पत्तिस्तथा प्रत्ययोत्पत्तिः। अन्यस्मात्तु सोपसर्गाद्यथा तिङुत्पत्तिर्न तथा प्रत्ययोत्पत्तिरिति नियमार्थः। फलितमाह प्रत्ययोत्पत्ताविति। प्रत्ययोत्पत्तिकाले पृथक् करणेऽपि सामर्थ्यात्तद्विषयके लक्षणे सुबन्तादित्यंशे यस्माद्विहितस्तदादीत्यंशाऽप्रवृत्या प्रत्ययोत्पत्तौ न दोष इति भावः। पृथक् करणे च जातसमासाऽभावः। अत एव 'सुमनाय्ये' इत्यादौ पुनः क्तान्तेन समासे ल्यप् सिद्धिरिति ज्ञेयम्। ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसङ्गतः, तत्र मनस्वी सुष्ठु भवतीत्याद्यर्थेऽभूतद्भावाऽभावादत

आह प्रत्ययार्थेति। एवञ्च तद्विरोधादेव प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसङ्गत इति भावः। संग्रामयतिरनुदात्तेदिति 'संग्राम युद्धे' इत्यत्राकारस्याऽनुदात्तत्वाऽनुनासिकत्वे प्रतिज्ञेये। अवयवे च तस्याऽचारितार्थ्यात्समुदायविशेषकतेति भावः। नन्वकारस्याऽनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञाने तत्सामर्थ्यादुच्चारणकालाऽव्यवहितोत्तरकाले इत्त्वे लोप उपस्थिते मान्तग्रामशब्दः स्यात्। तदन्तस्य वा लोके युद्धे वर्तमानत्वाऽभावेन 'युद्धे योऽयं ग्रामशब्द' इत्यनुवादाऽसम्भवेन सम्पूर्वस्याऽलाभेन च संग्राम युद्धे वर्त्तते। ततश्च 'णिज्' इत्यर्थं विशिष्टपाठस्याऽऽवश्यकत्वेन कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न द्वितीयमकारं प्रश्लिष्य तस्याऽनुदात्तत्वाऽनुनासिकत्वे प्रतिज्ञेये इति तत्तात्पर्यात्। अत्राऽनुदात्तत्वे मानं चिन्त्यम् भाष्यप्रयोगस्य पाक्षिकात्मनेपदेनोपपत्तेः। भाष्ये एवन्तर्हिं भृशादिषूपसर्गस्येति भृशादिषु पठितस्योपसर्गस्येत्यर्थः। तेन 'अतिभृशायत' इत्यादौ न निघातः। 'देवदत्तः सुमनायत' इत्यादौ च सोऽपि 'तिङ्ङतिङ' इति निघातः॥ १२॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्। (३।१।१३।)

भष्ये गुणवृद्धीति। गणरत्नपठितेगन्तेभ्यस्तत्प्राप्तिः। षित्त्वमिति यति रीङ् यस्येति लोपः। ननु ङ्कितीति निवृत्तौ असूयेत्यपि सिद्धमत आह यदीति। उत्तरमिति असूयया घनेच्छया च यजामहे इति श्रुत्यर्थः) अप्रत्ययान्तटावन्ताद्विभक्तेश्छान्दसो लुगिति भावः। अथ वेति पक्षे प्राणैर्वसुभिश्च यजामहे इत्यर्थः। भाष्ये नाऽर्थः ङ्कित् ग्रहणेनेति अत एव 'ज्यादादीयस' इत्यस्याऽङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वं सङ्गच्छते। नियमार्थमिति ननु नियमार्थत्वेऽपि 'पाश्या सभ्या' आदिशब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्यः पक्षे तङ् स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं षका-

रोच्चारणमिति चेन्न एतद्भाष्यप्रामाण्येन मूलभूताऽनुबन्धमन्यद्वा निमित्तमादायाऽऽचारक्विबन्ते एतत्प्रकरणाऽप्रवृत्तेः। अभिधानादीदृशे विषये आचारक्विपोऽभाव एवेत्यन्ये। भाष्ये भृशादिष्वितराणीति ननु अभूततद्भावे क्यङ् क्यप्तु (क्यष्तु) तदभावे, इति तदभावे पदद्वयार्थमावश्यकमादिग्रहणमिति चेन्न अत्राप्यच्चेरित्यनुवर्त्यास्यापि अभूततद्भाव एव प्रवृत्तेः। अत एव नित्यात्मनेपदार्थं भृशादिपाठ इत्युक्तम्। अपठितेति तेन 'चर्मायति चर्मायत' इत्यादि वृत्त्याद्युक्तमसङ्गतम् 'नाऽयं हलन्ताद्विधीयत' इति भाष्योक्तेश्चेति बोध्यम् ॥ १३ ॥

कष्टाय क्रमणे। (३।१।१४।)

'कष्ट' शब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् क्रमणेऽर्थे क्यङित्यर्थेऽर्थविशेषो न लभ्येत तदर्थं निपातनमित्याह विधाविति। भाष्ये क्रमणेऽनार्जव इति यद्यत्र अनार्जवमेव क्रमणशब्दार्थस्तदा 'कष्टाय कर्मणे कुटिलो भवति' इत्यर्थः स्यात्। न चाऽयमर्थः 'कष्टायत' इत्यतो गम्यते। किञ्च 'सत्रादिभ्य' इति वार्तिकभाष्ये 'सत्रादिभ्य' इति किमर्थं 'कुटिलायाऽनुवाकाय क्रामति' इत्युदाहरणे 'कुटिलाय' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः। किञ्च चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थम् अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थकम्। 'अजः कष्टं क्रामति' इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तमसङ्गतं स्यात्, अनार्जवरूपे क्रमणेऽवृत्तेर्व्यङ्गचिकलत्वात्। तस्माद्'अनार्जवे' इत्यस्याऽनृजुविषये क्रमणे इत्यर्थः। स्वार्थिकाऽणन्ताऽऽर्जवशब्देन नञ्तत्पुरुषः। एवञ्चाऽनृजौ वर्तमानात् 'कष्ट' शब्दात् क्रमणेऽर्थे क्यङ् इत्यर्थः फलति। 'कष्टाय कर्मणे क्रामति' इत्यस्य च कष्टमनृजुकर्म कर्तुं गच्छतीत्यर्थः। अनृजु च पापम्। पापार्थक 'कष्ट'शब्दात् 'प्रत्यय' इत्यर्थलाभार्थं

निपातनम्। तेन 'दुःख' पर्यायाद्द दुःखमनुभवितुं क्रामतीत्यर्थेन एतदेव ध्वनयता कष्टाय कर्मणे इति 'कर्म' पदम्प्रत्युक्तम्। अत एव सूत्रार्थव्याख्यानोत्तरमत्यल्यमिदमुच्यते 'कष्टाय क्रमणे' इति 'सत्रादिभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्' इत्युत्तरभाष्यं सङ्गच्छते। पापचिकीर्षायां गम्यमानायामित्यर्थः। न च चिकीर्षोत्साह एव, तस्या गम्यत्वे 'क्रामति' इति परस्मैपदप्रयोगाऽनुपपत्तिः गमनरूपक्रमणपदार्थेनोत्साहस्य गम्यत्वेऽपि क्रमेस्तदर्थत्वाऽभावात्। नव्यैस्तु 'वृत्तिसर्ग' इत्यादौ क्तृमोत्साहार्थत्वमेवाऽऽश्रित्य चिकीर्षाया एवोत्साहरूपायाः प्रत्ययार्थत्वमाश्रित्य 'क्रमत' इत्यात्मनेपदम्प्रयुक्तं तद्भाष्यविरुद्धम्। अनाऽऽर्जवमेव क्रमणमिति अनृजुविषयमेव क्रमणमित्यर्थः। तद्ध्वनयन् वक्ष्यति अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थ इति। अपर आहेत्यनेन च परस्परं वाक्यानां व्याख्येयव्याख्यानभावो गम्यत इति न कश्चिद्विरोधः। व्यवस्थितेति अनभिधानादिति तत्त्वम्॥ १४॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः। (३।१।१५)

भाष्येऽवगीर्णस्य वा मन्थ इति। मन्थो मन्थनम्। तच्चोद्गीर्णस्य चर्वणम्। अन्यस्याऽशनरूपं 'हनुचलन' इत्युक्तचोद्गीर्णविषय एव प्रयोगः। तदुपपादयति सहचरितमिति। अश्नातीत्यर्थ इति वर्तुलत्वं करोतीत्यर्थ इत्यन्ये। नत्विति एवञ्च तत्र प्रयोगाऽभावात् किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेति भावः॥ १५॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्। (३।१।१८)

भाष्ये सुखं वेदयत इति मुखप्रसादादिना देवदत्तस्य सुखं प्रसाधको वेदयत इत्यन्वयः। यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् कारकत्वेन वेद-

नायामन्वयो न्याय्यस्तथापि सामर्थ्यात्सुखादिभिरन्वय इत्याह वेदनाया इति । समस्तस्याऽन्यत्राऽन्वयाऽसम्भवादाह सुपां सुलुगिति । 'वेदना' शब्दे 'विद चेतन' इति चौरादिकण्यन्तात् 'ण्यासश्रन्थ' इति युच् । नान्यदीयेति सुखप्रसादादिना लिङ्गेनेति भावः ॥ १८ ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । (३।१।१९)

'नमस्य' शब्दस्य प्रकृत्यन्तरत्वेऽपि 'नमः' शब्दात्क्यचो विधानेन तद्योगे चतुर्थी स्यादत आह नमस्यतीति । निपात एवेति अव्ययत्वोपलक्षणमेतत् । अन्यथा 'साक्षात्प्रभृतीनि' इत्यनेन कृञ्योगे एव च्व्यर्थे एव च निपातत्वविधानादत्र तदभावेनाऽसङ्गतिः स्यात् । अर्थवत्त्वादिति अस्य शुद्धरूढत्वेन वृत्तेर्जहत्स्वार्थत्वादिति भावः । इत्यर्थाङ्गीकारेणेति अनेनैतत्सूचयति नाऽयमर्थोऽतः प्रतीयते किन्तु 'वरिवस्या' शब्दादिभ्यः सपर्यादिमात्रप्रतीतिवदस्मात्पूजामात्रप्रतीतिरित्याद्य एव समाधिरत्र युक्तः । अयन्त्वेकदेशिन इति करणपदाऽनुवृत्त्या क्रियासामान्ये विधावपि प्रयोगवशादेव तद्विशेषप्रतीतिर्भविष्यतीति किमेतैरित्यत आह करणग्रहणस्येति । भाष्ये साधने तव्यदादय इति भावोऽपि क्रियारूप एवेति भावः । शब्दान्तरेति स्वार्थिकत्वात्क्यजाद्यन्तानां द्रव्यवाचित्वेऽपि शब्दान्तरवाच्यक्रियाकारके तव्यादीनामुत्पत्तिः स्यादेवेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तो वृत्तमित्यादि । तव्यादयस्त्विति एवञ्च धातुसंज्ञाविधानमेवैषां क्रियावाचकत्वे मानमिति भावः । 'भाष्येऽथ वा धातव एवेति क्रियावचना एवेत्यर्थः । कः खल्वपीति पचादीनामर्थरहितानामेव पाठात् । क्वचिदर्थानिति अनेकान् क्वचित्त्वेकमित्यर्थः । क्वचिन्नेति एकमपि नाऽऽदिशतीत्यर्थः । एव-

मप्यर्थादेशनमिति नमसः पूजायामित्यादि । बोध्येरन्निति निवृत्त-प्रेषणात्स्वार्थे णिचः । बुध्येरन्नित्येव क्वचित् पाठः ॥१९॥

———

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् । (३।१।२१)

निर्देशादेवाऽकारान्तनिर्णयेन प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह किमिकारेति । भाष्ये इमाविति समानार्थावित्यर्थः । यद्यप्यकारान्तयोरेव ग्रहणेऽपि तयोर्नियमार्थत्वादिकारान्ताभ्यां णिजभावेन सर्वदोषपरिहारोऽस्ति तथाप्येकदेश्याह भाष्ये याविति । नियमश्चैतत्सजातीयाऽऽनुपूर्वीकानामेतदर्थकानाञ्चेद्धलकलयोरेवेति । प्रकाराऽन्तरेणाप्येकदेशयुक्तित्वमस्याऽनुपदं वक्ष्यते । भाष्ये वृद्धिरपि नित्येति । कार्यमात्रं नित्यमिति भावः । वाचनिकमिति 'शब्दान्तरस्य' इतिवचनमिति भावः । वस्तुतस्तदपि न्यायसिद्धमित्याह अथ वेति । प्राप्तौ सत्यामिति अत्र तूभयोरनित्ययोः परत्वादन्त्यस्यैव वृद्धिर्नतूपधाकारस्येति भावः । तदनास्थाऽपायि समाहितमित्यत्र तात्पर्यम् । ननु पूर्वमन्त्यवृद्धिप्राप्तावपि लोपे उपधावृद्धिप्राप्तिरिति नैकस्या अनित्यत्वमिति शङ्कते यद्यपीति । भिन्नस्वभावेति भिन्नस्थानिकेत्यर्थः । वस्तुतः 'अचोञ्णिति' इत्यस्य लोपेन बाधेऽपि 'अत उपधाया' इत्यस्याऽप्रवृत्तिरेव स्थानिवत्त्वेन वाच्या, 'अचोञ्णिति' इत्यस्य चाऽनित्यत्वं । लोपे कृते अप्राप्त्यैवेत्याशयेनाह तत्त्वतस्त्विति । न्यायेति पूर्वोक्तेत्यर्थः । परं त्विदम्भाष्यमेकदेश्युक्तिर्भिन्नलक्षणाया भिन्नस्थानिकाया वृद्धेर्नित्यत्वस्योक्तेः सिद्धान्त्युक्तित्वाऽभावात् कृते लोपे स्थानिवद्भावेन वृद्धेरप्राप्तेरपि तदुक्तेस्तदुक्तित्वाऽभावात् । अत एव 'णौ चङि' इति सूत्रे लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेर्लोपोत्तरमप्राप्त्योभयोरनि-

त्ययोः परत्वाद् वृद्धिरित्याशंक्य 'नाऽग्लोपि' इति सूत्रेऽग्ग्रहणाद् 'वृद्धेर्लोपो बलीयान्' इति सिद्धान्तितम्। तेनाऽत्रत्यस्यैकदेश्युक्तित्वं स्पष्टमेवोक्तम्। इदमेवाभिप्रेत्य सप्तमे कैयट आह 'अनाश्रित्य ज्ञापकत्वं निपातनमुक्तं ज्ञापकाश्रयणमेव तु न्याय्य' इति। प्राति-पदिकाद्धात्वर्थ इति चुरादिगणसूत्रमिदमिति भावः। तत्करोतीति 'हेतुमति च' इत्यत्र वार्तिकादिदं गणसूत्रमप्रामाणिकम्। अत एव 'सत्याप' इति सूत्रे पाशादिग्रहणं चरितार्थम्। वार्तिके करोतिर्धा-त्वर्थोपलक्षणम्। तेन 'अत्यरराजद्' इत्यादीनां सिद्धिः 'सत्याप' इति सूत्रेऽनुवृत्तं[†] करण इतिवदित्यन्ये। धात्वर्थनियम इति एवञ्च धात्वर्थमात्रे विधानार्थं स्यात्। 'करणे' इति च धात्वर्थमात्रोपलक्षणं स्मात्। अत एव 'वर्मणा सन्नह्यति संवर्मयती' त्यादिसिद्धिरिति भावः। सापेक्षेभ्योऽपीति अयमभ्युच्चय इति 'सुप आत्मन' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्॥ २१॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्।(३।१।२२)

इहेति यथा *पूल्वादीनाम्। समभिहारश्चौत्तराधर्यम्। तेन क्रियाया विशेषणाऽनुपपत्त्या प्रश्न इत्यर्थः। एककालस्येति एकदेश-स्याप्युपलक्षणमेतत्। 'ननु 'दिवेः' विजिगीषाक्रीडाद्यनेकार्थत्वद-र्शनादाह युगपदिति। ननु विषयभेदात्कर्तृभेदाच्च पाकादीनां नानात्वेन कथमेकैवेत्यत आह सा चेति। एतद्व्यंग्यमेव सा-ध्यत्वमित्याह साध्यैकेति। अत एव 'भवद्भिरास्यत' इत्यादौ बहु-वचनं नेति भावः। अधिश्रयणादीनां नानात्वादाह अधीति। युगपदिति उत्पन्नविनाशित्वादिति भावः। अमूर्त्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। भाष्ये कोऽयमिति अस्य किमर्थकोऽयमित्यर्थः। माला-ऽभिहारे कर्मधारयः। उत्पलाऽभिहारे षष्ठीतत्पुरुषः। बुद्धीति

† अनुदात्त इति के पाठः। * 'पूलादीनां' इति भ्रांति

अनेकासां सकलानामवयवक्रियाणां बुद्धिविषयत्वेन यौगपद्यमिति भावः। बुद्धौ युगपदवस्थानमत्र समभिहार इति बोध्यम्। प्रधानेति पौनः पुन्येन तस्या एवाऽनुष्ठानादिति भावः। अत्रापि समभिहारो बौद्ध एवेति बोध्यम्। क्रियाया जातिस्वरूप सामान्यत्वाऽसम्भवादाह साधारणीति। सकलाऽवयव साधारणीत्यर्थः। तदाह समूहरूपेति। गुणभूतैरिति क्रमजन्मनामधिश्रय-णादीनां बुद्ध्या प्रकल्पितो यो भेदस्तद्रूपसमूहस्तैरेव गुणभूतैरवयवैः सह क्रियेत्युच्यत इत्यन्वयः। ननु 'प्रकृतः कटं देवदत्त' इत्यादौ कथं भूतेक्त' इत्यत आह समूहः स इति। तथाभूतः तद्भूताऽवयवः, समूहिषु अवयवेषु, प्रतिभेदं प्रत्येकं, अभेद इति बुद्धिकृतात्मभेदेऽपीत्यर्थः। तस्याश्चेति यदव्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तस्या इत्यर्थः। अनन्तर-मिति अव्यवधानेन फलोत्पादिकां प्रधानां क्रियामाहुः। अन्यासां तु तादर्थ्यात्तदाख्यता, गौणो व्यवहार इत्यर्थः। विजातीयेति यथा द्रव्याणां द्रव्यान्तरैरव्यवहितानां* समभिहारस्तथा क्रिया-णामपि क्रियान्तरैरव्यवहितानामेव† स इत्यर्थः। पुनः पुनर्वेति भाष्ये समूहरूपायाः क्रियायाः कालभेदाद्भेदेऽपि साजात्यात्सैव पुनः पुनरनुष्ठीयत इति बुद्ध्या पौनः पुन्यमिति तात्पर्यम्। धातु-रेवेति 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्य समभिह्रियमाणक्रियावाचका-दित्यर्थ इति भावः। क्रियाबोधकादित्यर्थोऽपि सम्भाव्येतेत्युक्त-म्। सनिति एवञ्चाऽऽर्धधातुकसंज्ञार्थं धातुग्रहणमित्याद्यपि तत्रत्यमत्र बोध्यमितिध्वनितम्। तत्फलञ्च 'सोसूच्यत' इत्यादौ 'णि' लोपः। प्रपापच्यत इति सूत्रन्तु केवले धातौ चरितार्थमिति भावः। एकाज्झलादिग्रहणप्रत्याख्यानादाह यथान्यास इति। वचनेन वचनप्रत्याख्याने लाघवाऽभावादाह कार्यान्तरेति। इडु-पग्रहस्य फलत्वेन हेतुत्वाऽभावादाह फलस्य चेति। 'प्रोर्णुत' इति

*'अव्यवेतानाम्' इतिके पाठः। †'अव्यवेतानामेव' इति के पाठः।

'श्रयुकः किति' इति इट्प्रतिषेधः। इति चेति वस्तुतस्तु वार्त्तिकस्य लोड्विषयतैवेति लोड्विधायके वक्ष्यते। भवत्येवेति 'नित्यवीप्सयोः' इत्यनेन। सामान्येति लोडन्तार्थः सामान्यम्। अनुप्रयोगार्थश्च कर्त्राद्यालिङ्गितत्वाद्विशेषः। अन्यथाऽर्थभेदाऽभावेन धातुसम्बन्धाऽभावात्प्रत्ययो दुर्लभः स्यादिति भावः। भाष्ये लोड्भवति विप्रतिषेधेनेति पुनः पुनर्लवनाऽभिन्नं वर्त्तमानं लवनमित्येवं विवक्षायां धातुसम्बन्धस्य सत्त्वादुभयप्राप्तिः। ननु विप्रतिषेधाश्रयणे लोटा भाव्यं स्वार्थिकत्वाद्, यङोऽन्तरङ्गत्वे तेनैवभाव्यमिति किमुच्यते भवति चेतीत्यत आह भृशार्थेति। तत्रैकतराऽर्थेऽधातुसम्बन्धे यङं कृत्वाऽपरार्थे धातुसम्बन्धे लोडिति भावः। लोटश्चेति विध्यादिष्वपि लोटो विधानादिति भावः।२२।

नित्यं कौटिल्ये गतौ (३।१।२३)

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्(३।१।२४)

'उत्तरयोः' इतिपदस्वरसाद्द 'धातोरेकाच' इति सूत्र एवेदं वार्तिकमिति लभ्यते। तेनेतः पूर्वं नित्यमित्यादिसूत्रद्वयलेखो लेखकप्रमादात्। तत्राद्यविषयं नित्यग्रहणानर्थक्यमिति द्वितीयविषयं क्रियासमभिहारे चेति तथैव भाष्ये उदाहरणादिति सुधियो विभावयन्तु। नासाविति कुटिलं पन्थानं क्रामतीत्यर्थस्य प्रत्ययादित्यर्थः। अर्थान्तरं पथि। तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेति चिन्त्यमिदम्। विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य बाध उत्सर्गाऽपवादस्थले इत्यत्रैवायं दृष्टान्तो मिद्चोन्त्यात्सूत्रे भाष्ये उक्तः। न हि विशेषाऽनुवादेन सामान्याऽनुवादबाधे दृष्टान्तो लौकिकोऽस्ति। नाऽप्येतद्विषये नियमेन तत्प्राप्तिरस्ति। तस्माच्चकारेण 'क्रियासमभिहारे च'

इत्यत्रापि 'विशेषाऽसम्प्रत्ययाद्' इत्यस्य सम्बन्धनात् 'भृशं जपति' इत्याद्यर्थविशेषस्य यङन्तादप्रत्ययादित्यर्थ इत्याहुः ।२३।२४।

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् (३।१।२५)

सर्वत्र सामर्थ्यादेव टिलोपवारणे नानामतोपन्यासो व्यर्थोऽत आह आचार्येति। अग्निधौ युक्सिद्धय आह तत्रेति। प्रातिपदिकाण्णिजिति भावः। यद्यप्यत्रापि टिलोपप्राप्तिरस्ति तथापि दूषणान्तरसद्भावात्तदनुपन्यासः। अनर्थकं स्यादिति न च टिलोपबाधनद्वारा वृद्धिसिद्ध्यर्थमेव तदिति वाच्यम् अन्त्यादेशाकारविधानसामर्थ्येनैव टिलोपबाधे सिद्ध आगमलिङ्ककारोच्चारणसामर्थ्येन वृद्धेरपि बाधः स्यादित्यभिमानः। भाष्ये एवन्तर्ह्यापुडिति। नन्वत्र पक्षे 'णौ चङि' इति ह्रस्वाऽनापत्तिः अायुकि प्राप्नोतीति 'फलभेद' इतिचेन्न लुङयस्यानभिधानात् ।२५।

हेतुमति च (३।१।२६।)

हेतुमच्छब्दार्थः। ज्ञाने सन्देहस्योपपादयितुं शक्यत्वात्तमाह कृत्रिमस्येति। तस्यैव व्याख्यानं क्वचित्पारिभाषिकस्येति तत्प्रयोजको हेतुरित्यस्येत्यर्थः। उत्कृष्टेन निकृष्टे प्रेरणमाद्यम्। विपरीतं द्वितीयम्। प्रयोज(क)व्यापारानुकूलमाचरणं तृतीयम्। यथा-'भिक्षा वासयति' इत्यादौ। पाकाद्यपेक्ष इति तद्विषयत्वात्प्रेरणाया इत्यर्थः। न तु तदर्थेति तन्निमित्तेत्यर्थः। हेतुरस्यास्तीति विग्रहेण हेतुत्वनिरूपकस्य तत्कार्यपाकादेरेव प्रतीतेस्तत्रैव णिच् स्यादित्याह पाकादेरेवेति। तत्रैवार्थेति। न च 'अन्यप्रयुक्तः

पचति' इत्यर्थप्रतिपादनाय णिच् ,णिजन्तेन तादृशार्थाऽप्रतीतेरिति भावः । एवमपि हेतुसंबन्धिकार्यरूपार्थाभिधायिना हेतुमच्छब्देन कथं प्रेरणोच्यतेऽत आह तस्मादिति । लब्धः पाकाद्यपेक्षो हेतुव्यपदेशो येन स चासौ हेतुत्वोपलक्षितश्चासौ प्रयोजकश्च तत्साध्यो व्यापार इति विग्रहः । 'तत्प्रयोजक' इत्यत्रापि 'कारक' इत्यधिकारात् णिजुत्पत्तेः प्राक् हेतुत्वस्याऽभावात् हेतुत्वोपलक्षिते-त्युक्तेः । स च व्यापार एव, 'करणे' इत्यधिकारादिति भावः । तत्र मतुपः साधुत्वन्तु 'हेतुः कर्त्ताऽस्य' इत्यर्थेनेति भाष्यकृदेव वक्ष्यति । पक्षद्वयोपपादनपूर्वकं प्रत्ययार्थेनेति वक्तव्ये प्रत्ययार्थे विशेषणेनेत्यु-क्तेरर्थमाह यदेति । प्रत्ययार्थविशेषणमित्यस्य प्रत्ययार्थपरिच्छेद-कमित्यर्थः । प्रकृतिविशेषणेति भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणमित्यस्य प्रकृतेरर्थद्वारा विशेषणमित्यर्थ इत्यभिमानः । वस्तुतः प्रकृत्यर्थस्य पाकादेर्विशेषणमित्यर्थः, द्योतकद्योत्यार्थस्य विशेषणत्वनियमात् । 'धातोः' शब्दस्य प्रागुक्तहेतुत्वाऽसम्भवादाह हेतुमदर्थेति हेतु-मदर्थविशेषणकार्याभिधायिन इत्यर्थः । भाष्ये विषयसप्तम्योऽपीति 'प्रमाणे' इत्यादेस्तद्विषयकबोधजनकं प्रातिपदिकमित्यादि क्रमेणार्थ इत्याहुः । हेतुमच्छब्दस्य प्रेरणापरत्वात्कारकोपादानम-सङ्गतमित्यत आह कारकशब्देनेति । अन्वयव्यतिरेकाश्रयेति 'पञ्चभिर्हलैः कृषति' इत्यादौ पञ्चभिर्हलैरित्यस्याऽनन्वयाद्वाचका-न्तराऽभावाच्च धातोर्लक्षणेति भावः । कर्त्ताऽभिधीयत इति बाहु-लकात्कर्त्तरि 'अन्' इति भावः । तनूकरणस्य धात्वर्थत्वं विना तत्क-र्त्तरि कथं प्रत्ययः स्यादिति तदर्थाऽऽक्षिप्तमिति बोध्यम् । यदीदं तद्वर्त्तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेव भवतीति भाष्येऽन्वयः । 'अस्तु' इत्यनेन तत्पक्षोपपत्तिः सूचिता । तामाह विनापीति । द्योतको णिज्नास्तीति कृषतीत्यादौ तु पञ्चभिर्हलैरिति एकान्ते तूष्णी-मासीनत्वादिकश्च तद्द्योतकमिति भावः । एवमुक्तप्रेषितेति

प्रकृतिविशेषणपक्षे शब्दान्तराऽभिहितद्योतनायैव णिच्प्रवृत्तिरिति भावः। हेतुमद्विषयत्वादिति प्रयोजकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः। 'हेतुमति' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वादिति भावः। शब्दान्तरेति वाचकशब्दान्तरेत्यर्थः। यदा चेति पच्यादिभिः पाकानुकूलत्वेन द्वयोरप्यभिधानमिति मते इदम्भाष्यमिति भावः। एवञ्चोभयोरपि व्यापारयोः समकक्षत्वेन विशेषणविशेष्यभावानापन्नतयोभयोरपि कर्त्रोः प्राधान्यमिति हृदयम्। अत एवाऽत्र पक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वं नाऽऽपादितम् प्रयोज्यव्यापारस्य विशेषणतयाऽवोधेन तस्य फलत्वाऽभावेन फलाश्रयत्वाभावात्। गत्यादिसूत्रञ्चैतत्पक्षे विध्यर्थमेवेति वोध्यम्। परे त्वेवं हि 'प्रकृत्यर्थविशेषणम्' इति भाष्यात्तराऽसङ्गतिः। तस्मात्प्रवर्तनाप्रयोज्यः पाकः पचेरर्थः। तत्राऽन्यानधीनत्वलक्षणमार्थम्प्राधान्यम्प्रयोजकव्यापारस्य, शाब्दञ्च प्रयोज्यव्यापारस्येत्युभयाश्रययोः कर्तृत्वं, 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यत्रोभयविधप्राधान्यस्यापि विनिगमनाविरहेण ग्रहात्। एवञ्च ण्यन्तोत्तरत्वेन पर्यायेण द्वयोरप्यभिधानापत्तिरिति भाष्याशयः। प्रधानकर्त्तरीति प्रकृतिभूतण्यन्तार्थकर्त्तरीत्यर्थः। प्रयोज्यकर्त्ता तु पच्यर्थस्य, न तु ण्यन्तार्थस्येति न ण्यन्तोत्तरप्रकृतिकत्वेन तदभिधानमिति भावः। प्रधानकर्त्ता स्वप्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रयरूपः कर्त्रेत्यर्थः। अप्रधानमिति णिच्प्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रय इत्यर्थः। अव्यतिरिक्त इति प्रयोजकव्यापारवाचकातिरिक्ताऽवाच्य इत्यर्थः। णिच स्तदर्थकत्वे तु प्रयोजककर्त्ता न गत्यर्थकर्त्ता, किन्तु ण्यन्तकर्त्रेति न दोष इत्याहुः। ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽपि कथमत्राऽऽत्मनेपदं, हिंसारूपप्रयोज्यव्यापारस्यैव व्यतिहारो, न तु णिज्वाच्यप्रयोजकव्यापारस्य सोऽत आह प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहार इति। तद्व्यापारेणेप्सिततमत्वादिति तद्व्यापार

प्रयोज्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वादित्यर्थः । भाष्ये तस्य प्रयोजकस्य तस्मिन् प्रयोज्ये। एतेन 'स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्परत्वेनाऽन्तरङ्गत्वेन च कर्तृत्वमेव' इत्यपास्तम् , अन्तरङ्गादपि प्रधानकार्यस्य लोके बलवत्ताया दर्शनादिति भावः। एकधातुवाच्यत्वादिति ण्यन्तप्रकृतिधातुवाच्यत्वादित्यर्थः। ननु प्रयोज्यस्य ण्यर्थव्यापारापेक्षया कर्मत्वेऽपि ग्रामादेर्गम्यर्थनिरूपितमेव कर्मत्वमत आह ण्यर्थस्यैवेति। प्राधान्यादित्यादि उत्तरदेशसंयोगे ण्यर्थ व्यापारजन्यत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः। प्रतियत्नवाचि करोत्यपेक्षायाः सुट्षष्ठ्यो विधावविशिष्टे षष्ठ्यप्राप्तिरेव कथमुक्तेत्यत आह सुट् क्विति। कर्मणि विधानादर्थसापेक्षा षष्ठी। 'उपात्प्रतियत्न' इति 'सुट्' धातुस्वरूपापेक्ष इति भावः। तस्याऽप्राधान्यादिति कृत्प्रकृत्यर्थकर्त्रादौ हि तेन षष्ठी। कृत्प्रकृतिश्च ण्यन्ता! एवञ्च तदर्थकर्त्तर्येव स्यात् न तु णिच्प्रकृत्यर्थकर्त्तरि। अप्राधान्यञ्च कृत्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वमेवेति बोध्यम्। नियमस्य उपपत्तिमाह ण्यर्थस्येति। परत्वादिति अन्तरङ्गत्वादुपजीव्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। प्रधानेति सर्वापेक्षया प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात्। न चोद्देश्यतालक्षणमार्थं प्राधान्यमप्रयोज्यव्यापारस्यापि अन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोजकव्यापारेऽपि सत्त्वात् शब्दशास्त्रे शाब्दप्राधान्यस्यैव मुख्यत्वाच्चेति भावः। गुणेति प्रेषणे कर्मताम्प्राप्तोऽपि पदार्थः कर्मसंज्ञाया नियमादप्राप्त्या गुणक्रियायां स्वातन्त्र्याच्च स्वधर्मेण कर्तृत्वेनाभिधीयत इत्यर्थः। स्वातन्त्र्येणेति पाठेपि 'कर्तृत्वेन' इत्येवार्थः। ग्रामः प्रकृत्यर्थस्येति गमेः सकर्मकत्वेनाऽवश्यं कर्मापेक्षत्वात् ण्यर्थस्य कर्माकांक्षायाः प्रयोज्यकर्मणा शान्तत्वाच्चेति भावः। 'साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यत' इत्यत्र कथं 'द्विकर्मकत्वं' कथञ्च 'प्रयोज्ये कर्मणि लकार' इत्यत आह प्राप्नोतीति। तथा च पूर्व 'इषिः' प्राप्त्यर्थः।

तस्मात् ण्यन्तात्कर्मणि प्रत्यये प्रेष्यत इतीति भावः। प्राप्नोतीत्यर्थ इति पाठे 'प्रेष्यति' पदस्य स्वोक्तस्येदमर्थकथनम्। न तु भाष्ये तथा पाठ इति भ्रमितव्यम्। भूतपूर्वत्वस्यानुपपत्तेराह प्रधानचरेऽपीति कृत्प्रकृतिघटकधात्वर्थकर्त्तर्यपीत्यर्थः। तत्सूत्रस्थकृद्ग्रहणमाहृत्यैतदर्थकमपीति भावः। अपि त्विति एवञ्च 'अभेः' न कदाचिदपि ण्यर्थविशेषणतेतेति भावः। भाष्यसम्मतेन कैयटोक्तेन प्रयोज्यव्यापारस्यैवेति 'एव' कारेण तु तदाभिमुख्यद्योकत्वाऽभाव एवाऽभेर्लभ्यत इति बहवः। यद्यपि पूर्वम् 'प्रमाणे द्वयसच्' 'शेषे' 'सम्भूत' इति सप्तमीनिर्देशस्योभयथापि दर्शनाद्विचार उपपादितस्तथापि अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिदानीं विचार आक्षिप्यत इत्याह अन्वयेति। भाष्ये व्यक्तमर्थान्तरं गम्यत इति ण्यन्ताऽण्यन्ताभ्याम्परस्परस्मादिति शेषः। विक्लित्तेः प्रधानार्थत्वे युक्तिमाह तदर्थत्वादिति। विक्लित्तिग्रहणं फलाव्यवहितपूर्ववर्त्तिव्यापारोपलक्षणम्। स्पष्टञ्चेदमनुपदं स्वयं वक्ष्यति। तद्ध्वनयन्नाह तदनन्तरञ्चेति। तथा प्रेषणादिरपीति विक्लित्त्यनुकूलत्वेनेत्यर्थः। वस्तुतः प्रवर्त्तना 'प्रयोज्या' इत्येवं तस्य विशेषणता न्याय्या। सम्भावन इति 'उपसंवादाशंकयोश्च' इति सूत्रे भाष्ये पठितेन 'उपसंवादाशंकयोर्लिङ्' इत्यनेन। तत्राशंकोत्प्रेक्षा सम्भावनाप्युत्कटकोटिका शंकैवेतिबोध्यम्। भाष्ये तदभिसन्धिपूर्वकमिति अस्य तद्विशेषणीभूतमिति शेषः। अपरिहारादिति सर्वम्पच्यर्थः स्यादिति युक्तम्। तथापि स पक्षो दुष्ट इति शेषः, दोषाणामुक्तत्वादिति भाष्यार्थ इति भावः। अथ वेति अत्र पक्षे 'सर्वं पच्यर्थः स्याद्' इति यत् तद्युक्तमेवेति भाष्यार्थ इति भावः। प्रयोज्यव्यापारेति प्रयोज्यव्यापार उपसर्जनं यस्येति विग्रहः। लोके प्रयोज्यप्रयोजकयोर्गुणप्रधानभावावगतेस्तद्व्यापारयोरपि तत्त्वमेवोचितं,

न तु फलानुकूलत्वेन समकक्षतया बोध उचितः। एवञ्च वाचकता पक्ष इव द्योतकतापक्षेऽपि द्वयोर्व्यापारयोर्गुणप्रधानभावेनैवोपस्थितेः प्रधानकर्त्तुरेव तेनाऽभिधानमिति 'अप्रधाने' कर्त्तरि तृतीयादि भवति। परे तु द्योतकत्वात्तस्य विशेषणतैवोचितेति भाष्योक्तदोषाऽनुद्धारः। अत एवाऽस्य पक्षस्य भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणशब्देनोल्लेखः। किञ्च णयन्तात् प्रत्ययस्तत्प्रकृत्यर्थ कर्त्तरि सामर्थ्यादित्यवश्यं वाच्यमेतत्पक्षे। एवञ्च प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीयेव लकारोऽपि दुर्वारः। दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपि लादिस्वीकारेण लादिविधौ कर्तृकर्मांशे प्रधानाऽप्रधानन्यायाऽप्रवृत्तेरुचितत्वाच्च। वाचकत्वे तु न दोषः प्रयोज्यस्य णयन्तप्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि णयन्तकर्तृत्वाऽभावाचत्र कर्त्तरि णयन्तात्प्रत्ययाऽनुत्पत्तेः *। एवमन्ययोरपि दूषणत्वमेवेत्याहुः। णिचेतिप्राधान्येनोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारार्थक एव गत्यर्थ इति भावः। अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति बोध्यम्। व्यतीति सोऽपि प्रागुक्तयुक्त्यैव प्रधानभूतप्राणवियोगानुकूलव्यापारार्थक एवेति भावः। हेतुः प्रयोजक इति तथा च पारिभाषिकस्यैव हेतोर्ग्रहणमिति भावः। वस्तुतस्तु 'को मत्वर्थे' इत्यस्य किं पाकादिकृत प्रयोजकव्यापार इत्यर्थः। कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायेन हेतुसंज्ञाविधानसामर्थ्येन च तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति तत्प्रश्नाऽनौचित्यात्। हेतुः कर्ताऽस्येति प्रयोजकव्यापार एवेत्युत्तरम्। प्रयोजकस्य पारिभाषिकहेतुत्वेपि लक्ष्यानुरोधेनाह भाष्ये हेतुनिर्देशश्चेति। पारिभाषिकेऽपि लक्ष्यसिद्धिमाह नावश्यमिति। तदाशयमाह तत्समर्थेति। भाष्ये 'ब्रवीति' इत्यनेन तादृशशब्दप्रयोग एव मुख्या प्रवर्तनेति सूच्यते। ननु प्रश्नक्रियाकर्तृतया कस्यचित्सिद्ध्यभावात्प्रयोज्यस्याऽभावे प्रयोजकस्याप्यभावा-

* 'णयन्तकर्तरि णयन्तात्प्रत्ययानुत्पत्तेः' इति खे पाठः।

त्कथं णिच्शंका तत्राह प्रष्टेति। भावीति शेषः। समानार्थत्वाद्युगपल्लोट्णिचोरप्रसक्तेराह एकविषयत्वादिति। वस्तुतस्तु 'लोडन्ते' प्रयुज्यमानलोडन्तशब्द एव प्रयोजकव्यापारस्तस्य सत्त्वात् णिच् स्यदिति प्रश्नाशयः। पर्यायस्य प्रश्नविषयत्वे लोटोक्तत्वात्प्रेषणस्य, णिज् न भविष्यतीत्युत्तरपरभाष्याऽसङ्गतिः। न हि पर्याये लोटोक्तत्वमस्ति। पर्यायोनाम कदाचिल्लोडेव कदाचित् णिजेवेत्याकारः। ननु 'उक्तः करोति' इत्यत्रोक्तन्यायेनाऽत्रापि णिचोऽप्राप्त्या भवदुक्तव्याख्याने भाष्याऽसङ्गतिरिति चेन्न लोडन्तशब्दप्रयोगरूपप्रयोजकव्यापारस्य 'लोडवाच्यत्वम्' इत्यभिमानेन शंकासत्त्वात्। लोटोक्तत्वादित्युत्तरस्य वायमाशयः। स प्रेरणात्वेन 'लोड्वाच्य एव'इति। एतच्च 'विधिनिमन्त्र' इति सूत्रे उपपादयिष्यते। मञ्जूषायाञ्च निपुणतरमुपपादितम्। न कर्तेति तत्र प्रश्नक्रियाया अभावादितिभावः। कुतस्तद्विशेष इति 'तूष्णीमास्त' इति भाष्यं 'कैमुतिक' न्यायोपलक्षणं बोध्यम्। आधीयमानं विधीयमानमित्यर्थः। एतेन 'लोटा कर्तृत्वस्याभिधानात् कथमकर्तृत्वम्' इत्यपास्तम्। तदुपपादयति यस्तु प्रवृत्तेति अस्य विध्यर्थकलोडादिप्रयोगं विनापीत्यादिः प्रवृत्तक्रियोऽपि शैघ्र्याय प्रेर्यत एव। भाष्येऽभिसंबन्ध इति बुद्धिकृतोऽभिसम्बन्ध इत्यर्थः। भाष्ये न चासौ प्रद्यतीति लोडन्तप्रयोगकृतप्रेरणां विनेत्यर्थः। बुद्धीति बुद्ध्या विषयीकृतस्यैव सर्वत्र बोधात्। प्रकृते च क्रियाया इव कर्तृत्वस्यापि तथाभूतस्यैव बिधानमिति भावः। आधीयमानत्वादिति विधेयत्वादित्यर्थः। प्रैष इति द्रव्यमात्रस्य कर्तृत्वरहितस्य प्रयोगः प्रैषः। दुर्बलेति ईदृशकर्तुरपि यदि हेतुसंज्ञासूत्रे ग्रहणमिति भावः। पाक्षिक त्वात् पर्यायेण जायमानत्वात्। एतद्भाष्यनिष्कर्षः प्रागेवोक्तः। कैयटोक्तव्याख्याने हि लोड्विशिष्टे

तद्वारणेऽपि तदुक्तरीत्या शंकिततात्पर्यविषयस्य पर्यायस्याऽत्रा-रणाच्चिन्त्यमिदम् । नन्वेवं 'णिज्लोटोः' समावेशाभावे 'आसय' इत्याद्यनुपपत्तिरत आह भाष्ये यत्र च द्वितीय इति । प्रयोजकोऽपि एयर्थो यदाऽन्याऽपेक्षया प्रयोज्यो भवति तदा तयोः समावेश इत्यर्थः । ननु प्रयोजकव्यापारस्य पञ्चभिर्हलैरित्य-नेनैव द्योतितत्वात्तद्द्योतनाय 'एकान्ते' इत्यादि व्यर्थमत आह कश्चिदिति । तत्रेति एवञ्च प्रयोजकव्यापारस्याऽत्र प्रतीतेस्त द्बोधनाय 'णिच्' स्यादिति भावः । अनेकार्थत्वादिति प्रतिविधानान्तोऽत्र धात्वर्थः । फलानुकूलत्वेन स एव वा । करणस्य च फले एवान्वयः । भाष्ये तत्कर्मेत्यस्य कृष्यर्थ फलमित्यर्थः । आद्येऽत्र प्रयोज्यस्य कर्मत्व इष्टापत्तिः । 'गीतबुद्धि' इति सूत्रन्तु नियमस्य सजातीयापेक्षत्वादन्यएयन्ते एव व्यावर्त्तकम् । अन्ये तु तत्प्राप्तिरेव नेति दिक् । णिजभाव इति द्योतकतापत्तेऽप्युपपदेनैव द्योतितत्याद्द द्योतकणिचोऽभावः । वस्तुतो द्योतकत्ववादिनो वचनाऽऽरम्भो द्योतकसमुच्चय दर्शनात् वाचकत्ववादेन × तत्खण्डनमिति तत्त्वम् । प्रयोजक व्यापारफलस्य कर्तृगामित्वात्कृषेरात्मनेपदमाशंक्याह विभा-षेति । सा च प्राप्तविभाषेति भावः । तद्वीपरीतः प्रक्षेपेति । 'अविपर्यास' पदेनेष्टप्रयोगसिद्धिरेव न तु विपरीतप्रयोगव्यावृत्ति रपीत्यर्थः । भाष्ये तदिति प्रातिपदिकोपलक्षणम्, प्रातिपदिका दित्यर्थः । कर्मत्वाद्यन्तर्भावेणैवैकार्थीभावो लोकव्यवहरात्, करोतीति च धात्यर्थोपलक्षणम् । तेन 'अश्वेनाऽऽक्रामत्यश्व-यति' इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च 'प्रातिपदिकाद्धात्यर्थे' इत्यादि गणसूत्राणि प्रक्षिप्तानि । धातुपाठे सूत्रसूत्रधातू चेति बोध्यं तत्सत्त्वेनैव सिद्धे वार्त्तिकमफलं स्यात् । ऋष्योस्तदज्ञानकल्पना

× 'वादिन' इति भाति ।

अपेक्षया मदुक्तस्यैवोचित्यात् । एवञ्च 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रस्थः कैयटरिचन्त्य एवेति बोध्यम् । लक्ष्ये इति 'व्याकरण' शब्दः कर्मल्युडन्त इति भावः । लक्षणसमुदाये वेति अष्टाध्यायीरूपेऽर्थे करणल्युडन्तः 'स' इति भावः । यदा तु लक्षण एवेति प्रति सूत्रं 'व्याकरण' शब्द इत्यर्थः । यदेति व्यपदेशिवद्भावाद्यना-श्रयणे इत्यर्थः । करोत्यर्थाभिधायीति करोत्यर्थविशेषणीभूत साध्यावस्थास्वार्थाऽभिधायीत्यर्थः । सूत्रणे च सूत्रेर्वृत्तिर्बोध्या । भाष्ये व्याकरणेन सामर्थ्यमिति तज्जन्यफलाश्रयत्वरूपमित्यर्थः । नित्यशब्दद्दर्शने 'सूत्रयति' इत्यत्राऽवयवार्थाऽभावाच्छंकैव नास्ती-त्याह एतच्चेति । आख्यायत इति वाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । भावल्युटि हि आख्यानक्रियायां कर्मत्वं न स्यात् । णिच इति 'कृतो या प्रकृतिः' इति तु नोक्तं प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततयाऽनेना-तिदेशेन च षष्ठीप्रसङ्गात् । 'राजागमनम्' इत्यादौ राज्ञः कर्तृतया राजानमिति द्वितीयाऽनापत्तेश्च । तदयमर्थः । णिच् प्रकुतेर्यथाऽऽ-ख्यानक्रियायां कारकता तथा कंसादेरपीति तदाह यथेति । नन्वेवमडाद्यव्यवस्थेत्यत आह प्रकृतिवद्भावातिदेशेनेति । प्रकृता-विव प्रकृतिवत् । अत्र प्रकृतिशब्देन कृतः प्रकृतिः । तस्यां यथा कंसादेरनन्तर्भावस्तथा कृदन्तप्रकृतिकणिजन्तेऽपीत्यर्थः । नन्वेवं 'पुष्येण योजयति' इत्यत्रापि द्वितीयापत्तिरत आह वत्करणा-दिति । क्वचिदिति पुष्ययोगे 'ञि' इत्यत्र च प्रकृतेरिव प्रकृति-वदित्येवाश्रयणीयमिति भावः । एवञ्च द्वितीयाद्यन्तत्वाय पृथक्त्वाय चाऽतिदेशद्वयमाश्रयणीयम्भवति, वैरूप्यञ्च भवतीति गौरवम् ।

अतः 'प्रकृतिवच्च' इत्यस्य कृत्प्रकृतेर्हन्त्यादेर्ण्यन्तत्वे यथा कारकं द्वितीयाद्यन्तं' धातावनन्तर्भूतञ्च तथेत्यर्थ उचितः । प्रकृति-प्रत्यापत्तिः, इत्यत्र कृत्प्रकृतेरेव ग्रहणेनाऽत्रापि तथैवोचित्याच्च

'पुष्येण योजयति'इत्यत्र च न दोषः । प्रकृतिप्रत्येति कृत्प्रकृतेः प्रत्यापत्तावपि 'राजन्' शब्दे नलोपनिवृत्तिः कथमिति चिन्त्यम् । वस्तुतः 'प्रकृतिवत्कारकम्'इत्यतिदेशात्पृथक्करणेन समासाभावेनाऽपदत्वात्तन्निवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्र प्रकृतिवच्चेति 'चः' कारकमित्यनन्तरं बोध्यः 'प्रकृतिवत्कारकञ्च'इति । तेन तद्वत्कार्यमप्यतिदिश्यते । तेन 'घातयति'इत्यादौ कुत्वतत्वे सिध्यतः, अन्यथा धातोः 'स्वरूपग्रहण' इति परिभाषया न स्याताम् । केचित्तु उभयत्रापि प्रकृतिपदेन हेतुमण्ण्यन्तप्रकृतिः हेतुमण्ण्यन्तश्च प्रत्यासत्त्योपस्थितकृत्प्रकृतिक एव, प्रत्यापत्तिः प्रत्यभिज्ञा । सा च तत्सत्त्वे तत्रत्यकार्यसत्त्वे च भवतीति । अनेनैव कारकबहिर्भावो वधादेशनिवृत्तिः कुत्वतत्वादिकञ्च सिद्धम् । नन्वेवं प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात्कंसादेः षष्ठी स्यादतः प्रकृतिवच्च कारकमिति । यद्विभक्त्यन्तं तत्र तादृशमत्रापीत्यर्थः । एवञ्चाऽऽवृत्तिकल्पना न कुत्रापि । 'प्रत्यापत्ति' शब्दस्य च प्रत्यभिज्ञाविषयतयाऽऽपत्तिः स्थितिरित्यर्थः। नतु नष्टस्य पुनः प्रादुर्भावः प्रत्यापत्तिः । अत एव 'रात्रिं विवासयति मृगान् रमयति'इत्युदाहरणविषयवचने प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचः सङ्गतिः । अन्यथा तत्र प्रकृतेरादेशेनाऽपहारात्प्रत्यापत्तिव्यवहाराऽसङ्गतिः स्पष्टैव। कारकबहिर्भावश्च तस्याः फलमित्याहुः। यद्यप्यत्र सन्नियोगेति । एवञ्च तदनित्यत्वज्ञापकम्प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचोऽत्रत्यमिति बोध्यम् । भाष्ये संज्ञाभूतानीति अस्य प्रसिद्धानीत्यर्थः। भाष्ये राजानमागमयतीति एवञ्च 'देवदत्तपाकमाचष्टे' इत्यर्थे देवदत्तेन पाचयतीत्येव, 'गतिबुद्धि'इतिनियमेन देवदत्तस्य कर्मत्वाऽभावात्। 'दृश्यर्थैति'इक् कृष्यादिभ्य' इति दृशिः साधुः । रममाणान् मृगानिति एतेन 'मृगरमण' शब्द आखेटे रूढ इत्यपास्तम् । प्रवृत्तिर्भवतीति आख्यानविषयेत्यर्थः ।

इत्येतच्चेति प्रयोगानुसारादिति भावः। यावदिति रात्रिरूप-कालेनाऽत्यन्तसंयोगकथाश्चाऽऽख्याने कर्मेति भावः। 'आरात्रिविवास'शब्देन तावत्पर्यन्तकथा लक्ष्यन्त इति बोध्यम्। कालाऽत्यन्तसंयोगे गम्यमाने इत्यर्थः। वसेरकर्मकतया 'गतिबुद्धि'इति रात्रेः कर्मत्वं हेतुमण्णिचि तद्वदिहापि बोध्यम्। भाष्ये प्रापीति सम्पदादित्वेन भावक्विबन्तात्सप्तमी। एवं 'ज्ञि'इत्यपि। भू प्राप्ताविति! सम्भावयत इत्यस्य प्राप्नोतीत्यर्थः। उभयप्राप्ताविति नियमेन चन्द्रमसः प्रतीतेरुभयप्राप्तिः। वस्तुतः सहयोगेऽत्र तृतीया, कर्तुः प्रयोगाऽभावेनोभयप्राप्तेरभावात्। मतान्तरोक्ते प्रकृतिवदित्यस्यार्थेऽपि न दोषः हेतुमण्णिचि गत्यादि नियमात् तृतीयाया एव पुष्येणेत्यत्र प्राप्तेः। नाऽऽतिदेशिके इति णिच्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वाऽतिदेशेऽपि णिजर्थकर्तृत्वाऽतिदेशाऽभान्न तदुत्तरत्वेनास्याऽभिधानमित्यर्थः वा। 'सूर्यमुद्गमयत' इत्यादावादित्यस्य प्रयोज्यत्वात्। चेन देवदत्तस्यापि तत्सजातीयताध्वननाद्धेतुतेत्यनुपपन्नमत आह देवदत्तविषयान्यस्येति। भाष्ये स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति स्वाभिप्रेतमात्रोद्देशेन प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तक इत्यर्थः। एवम्प्रयोजयतीत्यस्य च स्वाभिप्रेतोद्देशेन प्रवृत्तं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः। स्वाभिप्रेतमात्रोद्देश्यकप्रयोज्यनिष्ठप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वं हि प्रयोजकत्वमिति फलितम्। सर्वत्र स्वशब्देन प्रयोजकः। एवं प्रयोजकाभिप्रेतमात्रोद्देश्यकप्रवृत्त्याश्रयत्वं प्रयोज्यत्वम्। तदेव च स्वतन्त्रत्वम्। न चैतत्सूर्ये इति भाव। समाधत्ते भाष्ये स्वतन्त्रेति स्वतन्त्रप्रयोजकस्य हि हेतुत्वम्। अयश्च न तथेत्यप्रयोजकोऽहेतुरिति चेदित्यर्थः। प्रवृत्तिर्ह्युभयत्राऽनपेक्षेति प्रयोज्यप्रवृत्तिरुभयत्रापि प्रयोजकाभिप्रेतानपेक्षा तन्मात्रानुद्देश्यिकेत्यर्थः। उभयत्रानपेक्षैव किञ्चिदिति किञ्चिदित्यस्य प्रयोजकाभिप्रेतमात्रम्। किञ्चिदनपेक्ष्यैवोभयोर्देव-

दृत्ताऽऽदित्ययोर्भवतीत्यर्थः। तस्मान्मात्रांशो न निवेश्यः। अन्यथा णिजनवकाश इति भावः। तदेव व्युत्पादयति नेह कश्चिदिति। सत्यामपि प्रेरणायामिति शेषः। सनिन्द उपालम्भः परिभाषणम्। तदाह दण्डनादिका इति। अनेन सर्वत्र स्वेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्युक्तम्। भाष्ये कुर्वतः प्रयोजक इति प्रयोजकाऽभिप्रेतमात्रोद्देशं बिनापि स्वेष्टोद्देशेनैव कुर्वतः पुंसः प्रयोजको दृश्यते। यथा गुरुः शिष्यानध्ययने प्रवर्त्त-यतीत्यादौ। तद्वत्सूर्यस्यापीति भावः। कः प्रयोऽयार्थ इति प्रेरणाजन्यप्रवृत्त्याश्रयः प्रयोज्यस्तस्य प्रेरणायाः कोर्थः प्रयोजनं किमिति प्रश्नः। उत्तरमाह यदभिप्रायेष्वासज्जन्त इति प्रेरकाऽ-भिप्रायेष्वासज्जन्ते। तदभिप्रायं ज्ञात्वा तं निवर्त्तयन्ति यदेष एव प्रयोज्यस्य प्रेरणयाऽर्थ इत्यन्वयः। एवञ्च क्रियायां स्वाभि-प्रायानुरोधफलकं तज्ज्ञापनमेव प्रेरणाफलमिति भावः ' अभि-प्रायपदेन तद्विषय उच्यते तदह ईदृशावित्यादिना तदाह निमित्तेभ्य इति स्वभूतिसाधनत्वज्ञापकप्रेरणादिभ्य इत्यर्थ। ननु स्वभूतिफलकप्रवृत्तौ प्रयोजकाऽभिप्रायाऽनुरोधोऽपि किमर्थ इत्यत आह अभिप्रायेति। ननु शिष्यादीनां स्वार्थसिद्धये गुर्वाद्यभिप्रायानुरोधेऽपि सूर्यस्य तदनुरोधे मानाऽभावः फलाऽ-भावश्चेति चेन्न अभिप्रायसम्पत्तिमात्रेण तदुदेश्यकप्रवृत्त्याश्र-यत्वादिरूपप्रयोज्यप्रयोजकभावाऽध्यारोपेण णिच् इति तात्पर्यात्। भाष्यकारवचनादिति तत्प्रयोगादस्याऽनुदात्तेत्स्वपि पाठोऽनुमीयत इति भावः। ननु चिरहते कंसे इत्युक्त्या प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानकालत्वाभावो नोक्त इत्यत आह चिरप्रवृत्तेति। कंस कृष्णयोर्वध्यघातकभावस्य चिरप्रवृत्तत्वेन तत्प्रयोजकव्यापार-स्यापि तत्त्वमेवेति भावः। कंसाद्यनुकारिणां कंसादिसदृशानाम्। भाष्ये प्रत्यक्षं कंसं घातयन्तीति तादृशेव वासुदेवेनेत्यर्थः।

उद्गूर्णा इति उद्यता इत्यर्थः। 'गूरी उद्यमन' इत्यस्य रूपम्। एवञ्च चित्रलेखका अपि चित्रस्थं कंसं तादृशेनैव कृष्णेन घातयन्तीत्यर्थः। ग्रन्थिकपदे 'अत इनिठनौ' इति ठन्। शब्द-ग्रन्थगडेति शब्दः कथकमुखोच्चार्यमाणः। ग्रन्थः तद्धस्तस्थपुस्तकरूपः। गडो * मनुष्यसंघातः। न तत्र क्वचिदपि कंसादिबुद्धिविषय इत्यर्थ इत्याहुः। तेऽपि ग्रन्थिका अपि। तद्व्द्वीर्याचक्षाणा इति तदैर्थाणीत्यर्थः। तानि कथयन्तो ग्रन्थिकाः स्वबुद्धिविषयान् सतो विद्यमानान् कंसादीन् प्रकाशयन्ति श्रोतृबुद्धौ समर्पयन्तीत्यर्थः। विद्यमानत्वेन बुद्धिविषयत्वे हेतुमाह आतश्च सत इति। व्यामिश्राश्चेति। चो हेतौ। यतो विरुद्धपक्षाश्रिता दृश्यन्त इत्यर्थः। न ह्यतीतत्वबुद्धौ तत्संभवतीति भावः। तत्कालमृते स्वपक्ष इव वर्णान्यत्वं पुष्यन्ति पुष्टं कुर्वन्ति दधतीत्यर्थः। तत्रैव युक्त्यन्तरमाह त्रैकाल्यं खल्वपीति। एवञ्च बुद्धिविषयसत्तयैव सर्वोऽपि व्यवहार इति भावः। शब्देऽपि समर्पितबुद्धिविषयाकारानित्यर्थः। धसानत्वेनेति बुद्धिविषयवधादेरित्यर्थः॥ २६॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ २॥

कण्ड्वादिभ्यो यक्। (३।१।२७)

धातुभ्यो यकि गुणनिषेधकतया 'कस्य' चारितार्थ्यादाह द्वैविध्यमिति। प्रातिपदिकत्वमात्रन्तु प्रष्टा मन्यते। उपक्षिप्यत

---

* अनेन 'बहुगण' सूत्रप्रतिपादितगण एव मनुष्यव्यूह वाची इति सन्देहो न विधेयः इति सम्पादकः।

इति तत्समाधानेनैव ककारप्रयोजनमप्युक्तमेव भवतीति भावः। यदेति प्रातिपदिकानि एवेत्यर्थः। केवलधातुपक्षे तु 'वा' वचने क्रियमाणेऽपि 'कंडवति'इत्यनिष्टप्रसङ्गः। कंड्वावित्यादावुवङादि प्रसंगश्चेति भावः। न च प्रातिपदिकान्येव सन्तु। अत्र च सूत्रे 'करणे' इत्यनुवर्त्तते। तेन कंडूं करोतीत्यर्थे यक्। अन्यदा तु अभावः। तेन कंड्वावित्यादेः सिद्धिः। यगन्तेभ्यस्तु न क्विप् अनभिधानात्। तेन नोवङ् सहितः प्रयोगः। एवञ्च 'वा'वचनं किमर्थमिति वाच्यं 'सुख्यति'इत्यादावतो लोपानापत्तेः क्विपा सम्पदादिक्विपा। यथेष्टमिति वीप्सायां 'यथा सादृश्य' इत्यव्ययीभावः। एकवचनं कुतो नोदाहृतमित्यत आह कंड्वय इति। क्वीति क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधादिति भाव। अथापीति तदसार्वत्रिकम्। किन्तु क्वौ विधौ नेत्येव सार्वत्रिकमिति भावः। इदं प्रौढ्या। आदिष्टादिति 'क्वौ विधिम्'इति निषेधादित्यपि बोध्यम्। अत एवेति आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावादेवेत्यर्थः। पुनरुवङ् नेति 'लक्ष्ये लक्षणस्य'इति न्यायादित्वपि बोध्यम्। न चाऽनादिष्टादचः पूर्वत्वं स्थानिवद्भावेन लभ्यं वस्यादेशलाभावात् 'उव' आदेशत्वेऽपि तस्य कार्याभावात्। न च 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति कंडू इत्यस्य कंडुवादेशे तस्य स्थानिवत्त्वादनादिष्टादचः पूर्वत्वेन तस्य 'कंडुव' इत्यादेशे कार्ये स्थानिवत्त्वम् 'सर्वे सर्वपदादेशा' इत्याश्रित्याऽचः परस्मिन्नित्यस्याऽप्रवृत्तेः। अत एव स्वरादिग्रहणस्य व्यवहितसाधारणपूर्वग्रहणज्ञापकता आकरोक्ता संगच्छते। न च प्रातिपदिकानीत्युपक्रम्य भाष्ये 'वा'वचनात् यदा कंड्वादीनि प्रातिपदिकानीत्यादिना स्वयं तथैव व्याख्यानाच्च अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेपि तत्र परे पूर्वस्य कंडू इत्यस्य धातुत्वाऽभावादुवङोऽप्राप्त्याऽसंगतोऽयं कैयटः स्पष्टञ्चेदं 'लोपो व्योः'इति सूत्रे कैयटे

इति वाच्यम् अतिदेशेनाऽकारे सत्यपि श्रवणाऽभावेन तस्य लौकिकसत्ताविरहात् छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तमूलकेन 'प्राग्दिव्यतोऽण्' इति सूत्रभाष्योक्तेनैकदेशविकृतन्यायेन 'कंडू' इत्यस्य धातुत्वमित्यभिमानात् । तत्रेति औ जस्निमित्तक उवङ् प्राप्नोति एकदेशविकृतन्यायेन 'कंडू' इत्यस्य धातुत्वात् । न चैतन्निमित्ते उवङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् 'क्वौ लुप्तम्' इति निषेधादिति भावः । भाष्ये ह्रस्वस्य पितीति ह्रस्वोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घाऽभावं मन्यते । तद्दूषयन्नाह ह्रस्वयलोपौ चेति । अन्तरङ्गत्वादिति 'अकृतव्यूहपरिभाषा' तु नास्त्येवेति भावः । वेरपृक्तलोपादिति इदं क्वास्तीति चिन्त्यम् । 'लोपो व्योः' इति सूत्रे 'क्वावुपसंख्यानम्' इति वार्त्तिकम् । कर्त्रर्थाऽनवगमादिति यत्र तु कर्त्रर्थाऽवगमस्तत्र भवत्येव, यथा भिषज्यतेः क्विपि भिषक्शब्दे इत्याहुः । केचित्तु इदम्भाष्यमजन्तपरमेवेत्याहुः । सम्पदादित्वादिति तेन वेदनामात्रप्रतिपादनेऽपि कंडूरित्यादि सिद्धमिति भावः । भाष्ये एतानीति कंडूरित्यादीनि दीर्घान्तप्रथमैकवचनान्तानीत्यर्थः । एवमपि कंड्वावित्याद्यर्थं 'वा' वचनं कर्त्तव्यमेवेत्याह तत्तर्हीति । भाष्ये उभयं कंड्वादीनीति उभयमित्यव्ययम् । द्विप्रकाराणीत्यर्थः । उभयाऽङ्गीकारे प्रमाणमाह अतश्चेति । ननु भावक्विबन्तेन वेदनामात्रे कंडूरित्यादिसिद्धिरत आह सत्त्वरूपेति सैवेत्यर्थः । भावक्विबन्ते हि प्रकृत्या साध्यरूपेणापि प्रतीतिः स्यादिति भावः । एवञ्चैतेभ्यो भावे क्विब् नास्त्येवेति तत्त्वम् । स्वार्थे इति नित्यमिति शेषः वाग्रहणाऽननुवृत्तेः । तेन पक्षे कंडवतीत्यादि न । आर्द्धधातुकसंज्ञेति न च साऽपि माऽस्तु कोपि माऽस्तु इति वाच्यम् सुखयतीत्यादावतो लोपार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात् । दीर्घ पाठ इति 'वल्गु मन्तु' प्रभृतीनां ह्रस्वपाठः प्रातिपदिकविषये चरितार्थ इति तेषामपि दीर्घो भवति । यत्तु

केषाञ्चिद्दीर्घपाठेन 'वल्गु' प्रभृतीनां दीर्घाऽभावो ज्ञाप्यते तन्न भाष्यविरोधात्, शास्त्रबाधकल्पनाऽपेक्षया प्रातिपदिकत्व कल्पनस्यैव लघुत्वाच्च । एतेन 'ककारेणार्द्धधाकल्लमेव कल्प्यताम्' इत्यपास्तम् धातुकल्पनस्यैव लघुत्वात् ।।२७।।

कमेर्णिङ् (३ १।३०)

भाष्ये ङित्करणमपि सावकाशमिति–एवञ्च परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोतीति भावः । यदयमिति मित्त्वनिषेधो ह्रस्वाऽभावफलको वृद्ध्यभावे स्वत एव ह्रस्वसत्त्वाद्व्यर्थः स वृद्धेः सत्तां ज्ञापयतीत्यर्थः । ननु णिङ्च्येत्ययुक्तं प्रतिषेधप्रवृत्तौ ह्रस्वस्यैव भावादत आह णिज्निमित्तेति। तां त्वसौ मन्यते । ह्रस्वे इति वृद्धेरसिद्धत्वे ह्रस्वस्य ह्रस्वे प्रयोजनाऽभावात्तस्याऽप्रवृत्तौ ज्ञापकत्वमेव स्थितमिति भावः । ननु पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेर्ह्रस्वदृष्टावपि प्राप्तह्रस्व वारणेन दीर्घश्रवणाय मित्त्वनिषेधः सार्थक इत्यरुचेराह भाष्ये नैव वेति । प्रत्ययविधावेवेति पारिखीय इत्यादौ । भाष्ये इदन्तर्हि प्रयोजनं यत्तचिण्णमुलोरिति मित्संज्ञाप्रतिषेधस्येति शेषः । चिण्णमुलोरित्यत्रह्रस्वघटितन्यासे दोषमाह भाष्ये णिज्व्यवहितेष्विति । पाक्षिकेति वृद्धेर्वैकल्पिकत्वार्थं 'वृद्धिर्वा'इत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । दीर्घविधाने तु कृतह्रस्वस्य दीर्घविधानात्सिद्ध्यतीति भावः । भाष्ये दीर्घविधिम्प्रतीति 'न पदान्त' सूत्रे जशादिसाहचर्येण त्रैपादिकदीर्घस्यैव ग्रहणेन 'पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिवद्' इत्याश्रित्य भगवता 'न पदान्त' सूत्रे तेषां प्रत्याख्यानेन च स्थानिवत्त्वनिषेधाऽप्रसक्तेरिदम्भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति नार्थसाधकम् । णिजन्ताण्णिचि उपसंख्यानेन सिद्धम् 'शंशमं शंशामम्' इत्याद्यपि यङ्लुगन्ताण्णमुलि सिद्धम् । न च चिण्णमुलोरित्यत्र दीर्घविधानसामर्थ्यादत्रैपादिके निषेध इति

संस्कृतगवेषणा ।

—:०:※:०:—

अयि सहृदयाः

तत्रभवतां सर्वेषां सविधे मदीयेयमभ्यर्थना यत्सादरमियं संस्कृतगवेषणा भवद्भिर्देवभाषोन्नत्यै अङ्गीकर्त्तव्येति । इयं गवेषणा महता परिश्रमेण व्यावहारिकान् पारिभाषिकशब्दान् शब्दतः परिचितानर्थतोऽपरिचितानन्विष्याऽन्विष्य प्रथमपरीक्षार्थिनां छात्राणां कृते मया विरचिता । अस्यामतीवोपकारकाः शब्दाः सन्निवेशिताः सन्ति ये विदुषोऽप्यानन्दयन्ति । कौमुदीपरिपठितान्युदाहरणानि यावच्छक्यं 'ध्रुवका, अवका, नदालम्, कुलिज इत्येवमादीनि सम्यगर्थतो विशदीकृत्यलिखितानि सन्ति । यदि संस्कृतभाषासंबन्धिव्यवहारनैपुण्यमभिवाञ्छन्ति तत्रभवन्तस्तर्हि स्वस्वविद्यार्थिषु मदीयगवेषणायाः श्रीमद्भिः प्रचारः कर्त्तव्यः । मूल्यम् आणकपञ्चकम् ।

बालगोविन्दशर्मा वैद्यः

महावीर औषधालय,

ज्ञानवापी बनारस ।

उद्योतनियमः ।

—:*:०:*:—

अयमुद्योतः प्रतिमासं द्वात्रिंशत्पृष्ठात्मको निःसरिष्यति । भविष्यति मुद्राषट्कं वार्षिकं मूल्यमस्य मुद्रणकर्मणि परिसमाप्ते । ये च मुद्रणकाले ग्राहकश्रेण्यां स्वस्वनामानि लेखयिष्यन्ति तैस्तु सार्धचतुष्कमेव वार्षिकं मूल्यं देयं भविष्यति । अतो मुद्रणमध्ये एव सर्वैर्ग्राहकैर्भवितव्यम् इति ।

निवेदकः—

बालगोविन्दशास्त्री

(महावीर औषधालय, ज्ञानवापी बनारस ।)

२

श्रीमते वायुपुत्राय नमः ।

भाष्यप्रदीपोद्योतः ।

महामहोपाध्यायनागेशभट्टविरचितः

द्विवेदोपाह्वेन

बालगोविन्दशास्त्रिणा वैद्येन

संशोधितः

प्रकाशितश्च ।

गोपालचन्द्र चक्रवर्ती द्वारा भारतधर्म प्रेस, काशीमें मुद्रित ।

अभ्यर्थना ।

—**०**—

महोदयाः

अस्ति खलु विदितमेतद्यदधुना वाराणसेयानां विदुषां वैदुष्यम्प्रायः पाणिनिव्याकरणमधिष्ठायैव परिष्कारबलेन सर्वोपरि वरीवर्त्ति । व्याकरणञ्च तन्महर्षिभगवत्पतञ्जलिप्रणीतमहाभाष्यमन्तरेणऽकिञ्चित्करम् । तच्च महाभाष्यमत्यर्थगूढ़ाऽभिप्रायमित्यालोच्य कैयटेन तदर्थबोधनाय प्रदीपो व्यधायि । ततः कालक्रमात् जनानां बुद्धिवैपुल्याऽभावात् परमकारुणिकेन महामहोपाध्यायनागेशभट्टेनोभयार्थद्योतकोद्योतो व्यधायि । किन्तु, अयमुद्योतोऽद्यावधि आपादचूड़ं न क्वापि मुद्रित इति महान् खेदः । केवलमादितोऽध्यायद्वयमुद्योतस्य 'बम्बई' नगरे मुद्रितम् । तृतीयाऽध्यायादारभ्याऽऽसमाप्ति मुद्रयितुमहं बद्धपरिकरः केवलं धार्ष्ट्यादेव सञ्जातोऽस्मि । तत्रभवतो नागेशभट्टविदुषः पुण्यप्रभाव एव मां तारयिष्यतीति मदीयो दृढ़विश्वासः ।

आदर्शपुस्तकञ्चैकमेव 'कश्चिदाय' विक्रमवत्सरलिखितमस्ति । एकमपरम्पुस्तकमद्याभ्यर्थनालेखकाले 'टीकमणि कालेज' संस्कृतपाठशालाया व्याकरणप्रधानाध्यापकेन श्रीमद्विद्वद्वरपूर्णचन्द्राचारिणा श्रीविद्वद्वरानन्तरामशास्त्रिणः सकाशादवाप्य प्रदत्तमिति, उभयोरपि विदुषोराजन्माहं ऋणी भविष्यामि । प्राप्तस्यास्य 'ख' संज्ञा भविष्यति । उद्योतस्यास्य सभाष्यस्य 'क' संज्ञकं पुस्तकं श्रीमद्विद्वद्वररामचन्द्रशर्मणा मम पित्रा संगृहीतन्तत्तु मदीयमेव । एताभ्यां मुद्रितेऽस्मिन्नुद्योते यदि क्वापि स्खलनं स्यात्तर्हि विद्वद्भिः क्षन्तव्यमिति विदुषां वशंवदः ।

बालगोविन्द वैद्यः । मार्गशीर्ष १५ ।

वाच्यम् 'हेड' धातोरहिडि अहीढि इति साधनेन चारितार्थ्यात् । ह्रस्वविधाने हि अहेडीति स्यादिति बोध्यम् । केचित्तु एतद्भाष्यप्रामाण्यात् तत्रस्थवार्त्तिके 'वरेयल्लोपस्वरवर्जम्'इत्यत्र दीर्घोऽप्युपलक्षणीयः ; तदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनमिति, अत्रत्य भाष्यस्वारस्यात् हेडधातोर्घटादिष्वप्रामाणिकः पाठः 'ऊकाल' सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्च 'वा दान्त' इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्च चिण्णमुलोरिति सूत्रस्थभाष्याच्चेति यथाश्रुतभाष्यं रमणीयमेवेत्याहुः । तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नातीति अस्य तन्निषेधो वक्तव्य इति शेषः । अत एव उक्तं वेति 'वा' शब्दः संगच्छते।३०।

आयादय आर्धधातुके वा । (३।१ ३१)

विषयसप्तम्यां विचाराऽनारम्भादाह परेति । आयान्तादिभ्य आर्द्धधातुके सिद्धेऽस्य विध्यभावान्निवृत्तिर्विधेया । तदर्थं तदुपादानं कार्यमित्याह निवृत्तीति । उत्पत्ति शब्दो वेति अस्य प्रयोजनं चिन्त्यं सर्वत्र विधिवाक्ये तदभावेऽप्युत्पत्त्यवगतेः । एकतरपक्षेऽधिककर्त्तव्यतायामेव भाष्यतात्पर्याच्च । क्वचिदनुत्पत्तिशब्दो वेति पाठः । आयाद्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'आयादय' इति पञ्चम्या विपरिणम्यते । आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तत्र परे गुपादिभ्य आयाद्यनुत्पत्तिरित्यर्थः । परन्तु इदं गुरु इति दिक् । पक्षे निवृत्तेरिति निवृत्तिपदं विनापि सामर्थ्यादिति भावः । क्वचिदिति 'अदिप्रभृतिभ्य' इत्यादौ । क्वचिदिति यथा दीर्घविषये यणः । सूत्रत्रयस्येति 'आयादय' इति पदोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथा व्यवहितत्वात् 'कमेर्णिङ्' इत्यस्यैव शेषः स्यात् । पृथक् पाठादिति-तत्सामर्थ्याद्भिन्नवाक्यतया एकवाक्यतया च वाक्यार्थ इति भावः । एकं वाक्यमिति-भाष्यस्य एकं वाक्यमपी-

त्यर्थः। अकारेण—'अप्रत्ययाद्' इति विहितेन। क्तिनो बाधादिति स्त्यधिकारादूर्ध्वं वाऽसरूपविधेरभावादिति भावः। आमि परत इति—यद्यपि लिङ्येवार्धधातुके आयादिनिवृत्तिस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वादाम् प्राप्नोति। वस्तुतः परत्वादामि कृते एवैतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। तद्भावितेति अत एव लुकि लोपसंज्ञा सिद्धिः। भाष्ये गुप्तिर्जुगोपेति चेष्टसिद्धमिति—आयस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावे सिद्ध्यतीत्यर्थः। इदन्तर्हीष्टमिति इदमुपलक्षणम्। क्तिनि कृते आयप्रत्यये गोपायतीत्यनिष्टमपि प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम्। अल्लोपस्तु न आर्धधातुकोपदेशे तदभावात्। सार्वधातुके नित्यमिति अत्र नित्यग्रहणमार्थिकार्थकथनं सामान्य सूत्रे 'वा' इत्येवास्य नित्यत्वसिद्धेः। स्यादिभिरिति लादेशप्रवृत्युत्तरं 'स्यतासी' इति पक्षे इदम्। तुल्यं हि निमित्तमिति अनेनान्तरङ्गत्वं निरस्यति। परत्वात्स्यादय इति तथा च 'सकृद्गति' न्यायेनाऽऽयो न स्यादेवेति भावः। न च सार्वधातुके नित्यमित्यस्य परत्वाद्बाधेऽपि सामान्यसूत्रेण वैकल्पिक आयो भविष्यति न हि तेनाऽपि विप्रतिषेधः, तस्याऽनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति वाच्यम् अपवादविषये उत्सर्गाऽप्रवृत्त्या सार्वधातुकविषये तदप्रवृत्तेः। नत्वत्रास्तीति विशेषकृच्छास्त्रं तदभावे न प्रवर्त्तते इति मन्यते। सनाऽस्त्यवकाश इति पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरिति भावः। विशेषोऽप्यस्तीत्याह कामयत इति। गोपायन्तीत्यत्रापि विशेषं भाष्ये दर्शयति अवश्यं खल्वपीति। यदि तर्हीति एवञ्चाऽनवकाशत्वे तैः 'स्यादि' बाधने गोपायिष्यतीत्याद्यसिद्धिरिति भावः। यथा पुनर्वार्तिककृता सूत्रभेदेन परिहार उक्तस्तथा सूत्रभेदमङ्गीकृत्य यदि पुनः शपि नित्यमित्युच्यते तदा सर्वदोष परिहार इति भाष्याक्षरार्थः। क्वचिद्भाष्य एव शितीति पाठः। विषयसप्तमीति 'आर्धधातुक' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जाति

निर्देश इति भावः । सूत्रे 'आयादय' इत्युक्तिरनन्तरस्यैव संवन्ध इति भ्रमवारणार्थेति तत्त्वम् । ३१ ।

सनाद्यन्ता धातवः । (३।१ ३२)

गणपाठनिवन्धना संज्ञा कथमेषामत आह भुवो वादय इति-वदन्तीति वादयः भ्वर्थवाचकाः, क्रिया वाचिन इति यावत् । यथा सूत्र्यादीनां क्रियावाचकत्वन्तथोक्तम् । तेनेति पाठेन । आणवत्यादयः, अर्थेन 'या' इत्येवमादय इत्यर्थः । 'पाठेनेत्यादिः न चैते तत्र पठ्यन्त' इत्यन्तैवात्र भाष्यकारोक्तिः । धातुसंज्ञा सिद्धिमिति सनाद्यन्तेऽपीति शेषः । पृच्छतीति अस्यैकदेशीति शेषः । शब्दान्तरत्वादिति अस्येकदेशी स्थानषष्ठीनिर्देशाद-पूर्वोपदेशाच्च तस्यैवात्र ग्रहणे तदीयप्रयोगनियम एव स्यादिति भवतीत्याद्यसिद्धिरिति भावः । पठितसादृश्येन भवतीत्यादि स्थानामिव एषामपि तेनैव धातुत्वेऽप्याह जग्ध्यादीनामिति भाष्यमुपलक्षणमिति भावः । अनेनास्यैकदेशयुक्तित्वं ध्वनितम् । रूढीति तस्या योगाद्वलवत्त्वादिति भावः । न चेमे इति भाष्ये इमे सनादय इत्यर्थः । तत्रेति 'स्थानिवद्' इत्यत्रेत्यर्थः । स्थानिनिवृत्त्येति स्थानषष्ठीनिर्देशादिति भावः । क्रियानिमित्तकस्येति आदेशग्रहणसामर्थ्यादानुमानिकस्येव यौगिकस्यापि ग्रहणमित्याशयः । तदन्तविध्यभावादिति स्थानिवत्सूत्रे विशेष्याऽसन्निधानात्तदभावे आदेशान्तस्यातिदेशेन धातुत्वाऽभाव इति भावः । यद्वा तिवादिविधौ तदभावादित्यर्थः । अत्रोच्यत इति 'धातोः कर्मण' इत्यादेः समानकर्तृककर्मभूतधात्वर्थविशिष्टेच्छायां प्रतिपाद्यायां तत्स्थानेऽर्थाभिमानयोग्यो यद्धात्वर्थकर्मकत्वमिच्छायां प्रतिपिपादयिषितं

तद्भावादिः सनन्त आदेश इत्यादि क्रमेणार्थ इति भावः । तत्तद्गणप्रयुक्ता विकरणास्तु न अदादित्वादेरनतिदेशात् । करणाङ्गे इष्यर्थे कर्तुमित्येतत्समभिव्याहारेण वर्त्तमानस्येषः प्रसङ्गे 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायात्सनन्त आदिश्यत इत्यन्वयः । भगवतो भाष्यकारस्येति एकदेशिन इति शेषः । अनेन इमे तर्हि यद्यपीत्यादिभाष्यग्रन्थ एकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरतया प्रौढ़िवाद एवेति ध्वनितम् । ३२ ।

स्यतासी लृलुटोः । (३ १।३३)

उत्सर्गापवादधर्मेति स चाऽपवादविषयेऽवश्यं प्राप्तिरूप उत्सर्गस्य धर्मः तदप्राप्तियोग्यविषयाऽभावेन निरवकाशत्वरूपः । अपवादस्य भावकर्मग्रहणाऽनुवृत्तौ उत्सर्गत्वाऽसम्भवादाह भावेति । भाष्ये स्याद्यनवकाशः 'पच्यत' इति कर्मादौ शपोऽप्राप्तेरिति भावः । यत्रेति अनेकलक्षणप्रसङ्ग इति बहुव्रीहिः । अपवादशब्दश्च तद्विषयपरः । अनवकाशोऽपवाद इति भावः । यग्विधौत्विति अन्यथाऽस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यादिति वार्तिकमते 'पचति' इत्यादौ शपि कृते तमेव निमित्तीकृत्य यक् स्यादिति भावः । भाष्ये अथवाऽनुवृत्तिरिति एवञ्च तत्तत्सन्निधौ विधानसामर्थ्यान्नास्त्यपवादत्वमिति भावः । लावस्थायामिति भाष्यस्य आदेशोत्पत्तेः प्रागेव 'स्यादय' इत्यर्थः प्रतिभाति । तत्र च शंकते ननु चेति । अनित्यत्वमिति व्यवधानेन धातोः परत्वाऽभावादप्राप्तेरिति भावः । अन्यथेति इदञ्च ज्ञापकं 'अनुदात्तम्यदमेकवर्जम्' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । लादेशोत्तरं 'स्यादि' प्रवृत्तौ तु सतिशिष्टस्यादिस्वरनिमित्तकवर्ज्यमानस्वरेण ल सार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे पुनर्विधीयमानं तज्ज्ञापकाय सम्पद्यत इति भावः । ये त्विति

एतन्मते 'अन्यत्र विकरणेभ्य' इत्यंशो वाचनिक इति बोध्यम्। प्रतिपदविधानाच्चेति चिन्त्यं निरवकाशत्वाभावादिति कश्चित्। परे तु 'अनुदात्तम्' इति सूत्रे भाष्ये सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वे 'सुनुत' इत्यादौ सार्वधातुकस्वरबाधः स्यादिति शंकायां वार्तिककारेणोक्तं 'स्यादिस्वराऽप्रसङ्गस्तासेः परस्यानुदात्तवचनाद्' इति 'परत्वाल्लादेशा' इत्येव च तन्मतम्। अत्राप्यपवादविप्रतिषेधाच्छ्यनादिभिः स्यादिबाधनमिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षस्य तन्मताऽनुसारेण समाधानद्वयमुक्त्वाऽथ वेति तृतीयं समाधानम्भगवतोक्तम्। तस्याऽयम्भावः 'आर्धधातुक' इत्यनुवृत्त्यार्धधातुकत्वावस्थायां 'स्यादय' इत्यन्तरङ्गा इति। विकरणस्वरस्य दुर्बलत्वन्त्वेतत्पक्षे वाचनिकमेव। कैयटोक्तमर्थाऽपेक्षं सार्वधातुकादिसंज्ञापेक्षञ्च बहिरङ्गत्वं न युक्तं तस्याऽत्र शास्त्रेऽनाश्रयणादित्युक्तम्। अत एवाऽत्र विप्रतिषेधो वार्तिककृतोक्तः सङ्गच्छते। न्याय्यमन्तरङ्गत्वं, ऋषिभ्यां न ज्ञातमित्युक्तिरत्यन्याय्या 'काऽन्तरङ्गता' 'लावस्थायां स्यादय' इति भाष्योक्तेर्गर्भस्रावाच्च। अल्पापेक्षत्वात् तिबादिभ्यः पूर्वं स्यादय इत्येवं वक्तुमौचित्याच्चेत्याहुः। ३३।

——

सिब्बहुलं लेटि (३।१ ३४)

उत्सर्गपदार्थमाह परनिमित्तमनुपादायेति। एवं हि सामान्यविधित्वादुत्सर्गत्वं भवति। भाष्ये सनाद्यन्ताधिकार इति सनाद्यन्त इति येषामधिकारो बुद्धिस्थता तेषु कर्तव्य इत्यर्थः। सिध्यन्तीति लोट्यपि सिप्प्रसिद्धिरित्यर्थः। नेषत्विति प्रयोगे सिप्शयोः समावेशः सिध्यति। विकरणत्वे तु स न स्यादिति भावः। लोट्त्वाच्छन्दसि 'लेटोऽडाटौ' इत्यस्याऽप्राप्तिरिति

बोध्यम् । अत्रोत्सर्गः कर्तव्यः स च सनाद्यन्ते कर्तव्य इति पूर्वपक्षद्वयम् । तत्रान्त्यः खण्डित एव । उत्सर्गता त्वावश्यकीत्याह अवयेति । लिङि सिप्सिध्यर्थमुत्सर्गः कर्तव्य इत्यर्थः । भाष्ये इति हीति 'नेषतु'इत्यर्थं सनादिवर्गे करणे 'नेष्टाद्' इत्यस्याऽसिद्धिः । अत्र करणे 'नेषतु' इत्यस्याऽसिद्धिः । प्रकृत्यन्तरत्वे तु नेष्टादिति नयतेः सिपि सिद्धम् अत्रैव लेटीतिपदरहितसूत्रकरणादित्याशयः । यद्वा 'नेष्टाद्'इत्यत्र विकरणव्यत्ययेन शपो लुक् । नेषतु नेषतादिति दृश्यते इति भाष्यपाठो लोकेऽपीति शेषः । नेष्टादिति दृश्यत इति लेखकप्रमादः । अन्यथा प्रकृत्यन्तराऽऽवश्यकत्वं न दर्शितं स्यात् । भाष्ये आगमाऽनुदात्तत्वादिति अतारिषदित्यादौ धातुस्वरप्रयुक्तशेषनिघातेनेति भावः । सनादिमध्ये इति लेटीति पदरहितमिति भावः । एवञ्च सपः साच्कत्वेन पित्त्वं चरितार्थमिति बोध्यम् । ननु स्थानपरिवर्तनेन सनादिवर्गे करणे फलाऽभावस्य भाष्ये उक्तेराह अत्रैव वेति । अत्राऽपि करणेनेट्सिद्धेरिति तात्पर्यम् । भाष्ये किम्प्रयोजनमिति अकारविषयः प्रश्नः । यदवयासिसीष्ठा इति नन्वत्र सिप्यपि तेन व्यवधानान्निषेधाऽप्रवृत्ताविट् सिध्यत्येवेत्यत आह सवन्तस्याऽङ्गस्येति । 'एकाच' इत्यङ्गस्यैव विशेषणम् । 'उपदेशे' इति चाऽनुदात्तेनैव संबध्यते । उपदेशे योऽनुदात्तस्तत्घटितादेकाचोऽङ्गादिति चार्थः । सवनैमित्तिकत्वात्पूर्वमेव ततश्च लादेशा इति भावः । उच्चारणार्थ इति इत्संज्ञायाम्फलान्तराऽभावादिति भावः । उच्चारणे सहायसम्पादनेन चरितार्थस्येत्संज्ञया लोपेन निवृत्तिरिति बोध्यम् । सिबन्तस्य धातोरिति अङ्गस्येति वक्तुमुचितम् । सीयुटः सस्य षत्वाऽभावश्छान्दसः । ननुचेति तद्घटितादित्यर्थे न मानमित्यभिमानः । नाऽसावुपदेशे इति सिबन्तस्यो-

पदेशाऽभावादिति भावः। एवञ्च सिपैव सिद्धेऽकारोच्चारणं व्यर्थमिति पूर्वपक्षाशयः। सनादिवर्गपाठाऽभिप्रायेणेदम्फलमुक्तमिति समाधत्ते एवन्तर्हीति। अकारोच्चारणसामर्थ्यादुपदेशेऽनुदात्तघटितैकाचोऽङ्गादित्यर्थ इति न दोष इति तत्त्वम्। अनुदात्तादेकाच इति सपि तु परत्वादिडादिषु कृतेषु अतोलोप इति भावः। अथ वेति अत्र पाठे हि तदन्तस्याऽधातुत्वात्तदप्राप्तिरितिभावः। इदमेव युक्तम्। नन्वत्र योऽनुदात्त इकारस्तत्र परतो न लोपः। आर्धधातुके हि सः न च तदनुदात्तमत आह लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे सतीति। अत्र पाठे प्रत्ययस्वरेणेति सनादिपाठे धातुस्वरेणेति। प्रत्ययस्वरेणेत्येव युक्तं सनादिपाठस्य स्थानत्यागे फलाऽभावेन भाष्ये दूषितत्वात्। पित्करणसामर्थ्यादित्यपि चिन्त्यम्। एतत्प्रदेशे स्याद्येव युक्तम्। या शब्दस्यैवेति। एवञ्च 'यासिसीष्ठा' इत्याद्युदात्तमिति भावः। ननु 'तिङ्ङतिङ' इति निघातः स्यादत आह तिङ्ङ तिङ इति। अत्रेदं तत्त्वम्। अत्रैव पाठो 'लेटि' इति पद रहितः कार्यः। अकारस्तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वायोक्तरीत्येट् प्रतिषेधाऽभावाय च। उदात्तनिवृत्तिस्वरवारणाय च पकारः। अन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं सपि ततो विकरणव्यवधानेप्यादेशाः। अत आर्धधातुकोपदेशेऽकारान्तत्वाल्लोपसिद्धिरिति। ३४।

कास्प्रत्ययादाम मन्त्रे लिटि। (३।१।३५)

नन्वत्र 'प्रत्यय' ग्रहणं व्यर्थं 'आम मन्त्रे लिटि' इति योग विभागेन सामान्यत आमं विधाय कास्ग्रहणं नियमार्थं व्याख्येयम्। औपदेशिकधातोश्चेत् 'कास' एवेति प्रत्ययान्ते सिद्धेरिति चेन्न अनेकाच् प्रत्ययान्तग्रहणार्थत्वात्। तेन कादिभ्य आचार

क्विबन्तेभ्य आम्न । ध्वनितश्चेदं हरदत्तग्रन्थे । न च 'एकाच्'प्रत्ययान्तपरमेवास्तु क्विब्ग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः गोपायाञ्चकारेत्यादिभाष्यप्रयोगविरोधापत्तेश्च । 'कास्यनेकाच' इति कासि पदमनेकाज्धातुमात्रस्य यथा भवति तथा व्याख्येयमित्यर्थः । तथा हि एकाचो धातोश्चेत्कास एवेति नियमपरतया तद्व्याख्येयमिति । एवञ्च 'चकास उपसंख्यानम्' इति वार्तिकं सूत्रस्थप्रत्ययग्रहणञ्च न कार्यमिति भाष्यतात्पर्यम् । यथाश्रुतवार्तिकेऽपि प्रत्ययग्रहणस्थानेऽनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमित्येव तात्पर्यमिति हरदत्तानुसारिणः । अन्ये तु 'कासि' इति सप्तमी कास्घटिते सूत्रे इत्यर्थः । अन्यथा समाहारद्वन्द्वे टजापत्तिः । इतरेतरयोगे तु द्विवचनापत्तिः । प्रत्ययग्रहणाऽपनये च न मानम् । सूत्रे प्रत्ययग्रहणन्तु योगविभागनियमकल्पनारूपगौरवपरिहारेण स्पष्टार्थमेव । एवञ्च 'क'शब्दादिभ्य आचारक्विपि 'कामास'इत्यादिरूपाण्येव सत्यभिधाने इत्याहुः । ३५ ।

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । (३।१।३६)

भाष्ये लिण्निमित्ताद्गुरुमत इति गुरुमति लिण्निमित्तत्वं गुरुद्वारा बोध्यम् । द्विवचनबहुवचनयोरिति तयोः कित्त्वादिति भावः । तत्र द्विर्वचनाऽपेक्षया नित्यत्वाद्वैकल्पिक आम् । णलि तु परत्वाद् गुणे नित्य आम्प्राप्नोतीति विशेषः । एतेन 'अत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वमस्तीति कथमवकाश' इत्यपास्तम् । विप्रतिषेधे इति यद्यसम्भवे विप्रतिषेधोऽस्ति चाऽत्रोभयोः संभवबुद्धिरित्युच्यते तदापि विकल्पसिध्या 'उवोष' इत्यस्य सिद्धेरिति भावः । प्रतिपदेति अनवकाशत्वाऽभावेपि पूर्वप्रवृत्ताविदं नियामकमिति भावः । 'उवोख' इति कवर्गद्वितीयान्तपाठ इत्यन्ये । ननु

द्विवचनादौ क्ङिति गुणाऽभावे आमभावाय गुरुमद्वचनं चरितार्थमत आह ईषतुरिति । उपदेशेति एवञ्च 'लिण्निमित्ताद्' इति प्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः । इयष्ठेति संयोगपरत्वेन गुरुमत्त्वेऽपि उपजीव्यविरोधान्नामिति गुरुमद्ग्रहणस्येदम्फलमिति भावः । इयजिथेत्येव वा प्रत्युदाहरणम् । ननु यजादीनां कथमिजादित्वं तत्राह लिट्यभ्यासस्येति । तस्मान्नित्ययोग इति 'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायन' इत्युक्तेः । प्रकृते लक्ष्यानुसारात्तत्रैव मतुबिति भावः । ननु वचनशब्दस्य व्याख्यानपरत्वेऽप्युपदेशग्रहणमित्यसंगतमत आह उपदेशग्रहणेति । तुग्ग्रहणमिति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्यर्थः । ऋच्छत्यामोऽभावादाह प्रतिषेधेति । तुग्निमित्ते ह्याद्यर्थे ज्ञापिते ततोऽपि प्राप्तस्य प्रतिषेधार्थ इति भावः । तस्मादाम एवेति यद्यप्यङ्गभूतपरिभाषाबाध एवोचितस्तथाऽपि तस्या वाक्यार्थबोधप्राक्कालोपस्थितिकतया वैयर्थ्यस्य च लक्ष्यसंस्कारवेलायामुपस्थितत्वेनाऽसञ्जातविरोधन्यायेनाऽऽम्बाध एवेति भावः । एवञ्च तुग्निमित्तेत्याद्यर्थे ज्ञापितेऽप्यस्य सार्थक्यं दुरुपपादम् । ऋच्छेरामभावस्य प्रकारान्तरेण सिद्धेरिति नैतज्ज्ञापकमिति तात्पर्यम् । ननु स्थानिकार्यस्याऽऽदेशे जायमानत्वेऽपि आदेशकार्यस्य कथं सामर्थ्यादपि स्थानिनि प्रवृत्तिः । तत्र स्थानिवद्भावस्यैवाऽत्रोपायाभावादत आह ऋ गतीति । शितीति स्वतन्त्रस्य तु आमा व्यवधानाल्लिट्परत्वाऽभावो बोध्यः । ननु परत्वाद्यणि द्विर्वचनेऽचीत्यनेन द्वित्वे स्थानिवद्भावाद् द्वित्वे कृते पुनरादेशरूपेणैवोत्तरखण्डस्याऽवस्थानादभ्यासस्योरति हलादिःशेषेऽत आदेरिति दीघ आरतुरित्यादिसिद्धिरत आह यणादेशादिति । ननु 'यण् नित्य' इति कथं विप्रतिषेधोऽतआह सतीति । द्विर्वचनेऽचीत्यस्मिन्निति शेषः । द्विर्वचनेऽचीति सूत्रे स्थानिवद्भावपूर्व-

विप्रतिषेधयोः किं ज्याय इति भाष्योक्तेः पूर्वविप्रतिषेधारम्भे तदभावस्य लाभादयम्पूर्वविप्रतिषेधो नित्यानामपि बाधक इति वक्तुं युक्तम्। इत एवाऽरुचेराह अथ वेति सति वा यणीति द्वित्वे रूपातिदेशेन द्वित्वे जाते पश्चाद्यथायथं योग्यशास्त्रप्राप्तिरिति दीर्घ एवेति भावः। अन्तादिवदिति उत्तरखण्डस्यैव क्रियावाचकत्वेन धातुत्वमिति भावः। समुदायस्य धातुत्वे त्वेतदसङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम्। स्थानिवदतिदेशस्यापि सम्भवादाह स्थानिवद्भावाद्वेति। स्थान्यलाश्रयत्वाऽभावाच्चाऽनल्विधाविति प्रतिषेधाऽभावः स्थानिवत्त्वप्राप्त्युपपादकमुभयादेशस्येत्यादि। भाष्ये गुणे पुनः सतीति। ननु परत्वात्कृतेऽपि गुणे द्विर्वचनेऽचीति रूपातिदेशाद् 'ऋ'शब्दस्यैव द्वित्वमिति को विशेष इति चेन्न यत्राऽऽदेशे कृते एकाच्त्वादिव्याघातप्रयुक्ता द्वित्वाऽप्राप्तिस्तत्रैवातिदेशप्रवृत्तिरित्याशयात्। इह तु उरदत्त्वमिति आसप्तमसमाप्ति अङ्गाधिकारादिति भावः। इदम्प्रौढ्या कैयट आह इत्यनुपदमेव स्फुटं भविष्यति। वव्रश्चेति-अत्राऽभ्यासरेफस्य सम्प्रसारणे उरदत्त्वे तस्याऽङ्गाक्षिप्तपरनिमित्तत्वेन 'न सम्प्रसारणे' इति वस्य तन्निषेधे स्थानिवत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः। ऋकारनिर्देशे लिङ्गमप्याह बहुवचनेति। धातोरेवेति गत्यर्थस्य न तु तदन्तविधेरित्यर्थः। भाष्ये तदन्तरेणार्त्तेरिति वार्णपरिभाषयेति भावः। सा समानाश्रयविषयैवेति तु न मानाभावादिति भावः। ननु पूर्वमुरदत्त्वेऽपि हलादिःशेषेऽत आदेरिति दीर्घे परखण्डे यणादेशं बाधित्वाऽतोगुण इति प्राप्नोतीत्यसिद्धिरत आह अन्तरेण ऋच्छिग्रहणमिति। ऋकारनिर्देशेनेति भावः। अयमेव अथाऽपि कथञ्चिदिति भाष्यस्याऽऽशयः। ननु गुणविधिस्थऋच्छिग्रहणेन ज्ञापकेन ऋच्छेरामोऽप्राप्तौ 'अनृच्छ' इत्यस्य ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याऽ-

भावात्कथं ज्ञापकत्वमत आह अनृच्छ इतीति । तत्सदृशागम-वद्धातुलक्षणायैव तदुपादानमिति भावः । वाक्यभेदश्च बोध्यः । तेनैधादेः सिद्धिः । अनन्यार्थ इत्यनेन भाष्ये ध्वनितमेतत् । अथ वेति इदं प्रौढ्या । लेलुङ्केति अव्यवधानविघातश्च बोध्यः । एवञ्च 'अनृच्छ' इति 'लिण्निमित्ताद्' इति च प्रत्याख्यातम् । ननु 'उपदेश' इति व्याख्याने 'ईत्' 'ऊत्' शब्देभ्य आचारक्विपि आम्न प्राप्नोति तत्प्रत्याख्याने च प्राप्नोतीति चेन्न प्रत्ययान्तत्वेनैव तत्रामप्रसिद्धेरित्याशयात् । हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽभावाच्च । भाष्ये वाच्य ऊर्णोरिति तत्र यङि भावातिदेश आमिटोरभावातिदेश इति बोध्यम् । तेनेजादेरिति अनेकाच इति चाम्नेति बोध्यम् । उकारप्रश्लेषेऽपि तत्सामर्थ्याद्द्वाद्यसामान्यचिन्तया सर्वस्याप्याम: प्रतिषेध इति बोध्यम् । तेनोकारान्तस्येति ऋच्छिसाहचर्यादौपदेशिकस्येत्यर्थः । तदाह ऊर्णोते रिति ॥ ३६ ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । (३।१।३८ !)

उषिजागृसाहचर्यात्परस्मैपदिन आदादिकस्यैव विदेर्ग्रहणम् । अकारलोपाऽभावाच्चेति गुणाऽसिद्धिर्दोषोपलक्षणमिति भावः । ननु लिटोप्युपस्थित्या तत्सन्नियोगेनापि विधानं स्यादत आह आम इति । निपातनाद्वेति भाष्ये सूत्रेऽदन्तत्वनिपातनादित्यर्थः ॥ ३ ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । (३।१।३९ ।)

न लुमतेति लुमच्छब्दवति कार्ये सति अङ्गस्य कार्यं नेत्यर्थ

इति मन्यते। प्रत्ययेति लुमता शब्देन लुप्ते प्रत्ययलक्षणेनाऽङ्ग कार्यं नेति तदर्थ इति भावः॥ ॥ ३९ ॥

कृञ्चाऽनुप्रयुज्यते लिटि। (३।१।४०)

अनुप्रयोगाय अन्यधात्वनुप्रयोगस्य वारणाय च सूत्रमावश्यकमित्यत आह अन्तरेणाऽपीति। लिट्परस्य कृञ इत्यस्याऽनुप्रयोगः सिद्ध इत्यनेनाऽन्वयः। आमन्ताद्धि क्रिया विशेष एवेति पाठः। कालविशेष इति पाठे कालेन विशेष्यते यः स क्रियारूप इत्यर्थः। सामान्य इति सामान्यस्याऽपि विशेषे पर्यवसानात्तदुत्पन्नतिवादिनापि विशेषसंबन्धिसाधनाद्यवगतिरित्यर्थः। भ्वस्त्योरिति तयोरपि सामान्यवाचकत्वादिति भावः। भाष्ये दूषयति उच्यमानेऽपीति परस्मैपदेनाऽपीति सूत्रन्यासेन त्वदुक्तातिशयाऽलाभादिति भावः। सम्पदश्चेति चेन 'सं' रहितपदधातोरपीत्यर्थः। एतेन 'सम्पदो' धात्वऽभावात् कृभ्वाद्यसाजात्येन प्रत्याहारे न सन्निवेश इत्यपास्तम्। मध्यवर्त्तिनः सजातीया एव ग्राह्या इत्यर्थे मानाऽभावाच्च। विद्यतीति विद सत्तायामिति स्मरणादिति भावः। भाष्येऽर्थाऽभावाच्चेति एधामित्यादिना पच्यादेरन्वयाऽयोग्यत्वात् एधामित्याद्यग्रे स्वस्याऽनुप्रयोगोऽसम्भवी तत्राप्यामः प्राप्तेः। कृभ्वादिभ्यस्तु आम्प्राप्त्यभावादेव न तद्विषये तदनुप्रयोगः; तदाह भाष्ये न च सामान्येत्यादिना। द्वयोरेकार्थयोरिति आम्विषययोरित्यर्थः। द्वितीयप्रयोगेऽप्यामः प्राप्तेरिति भावः। न च पाचयामीत्युत्तरं पचेरन्तर्भावितण्यर्थस्य समानार्थतया प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् उत्तरेणैव सिद्धे पूर्वस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। न च निवृत्तप्रेषणकृञो णिचि

कारयामीत्यतः पचेरनुप्रयोगः स्यादिति सामान्यविशेषवाचिनो-रित्यपि वक्तुं युक्तमत आह सामान्यवाचिनश्चेति। वर्तमान विहितस्य लटः कथं भूते प्रसक्तिरत आह भूतपूर्वामिति। न च साम्प्रतिकेति वर्तमानसामीप्ये लट्यपि न विवक्षितमुख्य भूतत्वप्रतीतिः स्यादिति भावः। खादिरे खदिरविक्र रे यूपे ❀। सादृश्यादिति एवञ्च बहुखदिराऽवयवसामान्ययोगो बुर्बुरस्येति। तत्र खदिरबुद्ध्युत्पादनेन खदिरारब्धैव क्रिया निर्वाहिता भवति। पालाशे तूपादीयमाने तत्र खदिरबुद्ध्यनुत्पादात्खादिरेणो पक्रान्ता क्रिया निर्वाहिता स्यादिति न तदुपादानमिति भावः। अश्वेषु चेति। एवञ्च तथा प्रयोगेऽसाधुतेति वदन्ति। वार्त्तिके 'वा' शब्दो विकल्पार्थकोऽपि पूर्वत्र प्रयोजनानां खण्डितत्वात् तदर्थे भाष्यकृता व्याख्यायते विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हीति। भाष्ये अन्वेवेति पश्चादव्यवधानेनेत्यर्थः॥ ४०॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्य
प्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे तृतीयमाह्निकम् ॥३॥

च्लि लुङि (३।१।४३)

नन्वश्रवणेऽपि क्विवादिवत् कार्यार्थः स्यादत आह नापीति। उत्सर्गपदस्यापवादप्रतियोगिन्येव प्रसिद्धेराह स्थानात्यर्थ इति।

❀ 'यूप्पे' इति कैयटप्रतिपादित 'भ्रेष' विवरणम्। 'भ्रेष' शब्दश्चरेफविहीनो मत्वमवाप्य मेषतां याति। स चाऽयं 'मेषो' हिन्दीभाषायां 'खूटा' इति नाम्ना प्रसिद्धः। अन्यभाषाभाषिणो वदन्ति 'नाऽयं हिन्दीभाषायाः शब्द' इति। अहन्तु, अपभ्रंशपर-म्परयाऽयं 'भ्रेष' एव मेष इति मन्ये। अनेन मदीयोऽयं 'मेष' इति वदन्तो यवनाः परास्ता इति। सम्पादकः।

ननु च्ल्युत्सर्ग इत्यनुपपन्नं च्लेरन्यस्योत्सर्गस्याऽभावात्। कर्मधारये तु उत्सर्गशब्दस्य पूर्वनिपाताऽऽपत्तिरत आह च्लेरिति। च्लिरुत्सर्ग इति भाष्यन्तु फलिताऽर्थपरम्। क्वचित्तु भाष्येऽपि च्लेरित्येव पाठः। 'मन्त्रे' इति सूत्रे त्रयाणामपि चङङ्सिचां लिग्रहणेन लुग् यथा स्यादिति प्रयोजनं च्लिकरणस्य। अन्यथा सिच इत्यनुवर्तेतेति चङङोर्दोषः। लित्वं तु तेषां स्थानिवद्भावेन। अन्तरंगानपीति न्यायस्त्वत्र नास्ति अनित्यत्वात्। तेन मन्त्रे अधान्' 'अधुः' इत्युभयसिद्धिः। तद्ध्वनयन्नाह त्रयाणामिति। चङङोश्चेति कर्तव्यं चेन सिचोऽनुकर्ष इति पदत्रयं कार्यमिति भावः। एतेन चङ्ग्रहणं व्यर्थं धयतावेव हि तदुपयोगः। तत्र सिचो लुकैव सिद्धमित्यपास्तम्। 'अधान्' इत्यसिद्ध्यापत्तेः। आकारान्तत्वादिति 'मन्त्रे घस' इति सूत्रप्राप्तिनिमित्तकथनम्। भाष्ये च्लिसम्प्रत्ययथार्थ इति अनिटम्प्रति च्लेर्विशेष्यत्वेन यः सम्प्रत्ययस्तदर्थः। यस्मादन्यत्रेति अस्य तर्हीं त्यादिः। यस्माद्धातोर्लुङ्भिन्ने प्रत्यय इत्तर्थः। लुङि योऽनिडित्याश्रयितुमशक्यमित्याह लुङादेशानामिति। ततश्चेति विषयान्तरगताऽनिट्त्वाश्रयणाच्चेत्यर्थः। अथाऽपीति इटोऽभावोऽनिट् तस्मान्मतुपः सौत्रत्वाल्लुगिति भावः। यदात्विडिति तदा निर्दिश्यमानपरिभाषया इड्रहितस्य सिजित्यर्थः। धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वाश्रयणान्निर्दिश्यमानस्य व्यवहितत्वमिति न शंक्यम्। अगूहीदिति 'ह्म्य' इति वृद्धिनिषेधः। गुणे 'ऊदुपधाया' इत्यूत्त्वम्। आर्धधातुके विवक्षिते घस्लादेशविधानादाह लुङीति परसप्तमीत्यभिधानेनेदमिति भावः। ननु च्लिर्न कार्यः, चङ्क्सादयश्च 'सिच' एवाऽऽदेशाः कार्याः। च्लेरित्यस्य स्थाने सिच इति कार्यम्। 'मन्त्रे' इति सूत्रे च्लेरिति न कार्यं सिच इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति नैते दोषा इति चेन्न 'अपुषन्'

इत्यादौ जुसापत्तेः। दोषान्तरमप्याह तथा मन्त्रे इति। ननु लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानमिति प्रत्ययलक्षण-प्रतिषेधात् कथं स्वरप्राप्तिरत आह लुमतेति। *तस्य 'सर्वाऽऽम-न्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्ज' इति निषेधादिति भावः। अस्य 'आदिः सिच' इत्यस्य 'सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम्' इति निषेधादिति भावः। अस्य 'आदिः सिच' इत्यस्य सर्वामन्त्रितसिजलुक्स्वर वर्जम्' इति तत्रोक्तत्वादिति भावः। तदनुबन्धकेति चकाराऽ-भावेऽस्यैकानुबन्धकत्वादिति भावः। तत्रेति 'आम' इति सूत्रेऽनु-वर्त्तमानेन लेरिति पदेन लिशोऽपि ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः। तदेव मन्त्रे इति 'गातिस्था' इति सूत्रे लिग्रहणे यदि 'अन्तरङ्गान्' अपीति न्यायेन च्लावस्थायां लुक् तर्हि 'अगुः' इत्यादौ 'सिज-भ्यस्त' इति जुस् न स्यात्। 'मा हि गाताम्' इत्यादौ 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इति स्वरश्च न स्यात्। तस्मादन्तरङ्गान-पीति न्यायाऽनाश्रयणेनाऽऽदेशे कृते स्थानिवद्भावेन लित्वाल्लुगे-षितव्यः। तत्राह भाष्ये धेटश्चातुःशब्द्यमिति। तद्ध्वनय-न्नाह लेरादेशेष्विति। आकारलोपे इति तिपो हल्ङ्यादि-लोपे भष्भावे चेत्यपि बोध्यम्। अधदिति भाव्यमिति पाठः। नैव इति अङ्गकार्यत्वादत्र 'न लुमता' इति निषेधो न तु द्वित्वे इत्यभिमानः। विध्यर्थमिति चङो लुकीति शेषः। भाष्ये अभूवन्निति चङ्लुकि विध्यर्थत्वे सम्भवति नियमार्थत्वं न स्यादिति 'सिजभ्यस्त' इति जुस् स्यादित्यर्थः। प्राप्तेष्वादेशे ष्विति च्ल्यादेशेष्वित्यर्थः। अकृतेष्वादेशेष्विति पाठान्तरम्। नन्वेवं 'अगुः' इत्यत्र जुस् न स्यादत आह आत इत्येतदिति। नियमस्याऽसम्भवादित्यर्थः। न च च्ल्यभ्यस्तेति कार्यं तेन चङ्लुक्यपि जुस् च्लिपदानुवृत्त्या 'आत' इत्यस्य नियमत्वादभू-वन्नित्यपि सिद्धमिति वाच्यम् अयुक्षन' 'अवोचन्' इत्यादौ

क्सादिभ्योऽपि परस्य जुसापत्तेः। तस्मान् मंत्रे' इति सूत्रार्थे च्लिर्न कार्य इति सिद्धम् । 'आम' इत्यत्राऽपि लेरित्यस्य नोपयोगः प्रत्ययमात्रस्य तेन लुग्विधानात् । ननु धातुरपि 'न विद्यते इड् यस्माद्'इति व्युत्पत्त्याऽनिट्पदवाच्योऽत आह मत्वर्थे इति । अवयवाऽवयविभावादिरूपे षष्ठ्यर्थे इत्यर्थः । भाष्ये अनिमित्तं वा इट् इति न विद्यते इट्कार्यं यस्येत्यर्थः । पञ्चम्यर्थेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति पक्षान्तरमाह न वा तस्मादिति । मत्वर्थ इति कर्मकर्तृवचनेन 'अप्रथमाया' इति च वार्तिकोक्तेरिति भावः । अस्मिन् विषये लुङ्रूपे विषये, तत्राऽनिट्त्वस्याऽव्यभिचारात् । विषयान्तरम् प्रत्ययान्तररूपम् । ऊदिद्भ्यो नेति आर्धधातुकतासादिविषये पक्षे सेट्त्वादिति भावः । नित्यः क्स इति 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामनिट्त्वादिति भावः । इष्यते इति अनेनैषोऽपि तत्र पक्षे दोष इति सूचितं निष्ठाग्रहणपक्षे । भूयिष्ठेभ्य इति सूचितं दोषमाह इष्विति । भाष्ये वलाद्यार्धधातुक इति अयं भावः, अनिटो धातोरित्युक्ते क्वेति विषयविशेषाऽऽकांक्षायां लुङ्परवलार्धधातुके यदा योऽनिडिति कालविशेषावच्छिन्नो विषयविशेषो ग्रहीष्यते लक्ष्याऽनुरोधादिति तदाऽऽह गुहादय इति । सामान्य इति 'आर्धधातुक' इति विषयसप्तमीति भावः । यत्र त्विति 'मा हि दाताम्' इत्यादौ सिच एव चित्त्वेनेति एतच्चोत्तरसूत्रे स्फुटम् ॥ ४३ ॥

च्लेः सिच् (३।१।४४)

साधारण इति तन्त्रेणेति भावः । पक्षान्तरमाह आगन्तुना वेति तथा च सकारमात्रे तात्पर्यमिति भावः । पृथगिति अन्यथा परस्मैपदयोरित्येव वदेत् । सेति वर्णमात्रम् । स च परस्मैपद-

साहचर्याद्ङ्गाधिकाराच्च प्रत्यय एव ग्रहीष्यते । धातोरुदात्तार्थ इति लादेशनिमित्तनिघाते जाते पुनरुदात्तार्थ इत्यर्थः । भाष्ये तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेति सिज्विधावुपस्थिताद्युदात्त इति शास्त्रस्याऽनच्कत्वात् तत्र वैयर्थ्येन तदुत्तरकालमिटि स्वरविधायकतेत्यर्थः । अनच्कविषये बाधेन लाघवात् तदसंबन्ध एवेति 'धातोः' इत्याद्येकवाक्यतापन्नशेषनिघातो भविष्यतीत्युत्तरयति आगमा इति । एवञ्च तद्बाधेनोदात्तत्वाय चित्वं सार्थकमिति भावः । स्थानिवद्भावप्राप्तमिति 'स्थानिनि दृष्टस्यैवाऽतिदेश' इत्यत्र न मानं किन्तु तत्र सम्भावितस्याऽपीति भावः । कार्यातिदेशेऽतिदेशेनैव कार्यविधानात् परत्वेन धातोरित्येकवाक्यतापन्नशेषनिघातबललभ्येनाऽऽगमाऽनुदात्तत्वेन बाध्येतेति तात्पर्यम् । न च च्लेश्चित्त्वसामर्थ्यादेव तद्बाधो 'मन्त्रे' इति सूत्रे लेरिति सामान्यग्रहणार्थत्वात् । अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न लिटः । ततश्च 'आम' इति सूत्रेऽस्याऽसंबन्धः स्यात् । ततश्च परत्वाऽन्तरङ्गत्वाभ्यां तिबादिषु सत्सु लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वाद्ध 'देवदत्तः कारयाञ्चकार' इत्यत्राऽऽमन्तस्य निघातः । ततः परस्य चाऽनिघातः स्यादिति 'आम' इत्यत्र 'लेः' इत्यनुवर्त्तनीयमित्यभिमानः । यदि तु 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेन तिबादिभ्यः पूर्वमेव लुक् तदा न च्लौ चस्य प्रयोजनमिति तत्सामर्थ्यादेवाऽन्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तस्मात्पूर्वाचार्याऽनुसारेण 'सिचि' 'च्लौ' वा चकारोच्चारणमिति सूत्राशयः । अपवादविप्रतिषेधादिति स्थानिवद्भावेन हि चित्त्वमात्रमतिदिश्यते स्वरस्तु स्वशास्त्रेणैवेति भावः । न हि प्रत्ययस्वरस्यैताविति एवञ्च 'नाऽप्राप्ते प्रत्ययस्वर' इत्यारभ्य स्थानिवद्भावादपि प्राप्तिस्तामपि बाधेत इत्यन्तग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यमानोऽप्यग्रन्थ इति भावः । आग-

माऽनुदात्तत्वेनेति बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः। वस्तुतस्तु 'लवितव्यम्' इत्यादौ प्रत्ययसन्नियोगेनाऽऽद्युदात्तत्वे कृते पश्चादिट् जायमानोऽस्वरकः स्यादिति सामान्यतः स्वराऽप्राप्तिविषये तस्य चारितार्थ्याद्बाधकत्वोक्तिश्चिन्त्या। सुतरां सर्वस्वरस्य यदि शेषनिघातेन तत्राऽनुदात्तत्वसिद्धिरित्युच्यते तदा तद्वचनमेव व्यर्थं नास्ति चेति 'आद्युदात्तश्च' इति भाष्ये ध्वनितम्। चित्त्वन्तु धातुस्वरेण प्रत्ययस्वरेण चैकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन प्राप्तानुदात्तत्वबाधनार्थं कार्यमेव। ननु सिचि जायमानोऽपि परस्मिन्निमित्त एव जायतेऽत आह सिचः परमिति। भाष्ये न लोपस्याऽसिद्धत्वादिति—'असिद्धवदत्राऽऽभाद' इत्यनेनेत्यर्थः। बहिरङ्गत्वादिति। ननु 'त'शब्दनिमित्तलोपे तस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वादाह 'त' इत्यादौ ह्रस्वादङ्गादिति न स्यात्। सिज्निमित्तत्वे तु असिद्धत्वाऽभावात्सेत्स्यतीति चेन्न त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेः। भाष्ये अथाऽप्यनेनेति एकदेशयुक्तिः। एकदेश्येवाह कथं च्लेरिति। ततश्चेति स्वरस्य सिचश्चित्त्वेनैव सिद्धिरिति भावः। भाष्ये चित्करणं प्रत्याख्यायत इत्यस्य इत्संज्ञाप्रत्याख्यायत इत्येव तात्पर्यम्। चङादय इति 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य' इत्यादिपञ्चमीनिर्देशेन विधानादित्यर्थः। 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य' इति विहितविशेषणमिति भाष्याशय इत्यन्ये। भाष्ये च ङिति चिण्न्यायेनाऽत्रापि चस्येत्त्वाऽभावेऽनेकालत्वात्सिद्धमित्यत्र प्रश्लेषफलं चिन्त्यम् उपायान्तरपरमेतदभ्युपेत्यापीत्संज्ञालोपयोः पूर्वप्रवृत्तिं, प्रवृत्तमिति बोध्यम्। ननु अन्त्यस्याऽयं स्थाने भवन्निति भाष्यमनुपपन्नं 'आदेः परस्य' इत्यस्य प्राप्तेः प्रत्ययादित्वेनेत्वसिद्धेरत आह चिण्भावेति। विहितेति पदादिभ्यो विहितस्य च्लेरित्यर्थे परशब्देन विधानाऽभावादादेः परस्येत्यस्याऽप्रवृत्तिरिति भावः। भाष्ये प्रत्ययः

स्यादिति प्रत्ययाऽधिकारे पाठेऽपि अन्वर्थसंज्ञालाभार्थाऽभावात्, न हि प्रत्ययाऽवयवस्तदर्थवानिति भावः । ननु धात्वन्तःपातिनोऽपि श्नमोऽर्थवत्त्वमिवाऽन्याऽवयवस्याऽप्यर्थवत्त्वमस्तु समुच्चित्य चाऽवयवसमुदाययोर्द्योतकता । तद्वदेव चाऽर्थाऽधिकारात्प्रत्ययत्वेपि न बाधकमिति चेन्न एकदेशयुक्तित्वेनाऽदोषात् । तद्ध्वनयन्नाह एष चेति । एतेन नाऽनुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति सर्वादेशत्वं दुर्लभमित्यपास्तम् । वार्तिककारस्येत्युक्त्या स्वोक्तरीत्या चकारस्य च्लेरवयवंवाऽप्रत्याख्यानमिति सूचितम् । च्लावेव हलादिलक्षणेऽपि 'अस्यार्त्तीद्' इत्यस्याऽसिद्धिरूपं दूषणान्तरमाह अपि चेति । तृपद्यांशे फलं दर्शयति भाष्ये यस्य खल्वपीति ॥ ४४ ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः (३।१।४५)

लक्षणदोषमिति असम्भवरूपमित्यर्थः । भूतपूर्वेति विशेषणसामर्थ्याद्धि तदाश्रयणम् । लक्ष्याऽसिद्धिरिति सर्वत्र गुणश्रवणापत्तिरित्यर्थः । ननु क्सस्य किच्वसामर्थ्यात्पर्वमपि गुणो न भविष्यतीत्यत आह कित्करणन्त्विति । वत्से वदेः स औणादिकः । क्सस्य गुणाऽपवादत्वे हेतुमाह भूतेति । ननु भासावित्यादावपि लोपापत्तिरत आह प्रत्ययलादिति । 'वत्सा' इत्यादौ दोषवारणायाऽऽह उणादीनामिति । तृणसावित्यादौ दोषस्तु 'लुग्वा दुह' इत्यत्र 'इतः' क्सपदाऽनुवृत्तेरर्थाधिकाराऽनुरोधेन दुहादिषु यस्य सम्भवस्तस्यैव पूर्वसूत्रेऽपि ग्रहणाद्वारणीयः । अत एव दृशेः क्से तादृक्षावित्यादौ न दोष इति किच्वसामर्थ्याद्गुणो नेति बोध्यम् । दुधुक्षतीत्यादौ सनः सानुबन्धकत्वान्न दोषः । एतल्लोपविषये तृणसतादृक्षादेरन-

भिधानमिति कश्चित्। सिचा नित्यमिति आदेशान्तराऽभावे तस्याऽवश्यम्भावादित्यर्थः। सिजेव भवतीति निर्दिश्यमान-परिभाषया लेरेव सः। धातोरिति च विहितविशेषणमिति निर्दिश्यमानस्य व्यवहितत्वमिति भावः॥ ४५॥

श्लिष आलिङ्गने। (३।१।४६)

विधित्वसम्भवे नियमार्थत्वं कथमित्यत आह इतर इति। प्रत्यासत्तिः संवन्धमात्रम्। प्राणिकर्तृकतद्विशेषश्चाऽऽलिङ्गन-मिति बोध्यम्। श्लिषेर्ना प्राप्ते इति परस्मैपदविषये विधित्वं स्यादित्यर्थः। भाष्ये आलिङ्गनेऽनालिङ्गने चेति कर्मणि कर्म-व्यतिहारे चाऽऽताम्प्रभृतिष्वित्यर्थः। तत्राऽऽलिङ्गने इष्टमेव। अन्यत्रापत्तिरेव दोषः। दोषान्तरेति बाध्यसामान्यचिन्तया पदद्वयविषयको विधिः स्यादिति भावः। नियमार्थमिति अचिकारविषये श्लिष आलिङ्गन एवेत्यर्थः। 'अचिण् विषय' शब्देन भावकर्मार्थकतशब्दभिन्नमात्मनेपदमुच्यते, अन्यथा विध्यर्थमिति अचिण् विषय इत्यनेन तद्भिन्नतिङामेव ग्रहणं स्यादित्यर्थः। तत्तु चिण् विषये विधिव्यावृत्त्यर्थं स्यादिति भावः। दाहार्थस्येति अन्यथा तत्र चारितार्थ्यादङो वाधो न स्यादिति भावः। सानुवन्धकत्वाद्वेति :श्लिषु दाह इति पाठात्। अनु-मित इति न च सोऽचरितार्थः। तत्रादिपदस्यैतत्सामर्थ्येनेतर-पुषादिमात्रपरत्वमित्यभिमानः। पुषादिपाठोऽपि श्यनर्थः। न चाऽन्यत्रैव पाठ्यः अशोकवनिकान्यायात्। वस्तुतः पुषादि-पाठसामर्थ्यात् आदिपदेन तत्र ग्रहणसामर्थ्याच्चाऽङ्क्सयोः परस्मैपद आलिङ्गनाऽनालिङ्गनविषये सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते आत्मनेपदे चाऽऽलिङ्गनालिङ्गनयोरविशेषण क्से प्राप्ते द्वितीयेन

नियम आलिङ्गन एवेति। एवञ्चाऽर्थान्तरे सावकाशोऽङ् आलिङ्गने क्सेन बाध्यते। तस्यैव बाधस्यानुवादो भाष्ये तद्बाधनार्थमिति। न चाऽऽलिङ्गने क्स एवेति विपरीतनियमापत्तिः लक्ष्यानुरोधात् प्रत्ययनियमस्यैवाङ्गीकारादित्यूह्यम्। योगविभागसामर्थ्याच्च नियमेन सर्वं 'क्स' प्राप्तिबाधः ॥ ४६ ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् (३।१।४८)

ननु णिङभावपक्षेऽपि सन्वत्त्वं दुर्वारं तत्र णावित्यनुक्तेरत आह सन्वल्लघुनीति। अन्ये त्वाऽऽहुरिति। अत्राऽरुचिस्तु भाष्याऽननुगुणत्वम्। वार्तिकोत्तरं पाठेन तत्स्तुत्यर्थत्वस्य स्वरसतः प्रतीतेः पूर्वव्याख्यायां विशेषलक्षणस्मरणप्रयुक्ताऽधिकसुखप्राप्तिः। कर्मेलुङि कीदृशं रूपमिति प्रश्ने स्वरसतः कर्मप्रकृतिके लुङीत्यर्थके तस्य साधुत्वेऽपि असमञ्जसोत्तरत्वात् न्यूनसुखप्राप्तिः। एवञ्च सामान्यशास्त्राऽनुगतलक्ष्यप्रयोगाऽपेक्षया विशेषलक्षणानुगतशब्दप्रयोगे धर्माधिक्यमित्यस्य भाष्यस्य तात्पर्यम्। कर्मकर्त्तरीति कर्मवद्भावाच्चिणा बाधः स्यादित्यभिमानः। भाष्ये कर्मणि विधीयते य इति कर्मवद्भावप्राप्त इति भावः। उत्पुच्छयते गामिति कर्तुरीप्सिततममिति कर्मत्वं बोध्यम् ।४८॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२)

ननु परस्मैपदेष्वङ्दर्शनादात्मनेपदार्थमित्ययुक्तमत आह पुषादय आगणान्तादिति। आतिदेशिकस्येति यकश्चिणा नाबाधात् द्विवचने चिणोऽप्राप्तेः। आत्मनेपदमपि 'उपसर्गादस्यत्यूह्योः' इति वार्त्तिकेन सिद्धमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

जूस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च (३।१।५८)

ग्लुचेः स्तेयकरणार्थत्वात्कथं सिद्धिरत आह अनेकार्थत्वादिति ॥ ५८ ॥

सार्वधातुके यक् (३।१।६७)

इशेः कर्मणि नियताकांक्षत्वाद्दर्शयति वक्ष्यमाणस्येति । वाक्यार्थः क्रिया। सा चेह केनैतदेवम्भवतीत्येतद्रूपा। 'सरणम् धावनन्। अध्याहृतधावनादिति पदोपस्थाप्यस्य कर्मत्वमित्यन्यत्रोक्तम्। ननु भावस्य क्रियारूपस्य संख्ययाऽयोगान्न द्विवचनादिकं भविष्यति। कर्मणि तु शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचाराच्छक्तिमतश्च संख्यायोगाद्द्विवचनादिकं सेत्स्यतीत्यत आह इहेति । श्रुतेरिति साधनादिभेदाद्भिन्नत्वेऽपि श्रुतेराख्यात शब्दात् प्रविभागकल्पना भेदावगमरूपाऽशक्येत्यर्थः । कथं तर्हि द्विवचनादिकं तत्राह तत्रेति। साधनभेदादिति साधनभेदकृतभेदारोपादित्यर्थः। अथैकेति शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः। तदा पाकाविति क्रियारूपस्य स्वतः संख्यासंवन्धाऽभावादिति तात्पर्यम्। ननु कर्मपदस्य शक्त्यभिधायित्वाच्छक्तेश्च विभक्तिवाच्याया असत्वभूतत्वात्संख्यायोगाऽभावेनाऽनेकमित्यनुपपन्नमत आह कर्मशक्तीति। शब्देनेति न हि घटस्य शुक्ल इतिवद्घटस्य कर्मेति प्रयोगोऽस्तीति भावः। तदेवाह सामानाधिकरण्यमिति । कर्मादिपदैः शक्तिमदभेदमापन्नैव शक्तिरुच्यते। अत एव कर्मत्वमिति भावप्रत्ययेन शक्तिरुच्यते प्रवृत्तिनिमित्तेन व्यक्तेस्तादात्म्यसंवन्धस्याऽङ्गीकारादिति तत्वम्। एवञ्च कर्मणि विधीयमानाऽऽख्यातेनाऽपि तथैव शक्तिरुच्यते इति सामानाधिकरण्यस्योपपत्तिरिति भावः। ननु भावस्यैक-

त्वयोगे द्वित्वादियोगोऽपि स्यादत आह भेदाभावेति। परे तु अस्त्येवैकत्वसंख्या क्रियायाम्। असत्वन्त्वनारोपितद्र्व्यादिसंबन्धाऽभावमात्रेण। तदेवैक एवेत्येवकारेण भाष्ये ध्वनितमित्याहुः। आधारद्रव्याणाम्भेदेऽपि कुतः पाकादेर्भेदोऽत आह गुडतिलेति। आश्रितः पाकोऽपीत्यन्वयः आश्रयभेदात्तत्रापि भेदाऽध्यवसाय इति भावः। नन्वेवं तिङ्यपि द्विवचनादि स्यान्न स्याद्वा कृत्यपीत्यत आह घञादिभिरिति। तिङ्वाच्यस्तु न सत्त्वभूत इति भावः। उक्तार्थाऽज्ञानवतश्चोद्यमित्याह आख्यातेति। वस्तुतः पूर्वभाष्येण कृत्यपि तदनुपस्थाप्यसाधनगताया अपि संख्याया आरोपेण द्विवचनादीत्युक्तम्। तत्र शंकाऽसमञ्जस्यैव ❀। घञो दुर्लभत्वादिति यो गुडस्येत्यादिवक्ष्यमाणभाष्यविरोधादित्यपि बोध्यम्। एतेनाऽथ वेत्यपि न समञ्जसम्। एवञ्चाऽऽश्रयप्रकारादिकृतभेदानां पाकशब्दादवगतिसम्भवेन युक्तं वचनं न तु तिङन्ते तत्कृतभेदाऽनवगमके इति भावः। यत्र त्वस्ति तत्कृतभेदावगमस्तत्र भवत्येव बहुवचनमित्याह भाष्ये तिङभिहिते चापीति। ननु 'उष्ट्रासिका' इत्यादावाख्यातवाच्ये भावे कथं भेदावऽगमोऽत आह अत्राऽऽश्रयाणामिति। तत्साम्याच्चेति न ह्येकासने तावत्साम्यसम्भवः, तत्प्रतिपादने फलञ्चेत्यर्थः। तत्सामानाधिकरण्याच्चेति पाठेऽपि अयमेवार्थः। उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्यादित्यर्थः। ननु साम्यवाचके बाह्यभावात्कथं तत्प्रतीतिरत आह इवेति। परत्र परशब्दः प्रयुक्त इति न्यायादिति भावः। प्रयोजनाऽभावादिति प्रकृते तु साम्यप्रतीत्युपपादनमेव प्रयोजनमिति भावः। यथेति पलाशरूपाश्रयाऽनेकत्वेऽपि

❀ असमञ्जसैव (ख) पुस्तके पाठः।

'राग' इत्येकवचनमेवेति भावः। वस्तुतस्त्वैकजातीयरागप्रतिपादनायैकवचनमिति बोध्यम्। किञ्च आश्रयभेदादाश्रितभेदप्रतीतेरसार्वत्रिकत्वादपि न सा भावाऽऽख्याते द्विवचनादिनियामिकेत्याह न चेति। एवञ्च आसिकादि क्रियाविशेषणम्प्रथमान्तम्। क्तिनधिकारस्थण्वुलः स्त्रीत्वस्य सत्त्वेन 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या न क्लीबत्वम्। उपमानोष्ट्राऽऽसनाऽभिन्नान्यासनानीति बोधः। बहुत्वाऽवधारणाच्च नैकवचनमिति बोध्यम्। कर्मणीति अत्र पक्षे आख्याताऽवयवाऽऽसादेः परिच्छेदकत्वादिरूपके आसनादौ वृत्तिः। परिच्छेदकत्वरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्। दृष्टान्तव्याप्त्याश्रयत्वादिव परिच्छेदकत्वञ्च सादृश्येन। नाऽयं भाष्यार्थ इत्याह एवन्त्विति। विवक्षान्तरे आसेः परिच्छेदकत्वार्थरूपविवक्षाविशेषे। भावेऽपि लविधाने यदुपपादितं बहुवचनं भाष्यकारेण तन्नोपपादितं स्यादिति शेषः। एवञ्च यथा पाकप्रकारानभिसमीक्ष्य पाकावित्यादि द्विवचनादि। एवमासनप्रकारानभिसमीक्ष्याऽऽस्यन्त इत्यादि भावे बहुवचनमिति भाष्यार्थः। आख्यातवाच्येऽसत्त्वं लिङ्गकारकाऽनन्वयित्वमेव बोध्यम्। भिन्नकालत्वादिति भिन्नकालार्थवाचकत्वादित्यर्थः। ननु एकशेषमात्रेणाऽविद्यमानाऽनेकार्थाऽभिधानशक्तिः कथमत आह अन्तरेण चेति। तिङभिहिते चापीत्यादि भाष्ये तिङन्तार्थे भावे तथात्वेऽपि कालभेदेन भेदेऽपि असारूप्यादेकशेषाऽभावेन न बहुवचनादीत्यर्थः। तदेवोपपादयति न ह्येकमिति। इतः परं भिन्नपदवाच्यसाधनादिकृतभेदेन भेदावगमः कृदन्तेऽस्ति, न तिङन्ते इत्यत्र बीजभूतं तयोर्वैषम्यमाह अस्ति खल्वपीति भाष्ये। ननु लिङ्गसंख्याद्यन्वयित्वमेव द्रव्यत्वमिति वतिरनुपपन्नोऽत आह तत्रेति। भाष्ये क्रियया समवायमिति क्रियानिरूपितकर्मादिसंज्ञासमानाधिकरण-

शक्तिभिः संबन्धं गच्छतीत्यर्थः। द्रव्यं क्रियाऽभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमिति अस्य कारकशक्तिमत्त्वमित्यर्थः। करणादिरूपेणेति कृदन्ते पाकेन वैरं कृतमित्यादौ तथान्वयादिति भावः। ननु साध्यत्वादिति असिद्धस्य जनकत्वाऽसम्भवादिति भावः। सिद्धा त्विति यन्निरूपितं सिद्धत्वं तमेव प्रति पुनः साध्यत्वं नेत्यन्वयः। एवञ्चाऽन्यनिरूपितसिद्धत्वेऽप्यन्यनिरूपितं साध्यत्वं सम्भवत्येवेति भावः। तथा विषयेति तथा सति विषयभेदेनेत्यर्थः। क्रियाफलत्वादिति अर्श आद्यचा तद्वत्त्वादित्यर्थः। तस्य आख्यातवाच्यभावस्याऽन्वयस्त्वीदृशे विषयेऽन्यतराऽऽकांक्षयैव, 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यादौ करणत्वेनाऽन्वयसत्वेऽपि स्वघटितपदावाच्यक्रियायां तत्त्वाऽभाव एवेति बोध्यम्। गुणाभावमिति इदं चिन्त्यं कर्मणः क्रियाफलाश्रयत्वादिव कर्तुः क्रियाश्रयत्वादिवचनप्राधान्यवत् करणस्यापि स्वव्यापाराऽव्यवधानेन फलोत्पादकतयाऽन्यकारकापेक्षया प्राधान्यमस्त्येव। न हि कर्तृकर्मणोः प्राधान्यमेवाश्रयणीयं नेतरस्येदृशमित्यत्र मानमिति। तस्मात्स्वभावत एव तदन्वयाऽभाव इति बोध्यम्। एवञ्च करणत्वोद्देश्यत्वावधित्वैरन्वयित्वेन कृदभिहितो भावो द्रव्यधर्मैव तिङभिहितस्तु तद्विरुद्ध एवेति बोध्यम्। अस्यैवाऽर्थस्य साधकं वैषम्यान्तरं दर्शयति कालपुरुषेत्यादि। असत्वभूताया एवैतत्सम्भव इति भावः। प्रत्यक्त्वमुत्तमे पराक्त्वं मध्यमे, प्रत्यक्त्वं स्वगतत्वं पराक्त्वं संबोध्यगतत्वम्। युष्मदस्मद्व्यतिरेकेणापि मध्यमोत्तमाभ्यां तद्बोधः। स्वार्थत्वपरार्थत्वादिकमपि बोधविषय इति भावः। भाष्ये कर्त्रा सम्प्रयुज्यत इति तिङन्तवाच्यो भावो नियमेन कर्त्राकांक्षः कृदुपात्तस्तु न तथा न हि 'पाको' 'राग' इत्युक्ते कस्येति नियमेन कर्त्राकांक्षा दृश्यते। नाऽपि तस्य नियमेन प्रयोगो दृश्यते। इदमेव ध्वन-

यितुं 'सम्' 'प्र' इत्युपसर्गद्वयोपादानमित्यर्थो मम भाति। यतश्च क्रियात्वं सामान्यमुभयत्राऽपि, साध्यत्वसिद्धत्वकृतश्च पूर्वोक्तो विशेषो दृश्यते तथाऽयमपि। यत्तिङर्थस्य भावस्य लिङ्ग वाच्यसाधनकृतसंख्याद्ययोग्यता कृदर्थस्य तु तद्योग्यतेति भाष्यार्थः। ब्राह्मणानामिति कर्तरि षष्ठी। एकपदेति इयं व्याख्या भाष्याऽननुगुणा 'पाचक' इति कृदन्ते तस्यापि सत्त्वात्। न च तत्र न कृदभिहितो भावः पचतीत्यत्रापि न तिङभिहितो भाव इति तुल्यम्। उपलक्षणभावेनेति विशेषणत्वेनेत्यर्थः। अत्रापि पक्षे भाष्यस्वरसश्चिन्त्य एव पाकादिशब्दोपक्रमेणैव भाष्यस्य प्रवृत्तेः। भाष्ये सार्वधातुकार्था इत्यत्र सार्वधातुकपदं तिङुपलक्षकम्। नानापक्षोत्थितौ वीजमाह इहेति। शास्त्रीयाऽर्थवत्ता पदाऽवयवानामावापोद्धारिकी अन्वयव्यतिरेकाश्रयेत्यन्वयः। आवापः—प्रक्षेपः * उद्धारः अपनयस्तत्कृता। अत एव भाष्यकारः शास्त्रमेव पक्षद्वयसाधकत्वेनोपन्यसिष्यति। सार्वधातुकमिति इदञ्च तिङ्परम्। अत एवाऽग्रे 'गच्छ' इत्युदाहरणं संगच्छते। एकद्वीति द्व्येकयोरित्यादिसूत्रेष्वित्यर्थः। ननु 'अतदर्थत्वाद्' इत्यस्य तदर्थत्वाऽभावादित्यर्थो न युक्त एकत्वाद्यर्थत्वस्य सत्त्वादित्यत आह सामर्थ्यादिति। न तान्येवेति न तानि एवाऽर्थो यस्येति विग्रह इत्यर्थः। तत्पदार्थमाह एकत्वादीनीति तन्मात्रार्थत्वाऽभावादित्यर्थ इति तात्पर्यम्।

ननु विकरणानां तदर्थत्वे 'कृताऽभिहित' इत्यनुपपन्नमत आह क्वचिदेवेति। एवञ्च सर्वत्र विकरणाऽभावात् 'कृतां तेषु शक्तिकल्पनाऽऽवश्यकीति भावः। विकरणार्थत्वपक्षे शंकते भाष्ये किमुच्यते कृतेत्यादिना। इतर आह न शंक्यमिति। तत्र तदुक्तदूषणे 'कृता' इत्ययुक्तम्। अभिहिते इत्येव युक्त-

* अपनय उद्धार इति पाठो वर्तते।

पित्याह पक्षान्तरमिति । यदि चेति यदि 'लेन' अभिधानं स्यान्नेदम्पक्षान्तरं स्यादित्यर्थः । कथमिति पक्षान्तरत्वाऽसम्भवेऽपि 'लेन' अभिधानमाश्रयितुं कथमशक्यमित्यर्थः । तदाश्रयणस्य शक्यत्वमुपपादयति यदा भवानेवेति । तद्व्याचष्टे ततो ल इति । अत एव लिडादिषु कर्त्राद्यर्थावगतिरिति बोध्यम् । इतरोऽशक्यत्वमुपपादयति एवं वक्ष्यामीत्यादिना । 'लः कर्मणि' इति न्यासे गौरवं सूत्रभेदश्च स्यादत आह व्याख्यास्यामीति ।

उक्तेऽर्थे भाष्यं योजयति । तत्र कर्मेति । कृते लकारे इति वर्तमाने लडित्यादिभिः परत्वादिति भावः । यथान्यासेऽपि वर्तमाने लडित्यादिभिः सिद्धलकारानुवादेन कर्त्राद्यर्थसंबन्धेन साधुत्वविधायकमेवेदम् । 'लस्य' साधुत्वञ्चाऽऽदेशद्वारा बोध्यम् । ननु लुकि तदभावात्कोऽभिदध्यादत आह लोपद्वारेणेति । कर्त्रभीति पाठः । कर्त्राद्यभीति पाठे आदिशब्दार्थश्चिन्त्यः । लादेशस्येति लस्य क्वापि प्रयोगाऽभावादेवमुक्तम् । विधानेति लिङ्लिटोर्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः । भाष्ये तस्मान्नैवमिति 'लःकर्मणि' इत्येतदित्यर्थः । तस्मान्नैतदिति पाठान्तरम् । ततः किम् । तत्राह शक्यं नेति । यदुक्तं न लेनाप्यभिधानं भवतीति तद्वक्तुं शक्यमित्यर्थः । भवति चेदिति लेनाऽभिधानं भवति चेद्विकरणार्थत्वपक्षेऽभिहिते विकरणानामनापत्तौ तच्छास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । तदाह ततश्चेति । भाष्ये एवन्तर्हीत्यादिनोक्तं विकरणार्थत्वं दूषयति इदमस्येति । इदम्प्रकृतीत्यादि अस्य आचार्यस्य स्वाभाविकं लोकव्युत्पत्तिसिद्धं वाचनिकं व्याकरणान्तर इव । प्रत्ययार्थं सहेति प्रतीयमानार्थं सह ब्रूतः, एकोपस्थितिविषयीकुरुतः लोके तथैव व्युत्पत्तेरिति भावः । नानार्थयोः भिन्नार्थयोः । सहायीभावः सहायत्वम् । अयम्भावः । पचतीत्यादौ प्रत्ययार्थः प्रधानमित्युत्सर्गरीत्या द्वयोरपि प्रत्य-

यार्थयोः प्राधान्ये एकत्र विशेषणतयाऽन्वितप्रकृतेरपरत्रतयासंबन्धो व्युत्पत्तिविरुद्धः तदर्थाऽनालिङ्गितप्रत्ययार्थमानमप्युक्त व्युत्पत्तिविरुद्धमित्ययं पक्षोऽऽसंगत इति भावः। विशिष्टार्थ प्रतिपादने सहायकाऽभावादिति प्रकृतेरिति शेषः। परस्परेति प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थः। 'पचति' इति आख्याते कारकविशिष्टक्रियाप्राधान्यादिदं चिन्त्यम्। भाष्यन्तु 'पचन् पच्यमान' इत्याद्यभिप्रायकतया नेयम्। कैयटे पचतीत्याद्यपि पचन्नित्यादेरुपलक्षणम्। वा सहायीभाव इत्यत्र च्विस्तु उभयत्र तस्या असहायत्वादुपपन्नः। केचित्तु 'क्रिययाविशिष्ट' इत्यस्य क्रियासहित इत्यर्थः। कर्तृविशेषणिका कर्मविशेषणिका चेति यावत्। एकेन चोभयविशेषणिका क्रिया न प्रतिपादयितुं शक्येति भाष्यार्थमाहुः। तच्चिन्त्यम्। न त्वेकेनेति धातुनेत्यर्थः। अत्र केचित् सुपामिव तिङामपि कर्त्रादिद्योतकत्वमेव भाष्यमत्रापि सुयोजमेवेत्याहुः। निरूपितञ्चैतद्विस्तरेण मञ्जूषायामाख्यातवादे। भाष्ये प्रसिद्धो नियमस्तत्रेति तत्र अर्थ विषये। यतः सुपां तिङाञ्चाऽर्थद्वयं दृश्यतेऽतः प्रत्ययनियमाऽसम्भवादिति भावः। नियम इत्यर्थ इति प्रत्ययनियम इत्यर्थः। ननु कर्मवद्भावादेव यक् सिद्धयोऽत आह कर्मवदिति। स्वाश्रयस्य कार्यस्येति परत्वेन वलवत इत्यर्थः। अतिदेशस्त्वात्मनेपपादिविधानेन चरितार्थ इति भावः। वलीयस्त्वमिति कर्मवदिति सूत्रस्य परत्वादिति शेषः। वस्तुतः कार्यातिदेशेऽप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इति प्रत्ययलक्षणसूत्रोक्तरीत्या भाष्यं समञ्जसमेव। भाष्ये एवमप्युपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानमित्यर्थः। भाष्ये परत्वात् श्यन्निति श्यन्यकोः स्वरे विशेषः। सर्वा प्राप्तिरिति वाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः। भाष्ये अप्रतिषिद्धेति अवाधितेत्यर्थः। नोत्स-

इते प्रतिषिद्धेति अनन्तरस्येति न्यायेन तद्विषयाधीना कृता-सती तां बाधितुं नोत्सहत इत्यर्थः । तद्व्युत्पादयति न्याय्येति परविप्रतिषेधेत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधकल्पने न मानमिति भावः । ननु कर्त्तर्यपि यक्प्राप्तेः कथं सिद्धमत आह सार्वधात्विति । भाष्ये कर्मकर्त्तर्यपीति पच्यते स्वयमेवेत्यादौ शबादीन् बाधित्वेति भावः । भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति अनेन पूर्वविप्रति-षेधोऽपूर्ववचनसाध्य इति सूचयति । भाष्ये कर्मवद्भाववचनसाम-र्थ्यादिति तत्सामर्थ्याद्नन्तरस्येति न्यायो नाऽऽश्रीयते । किन्तु बाध्यसामान्यचिन्तै वेति भावः ॥ ६७ ॥

यसोऽनुपसर्गात् (३।१।७१)

इदं विकल्पेन श्यन्विधायकम् । संपूर्वादेव यस इति सोपसर्गविषयो नियम इति भावः । एतेन एवं नियमे केवलान्न स्यादित्यपास्तम् । तदाह नाऽन्यपूर्वादिति ॥ ७१ ॥

रुधादिभ्यः श्नम् (३।१।७८)

भाष्ये आर्धधातुकस्याङ्गस्येति अङ्गसंज्ञानिमित्तस्याऽऽर्धधातु-कस्येत्यर्थः । पृमृणोः क्र्यादित्वात्तयोः श्नम् दुर्लभोऽत आह व्यत्ययेनेति । इति क्र्यादिरिति क्रैयादिक इति वा पाठः । ननु श्नान्नलोपे उपधात्वं सुलभमत आह असिद्धत्वादिति । भाष्ये पित्त्वं वक्तव्यमिति एवञ्च तेनाऽनुदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः । अनित्यत्वाश्रयणेनेति ननु तत्सूत्रविषये तत्परिभाषायाः 'कष्टाय' इत्यादिनिर्देशैरनित्यत्वाऽऽवश्यकत्वेन नाम्विषयेपि तत्त्वमाश्रित्य शाः प्रत्याख्येय इति चेन्न नलोपविधायके अङ्गाऽवयवश्नमः

परस्य नस्य लोप' इत्यर्थेऽनैमित्तिकतयाऽन्तरङ्गत्वेन 'सुपि च' इत्यस्य परनिमित्तकतया बहिरङ्गत्वेन तस्याऽसिद्धतया न लोपप्राप्तिरित्याशयात्। भाष्ये परत्वादिति अन्तरङ्गत्वस्याऽप्युपलक्षणम्। किञ्च 'सुपि च' इत्यतो नामीति नित्यं विशेषाऽभावेऽपि शास्त्रप्राप्तेः सत्त्वात्। ध्वनितञ्चेदम् 'आयादय' इति सूत्रे 'इको झल्' इत्यत्र च भाष्ये इति वदन्ति ॥ ७८ ॥

तनादिकृञ्भ्य उः (३।१।७९)

भाष्ये अनेन माभूदिति अन्यथा तस्याऽसिद्धत्वादनेनैव स्यादिति भावः। ननु येननेति न च 'ह्रस्वादङ्गाद्' इत्यस्याऽसिद्धत्वात्कथं तेन येननाप्राप्तिन्यायः, तनादिपाठस्तु विकरणार्थः स्यात्, विकल्पोऽपि तनादौ चरितार्थ इति वाच्यम् असिद्धत्वेऽपि यदीदं न स्यात्तदा स्यादेव 'ह्रस्वादङ्गाद्' इत्यस्य प्राप्तिरित्याशयात्। यदुत्सर्गप्रवृत्तौ विकल्पवैयर्थ्यं स उत्सर्गोऽपवादाऽभावपक्षेऽपि न प्रवर्त्ततेऽन्यस्तु प्रवर्त्तत एवेत्युक्ताशयः। भाष्ये सोऽपि प्रोक्त इति लुक् चिण्वद्भावश्चेत्यर्थः। एवञ्च सूत्रे कृञ्ग्रहणम्प्रत्याख्यातम्। एतेन कृञ्ग्रहणं गणकार्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन 'न विश्वसेद' इत्यादिसिद्धिरित्यपास्तत्। 'न विश्वसेद्' इत्याद्यसाध्वेव ॥ ७९ ॥

धिन्विकृण्व्योर च (३।१।८०)

भाष्ये ननु च लोपे सति न धात्विति समुच्चयविषये एकसमभिव्याहृतस्याऽपरसमभिव्याहृतार्थाऽधीनत्वप्रतीतेरनुभवसिद्धतया 'द्विर्वचनेऽचि' इति च तद्भावभाविताभात्रेणाऽऽर्धधातुकनि-

मित्तो लोपः । तद्भावभाविता च समकालोत्पत्तावपि अन्वय-व्यतिरेकगम्या सन्नियोगशिष्टानां सह प्रवृत्तेश्चेति भावः । सन्नियोगेति ननु तादृशविषये परनिमित्तत्वाऽभावेऽपि केवल-निमित्तत्वाऽभावे मानाऽभावः । जीरदानो * रुदाहरणत्वमिति वदतो वाक्यकारस्य तद्भावभाविताजमात्रेणैव निमित्तत्वनिवेश-स्येष्टत्वाच्चेति चेन्न पूर्वकालवर्त्तिबुद्ध्या विषयीकृतस्यैव निमि-त्तत्वमित्याशयात् । भाष्ये अपि च प्रत्याख्यायत इति अनेन सूत्रमताऽपेक्षया प्रत्याख्यानवादिमतम्प्रबलमिति ध्वनि-तम् । एतन्मूलकमेव पठ्यते यथोत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्य-मिति ॥ ८० ॥

हलः श्नः शानज्झौ (३।१।८३)

भाष्ये ज्ञापनार्थं इति ज्ञापनरूपोऽर्थः प्रयोजनमित्यर्थः । हेः पित्त्वं नेति अपिद्ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः । शंकते पितोऽय-मिति उत्तरयति सार्वधातुकादेश इति । तबादिषु च ङित्त्वं न प्रतिषेध्यमिति भाष्ये ङित्त्वप्रतिषेधाय पित्त्वं न कार्यमिति भावः । तबादिष्विति निर्धारणे सप्तमी । न च स्थानिव-त्त्वप्रयुक्तङित्त्ववारणेऽपि स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकत्वात् 'सार्व-धातुकमपित्' इति ङित्त्वप्रतिषेधाय पित्त्वमावश्यक मिति वाच्यम् एतदाशयेनैव क्रियन्ते न्यास एव इति वक्ष्यत इत्यदोषात् । हेरपि-त्त्वमनुदात्तसेः स्थाने आन्तरतम्यात्प्राप्तस्यानुदात्तादेर्वारणार्थमा-वश्यकमिति तातङोऽपि ङित्त्वमन्त्यादेशार्थमावश्यकमिति च तद्भावः । अवश्यमत्रेति 'उकार' इत्संज्ञकत्वेऽपि सामान्यग्रह-णार्थौ वा तदनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थौ वेति सन्देहः स्यादिति

---

* जीरदानुः जीवनीयौषधिः । जीवनीयाश्च दश जीवकादयः ।

तस्मान्नार्थोऽनेनेति । न च वक्ष्यमाणेति ङीबापत्तिर्लृडादेशत्वेन टित्वादिति वाच्यम् सत्यभिधाने तत्राऽजादिपाठाट्टाप्सिद्धेः । एतेन इदं शित्त्वं क्वचित्स्थानिवत्त्वेनाऽनुबन्धकार्याऽभावस्य ज्ञापकमित्यपास्तम् । भाष्ये एवमपीति अस्य केन तन्न स्यादित्यनेनान्वयः । पिति ङित्कृतमिति 'अवेट्' इत्यादौ लङस्तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वमस्तु स्थानिवद्भावेन ङित्त्वाद्गुणनिषेधश्च प्राप्नोतीत्यर्थः आदेशविधौ विशिष्टस्याऽननुवादान्ङित्त्वाद्यतिदेशोऽनल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः । ङिति पित्कृतमित्यस्योदाहरणमाह ब्रूतादिति । अत्राऽनुदात्तेत्त्वं 'ब्रुव ईट्' इतीडागमश्चापाद्यौ ॥ ८३ ॥

छन्दसि शायजपि (३।१।८४)

अडागम इति लुङ् लङ् लृङ्क्ष्विति ॥ ८४ ॥

व्यत्ययो बहुलम् (३।१।८५)

भाष्ये स्यादीनामिति स्यतासिप्रभृतीनामित्यर्थः । मधुन इति प्राप्ते इति अमृतत्तीयऽन्यतरवाचिनित्यनपुंसकाभिप्रायमिदम् । उपग्रहः लादेशव्यङ्ग्यं स्वार्थत्वादि । इह तत्प्रतीतिनिमित्ते परस्मैपदात्मनेपदे उपग्रहशब्देन लक्षणयोच्येते ॥८५॥

लिङ्याशिष्यङ् (३।१।८६)

गास्थोरङभावे 'अतो येय' इति न स्यात् । अङि गुण इति, ऋदृशोऽङि' इत्यनेनेति भावः । भाष्ये आडपीति भस्येति शेषः । आकारलोप इति अडमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः । भाष्ये आर्धधातुकत्वादेत्त्वमिति 'वाऽन्यस्यसंयोगादेः'

संस्कृतगवेषणा ।

—:०:४:०:—

अयि सहृदयाः

तत्रभवतां सर्वेषां सविधे मदीयेयमभ्यर्थना यत्सादरमियं संस्कृतगवेषणा भवद्भिर्देवभाषोन्नत्यै अङ्गीकर्त्तव्येति । इयं गवेषणा महता परिश्रमेण व्यावहारिकान् पारिभाषिकशब्दान् शब्दतः परिचितानर्थतोऽपरिचितानन्विष्याऽन्विष्य प्रथमपरीक्षार्थिनां छात्राणां कृते मया विरचिता । अस्यामतीवोपकारकाः शब्दाः सन्निवेशिताः सन्ति ये विदुषोऽप्यानन्दयन्ति । कौमुदीपरिपठितान्युदाहरणानि यावच्छक्यं 'ध्रुवका, अवका, नदालम्, कुलिज इत्येवमादीनि सम्यगर्थतो विशदीकृत्यलिखितानि सन्ति । यदि संस्कृतभाषासंवन्धिव्यवहारनैपुण्यमभिवाञ्छन्ति तत्रभवन्तस्तर्हि स्वस्वविद्यार्थिषु मदीयगवेषणायाः श्रीमद्भिः प्रचारः कर्त्तव्यः । मूल्यम् आणकपञ्चकम् ।

वालगोविन्दशर्मा वैद्यः

महावीर औषधालय,

ज्ञानवापी बनारस ।

उद्योतनियमः ।

—:*:०:*:—

अयमुद्योतः प्रतिमासं द्वात्रिंशत्पृष्ठात्मको निः-सरिष्यति । भविष्यति मुद्राषट्कं वार्षिकं मूल्य-मस्य मुद्रणकर्मणि परिसमाप्ते । ये च मुद्रणकाले ग्राहकश्रेण्यां स्वस्वनामानि लेखयिष्यन्ति तैस्तु सार्ध-चतुष्कमेव वार्षिकं मूल्यं देयं भविष्यति । अतो मुद्रणमध्ये एव सर्वैर्ग्राहकैर्भवितव्यम् इति ।

निवेदकः—

बालगोविन्दशास्त्री

(महावीर औषधालय, ज्ञानवापी बनारस ।)

श्रीमते वायुपुत्राय नमः ।

भाष्यप्रदीपोद्योतः ।

महामहोपाध्यायनागेशभट्टविरचितः

—— :*:०:*: ——

द्विवेदोपाह्वेन

बालगोविन्दशास्त्रिणा वैद्येन

संशोधितः

प्रकाशितश्च ।

—:०:*:०:—

गोपालचन्द्र चक्रवर्ती द्वारा भारतधर्म प्रेस, काशीमें मुद्रित ।

अभ्यर्थना ।

—**०**—

महोदयाः

अस्ति खलु विदितमेतद्यदधुना वाराणसेयानां विदुषां वैदुष्यम्प्रायः पाणिनिव्याकरणमधिष्ठायैव परिष्कारबलेन सर्वोपरि वरीवर्त्ति । व्याकरणञ्च तन्महर्षिभगवत्पतञ्जलिप्रणीतमहाभाष्यमन्तरेणाऽकिञ्चित्करम् । तच्च महाभाष्यमत्यर्थं गूढ़ाऽभिप्रायमित्यालोच्य कैयटेन तदर्थबोधनाय प्रदीपो व्यधायि । ततः कालक्रमात् जनानां बुद्धिवैपुल्याऽभावात् परमकारुणिकेन महामहोपाध्यायनागेशभट्टेनोभयार्थद्योतकोद्योतो व्यधायि । किन्तु, अयमुद्योतोऽद्यावधि आपादचूड़ं न क्वापि मुद्रित इति महान् खेदः । केवलमादितोऽध्यायद्वयमुद्योतस्य 'बम्बई' नगरे मुद्रितम् । तृतीयाऽध्यायादारभ्याऽऽसमाप्ति मुद्रयितुमहं बद्धपरिकरः केवलं धाष्टर्यादेव सञ्जातोऽस्मि । तत्रभवतो नागेशभट्टविदुषः पुण्यप्रभाव एव मां तारयिष्यतीति मदीयो दृढ़विश्वासः ।

आदर्शपुस्तकञ्चैकमेव 'कथिदाय' विक्रमवत्सरलिखितमस्ति । एकमपरम्पुस्तकमद्याभ्यर्थनालेखकाले 'टीकमणि कालेज' संस्कृतपाठशालाया व्याकरणप्रधानाध्यापकेन श्रीमद्विद्वद्वरपूर्णचन्द्राचारिणा श्रीविद्वद्वरानन्तरामशास्त्रिणः सकाशादवाप्य प्रदत्तमिति, उभयोरपि विदुषोराजन्माहं ऋणी भविष्यामि । प्राप्तस्यास्य 'ख' संज्ञा भविष्यति । उद्योतस्यास्य सभाष्यस्य 'क' संज्ञकं पुस्तकं श्रीमद्विद्वद्वररामचन्द्रशर्मणा मम पित्रा संगृहीतन्तत्तु मदीयमेव । एताभ्यां मुद्रितेऽस्मिन्नुद्योते यदि क्वापि स्खलनं स्यात्तर्हि विद्वद्भिः क्षन्तव्यमिति विदुषां वशंवदः ।

बालगोविन्द वैद्यः । मार्गशीर्ष १५ ।

इत्यनेनाऽङभावोऽपि छान्दसत्वादिति बोध्यम् । उभयलिङ्गत्वादिति 'छन्दस्युभयथा' इत्यनेनोभयसंज्ञकत्वादित्यर्थः ॥ ८६ ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । (३८।१७)

'तेन तुल्यम्' इति वतिः उपमेये प्रथमादर्शनात् । कर्मणेति पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं कृत्रिमत्वात् । सामर्थ्याच्च 'तुल्य क्रिया' इत्येतावतैव क्रियया तुल्यत्वस्य लाभात् । न ह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवति । ननु वत्यर्थलाभे स्वाश्रयमपि भविष्यतीत्यत आह असतीति । तदभावे तल्लाभ एव न भवतीति भावः । संज्ञेति 'अधिशीङ्' इतिवदिति भावः । अकर्मकव्यपदेशाऽभावादिति एतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकान्वयित्वमेव सकर्मकत्वमिति भावः । ननु भावे 'ले' कर्त्तरि वा 'ले' को विशेषोऽत आह लादेशेनेति । तृतीया भवतीति कर्त्तरि लादेशे तु सा दुर्लभेति भावः । न चाऽसत्यपीति लान्तवाच्यः कर्त्ता कर्मेत्यर्थं मत्वा शंका । ततश्च यावत्कर्त्तरि न लस्तावत्कर्मसंज्ञाऽभावादकर्मकत्वेन भावे लेऽपि सिध्यतीत्यर्थः । लान्तस्य कार्ये कर्त्तव्ये कर्त्ता कर्मेत्यर्थं मत्वोत्तरयति यस्मादिति । ततश्च भावे लेऽपि कर्त्तव्ये कर्त्तुः कर्मत्वं स्यात् । ततश्चाऽकर्मकत्वाऽभावात्तु भावे लो न स्यादिति भावः । 'लः कर्मणि' इति विधेर्यग्विध्युक्तरीत्या साधुत्वाऽऽख्यापकत्वाल्लान्तकार्यत्वं बोध्यम् । वस्तुतो लवाच्यस्यैव कर्त्तुः कर्मवत्त्वेन नेदं वतेः प्रयोजनम् । 'नमते दण्ड' इत्यादौ शप्सिद्धिस्तु मुख्यं प्रयोजनं वक्ष्यति धातुवाच्येति । प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रियापेक्षयैव तुल्यक्रियत्वस्य ग्रहणमिति

भावः। प्रत्यासत्तिमाश्रित्य शङ्कते नन्विति। कारकान्तराश्रयत्व मिति कारकान्तराश्रयत्वेनाश्रयणमित्यर्थः। व्याप्तिन्यायाश्रयेणोत्तरयति नैष दोष इति। स्वव्यापारमिति स्वव्यापारावेशं विना क्रियासाधकत्वाऽयोगादिति भावः। तत्राऽवश्यमिति एकाऽवस्थायां भेदनिवन्धनतुल्यत्वाऽसम्भवादिति भावः। करणाद्यवस्था अपीति व्याप्तिन्यायादिति भावः। प्रधानव्यापारः धात्वर्थ व्यापारः। कर्तृत्वमिति आश्रयतामात्रमित्यर्थः। तन्निरूपितकरणत्वाऽभावप्रतिपादनपरञ्चैतत्। प्रधानक्रियापेक्षो लब्धः करणादिव्यपदेशो येन वस्तुना तत्र व्यवस्थिता या क्रिया तत्तुल्यत्वग्रहणनिवारणायेत्यर्थः। यदि तु लक्ष्याऽनुरोधात्प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रिययैव तुल्यक्रियत्वं विवक्ष्यते, प्रत्यासत्तिस्तु यस्य धातोर्यत्कर्म तत्रत्यक्रियया तस्यैव धातोः कर्त्ता यदि तुल्यक्रिय इति वक्ष्यमाणार्थलाभार्थमावश्यकी तदा नेदम्प्रयोजनम्। अतो यत्र कर्मणि क्रियाकृतविशेषस्तदर्थमिति प्रयोजनान्तरं वक्ष्यति। ननु कर्मकर्त्रोः साधनयोरत्यन्तभेदात् कथं तुल्यत्वमत आह तुल्यक्रियत्वाच्चेति। अतिप्रसङ्ग इति प्रश्न इति इति व्युत्पादयितुं प्रश्न इत्यर्थः। साधारणेति यथा एतौ तुल्यधनावित्यत्रेत्यर्थः। कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चेति जन्यत्वेनोभयोः साधारणी क्रियेत्यर्थः। 'समान' शब्दे सदृशवाचकत्वस्याऽपि सत्त्वादाह साधारणेति। एतच्चेति किन्तर्हीत्यादि चेत्यर्थः। सादृश्यवचन 'तुल्य' शब्दस्य प्रसिद्धतरत्वाच्चेत्यपि वोध्यम्। इत्येवेति सहार्थयुक्त तृतीयया एकक्रियाजनकत्वरूपसाहित्यलाभेन त्वदुक्तार्थलाभादिति भावः। च्विप्रत्यये 'कर्तृ' शब्दे रीङ् स्यादत आह च्वेरिति। ननु च्वेरभावे अकर्त्तरि कर्त्तरि भूते इत्येवोचितम्प्रकृतिविकृतिभावप्रतीतय अत आह अथ वेति। भाष्ये यथा कर्मणीति पूर्वान्वयि। ननु विक्लित्तिद्विधाभवनरूपायाः क्रियाया

एकत्वात्कथम्भेदनिबन्धनसादृश्योपपत्तिरत आह कर्तृकर्मेति। तत्तत्संज्ञालाभरूपाऽवस्थाभेदादाश्रयस्य भेदाऽवसाये तन्मूलकः क्रियाया भेदाऽवसाय इति सादृश्योपपत्तिरिति भावः। लक्षणायां हेतुमाह साध्येति। साध्या क्रिया, साधनं कारकम्। व्यापारयोरिति व्यापारशब्देन धात्वर्थावुच्येते। तद्धात्वर्थरूपं सादृश्यं न विवक्षितम्। किन्तु सामर्थ्यादवान्तरसादृश्यमेव विवक्षितमिति तात्पर्यम्। भाष्ये कर्त्ता कर्मवदिति 'कर्तरि शब्' इत्यतोऽनुवृत्तस्य 'कर्त्तरि' इत्यस्य प्रथमया विपरिणाम इति भावः। पात्राणामपीति, एवञ्च भिदेः कर्मसु पात्रेषु या क्रिया सा तत्कर्तरि कुसूलेऽपीति भावः। समानशब्दः साधारणपर्याय एकस्मिन्नित्यर्थे पर्यवस्यतीत्याह एकस्मिन्निति। ननु युगपत्स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्विरुद्धत्वात्कथम्भाष्येऽनयोर्वाक्ययोर्युगपत्प्रयोगोऽत आह न चाऽस्येति। प्रतिपादनायेति तत्प्रयोगे या कर्मस्था साऽत्र प्रयोगे कर्तृस्थेति प्रदर्शनायेत्यर्थः। लुनाताविति 'लुनाति केदारं देवदत्त' इति प्रयोग इत्यर्थः। लावयते केदार इति 'णिश्रंथि' इति यक्चिणोः प्रतिषेधः। कर्मवद्भावफलन्त्वात्मनेपदमेव। 'णिचश्च' इत्यनेन तु न सिद्धिः क्रियोद्देश्यफलस्य कर्तृगामित्वाऽभावात्। आहुरिति अत्राऽरुचिस्तु ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वम्। लावयताविति निवृत्तप्रेषण पक्ष इति भावः। अन्यत्र भावक्रिययोरभेदेन व्यवहारादाह अपारिस्पन्दनेति। इदञ्च प्रकृताऽभिप्रायेण। 'भावे घञ्' इत्यादौ तु सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थो भाव इति बोध्यम्। यत्र चेति यथा 'लू भिदृ' आदौ 'कर्मणि' क्रियाकृतविशेषदर्शनात्तस्था सा! 'पश्यति' इत्यादौ राजादिदर्शनकर्त्तर्येव हर्षादिलक्षणविशेषदर्शनात्तत्स्थैवेति भावः। न चैवं पच्यादिकर्त्तर्यपि श्रमादिरूपविशेषस्य दर्शनादिदमयुक्तम्, किञ्च पश्यत्यादीनां

कर्तृस्थभावकत्वाऽनुपपत्तिः कर्त्तरि क्रियाकृतविशेषाऽभावादिति वाच्यम् येन धातुना कर्तृकर्मसाधारणं फलं शब्देन प्रतिपाद्यते स कर्तृस्थभावकः। यथा 'पश्यति, गच्छति, इत्यादौ। तत्र विषयतासमवायाभ्यां ज्ञानमुभयनिष्ठम्। संयोगश्चोभयनिष्ठः। एवं ह्रासोऽपि। यत्र तु कर्त्रवृत्तिधर्मरूपं 'स' कर्मस्थभावकादिः। यथा 'भिदादिः' इत्यत्र तात्पर्यात्। भाष्ये वक्ष्यत्येतत् सकर्मकाणामिति। अयं भावः। कालादिभिन्नकर्माऽभाववतामन्यत्राऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणदर्शनादत्राऽपि तथात्वापत्तौ 'मासम्पचत्योदनः स्वयमेव' इत्यादौ कर्मवदकर्मकस्येति वचने कर्मवत्त्वं प्राप्नोतीति सकर्मकाणां प्रतिषेध इत्यावश्यकमिति। अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्याने लाघवं न स्यात्। नन्विति उदाहरणवलात्तादृशे विषय एव प्रतिषेध इति न भ्रमितव्यमिति भावः। अन्ये तु इदमुदाहरणश्चिन्त्यम्। आश्लेषः संयोगविशेषाऽनुकूलव्यापारः। तत्र सयोगाश्रयत्वेन तयोः कर्मत्वं व्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वम्। तत्र सयोगाऽनुकूलक्रियायाः कर्तृत्वोपयोगित्वेऽपि व्यक्तिभेदोऽवश्यमङ्गीकार्यः। अन्यथोभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात्। इमावाश्लिष्यत इति यथा। भेदे तु अन्यनिष्ठाम्प्रति अन्यस्य कर्मत्वमुपपद्यते। एवञ्च कर्मत्वोपयोगिक्रियया तुल्यक्रियस्य तदीयकर्तुरभावात् कर्मवत्त्वाऽप्राप्तेरित्याहुः। तत्रेति अग्रे वक्ष्यते। ननु 'कर्मणः' 'कर्तुः' इति युगपद्व विरुद्धमत आह सत इति। कर्मणेति चोपादानादिति प्रत्यासत्त्येति भावः। समर्थपरिभाषयैवेदं सिद्धमत आह समर्थेति। एवञ्च दृष्टान्त एकदेशयुक्तिरिति ध्वनितम्। क्रियया कर्तुरूपमाऽसम्भवादाह कर्तृस्थामिति। भाष्ये न च कर्तृस्थेति। तेषां धातूनां वाच्यायाः फलरूपक्रियायाः कर्ममात्रे प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। करणादितुल्यक्रियेऽतिव्याप्तिवारणस्य प्रत्यासत्त्यैव सिद्ध्या 'कर्मणा' इत्युपादानसामर्थ्यात्कर्ममात्रनिष्ठ-

फलरूपकर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इति भावः। यथाश्रुतप्रागुक्तकैयट-रीत्या व्याख्याने तु जानात्यादिकर्तर्यपि क्रियाकृतविशेषाऽनुप-लम्भेन 'चिन्तयति' इत्याद्युपक्रमेणैतदुक्त्यसंगतिः। एतेन क्रियायाः क्रियाकृतविशेषाणामित्यर्थ इत्यपास्तम्। तदुक्तं हरिणा—'विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता। क्रिया व्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता' इति। अन्येषा-मिति मत इति शेषः। इदमेव मतं युक्तमुक्तयुक्तेः। दोषा-न्तरेति तदुद्भावनपूर्वकं मुख्यफलप्रदर्शनायेत्यर्थः। प्रतिषेधेति। ननु 'दुहेति णिश्रीति' च शपाविति नमतिविषयकमिदं कर्त्तै-वेति 'शेषाद्' इति सूत्रे 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहार' इत्यतः 'कर्त्तरि' इति पदानुवृत्त्याऽयमर्थो लब्ध इति भावः। योगविभागेनेति इदञ्च यग्विधायके निरूपितम्। कार्याऽतिदेशो वाऽयमिति एवञ्च परत्वादात्मनेपदविधिः शब्बाधश्च सिद्ध इत्यर्थः। नन्वेवं स्वाश्रयनिवृत्तिरेव पर्यवसन्नेत्यत आह यच्चेति। अतिदेशेन तदाश्रयकार्येण। एवञ्च 'नमते दण्डो,ऽचीकरत' इत्यादौ यक्-चिणोरभावे चङ्शपौ भवतोऽन्यत्र च न भवत इति भावः। भाष्ये किमर्थं पुनरिदमुच्यत इति कर्मणः कर्तृत्वाऽसम्भवात् सूत्रं व्यर्थमिति प्रश्नः। तत्सम्भवम्प्रदर्शयति कर्मकर्त्तरीति। स्वातन्त्र्यञ्च प्रधानधात्वर्थाश्रयत्वम्। तच्च कर्मव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे सम्भवतीत्याह पच्यत इति। कुसूले क्रियाऽदर्शना दाह विशरणेति। भाष्ये विग्रहवतैवेति सशरीरेण चेतनेनैवेत्यर्थ। निरभिवर्षे इति अनातपे इत्यर्थः। ननु सुकरता यदि प्रयोजकव्यापारस्तर्हि तस्य देवदत्तः कर्त्तेति, 'नाऽन्य' इति भाष्यमनुपपन्नं स्यादत आह द्विधेति। सुकरताविषयक्रिया 'सुकरता' शब्देनोच्यत इत्यर्थः। कर्मगतसौकर्यं निरीक्ष्यैव देवदत्तादेः कर्तृत्वं नाऽन्यथे-

त्याह अन्यथेति। एवञ्च सौकर्यातिशयविवक्षया विद्यमानोऽपि कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते। किन्तु अनेकार्थत्वाद्धातूनां कर्मनिष्ठव्यापारमात्रपरता। तदा कर्मणः कर्तृत्वे 'कर्मणा तुल्यक्रिय' इत्यत्राऽवस्थान्तरीयकर्मणा तुल्यक्रियत्वमित्येवार्थो विवक्षित इति दिक्। लान्तस्येति षष्ठी वाच्यवाचकसम्बन्धे निमित्तनिमित्तिभावे चेत्याह लान्तेति। लान्तवाच्य इत्यर्थस्य फलमाह तेनेति। षष्ठीतृतीये इति 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति वचनादिति भावः। यद्यपि स्वाश्रयाऽनिवृत्तेर्भावे सिद्ध्यन्त्येव तव्यादयस्तथापि भेत्तव्यः कुसूलः स्वयमेवेत्यपि स्यादिति दोषः। भाष्यस्यापि 'भेत्तव्यं कुसूलेन' इति 'भाव' एव कृत्यो यथा स्यादित्यर्थो वोध्यः। लान्तकार्य एवेति। अस्य फलमाह 'भिद्यते कुसूल' इति। कर्त्तरि लेऽपि कर्मवद्भावेन द्वितीया स्यादिति भावः। ननु द्व्यङ्गविकलमेतत् कर्मत्वेनानऽभिहितत्वेन च। तत्राऽतिदेशेन कर्मत्वेऽपि अभिहितत्वात्कथं द्वितीयेतिचेन्न कार्यातिदेशेऽनेनैव द्वितीया विधीयतेः तत्र चाऽनभिहिताऽधिकाराऽभाव इत्यभिमानात्। वस्तुतः कर्मवदित्युक्तेः कर्मणि यत्कार्य्यं येनोपाधिना यथा भवति तथा कर्तर्यपीत्यर्थादभिहितत्वेन द्वितीयावारणस्य सुकरत्वाल्लान्तस्य कार्ये इति चिन्त्यं फलम्। अत्र भिन्नं कुसूलेन' इत्यत्र। अत्र कर्मवत्त्वाऽभावेऽपि अकर्मकत्वनिवन्धनकर्तृक्तमादाय 'भिन्नः कुसूल' इत्यस्य दुर्वारत्वेन तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्न फलमिति भावः। तद्ध्वनयति तथा हीत्यादिना। गवा दुग्धमिति अत्र गोः कर्मवत्त्वे 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वचनात्तस्मिन्नेव कर्मणि क्तःस्यात्। तदभावे तु कर्मान्तराऽभावात्पयस्येव कर्मणि क्ते 'गवा दुग्धं पय' इति भवतीत्यर्थः। वस्तुतस्तु कर्मवद्भावेन कर्मणि क्ते 'परशुभिन्नः कुसूल' इत्यादौ तृतीयान्तं पूर्वपदं कर्म-

वाचकक्तान्त उत्तरपदे प्रकृतिस्वरमित्यर्थक 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । कर्त्तरि तु नेति फले विशेषस्य स्पष्टतया चिन्त्योऽयं कैयटः । कर्मणि प्रत्ययेनैव प्रयोगाणां सिद्धेः सूत्रं व्यर्थमित्याशंकते भाष्ये सिद्धन्त्विति । आत्मसंयोग इति आत्मवाचकपदसमभिव्याहारे इत्यर्थः । अकर्मकर्तरिति कर्मभिन्नस्य कर्तुरात्मनः सत्त्वेऽपि कर्म दृश्यत इत्यर्थः । तथा भिद्यते कुसूल इत्यादावपि आत्मनः कर्तृत्वात् कर्मण्येव लकारेण सिद्धम् । अत एव 'आत्मना' इत्यर्थकं स्वयमेवेति कर्मकर्त्रुदाहरणेषु प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् । समाधत्ते विषम इति । तत्र हृत्स्थं वैषम्यं दर्शयति दृष्टान्त इति । भावे ल इति इदमुपलक्षणं तव्यादीनाम् । एतेन 'भिद्यते कुसूलेनात्मा' इति कर्मण्येवाऽपप्रयोग इत्यपास्तं भेत्तव्यमीषद्भेदमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । न च तत्राऽपि कर्मणि नियमेन नपुंसकप्रयोगाऽनापत्तेः हृत्स्थमुक्तं वैषम्यं विघटयति भाष्ये हन्त्यात्मानमित्यादिना । एव श्चात्र शब्देन प्रतिपादनाऽभावेऽपि यथा कर्मत्वं तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति भावः । वैषम्यमुपपादयति पदलोपश्चेति । तद्व्याचष्टे गम्यमानेति । एवञ्च 'झटिति' इत्यध्याहारसम्भवाद्वाक्यैकदेशन्यायेन बोधसम्भवाद्वा तत्राऽऽत्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादनमिति वैषम्यमस्त्येवेति भावः । ननु कर्मवद्भावविषयेऽपि 'स्वयम्' इत्यस्य प्रयोग उदाहरणेषु दृश्यत इति तत्राऽप्यस्त्येव भेदस्य शब्देन प्रतिपादनमत आह यत्त्विति । नत्वेतदिति 'आत्मना' इत्यर्थकस्वयंपदघटितं विवक्षितात्मकर्तृकमित्यर्थः । नन्वेकस्यैव वस्तुनः कथं शब्दभेदमात्रेण भिन्नधर्मतेति शङ्कते भाष्ये कः पुनरिति । आत्मानं हन्ति य आत्मा स क इत्यर्थः । औपाधिकभेदेन भेदमारोप्य भिन्नधर्मतेत्युत्तराशयः । संयोगस्य कर्मणीति अन्योन्यसंयोगकृतहर्षादिलक्षणस्येत्यर्थः ।

ननु संयोगस्य तत्कृतहर्षादेश्च कर्तर्यपि सत्त्वेनोक्तरीत्या कथं कर्मस्थत्वमिति चेन्न हर्षरूपविशेषस्य धात्वर्थकर्मत्वकृतत्वेन कर्मस्थत्वमेवेत्याशयात् । यद्यप्युक्तरीत्या नेदमुदाहरणं तथाप्ययमत्र भाष्यार्थः । कर्मपदेन तत्स्थक्रिया लक्ष्यते 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवत् । अन्यतरक्रियां प्रति कर्मण्यन्यतरस्मिन् या संयोगानुकूलक्रिया तादृश्येवाऽपरस्मिन् कर्त्तरीति स्यादेव प्रसङ्गः । यद्यपि 'देवदत्तादयः पचन्ति' इत्यादाविव धातुना भेदस्याऽप्रतीतिस्तथाप्याश्रयभेदकृतं वास्तवं भेदमादाय तुल्यत्वाऽक्षतिः । कर्मत्वोपयोगिक्रिया तुल्या यस्य कर्तुरित्यर्थे तु न मानमिति बोध्यम् । । एकयोगे नियमद्वयाऽलाभादाह योगविभागेनेति । भाष्ये किमिदं तप इति । सूत्रे तपः कर्मकस्येत्यत्र 'तपः' पदेन किमुच्यत इति प्रश्नः, धात्वर्थः सन्ताप इत्युत्तरम् । दुःखार्थत्वादिति 'तापसं तपस्तपति' इत्यतस्तं दुःखयतीत्यर्थावगमात् । अर्जनार्थत्वादिति 'तापसस्तपस्तप्यत' इत्यतोऽर्जयतीत्यर्थावगमादिति भावः । शरीरेति शरीरसन्तापलक्षणायाः क्रियाया अवस्थाद्वयेऽपि तुल्यत्वात् यतः शरीसन्तापलक्षणमर्जनमेव तापसस्य व्यापारो नाऽन्य इत्यन्वयः । अयं भावः । 'तपति तापसं तप' इत्यस्य सन्तापविशेषस्तापसं तपतीत्यर्थः । तपतिरत्राऽन्तर्भावितण्यर्थः । तापसवृत्तिशरीरसन्तापसामान्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः सन्तापविशेषवृत्तिरिति बोधः । तदनुकूलो व्यापारश्च सन्तापविशेषे स्वरूपावस्थानरूप एव तापसे शरीरसन्तापसामान्यानुकूलव्यापारश्च सन्तापविशेषस्वीकार एव । ण्यर्थत्यागे तापसस्य कर्तृत्वम् । 'तापसस्तपः सन्तप्यत' इत्यत्र सन्तापविशेषाऽभिन्नशरीरसन्तापाऽनुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः । कैयटे 'शरीरसन्ताप' पदेन स व्यापार एव । तदेव वाऽर्जनमिति बोध्यम् । तत्र क्रियाविशेषणत्वात् 'स्तोकमेधत'

इत्यादाविव तपसः कर्मत्वमिति । भाष्ये तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधन इति इदमुणादीनां व्युत्पन्नत्वमिति मते उक्तम् । अव्युत्पन्नत्वमिति पाणिनिसम्मते पक्षे तु 'तपः' शब्दस्य सन्तापोऽर्थ इति बोध्यम् । एतदेव परसम्मताऽन्वाख्यानेन दर्शितम् । ननु प्रकृतिप्रत्यययोरप्रकृतत्वात्प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह तापसेनेति । प्रकृत्यर्थस्यैवेति सन्तापस्येत्यर्थः, तस्यैव 'तपः' पदार्थत्वादिति भावः । प्रत्ययार्थत्वम् तिङ्प्रत्ययार्थकर्मरूपत्वम् । यद्यपि क्रियाविशेषणरूपे कर्मणि लकारो न कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मण एव तत्र ग्रहणात् । तथाऽपि भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यविशेषभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषणे कर्मणि लकारो भवत्येव । अत एव 'स्तोकम्' इत्यादेः क्रियाविशेषणस्यैकत्वनपुंसकत्वे अपि । 'एतान् पोषानपुषद्' इत्यादौ पुंस्त्वबहुवचने इति बोध्यम् । ज्ञानलक्षणं तप इति ज्ञानजनकोपवासादिरूपमित्यर्थः । स एव सन्ताप इति भाष्यस्य स एव सन्तापविशेष इत्यर्थः । विशेषेऽपि 'सामान्य' सत्त्वात् स एवेत्यस्य नाऽनुपपत्तिः । भाष्ये 'एतान् पोषान्' इत्यस्य विशेषसमर्पकाणि 'गोपोषम्' इत्यादीनि घञन्तानि बोध्यानि । अत्यन्तमप्राप्त इति तुल्यक्रियत्वस्याप्यभावादिति भावः । सकर्मकाणाम्प्रतिषेधोत्तरमस्योक्तत्वेन दुहिसाहचर्येण च सकर्मकत्वप्रयुक्ताऽप्राप्तावेवैतस्य विध्यर्थतोचितेति ध्वनयन्नाह अन्ये त्वाहुरिति । वृक्षस्य पाकमिति वृक्षनिष्ठपाकानुकूलव्यापारं विनेत्यर्थः । तदा च कालस्य कर्तृत्वं बोध्यम् । एवञ्च पचेः फलपाकानुकूलव्यापाराऽनुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्र फलपाकानुकूलव्यापाराऽऽश्रयत्वात् कर्तुरीप्सितमिति 'वृक्षः' कर्म । तस्य कर्तृत्वविवक्षायां भाष्योदाहरण *

* भाष्योदाहरणम् इति खपुस्तके पाठः ।

साम्राज्याद्व 'अकथितं कर्म' इत्यत्र 'अकथितपदम्' अविवक्षित-परम् । कर्मत्वेनाऽविवक्षितमित्यर्थः । किं ते न तर्हि विवक्षेत्यत्राह तस्यैव चेति । न तु तत्सूत्रविषयता अस्य दुहादिषु भाष्येऽगणनात् । 'गौर्दुग्धे' इत्यपि कर्तुरीप्सिततममिति कर्मत्वे एवोदाहरणं बोध्यम् । विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वे एव दुहेस्तदुदाहरणमिति तु न युक्तं तत्रार्थे कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वाऽनुपपादनादित्याहुः । यद्यपि कालस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मणि लकारेऽपीदं सिद्ध्यति तथाऽप्युदुंबरस्य कर्तृत्वविवक्षायामुदुंबरः फलं पचतीत्येतद्व्यावृत्तये इदम् । न पुनरोदनमिति कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वाऽभावादिति भावः ।

श्रद्धायुक्ते कर्तरीति मुख्ये कर्तरीत्यर्थः । श्रद्धा आदरः, तेन युक्तो मुख्य एव, तस्यैव क्रियायामादरादिति बोध्यम् । तेनाऽत्यन्ताऽप्राप्तौ विध्यर्थोऽयमंशः । श्यन्यको विशेषमाह श्यनि त्विति । मुख्यकर्तृत्वं निदर्शयति श्रद्धयेति । तत्र सृजेः कर्तरि श्यन् सिद्धः । 'चिण्' आत्मनेपदे एव कर्मवद्भावप्रयोजने । श्यनस्तु कर्मवद्भावलब्ध 'यका' बाधा माभूदिति प्रतिप्रसवमात्रम् । 'दैवादिकः सृजिरकर्मक एव' इति त्वश्रद्धेयमेवेति केचित् । न्याय्ये इति न्याय उत्सर्गसूत्रं 'कर्मवत्कर्मणा' इति, तदनपेते तत्प्राप्तियोग्ये इति यावत् । सकर्मकत्वात्तदप्राप्तौ विधिः । श्यन् तु अप्राप्त इव विधीयते यग्बाधनायेति विशेषः । यकोऽभावायेत्यस्य श्यन् त्विति आदिः योगो ब्रह्मचारिणमिति पूर्वकृत्तेऽयम् । संबध्नातीति अस्य संबन्धानुकूलव्यापारवान् भवतीत्यर्थः । ततः इति प्रतियोगित्वावच्छिन्नः संबन्धो युजेरर्थः । प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वम् । यत्तु 'योगम्' इति प्रतियोगे द्वितीया । एवञ्चाऽकर्मकत्वात्कर्मवद्भावे सिद्धे यग्बाधनाय श्यन्मात्रविधानार्थमिदमिति तन्न

'सृजियुज्योः' इति वार्तिके 'सकर्मकयोः' इति भाष्यविरोधापत्तेः ।

भाष्ये परिवारयन्ते कण्टका इति न च 'णिचश्च' इत्यनेनैवात्मनेपदं सिद्धम्, यक्चिणौ तु 'णिश्रन्थि' इति प्रतिषिद्धावेवेति व्यर्थमिदमिति वाच्यम्' कर्तृगामित्वाऽभावेऽप्यात्मनेपदार्थं चिण्वद्भावार्थश्च वार्तिकस्याऽवश्यकत्वात । स्रवति कुण्डिका उदकमिति अस्य निष्क्रामयतीत्यर्थः । स्रवति कुण्डिकाया इति अस्य निष्क्रामतीत्यर्थः । तदाह निष्क्रामदिति । ननु विसर्गोऽपि विभागाऽनुकूलव्यापारो निष्क्रामणादनतिरिक्तोऽत आह विसर्गश्च दानमिति । मुख्यदानपदार्थस्यऽत्राऽऽरोप इति भावः । सिद्धत्वादिति वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः प्रतिषेधे सिद्धेऽपि 'स्यतासि' विषये चिण्वद्भावाऽभावाय ण्यन्तेऽपि एतत्प्रवृत्तिरावश्यकी अन्यत्राऽप्यात्मनेपदादित्यनेन तस्याऽप्यत्र निषेधात् । 'णिश्रन्थि' इत्यनेन तु न सिद्धिः न हि चिण्निषेधेन चिण्वद्भावनिषेधो लभ्यत इति चिन्त्यमेतत् ! कर्तृत्वेन हस्तीति अवकिरते व्याप्तो भवतीत्यर्थ इति भावः । आद्यकक्षायां विक्षेपणेन व्याप्तं करोतीत्यर्थः । भाष्येऽवाकीर्ष्टेति 'अन्यत्राऽऽत्मनेपदाद्' इत्युक्ते चिण्वद्भावोऽपि नेति भावः । अत एवेदं वार्तिकं 'न दुह' इत्यत्र न पठितम् । चिकीर्षेरिच्छावाचकत्वात्कर्मक्रियत्वाऽभावमाशंक्याह करोतिक्रियापेक्षमिति । ननु यतः परत्ववाच्यस्य कर्मवद्भावस्तत्प्रधानार्थस्य न कर्मस्थत्वमित्यत आह आर्थाच्चेति ॥८७॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ (३।१।८९)

अकर्मकाणां कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियकर्त्रभावात्कर्मवत्त्वाऽप्राप्तौ निषेधो व्यर्थोऽत आह आत्मनेपदेति । सकर्मका भव-

न्तीति ततो व्यापारनिवृत्तौ यदा कर्मकर्तृत्वमिति शेषः । व्यकृषतेति अत्र 'चिण्वद्भावोऽपि न' इति कैयटाशय माहुः केचित् । 'कृञ' इत्यनुवर्त्तमाने 'वेः शब्दकर्मण' 'अकर्मकाच्च' इत्यत्राऽयं निर्दिष्टः । परे तु पक्षे चिण्वद्भावे 'व्यकारिषत' इत्यपि बोध्यम् । यदि चिण्प्रतिषेधो चिण्वद्भावप्रतिषेधोऽपीष्टः स्यात्तर्हि 'भूषाकर्म' इति पूर्ववार्त्तिकमप्यत्रैव कुर्यात् । एतद्वा तत्रैव कुर्यात् । विभेदेन करणाच्च चिण्वद्भावस्य प्रतिषेधोऽनेन नेति ध्वनयति । 'चिण' उदाहरणमेकवचने बोध्यमित्याहुः । *भारद्वाजीयानां 'हेतुमत्' पदत्यागे वीजमाह उत्पुच्छयते इति । अत्र यगादिकं न । ब्रूते कथेति 'अत्र' इति शेषः । प्रकाशनफलकं वचनं ब्रूञोऽर्थः, प्रकाशनस्य कर्ममात्रनिष्ठत्वात् शब्दे प्रकाशनकृतविशेषदर्शनाच्च कर्मस्थत्वं बोध्यम् ॥ ८९ ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदञ्च । (३।१।९० ।)

यक्श्यनोर्विशेषं दर्शयति ञ्नित्यादिरित्यादिना । परस्मैपदस्य सार्वधातुके विधानाऽसम्भवादाह विषयेति । लिङ्लिटोः प्रतिषेध इति तत्र नित्यात्मनेपदस्यैवेष्टत्वादिति भावः । ननु 'कुष्णाना' इत्यत्र परस्मैपदाऽप्राप्तेस्तन्सहचरितः श्यन्नपि नेत्यत आह परस्मैपदञ्चेति । विशेषविहितत्वादिति लट्, लुट्' लुङ् व्यतिरिक्ते श्यनश्चारितार्थ्यादिदञ्चिन्त्यम् । 'परत्वाद्बाध' इत्युचितमिति कश्चित् । भाष्ये पूर्वस्मिन् योग इति 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यत्र । ले च सार्वधातुके चेति लसार्वधातुकयोर्वाच्यत्वेन स्थितः कर्मवदित्यर्थः । भिन्दाना इति

---

* भारद्वाजीयाः वार्तिककाराः इति सं० ।

चानश्। इहाऽपि लेति 'कुषिरजोः' इत्यत्रापि, लादेशसार्वधातुकविषये इत्यर्थ इति भावः। अकृतेष्वेव लादेशेष्विति निरवकाशत्वाऽभावेऽपि विशेषविहितत्वस्य ❀ पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकतेति भावः। परे तु 'स्यतासी' इति सूत्रे 'आयादय' इत्यत 'आर्धधातुक' इत्यनुवर्त्य तत्त्वाऽवस्थायामेव स्यतासी। अतोऽकृतेष्वेवादेशेषु तत्प्रवृत्तिः। इदमेवाऽभिप्रेत्य भाष्ये लावस्थायामित्युक्तमित्याहुः। श्यनो विरोधादिति उभयोः परत्वाऽसम्भवरूपो विरोधः॥ ६०॥

धातोः (३।१।६१।)

तथाऽपीति धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातं यत्स्वरितत्वं तत् 'क्व' इति न ज्ञायत इति योजना। 'अनुदात्तङित' इत्यादिभिर्लादेशविधानात्तत्र धात्वधिकाराऽभावात् भाष्ये उक्तम् आद्ये योग इति। सर्वेषामेतन्नियामकत्वात् 'तिप्तस्झि' इत्यस्याऽऽद्यत्वमिति भावः। आद्ये योगे 'धातोः' इत्यस्य संबन्धे व्यवधाने तिङो न स्युरिति संवन्धः। 'पचति पठति' इति भाष्योदाहरणाऽसंगतिं मत्वाऽऽह यदा त्विति। इदमेवाऽभिप्रेत्य विकरणानामादेशाऽपेक्षया नित्यत्वं वक्ष्यति। भाष्ये टित्संज्ञानामिति इत्संज्ञकटकारवतामित्यर्थः। एकारस्यैकारवचने इति यद्यपि विशेषविहितत्वात् 'टित' इति वाधित्वा 'लिटस्तझयोः' इति प्राप्नोति तथापि एकारस्य सिद्धावेकारवचने प्रयोधनं नास्तीति व्याख्येयम्। सर्वादेशो भविष्यतीति निर्दिश्यमानपरिभाषयेति भावः। यः थस्येति 'परस्मैपदानाम्' इत्यनेन। भाष्ये सार्वधातुके विकरणा इति

❀ खपुस्तके 'विहितस्य' इति पाठः।

विषयसप्तम्यान्तु परिभाषाबाधः स्यादिति भावः। अत्राऽपीति सिद्धमिति शेषः। कथं? तत्राह धातुग्रहणमिति। टेरेत्व-सिद्धये विषयसप्तमीवादिनोऽपि विहितविशेषणमावश्यकमिति भावः। अपिबन्निति शवेकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणा-दिति भावः। 'लङः शाकटायनस्य' इति जुस् प्राप्तः। वस्तुतः क्वचिद्विहितविशेषणमिति सर्वत्र तदेवाश्रयणीय-मिति न नियम इति न दोषः। भाष्यकारस्तु तथाऽऽश्रयणेऽपि अभ्युपेत्यवादेन दोषाऽभावं प्रतिपादयति। चक्रक्रमव्यव-स्थेति भाष्ये चक्रकरूपाऽव्यवस्थेत्यर्थः। आयन्नादिष्विति आदिना झोन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः। उपदेशकाल एवेति उपदेशोत्तरकाले कार्यान्तरात्पूर्वमेवेत्यर्थः। भाष्ये अन्तिभावे कृते लोप इति नचाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतेऽप्यन्तौ लोपात्पूर्वं स्थानिवद्भावेन झित्वाज्जुसप्राप्नोति अनाङ्गत्वेनाऽन्तरङ्गत्वा-दिति वाच्यं 'झेर्जुस्' इत्यत्रेकारस्योच्चारणार्थत्वेनाऽल्विधि-त्वेन स्थानिवत्त्वाऽभाव इत्याशयात्। वस्तुत 'आत' इत्यत्र सिज्ग्रहणाऽनुवृत्तेस्तत्सूत्रस्थभाष्ये 'च्लि लुङि' इति सूत्रस्थ-भाष्ये चोक्तत्वेन न क्वाऽपि दोषप्रसङ्ग इति ध्येयम्। प्रकृत सूत्रस्थभाष्यन्त्वेकदेशयुक्तिः। द्वितीयादीति ता हि यथा शब्दान्तरवाच्यक्रियाऽपेक्षे स्वप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे विधीयन्ते तथा तव्यादयोऽपि स्युरित्यर्थः। द्वितीयादिभ्यो वैषम्यमुपपा-दयति प्रकृतीति। येऽपभ्रंशेति स्वप्यपभ्रंशत्वात् क्रिया-वाचकत्वमेषामस्तीति भावः। ततः प्रत्ययोत्पत्तिरिति 'सुपति' इत्येतद्घटकात्सुपेरित्यर्थः। भाष्ये कृत्संज्ञा च प्रयो-जनमिति एतद्धात्वधिकारे धातोर्विहितस्य कृत्संज्ञकत्वम्। अन्यथा स्यादीनामपि तत्त्वं स्यादिति भावः। एवं 'च्लि लुङि' इत्यादेर्लुङन्ते उपपदे इत्यादिक्रमेणार्थः स्यादिति बोध्यम्।

अधिकाराद्ध्येत इति 'कृदतिङ्' 'तत्रोपपदम्' इत्यनयोरधिकारत्वादित्यर्थः। ननु 'चुरादिभ्य' इत्यनेन स्वार्थे विधानात्प्रयोजकव्यापारे णिजर्थं 'हेतुमति च' इत्यावश्यकमत आह यद्य विशेषेणेति। हेतुमत्यपीति अपिना स्वार्थरूपकरणसंग्रहः। नन्वेवं चुरादिग्रहणमेव ज्ञापकं किमिति नोक्तमत आह चुरादीति। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे 'संग्राम युद्ध' इत्यादितद्गणपठितेभ्योऽधातुभ्यो णिजर्थमित्यर्थः। परे तु चुरादिग्रहणं स्वार्थरूपकरणे विध्यर्थम्। अन्यथाऽन्यधातुभ्य इव तेभ्योऽपि प्रयोजकव्यापाररूपे करणे एव स्यात्। एवञ्च 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यस्याऽनार्षत्वेऽपि न दोष इत्याहुः। धातुमात्राद्यक इति धातुमात्राद्यक्ो विधायकेन तेषामपि यकः सिद्धत्वादित्यर्थः। विहितविशेषणेति स्वरितत्वद्वयं प्रतिज्ञाय तत्सामर्थ्याद् 'धातोः' इत्येवं विहितेत्यर्थः कार्य इति भावः। तदाह जुगुप्सत इत्यादि। नन्वेकेन धातुग्रहणेन कथमेषोऽर्थो लभ्येताऽत आह शमिधातोरिति। 'वासरूप' इत्यप्यधिकार एवेति, एतदभावे क्सादिभिः सिचः समावेशः स्यादिति न शंक्यम् ॥ ९१ ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् (३।१।९२।)

ननु 'स्थ' ग्रहणाऽभावे सप्तम्या एव संज्ञा स्यादत आह सप्तमीशब्देनेति। सूत्रस्थसप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टं 'सप्तमी' पदेन लक्ष्यत इत्यर्थः। ननु प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्कथं सप्तम्या एव संज्ञेत्यत आह संज्ञेति। नन्वेवमुपपदसमासोऽपि सप्तमीमात्रस्य स्यादत आह समासस्त्विति। सूत्रे 'सप्तमी' पदं विभक्तिपरं स्वरूपपरं वा। आद्ये सप्तम्या एव संज्ञा। अन्त्ये तु यत्र सप्तमीपदं तत्रैव स्यादित्याह यदेति। तथा सति यदेत्यर्थः। इत्यादा-

विति आदिना 'सप्तम्यां चोपपीड' इति संग्रहः। ननु 'स्थ' ग्रहणेऽपि कुम्भादीनां सप्तमीस्थत्वाऽभावात्कथमुपपदत्वं तत्राह स्थग्रहणे त्विति। अयं भावः। सप्तमीपदं तदन्तपरं संज्ञाविधौ प्रत्ययांशे तदन्तविधिप्रतिषेधस्तु उद्देश्यप्रत्ययांशे एव। तत्स्थत्वञ्च तद्वाच्यत्वमिति तदाह सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्येति। सौत्रसप्तम्यन्तपदबोध्यस्येत्यर्थ। धातोरित्यनुवर्त्तनादिति धातोरित्यधिकारविहितप्रत्ययविधौ सप्तमीस्थमित्यर्थादिति भावः। धातोरित्यनुवृत्तावपीदृशार्थाऽलाभादाह अथ वेति। अत्रैवेति न तु 'च्लि लुङि' इत्यादाविति भावः। उपपदसंज्ञा भवतिइति भाष्यस्याऽपीष्टविषये स्फुटतया सिद्धा भवतीत्यर्थः। विभक्तिमन्तरेणेति तामन्तरेण कर्मत्वाभावादित्यर्थः। शब्दस्य कर्मत्वादि हि तद्विशिष्टार्थवाचकत्वमेवेति भावः। चतुष्कपक्षे इति संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे इत्यर्थः। प्रातिपदिकस्यैवेति चिन्त्यमिदम् 'पञ्चक' पक्षेऽपि द्योतकसमभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य तद्बोधकत्वाऽभावात् 'प्रं' विना 'जयतेः' प्रकृष्टजयबोधकत्ववत्। एवञ्च तत्पक्षेऽपि पदविधित्वं दुर्वारमेव। तस्मादयमत्र भाष्यार्थः। सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा यत्र निमित्तता तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति। प्रकृते तदभावात्परिभाषाऽनुपस्थित्या समर्थग्रहणं कर्त्तव्यमिति युक्तमाभाति। भाष्ये समर्थमुपपदमिति सामर्थ्यञ्च प्रत्यासत्त्या प्रत्ययान्तेनैवेति बोध्यम्। प्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तं यत्समर्थं सप्तम्यन्तपदवाच्यं तदेवोपपदसंज्ञमिति वक्तव्यमित्यर्थः। ननु 'महान्तं कुम्भम्' इति सविशेषणे कथं सामर्थ्यमत आह महत्त्वयुक्तस्येति। विशिष्टस्यैव कर्मत्वेन विशिष्टेन सामर्थ्यमस्तीति भावः। तदा न भवितव्यमिति भाष्ये अणेति शेषः। तदा च प्राप्नोतीति अस्याऽप्यणित्येव शेषो न तु 'महाकुम्भकार' इति तद्ध्वनयन्नाह

महच्छब्देन समासो न स्यादिति । कारार्थविशेषणतयोपस्थितस्येतरविशेष्यत्वाऽसंभवेन महच्छब्देन कुम्भशब्दस्य कर्मधारयो न स्यादिति भावः । बहुलवचनेनोत्तरपदे 'विशेषणं विशेष्येण' इत्यस्य तत्प्रपञ्चभूतानाम्पूर्वनिपातनियमार्थानाञ्च निवृत्तेः समर्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति निरूपितं समर्थसूत्रे भाष्ये । न च पूर्वं कर्मधारयः, उपपदसमासस्य परत्वादिति बोध्यम् । ननु समुदायेनैवोपपदसमासो भविष्यतीत्यत आह सुवन्तसमुदायस्येति । वस्तुतः प्रथमान्तनिवृत्तावपि समुदायेन समासेऽपि 'कुम्भ' शब्दस्योत्तरपदत्वाऽभावादात्वाऽभावे 'महत्कुम्भकार' इत्यनिष्टस्याऽऽपत्तिरिति भाष्याशयः । यदुक्तं कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समास इति तदपि चिन्त्यम् कुम्भशब्दस्य केवलस्य सविशेषणत्वेनाऽसमर्थत्वात्समासविधौ समर्थपरिभाषोपस्थानेन समासाऽप्राप्तेः । भाष्यं तु सर्वथा समासाऽभावेऽप्यणापत्तिपरतया योजयितुं शक्यमेवेति दिक् । यावता चेदानीमिति भाष्यमवतारयति कुम्भमित्येतच्च । यद्यपीति । समाधानाशयमाह तथाऽपीति । भाष्ये 'गन्ध' शब्दः संबन्धवाची स च महासंज्ञावलात्प्रत्ययविधौ पदत्वेन निमित्तत्वात्स्पष्ट एव । असामर्थ्यात्प्रत्ययाऽभावे चोपपदसंज्ञाऽपि फलाऽभावान्नेति उपपदसंज्ञायां समर्थवचनमनर्थकमिति भावः । एवञ्च सुवन्तस्यैवोपपदत्वम् । 'स्तम्बकर्णयोः' इत्यादौ तु तत्प्रकृतिके लक्षणा । इदमेवाऽभिप्रेत्य 'उपपदमतिङ्' इति सूत्रे प्रथमान्त'सुप्' पदस्याऽपि निवृत्तिर्भगवतोक्तेति दिक् । कर्मत्वं मन्यत इति स्वरादिवदिति शेषः । तत्र हेतुमाह सत्त्वेति । च्विप्रत्ययेऽपि स्वाश्रयसत्त्वभावस्य निवृत्तौ मानाऽभावादिति भावः । सत्त्वभूतस्येति पाठेऽपि भावे क्तः । प्रकृतिविवक्षायामिति भाष्यस्य प्रकृतेर्विकृत्यभिन्नत्वेन विवक्षायां विकृतिवाच-

कात् च्विरित्यर्थः । तत्फलितमाह प्रकृतीति । तत्राऽवश्य-मिति । नन्वेवं नित्यसापेक्षत्वेना ❀ सामर्थ्याऽभावादण् दुर्वारः, तदनपेक्षायां च्वेरभावेन च्व्यन्तस्य नित्यसापेक्षताया उपपादितत्वादिति चेदत्र महद्भिर्यतनीयम् । मम तु प्रतिभाति न नित्यसापेक्षत्वं वृत्तौ प्रयोजकं किन्तु गमकत्वम् । एवञ्च नित्यसापेक्षत्वेऽप्यगमकत्वान्न वृत्तिः । 'काशकटीकारम्' इत्यत्र तु गमकत्वाद्भवत्येवेति स्पष्टञ्चेदं 'समर्थ'सूत्रे 'सुप आत्मन' इति सूत्रे च भाष्ये सूक्ष्मदृशाम् । भाष्ये अधिकारादपीति । नन्व-धिकारादेतस्मिन्धात्वधिकार इत्यर्थवत्तत एव प्रतिसूत्रमुपपदसं-ज्ञाविधानेन 'सन्नियोगशिष्ट' न्यायात्तत्र सत्येव प्रत्ययो भवि-ष्यति किं 'तत्र' ग्रहणेनेति चेन्न तदभावे 'अन्वाचयः शिष्टत्व-मपि सम्भाव्येत' इति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्त्वम् ॥ ९२ ॥

कृदतिङ् (३।१।९३ ।)

भाष्ये एकदेश्याह पचतीत्यादि । शङ्कितेऽऽह शक्यमकर्त्तु-मिति । तदुपपादयति स एव धातोः परस्येति 'धातोः' इति पदमुच्चार्य धातोः परत्वेन विहितस्येत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति 'प्राक् च लादेशाद्धात्वधिकार'इति । एवञ्च तिङ्षु कृत्संज्ञाया अप्राप्त्या निषेधो व्यर्थ इति भावः । तत्सार्थक्यमेकदेशी शङ्कते एवमीति । सिद्धान्ती शिष्यबुद्धिपरीक्षायै प्रतिवादिनमाह † अथेति । एकदेश्याह प्रतिषेधेति । तृतीयाऽध्यायान्तं धात्व-धिकारे तिङो व्यावृत्त्या तत्सार्थक्यमत आह अथ वेति । तिङ्-भावीति । अत एवाऽऽमन्तविषयलकारस्य कृत्त्वम्भवत्येव तस्य तिङ्भावित्वाऽभावात् । तिङ्भावित्वस्य फलोपहि-

---

❀ उभयपुस्तकेऽयमेव पाठो दृश्यते ।

† प्रतिवंदीमाह इत्युभयत्र पाठः ।

तस्यैव निवेशात् । मूलोच्छेद इति मूलभूते लकार एव कृत्स्नोच्छेदः क्रियत इत्यर्थः । 'भो भगो' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽल्विधित्वादप्यत्र स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इत्यपि बोध्यम् । अथ तृतीयाऽध्यायान्तं धात्वधिकारेऽपि भाष्ये फलाऽभावान्निषेधम्प्रत्याख्यातुमाह किञ्च स्यादिति । एकत्वादिष्विति । ननूक्तेऽप्येकत्व एकशब्दात्कर्मत्वमात्रप्रतिपत्तये द्वितीयावत् 'पचती ❀ पश्य' इत्यादौ कर्मत्वोक्तये द्वितीया स्यात् । किञ्च, 'एकवचनमुत्सर्ग' इति तदुर्वारमिति चेन्न कर्मत्वस्याऽपि वाक्येन प्रतीत्या तदनुत्पत्तेः । तिङोक्ता इति अस्य च तिङ्घटितवाक्येनोक्ता इत्यर्थः । एकत्वादिपदेन कर्मत्वादीनामपि ग्रहणं बोध्यम् उत्सर्गोऽव्ययविषय एवेत्याशयात् । तिङन्तस्येति तदर्थक्रियाया इत्यर्थः । भाष्ये अथाऽपि कथञ्चिद्योगः स्यादिति । 'शेष' इत्यस्य विधायकत्वात् 'दृषदि पिष्टा' इत्याद्यर्थे इव पचत्यादिभ्यः पश्यत्याद्यर्थे प्रत्ययः स्यादिति भावः । न तिङन्तादिति । अयमत्राऽभिसन्धिः, तिङन्तानां कृदन्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाऽभावो ज्ञाप्यत इति 'पचति' भवति, इत्यादौ प्रथमाऽपि नेति बोध्यम् । 'पचेरन्' इत्यादौ नलोपश्चात एव न । अत एव 'अहन्' इत्यादौ न दोषः । परशब्दस्येष्टेति अन्तवद्भावस्य प्रायिकत्वेन स्थानिवद्भावस्याभावाऽतिदेशकत्वेन निषेधकतया 'निषेधाश्च बलीयांस' इति न्यायेन 'अचः परस्मिन्' इत्यस्यैव प्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । यत्किञ्चित्स्थानिभूतादचः पूर्वधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यकत्वाद् 'अचः परस्मिन्' इत्यस्य प्रवृत्तिः । एतेन 'अन्तवद्भावेन शवन्तस्यैव कार्यमिति' पूर्वविध्यभावात्कथं स्थानिवत्त्वम्' इति परास्तम् । स्थानिभूतादचः पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यत इत्यत्र न मानम्,

❀ एवमेव पाठ उभयत्र ।

तङ्कौण्डिन्यन्यायस्याऽनवकाशविषयकत्वेन विधेयविषयकत्वेन चेदृशे विषयेऽप्राप्तेः। तत्र सूत्रेऽभावाऽतिदेशस्याऽप्यङ्गीकारेण स्थानिनि सत्यभवतस्तुक एकादेशेऽप्यभावाऽतिदेशो बोध्यः। एतेन 'स्थानिवद्भावेऽपि शबन्तस्य शपा व्यवधानाऽभावात्तुक् दुर्वार' इत्यपास्तम्। 'धीर्धियौधिय' इत्यत्र तु न दोषः 'ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च' इत्यनेन सम्प्रसारणे पूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घत्वे च कृते एकादेशस्य निवृत्तेस्तस्य स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तेः ❀। 'जुहुवतुः' इत्यादावपि 'ह्वो, ऽन्तरङ्गत्वादाच्वे 'वार्णादाङ्गम्' इत्यालोपे सम्प्रसारणे एकादेशस्यैवाभावान्न दोषः। स्पष्टं चेदं 'सर्वत्र संप्रसारणिभ्य' इति वार्त्तिकभाष्ये। धियावित्यादाविपङ् । अकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाऽभावाच्च। नकारोच्चारणेति समाधानन्तरमपि प्रागुक्तम्। पृथक् सार्वधातुकेति। न च श्यनर्थं दीर्घप्रवृत्तियोग्याऽजन्तेभ्यः श्यन्भावात् ॥ ६३॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे पञ्चममाह्निकम् ॥ ५ ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (३ । १ । ६४)

ननु स्वरूपस्य निषेधे तदा भाव एव स्यादतस्तत्पक्षे वाक्यार्थं दर्शयति स्त्रियामित्युच्चार्येति। स्वरूपस्येति अस्य स्वरूपपरस्येत्यर्थः। निषेधः स्यादिति अस्य निषेधान्वय्यन्वयित्वं स्यादित्यर्थः। ननु ये विहिता स्तेषाम्प्रतिषेधे विधिवैयर्थ्यं स्याद्, विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पो वा स्यादत आह स्त्रियां

❀ अप्रसक्तेः इति क पुस्तके पाठः।

क्तिन्निति तदधिकारे ये विहिता उत्सर्गास्तेषां वासरूपविधिना प्रसक्तानां प्रतिषेधो विज्ञास्यत इति भाष्यात्तरार्थ इति भावः। एवञ्चोत्सर्गाऽपवादयोर्द्वयो* रप्यधिकारनिवेशित्वे सति 'अस्त्रियाम्' इति प्रतिषेध इति लभ्यते। अन्येनाऽपि यत्राऽसमावेश इष्टः सोऽनभिधानात्साध्यः। भाष्ये तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्ग इति उत्पत्तेर्वार्थविकल्पप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु वाधकत्वविकल्पे नायं दोष इत्याशंक्य तद्विकल्प एव न सिध्यतीत्याह वाऽसरूप इति। असरूपोऽपवादो वा भवतीति अपवादपदं वक्ष्यमाणसिद्धान्ताऽभिप्रायेण। बहिरङ्गस्येति शब्दानुपात्तस्येत्यपि वोध्यम्। 'इत्येतन्न' इत्यन्तो भाष्ये छेदः। भाष्ये यद्येतल्लभ्येतेति अपवादपदाऽभावादविषय एव विकल्य इत्यत्र मानाऽभावादपवादोत्सर्गोभयविषयो विकल्पः स्यात्। एवञ्च तद्धित इवोत्सर्गाऽपवादयोर्विकल्पाद्व यत्रोत्सर्गाऽपवादौ विभाषा, तत्राऽपवादेन मुक्ते उत्सर्गाऽप्रवृत्त्या पक्षेऽनुत्पत्तिरेव प्राप्नोतीति भावः। अपवादशास्त्रेणेति कैयटोपपत्तिस्तु चिन्त्या, तद्धितेषु सर्वमुत्सर्गाऽपवादं विभाषेति दृष्टान्तेन मदुक्तार्थस्यैव लाभात्। सिद्धन्त्विति भाष्ये वाधकपदे कृतेऽसरूपस्य वाधकस्यैव विकल्पे उत्सर्गविकल्पाऽभावात्सिद्धमिति भावः। इदञ्चापवादशास्त्रेणैकवाक्यताऽऽपन्नम्। न चैवम् असरूपो वा वाधको भवति' इति भाष्येण वाधकत्वविकल्पप्रतिपादनं व्यर्थमिति वाच्यम् असरूपस्य वाधकस्य वा वचनादिति वार्तिकस्वारस्ये वाऽसरूपो वाधको वा भवतीत्येव भाष्येऽन्वयात्। वार्त्तिकाद्धि वाधकाऽनुवादेन विकल्पविधिरित्येव स्वरसतो लभ्यते न तु वाधकत्वाऽनुवादेनेति दिक्। प्रत्यासत्त्या च यन्निरूपितं वाधकत्वं तस्यैव पक्षेऽभ्यनुज्ञानमिति नाऽतिप्रसङ्गः। कैयटे वाधकत्वे विकल्पित

* द्वयोः इति पदं 'ख' पुस्तके नास्ति।

इत्यादि। इदश्चिन्त्यं वार्तिकोक्तबाधकपदार्थैकदेशस्य बाधकत्वस्य विकल्पेनाऽन्वयाऽयोगात्। किञ्च, पक्षे बाधकत्वाभावे 'शप्तिपोः' इव समुच्चयः स्यादिति महदनिष्टं, धर्मनिषेधे धर्म्यभावाऽप्रतीतेः। अत एव 'न वेति' सूत्रे साधुत्वविकल्पे पक्षे तस्यैवाऽसाधुत्वमापादितम्। क्षिपेरिति धात्वर्थनिर्देशे इक् प्रत्ययः। 'इक् कृष्यादिभ्य' इति इग् वा। तथापीति 'कर्त्ता' इत्यत्र तस्याऽपि सत्त्वादिति भावः। बाधकत्वं बहिरङ्गमपीति। इदश्चिन्त्यम् सामर्थ्यादपवाद एव 'असरूप' शब्देन विवक्षितो न तूत्सर्गोऽपीति तु भाष्यतात्पर्यं बोध्यम्! भाष्ये अथ वा समय इति। एवञ्च समये ❀तत्सूत्रयोरन्यतरस्याऽप्यबाधाय 'असरूप' पदेनाऽपवाद एव गृह्यत इति भावः। इहापि प्रमाणश्चेत्किमेतावता तत्राह समयस्येति। अर्थः प्रत्याययितुमिति न च प्रत्ययाऽनुत्पत्तौ प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति 'न केवला प्रकृतिः' इति निषेधात्, नापि प्रयुक्तादर्थबोध इति भाष्यार्थ इति भावः। असरूपशब्देनेति भिन्नरूपो वेत्युक्ते भावाऽभावयोः परस्परभिन्नरूपस्य सत्ताप्रतीतिरिति नाऽनेनोभयोरुत्सर्गाऽपवादयो र्विभाषाबोधनम्। तथा सति पक्षेऽनुत्पत्तिः स्यात्। सा च न रूपवतीति अभावपक्षे न भिन्नरूपस्य सत्ता स्यादिति भावः। नन्वस्तु सामर्थ्यादन्यतरस्य विकल्पो न तूभयोरिति बाधकपदाऽभावे अपवाद एवेति कुतो लभ्यत इत्याशंकते भाष्ये कुत एतदिति। इष्टापत्त्या समाधत्ते न चैवास्तीति। तद्व्याचष्टे उत्सर्गेति। असरूप उत्सर्गो वा भवतीत्यनेन प्रत्यासत्त्याऽसरूपोऽपवाद एव पक्षे स्थाप्यत इति 'क' विषये न 'अण्' इति भावः। वस्तुतो ऽसरूपपदेनाऽपवाद एवोत्तिष्ठत इत्याह भाष्ये

❀ समयेतत्सूत्रयोरिति 'ख' पठति।

अपि च सापेक्ष इति अवधिसापेक्ष इत्यर्थः। भिन्नरूपत्वं ह्यसरूपत्वम्। तत्र कुतो 'भिन्नरूप' इत्यपेक्षायां स्वविधानवेलायां यः स्वविषये प्राप्तः स एव बुद्धिस्थो गम्यतेऽपवाद-विधिसमये चोत्सर्गः। तमपि विषयमुपढौकमान उपारूढो बुद्धौ भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोऽपवाद एव गृह्यत इत्यर्थ। न चोत्सर्गवेलायामिति। ननु 'अपवादवाक्यार्थोत्तरमुत्सर्गस्य लक्ष्य-संस्कारकता' इति प्रातिपदिकार्थसूत्रभाष्ये उक्तत्वेनोत्सर्गोऽपि स्ववेलायामपवादमपेक्षत इति कथमेतदिति चेन्न लक्ष्यसंस्कारवे-लायामपेक्षायामपि वाक्यार्थबोधवेलायां तदभावात्। अस्य च तद्वैकवाक्यतेति भावः। स वा बाधको भवतीति भाष्ये स बाधको वा भवतीत्यन्वयः। सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वादिति। ननु यद्यनुबन्धो नाऽवयवस्तदा कथं 'क' प्रत्यये कस्येत्त्वम्प्रत्य-यादित्वाऽभावात्। कथं वा 'डा' दीनामनेकाल्त्वेन सर्वादेश-त्वम्। न चाऽऽदेशप्रवृत्तिकालेऽनुबन्धत्वाऽभावादनेकाल्त्वम् तर्हि 'के' अपि वाक्यार्थबोधात्पूर्वं प्रत्ययत्वाऽज्ञानेन तदुत्त-रमेवेत्संज्ञाप्रवृत्तौ सर्वत्र 'नाज्झलौ' इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या उपदेशोत्तरकालमेवेत्संज्ञाप्रवृत्त्या चोपदेशेऽनुबन्धसत्त्वादसा-रूप्यकरत्वं स्यादिति चेन्न 'चुटू' इत्यादावादिशब्दस्य 'समीप' परत्वान्न दोषः। 'अनेकाल्' इत्यत्र संबन्धसामान्य-षष्ठ्यर्थे बहुव्रीह्यङ्गीकारान्न दोषः। 'डा' देशेऽपि 'डा आ' इत्याकारप्रश्लेषात्सर्वादेशत्वम्। इत एव वा स्वरसाद्ध 'अथैका-न्तेषु दोष एव' इति वक्ष्यति भाष्य कृत्। अथ वा प्रयोगे इति क्विपि रूपाऽभावादेव स प्रयोगेऽसरूपः। 'असरूप' पदेन च समानरूपाऽभाववानुच्यत इति भावः। न लादेशेषु वाऽसरूप इति आदेशगतमसारूप्यं गृहीत्वा लकारविषये वाऽसरूपविधिर्नास्तीति तात्पर्यम्। आदेशप्रवृत्त्युत्तरकालि-

कवैरूप्यवत्सु लकारेष्वित्यन्तरार्थः। तदाह लकाराणामसमावेश इति। सर्वेष्टा ❀ संग्रहमुपपादयति क्विवादय इति। 'असरूप' पदेन भिन्नरूपस्यैव ग्रहणमित्याशयः। भाष्ये नाऽनुवन्धकृतमिति भाव्यनुवन्धत्वज्ञानविषयवर्णकृतमसारूप्यं नेत्यर्थः। ददातिदधात्योर्विभाषा शः। पक्षे ण। डादौ तु प्रश्लेषान्निर्वाहः। 'चुटू' इत्यादावादिशब्दस्य समीपपरत्वे चुञ्चुप्चणपो × र्यादित्वेऽपीत्वापत्तेः। अथ वेति उभयकृताऽसारूप्ये गृह्यमाणे व्यावर्त्याऽभावादसरूप इति व्यर्थ, स्पष्टत्वायाऽपवाद इत्येव वदेत्। तत्सामर्थ्यादनुवन्धकृताऽसारूप्यं नाऽऽश्रीयते, किन्तु रूपाऽन्यत्वेनैवेत्यर्थः। तत्सामर्थ्यात्प्रकर्षगतिः। तेन प्रयोगे उपदेशे चाऽसरूप इति द्वितीयः पक्षः। तत्सामर्थ्यात्प्रायोगिकमसारूप्यमिति तृतीयः पक्षः। तत्राऽन्त्ययोः क्विवादिसंग्रहः कथमिति चेद्ध रूपाऽभावादेव सारूप्याऽभावस्याऽऽन्ततेः। 'असरूप' पदेन च सारूप्याऽभाववानुच्यत इत्याहुः। प्रागिति अत्र पक्षे सूत्रे सन्धिः सौत्रः। यद्वा परिभाषापक्षे प्रथमः पक्षः। अधिकारत्वे द्वितीयस्तदा 'स्त्रियाम्' इति दृष्ट्वा निवर्त्तत इत्यर्थः। 'समानकर्तृकेषु तुमुन् लिङ् च' इति वचनाल्लिङ इष्टत्वादाह लिङ् चेति। लोडापादन एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः। नियमादिति नियमो वा कल्प्यो ज्ञापकं वा कल्प्यमिति तु भाष्याशयः। किञ्च, लिङ् कर्तृकर्मणोश्चरितार्थः, भावे तुमुन् भावार्थयोस्तयोरपवाद एवेतीष्टं भगवत इति ज्ञायते' इति लिङ्भवत्येवेत्यपि कैयटश्चिन्त्यः। ननु लिङ्लोटौ कामप्रवेदने विधीयेते 'इच्छामि भुञ्जीय' 'इच्छामि भुङ्क्ताम्भवान्' इति हि तदुदाहरणम्। इदं त्वकाम-

❀ उभयत्र पुस्तकेऽयमेव पाठः।

× चणयोरिति 'खं' पठति।

प्रवेदनेऽपीति कथमनयोर्बाध्यबाधकभावः । न चेदमपि काम-प्रवेदनविषयमिच्छति भोक्तुमित्युदाहरणाऽसङ्गतेः, वक्त्रभिप्रा-याऽऽविष्करणमेव हि 'कामप्रवेदन' शब्देनोच्यत इति चेन्न 'तव भोजनमिच्छति' इति तदर्थेनाऽत्राऽपि तत्सम्भवात् । ननु पौर्व-काल्याऽप्रतीतेः कथं क्त्वाविषये लकारप्राप्तिरत आह भोजनार्थ-त्वादिति । क्रियाः प्रागित्यत्र पक्षे दूषणान्तरमाह भाष्ये कालादिष्विति, 'अर्हे तृच्' इति च ॥ ९४ ॥

तव्यत्तव्यानीयरः (।३।१।९६ ।)

कैश्चिदिति वृत्तिकारैरित्यर्थः । कर्मणि प्रदर्शित इति पक्तव्या इति विवरणात्, न हि तव्यः कर्मकर्तरि, 'ल' वाच्यः कर्त्ता कर्मवद, इति वचनादिति भावः । ननु बोधे विशेषात्कथं तद्धितेन सिद्धिरत आह नित्यानामिति । वास्तुभवत्वेनापि वासकर्तु-रेव रूढ्या बोधान्नार्थविशेषः, रूढ्या सर्वदोषपरिहारादिति भावः । उपादायापि ये हेया इति उपायशब्दव्युत्पत्तिः पृषोदरादि-त्वात्साधुः रेखागवयस्थानीयत्वादिति भावः । कृत्योकेति,-ययतोरिति चान्तोदात्तविधायके नञ् इति च तत्र वर्त्तते । अन्नेन वास्तव्योऽन्नवास्तव्य इत्यादिसमासस्तु अनभिधानान्न भवतीति भाष्याशयः ॥ ९६ ॥

अचो यत् (३।१।९७ ।)

भाष्ये आर्धधातुकसामान्य इति विषयसप्तम्यामपि पर-भूतविषयसत्त्वे एव प्रवृत्त्या परनिमित्तत्वमस्त्येवेति 'कथयति' इत्यादौ स्थानिवत्त्वनिर्वाहः । आर्धधातुके इति च जाति-निर्देश इति भावः, 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तस्वरार्थमित्यर्थः ।

यत्प्रत्यय इति एतेन 'दण्डादिभ्यो य' इति वृत्तिपाठ एतद्भाष्यविरुद्ध इति भावः। लक्षणाऽभावादिति 'सुप्सुपा' इति तु न सार्वत्रिकमित्यर्थः। कृदुत्तरपदेति 'वध्य' शब्दो हि 'यतोऽनाव' इति द्व्यच्कत्वादाद्युदात्तः। भाष्ये यदि पुनरिति असिवध्यादयः समस्ता अपि गणे पाठ्याः। आकृतिगणो वा स इति भावः। एतेन 'न चाऽसिवधेत्यादि' अपास्तम्। एवञ्च तद्धितेनाऽसिद्धिरिति वार्तिकं कार्यमेवेति भावः॥ ९७॥

अजर्यं सङ्गतम् (३।१।१०५।)

कर्तरि च सङ्गत इष्यत इति कर्तर्यर्थे सङ्गते विशेष्ये इष्यत इत्यर्थः। कर्तर्ययमिति अत एव 'अजर्यम्' इति निपातनाश्रयणम्। द्व्यङ्गेति कर्त्रर्थत्वसङ्गतविशेष्यकत्वरूपेत्यर्थः। गत्यर्थानामिति भाष्यं दृष्ट्वा 'सङ्गतम्' इति कर्तरि क्तः। तदर्थे च निपात्यमानमजर्यं कर्तरीति प्रतीयते तदसङ्गतम्, सङ्गतमिति मैत्रीपर्यायस्य भावक्तान्तस्यैवाऽत्र ग्रहात्। अतस्तत्तात्पर्यमाह तथापीति। तेन योगादिति भाष्यस्य तेन साहचर्यादित्यर्थः। सोपसर्गस्येति अर्थान्तरवृत्त्येति भावः। ननु कालादिकर्मसत्त्वाऽ❀त्कथमकर्मकत्वन्तत्राह द्रव्येति। एतच्च 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे 'कालाध्वनोः' इति सूत्रे च निरूपितम्। कर्त्तरीति वार्तिकारम्भवाद्याह भाष्ये भावे तर्हीति। गत्यर्थेभ्यो विशिष्य विधानेन भावेऽपि 'क्त'दर्शनादिति भावः। प्रत्याख्यानवाद्याह सङ्गतग्रहणमिति। तथा च तत्सामर्थ्यात्कर्त्तर्येव भविष्यति नाऽर्थो वार्तिकेनेत्यर्थः। वार्तिकारम्भवाद्याह कर्तृविशेषणमिति। कर्त्तृपदाऽध्याहारेणेति भावः। तद्व्याचष्टे वैयधिकरण्यमिति।

❀ 'सम्भवाद्' इति क्वचित्पाठः।

'अजर्यं सङ्गतेन' इत्युदाहरणमिति भावः । एवञ्च तत्सामर्थ्याऽभावे प्रत्ययव्यावृत्त्यर्थं कर्त्तरीति वाच्यं निपातनसामर्थ्याद्वा कर्त्तरीति भावः । वैयधिकरण्येऽपीडिति कर्त्तरि निष्ठायां सामानाधिकरण्येऽपि तद्विकल्प इति भावः ॥ १०५ ॥

वदः सुपि क्यप् च (।३।१।१०६।)

यत्राऽधिकारस्येति यथा मण्डूकाऽनुवृत्तिविषये 'धान्यानाम्' इत्यादौ । अवधीति यथाऽलुगधिकारः प्रागानङ इति । सिंहेति तथा 'प्राचां स्फ' इत्यत्र सर्वत्रेति ॥ १०६ ॥

भुवो भावे (।३।१।१०७।)

प्राथम्यादिति धातुपाठे इति भावः प्रसिद्धत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ १०७ ॥

हनस्त च (।३।१।१०८।)

भाषायान्त्विति शब्दशक्तिस्वभावादेतद्विहितक्यबन्तस्य स्त्रीत्वमित्यर्थः ॥ १०८ ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् (।३।१।१०९।)

आत्मनेपदिभ्यामिति अकारवद्विकरणभ्यामित्यपि बोध्यम् । एतदंशे उत्तरसाहचर्यमप्यनुग्राहकम् । वृणातिरिति वृङ् संभक्तावित्ययम् । एवञ्च क्यब् 'वृञ' एवेति भावः । वस्तुतो व्याख्यानादत्र वृञो ग्रहणमित्येव तत्त्वम् । संहिताया एव नित्यत्वमिति अविच्छिन्नपारम्पर्यत्वमेवात्र नित्यत्वम् । अर्थ निश्चयाऽभाव इति 'आज्य❀'

❀ 'आज' इति कं पठति ।

शब्दस्य रूढत्वादाङर्थोऽस्ति न वेति निश्चयाऽभाव इत्यर्थः। 'समासे संहिता नित्या' इत्यवग्रहस्य साधुत्वाऽभावात्सम्प्रदायमात्रशरणस्य तस्य 'लक्षणाविषयता' इत्यर्थं मन्ये ॥ १०९ ॥

ई च खनः (३।१।१११।)

क्यप्सन्नियोगेनेति। ननु अन्तरङ्गे इत्वे कृते एकदेशविकृतन्यायेन प्राप्ताऽऽत्ववारणार्थं तदावश्यकम्। इत्वन्तु पक्षे चरितार्थम्। किञ्च, 'अचः कर्त्तृयकि' इति सूत्रे भाष्ये 'ये विभाषा' इत्यत्र 'ये' इत्यस्य विषयसप्तम्यन्तताया उक्ततया परत्वेन क्यपः पूर्वमेवात्वे ततः परत्वात्सवर्णदीर्घे एकदेशविकृतन्यायेन 'इ च खन ❁' इत्यस्य प्रवृत्तौ 'खियम्' इति स्यात्तद्वारणार्थं दीर्घनिर्देश इति केषाञ्चिदाशय इति चिन्त्यमेतदिति केचित्। भाष्याशयस्तु व्यवस्थितविभाषयाऽत्राऽऽत्वाऽप्रवृत्तिरिति। इदञ्च तवाऽप्यावश्यकम्, अन्यथा आकारस्य दीर्घेकारेऽपि 'खीयम्' इति स्यान्न तु खेयमिति। न च खनेर्नस्या × ऽनुनासिकेकारः स्यात्तस्याद्गुणोऽपि कदाचित्तादृश एव स्यात्तद्वारणाय इकाररूप एवेकार इत्यर्थं दीर्घनिर्देश इति वाच्यं स्थान्यनुरूपेऽनुनासिके एवोच्चारणीयेऽननुनासिकोच्चारणात्। स्पष्टञ्चेदं 'पथि मथि' 'अष्टन आ' इत्यत्र भाष्यकैयटयोरित्याहुः ॥ १११ ॥

भृञोऽसंज्ञायाम् (।३।१।११२।)

स्त्रियामप्रतिषेध इति भाष्ये स्त्रीलिङ्गभार्याशब्दविषयेऽनर्थकोऽसंज्ञायामिति प्रतिषेध इत्यर्थः। अस्त्रीशब्दस्य संज्ञाशब्देन

❁ 'खन' इति 'के' पाठः 'इ च खन' इति खे।

× 'नकारस्य' इति खं पठति।

समानाऽधिकरणसमासमभिप्रेत्य तत्सिद्धये कर्मणि संज्ञाशब्दं व्युत्पादयति संज्ञायत इति। अस्त्री रूढ्या बोध्या यस्याऽस्तीत्यर्थः। अन्यथेति 'संज्ञायां समज' इति क्यबन्तानां 'समज्या' इत्यादीनां स्त्रीलिङ्गत्वादिति भावः। लौकिकी त्विति। न च विपरीतं क्तिन्न स्यादिति वाच्यं 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यत्र शास्त्रीयस्यैव ग्रहेणाऽस्याऽपि तत्रैव प्रवृत्तेरिति भावः। भाष्ये यथान्यासमिति 'संज्ञायां सम' इति सूत्रे यदधिकं न स्त्रियामित्यादि कृतं तन्न कार्यमित्यर्थः। भाव इति तत्र वर्तते इति। ननु 'समज्यानिषद्यानिपत्यानामधिकरणे, 'मन्याविद्ययोः करणे, तेन सिद्धेरङ्गीकारेण कथं 'भावे' इत्यस्यं तत्र संबन्ध इति चेन्न 'भृञ्' विषये भाव इति वर्तते इत्यर्थः। एवञ्च भृञो भाव एवेष्यत इति भावः। एवमग्रे भावाऽधिकारोस्तीत्यपि व्याख्येयम्। संज्ञाशब्द इति संज्ञाशब्देन कर्मसाधनेन संज्ञायमानमभिधीयते। तत्राऽभिधेये प्रत्ययश्चेत् तर्हि 'भृत्या' शब्देन स्यादेव गृहिण्यभिधानमिति भावः। भावसाधनेन धातूनामनेकार्थत्वाद्रूढिरुच्यते तदाह रूढिरिति। तद्विषयोऽर्थ इत्यर्थः। तेन रूढ्यर्थो गम्यत इत्यर्थः। नामधेयवाची संज्ञाशब्दस्तु करणव्युत्पन्न इति बोध्यम्। अपर आहेति भाष्ये। सिद्धन्तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधादित्याद्यकरणेन पक्षान्तरत्वम्। कर्मणि क्यबभावादिति भृञ इति शेषः। 'जन्ये*' स्वरार्थं 'यत्' एव इष्यते स बाहुलकादेव सिद्ध इति 'पतिजनेरित्युक्तमुपसंख्यानं न कार्यम्' इति बोध्यम्। भाष्ये सम्भार्या एव सम्भारा इति सम्भरा इति पाठे 'भृ' इति दीर्घान्तात् ऋयादेः 'ॠदोरप्' इति बोध्यम्॥ ११२॥

---

* 'जनेः' इति क्वं पठति।

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याऽव्यथ्याः (३।१।११४।)

सृसर्तिभ्यामिति भाष्यस्य क्यब्निपात्यत इति शेषः। कुप्यम् गुपेरादेः कत्वम्। सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम्❀ ॥ ११४ ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः (३।१।११८)

'अपिगृह्य' शब्देन बलात्कारग्राह्यमुच्यत इति केचित् ॥ ११८ ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् (।३।१।१२२।)

यत्प्रत्यय इति सूत्रे तदानुपूर्व्या एव श्रवणादित्यर्थः। अन्तस्वरितमिति 'अमा' इति लुप्तसप्तमीकम्' इत्युपपदत्वान्निपातनेन वा तत्त्वादुपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेति भावः। यत्प्रत्ययेति निरस्ताऽवयवविभागः समुदाय एव नियात्यते। तस्य च 'तकारो'ऽन्त इति अन्तस्वरितत्वं सिध्यतीति भावः। 'अमावास्या' शब्दस्थाने चेदं निपातनमिति तद्ग्रहणेनाऽस्य ग्रहणमपि सिद्धमिति तात्पर्यम्। भाष्ये ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीति ञ्नितीति परसप्तमीत्यभिप्रायेणेदम्। प्रकृते स्वरितत्वं न प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम्। तत्सूत्रे प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्या-

---

❀ कौटिल्येन भगवता चाणक्येनेदं 'कुप्यम्' अर्थशास्त्रे कुप्याध्यक्षप्रकरणे दारुवेणुवल्लीवल्करज्जुभाण्डपुष्पौषधचर्मपित्तस्नाय्वस्थिदन्तशृङ्गखुरपुच्छलोहभाण्डकाष्ठतृणवाटैरेकोनविंशतिवर्गैर्वर्गीकृत्य प्रदर्शितम्। अतः सर्वाण्यपीमानि कुप्यपदेनाऽभिधीयन्ते। तत एव द्रष्टव्यः कुप्यवर्गः। सं०

ख्यास्यमानत्वात्तद्रीत्येदम्भाष्यमित्यन्ये। एकतरस्येतीति वस-धातुभ्यां ण्यतोः कृतयोरन्यतरस्येत्यर्थः, 'वसोः' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम्। 'ग्रयद्व' अप्यमाशब्दे उपपदे निपात्यत इति बोध्यम्। अन्यथोपपदत्वाऽभावे समास, उत्तरपदप्रकृति-स्वरश्च न स्यादिति बोध्यम्। वार्तिके 'अवृद्धिता' शब्देन ह्रस्वो लक्ष्यते तद्ध्वनयन्नाह एकदेशीति। भाष्ये स्वरश्च मे इति 'तित्' प्रत्ययप्रयुक्तः स्वरित इत्यर्थः॥ १२२॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याऽध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि (।३।१।१२३।)

कृतेराद्यन्तविपर्ययः कृताद्यर्थ इत्यसङ्गतं मत्वाऽऽह कृत शब्दस्येति। तत्प्रयोजन इति अस्याऽन्तस्थाने तदुत्पत्तिप्रयो-जनस्तत्स्थानेऽन्तोत्पत्तिप्रयोजनश्चेत्यर्थः। तद्ध्वनयन्नाह परस्प-रेति। अन्यथाऽऽद्यन्तयोः स्थाने तृतीयवर्णकरणमप्याद्यन्तवि-पर्ययः❀ स्यादिति भावः। 'निष्टर्क्ये कृतेराद्यन्तविपर्ययश्छ-न्दसि कृताद्यर्थ' इत्येव भाष्यपाठ इति कैयटतात्पर्यम्। साम्प्र-तिक× पुस्तकेषु तु 'निष्टर्क्यं कृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृता-द्यर्थः, यथा कृतेस्तर्क इत्यादि दृश्यते। तत्र निष्टर्क्यं कृतेश्छन्दसि इत्यन्वयः। निपात्यते इति शेषः प्रत्ययप्रकरणात् ण्यन्निपात्यः षत्वश्च निपात्यमित्यर्थः। अन्यथा ऋदुपधत्वात्क्यबेव स्यादिति भावः। आद्यन्तविपर्ययः कृताद्यर्थ इत्यस्य कृताद्यर्थ आद्यन्तविपर्यय आवश्यकस्तेनाऽत्राऽपि सिद्धे तदर्थं न निपातनमित्यर्थः। 'कृता

❀ 'साम्प्रत' इति कं पठति।

× 'विपर्ययात्' इति कं पठति।

र्थ' इत्यादिशब्दार्थमेव दर्शयति कृते स्तर्क इत्यादिना। अपर आह निष्टक्यें व्यत्ययमिति वर्णव्यत्ययं प्रत्ययव्यत्ययञ्चेत्यर्थः 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रेणेति भावः। एवञ्च षत्वमात्र फलकं निपातनमित्याह निसः षत्वमिति। भाष्ये एयद्विधिश्चतुरिति सुजन्तमेतत्। चतुरो वारानित्यर्थः। चतुर्भ्य इति यावत्। उपपूर्वाच्चिनोतेरिति। पृडे उत्तरपदे इति यावत्। पृडेरिगुपधलक्षणः कः॥ १२३॥

ऋहलोर्ण्यत् (।३।१।१२४।)

पाणौसृजेः ऋदुपधादिति क्यपोऽपवादो ण्यत् लपिदभिभ्यां पोरदुपधादिति॥ १२४॥

ओरावश्यके (।३।१।१२५।)

ननु उक्तार्थत्वादवश्यशब्दप्रयोग एव न स्यात् ण्यदेव वा स्यादिति कुतो नोक्तमत आह द्वावपूपाविति। 'द्योत्य' इत्युक्तेर्द्योतकसमुच्चय इष्ट एवेति लभ्यते। उपपदत्वाभावात्स्वरसमासयोरनुपपत्तिरिति भावः। ननु 'विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादत्र चोत्तरपदप्रकृतिस्वरस्येष्टत्वेन 'विस्पष्टादिवद्' इत्यसङ्गतमिति मत्वाऽऽह यथेति। एवञ्च मयूरव्यंसकादिषु निपातनादेव सिद्धे 'विस्पष्टादीनि' इति सूत्रमपि न कार्यमिति भावः॥ १२५॥

आनाय्योऽनित्ये (।३।१।१२७।)

सम्भावने लिङिति दक्षिणाग्नौ युक्तत्वं सम्भाव्यते निपातनादित्यर्थः॥ १२७॥

संस्कृतगवेषणा ।

—:०:※:०:—

अयि सहृदयाः

तत्रभवतां सर्वेषां सविधे मदीयेयमभ्यर्थना यत्सादरमियं संस्कृतगवेषणा भवद्भिर्देवभाषोन्नत्यै अङ्गीकर्त्तव्येति । इयं गवेषणा महता परिश्रमेण व्यावहारिकान् पारिभाषिकशब्दान् शब्दतः परिचितानर्थतोऽपरिचितानन्विष्याऽन्विष्य प्रथमपरीक्षार्थिनां छात्राणां कृते मया विरचिता । अस्यामतीवोपकारकाः शब्दाः सन्निवेशिताः सन्ति ये विदुषोऽप्यानन्दयन्ति । कौमुदीपरिपठितान्युदाहरणानि यावच्छक्यं 'ध्रुवका, अवका, नदालम्, कुलिज इत्येवमादीनि सम्यगर्थतो विशदीकृत्यलिखितानि सन्ति । यदि संस्कृतभाषासंवन्धिव्यवहारनैपुण्यमभिवाञ्छन्ति तत्रभवन्तस्तर्हि स्वस्वविद्यार्थिषु मदीयगवेषणायाः श्रीमद्भिः प्रचारः कर्त्तव्यः । मूल्यम् आणकपञ्चकम् ।

वालगोविन्दशर्मा वैद्यः

महावीर औषधालय,

ज्ञानवापी बनारस ।

उद्योतनियमः ।

—:*:०:*:—

अयमुद्योतः प्रतिमासं द्वात्रिंशत्पृष्ठात्मको निःसरिष्यति । भविष्यति मुद्राषट्कं वार्षिकं मूल्यमस्य मुद्रणकर्मणि परिसमाप्ते । ये च मुद्रणकाले ग्राहकश्रेण्यां स्वस्वनामानि लेखयिष्यन्ति तैस्तु सार्धचतुष्कमेव वार्षिकं मूल्यं देयं भविष्यति । अतो मुद्रणमध्ये एव सर्वैर्ग्राहकैर्भवितव्यम् इति ।

निवेदकः—

बालगोविन्दशास्त्री

(महावीर औषधालय, ज्ञानवापी बनारस ।)

श्रीमते वायुपुत्राय नमः ।

भाष्यप्रदीपोद्योतः ।

महामहोपाध्यायनागेशभट्टविरचितः

द्विवेदोपाह्वेन

बालगोविन्दशास्त्रिणा वैद्येन

संशोधितः

प्रकाशितश्च ।

गोपालचन्द्र चक्रवर्ती द्वारा भारतधर्म प्रेस, काशीमें मुद्रित ।

अभ्यर्थना।

—**०**—

महोदयाः

अस्ति खलु विदितमेतद्यदधुना वाराणसेयानां विदुषां वैदुष्यम्प्रायः पाणिनिव्याकरणमधिष्ठायैव परिष्कारबलेन सर्वोपरि वरीवर्त्ति। व्याकरणञ्च तन्महर्षिभगवत्पतञ्जलि प्रणीतमहाभाष्यमन्तरेणाऽकिञ्चित्करम्। तच्च महाभाष्यमत्यर्थ गूढाऽभिप्रायमित्यालोच्य कैयटेन तदर्थबोधनाय प्रदीपो व्यधायि। ततः कालक्रमात् जनानां बुद्धिवैपुल्याऽभावात् परमकारुणिकेन महामहोपाध्यायनागेशभट्टेनोभयार्थद्योतकोद्योतो व्यधायि। किन्तु, अयमुद्योतोऽद्यावधि आपादचूडं न क्वापि मुद्रित इति महान् खेदः। केवलमादितोऽध्यायद्वयमुद्द्योतस्य 'बम्बई' नगरे मुद्रितम्। तृतीयाऽध्यायादारभ्याऽऽसमाप्ति मुद्रयितुमहं बद्धपरिकरः केवलं धार्ष्ट्यादेव सञ्जातोऽस्मि। तत्रभवतो नागेशभट्टविदुषः पुण्यप्रभाव एव मां तारयिष्यतीति मदीयो दृढविश्वासः।

आदर्शपुस्तकञ्चैकमेव 'कश्चिदाय' विक्रमवत्सरलिखित मस्ति। एकमपरम्पुस्तकमद्याभ्यर्थनालेखकाले 'टीकमणि कालेज' संस्कृतपाठशालाया व्याकरणप्रधानाध्यापकेन श्रीमद्विद्वद्वरपूर्णचन्द्राचारिणा श्रीविद्वद्वरानन्तरामशास्त्रिणः सकाशादवाप्य प्रदत्तमिति, उभयोरपि विदुषोराजन्माहं ऋणी भविष्यामि। प्राप्तस्यास्य 'ख' संज्ञा भविष्यति। उद्योतस्यास्य सभाष्यस्य 'क' संज्ञकं पुस्तकं श्रीमद्विद्वद्वररामचन्द्रशर्मणा मम पित्रा संगृहीतन्तत्तु मदीयमेव। एताभ्यां मुद्रितेऽस्मिन्मुद्योते यदि क्वापि स्खलनं स्यात्तर्हि विद्वद्भिः क्षन्तव्यमिति विदुषां वशंवदः।

बालगोविन्द वैद्यः। मार्गशीर्ष १५।

पाय्य*सान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवास-सामिधेनीषु (३।१।१२९।)

भाष्ये पाय्यनिकाय्ययोरिति आयादेशोऽपि निपात्यत इति बोध्यम् ॥ १२९ ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ (३।१।१३०।)

यद्विधेय इति तेन 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तत्सत्ता च युक् च निपात्यत इत्यपि बोध्यम् ॥ १३० ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः (३।१।१३१।)

भाष्ये वहेर्ण्यदिति समूह्यशब्दे इति शेषः। तत्र कृते सम्प्रसारणदीर्घत्वे निपातनादित्यर्थः। वहिसमानार्थेनेति संवाह्यमित्यग्नौ तु न अनभिधानादिति भावः। ऊहिविग्रहादिति ब्राह्मणे ऊहिना विग्रहदर्शनादूहेर्वह्यर्थत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

ण्वुल्तृचौ (३।१।१३३।)

भाष्ये यदि 'तृ' इत्युच्यते मातरौ मातरः अत्रापि प्राप्नोतीति। न च निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् तदयाऽनुरोधेन ज्ञापकसिद्धतयाऽनित्यत्वेन च तस्या इह प्रवृत्तेरिति भावः। तृप्रत्ययान्ता इति निरनुबन्धकतृप्रत्ययान्ता इत्यर्थः। अस्यापि तृच्त्वे यथान्यासेऽप्यापत्तेः सत्वेन 'तृ' इत्युच्यमाने इत्यस्याऽसङ्गत्यापत्तेः। भाष्ये तृ इति वदया-

* 'पाय्यम्' 'वटखरा' इति लोके 'पैया' वा।

मीति । एवञ्च तृनो ग्रहणसिध्द्यर्थं चकार इति भावः । यदि तृ इत्युच्यते इति चकारकरणसामर्थ्यात्सानुबन्धकग्रहणे निरनुबन्धकग्रहणं दुर्वारमेवेति भावः । अन्यत्राऽपि तदर्थत्वं दर्शयति इति बोभयोर्ग्रहणमिति इदमुणादयो व्युत्पन्ना इति शाकटायनादिमते । अव्युत्पत्तिवादिमते तु प्राप्तिरेव न । मातयतीत्यादौ 'तृ' लोपवारणायाऽत्राऽव्युत्पत्तिपक्ष एवाऽवश्यक इति 'अचि र ऋत' इति सूत्रे कैयटः । किं कारणमिति कस्माद्धेतोरित्यर्थः । हेतुमाह धातुमात्रादित्यादिना । अन्येषामिति ण्वुल्तृज्व्यतिरिक्तानामित्यर्थः । एवञ्च 'वर्त्तमान' इति कृदन्ते दोषः । ण्वुल्तृचोस्तु अन्यत्र कालेऽनभिधानं स्वीकार्यमिति भावः ॥ १३३ ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः (३।१।१३४।)

भवः सब इति भाष्ये पाठः ॥ १३४ ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः (३।१।१३७।)

केचिदिति भाष्ये । 'जिघ्रः संज्ञायाम्' इत्यादेशेऽकार उच्चारणार्थ इति जिघ्र इति पञ्चमीति भावः । केचिज् 'जिघ्र भावस्य' इति वार्तिके 'जिघ्र' इति षष्ठ्यन्तं मन्यन्ते । केन शे आकारलोप इति 'आतो लोप' इत्यत्रार्धधातुक इत्यधिकारादिति भावः । 'श्नाऽभ्यस्तयोः' इत्यस्य प्राप्तिरेव न ॥१३७॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च (३।१।१३८।)

अरविन्दः अर्द्धर्चादिः ॥ १३८ ॥

प्रुस्त्ल्वः समभिहारे वुन् (३।१।१४९)

साधुकारिणीति समभिहारग्रहणस्थाने इदं कार्यमित्यर्थः ॥ १४९ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ ६ ॥

॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

कर्मण्यण् (३।२।१)

यस्य सती परिणामिनी प्रकृतिर्नाऽऽश्रीयते यस्य चाऽविद्यमाना तन्निर्वर्त्यमित्युच्यत इत्यर्थः। तदेवाऽऽह यस्येति। कार्यसामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं नास्तीत्यर्थः, यथा मृदं घटं करोतीति। विवक्ष्यत इति कार्यादभेदेनेत्यर्थः ❀। तदा विकार्यं कर्मेति। अवस्थाद्वयाऽनुगमेन पूर्वाऽऽकारपरित्यागेनाऽऽकारान्तरप्राप्त्यवगमादिति भावः। भेदविवक्षायामिति कर्मणः सकाशादुपादानस्य भेदविवक्षायामित्यर्थः। मृदा घटमिति करणत्वविवक्षायां तृतीया। नो चेत्सम्बन्धसामान्यविवक्षायां 'मृदो घटम्' इति षष्ठीति बोध्यम्। विकार्यमपीति पूर्वरूपस्य सर्वात्मना परित्यागतदभावाभ्यामित्यर्थः। दर्शनादिति प्रत्यक्षादित्यर्थः। निर्वर्त्ये 'स्वरूपलाभ' एव क्रियाकृतो विशेषो, विकार्ये 'विकाररूप' एव सः। घटं करोति, स्वर्णं कुण्डलं करोति, काष्ठं भस्म करोति। अनुमानाद्यथा पुत्रः सुखं करोतीति। अत्र सुखस्वरूप

❀ 'कार्याभेदेनेति शेष' इति क्वे पाठः।

लाभो मुखप्रसादाऽनुमेयः। नित्यः तत्तत्कल्पेऽविच्छिन्नपारम्पर्य इत्यर्थः। ननु 'वेदाऽध्यायादीनाम्' इत्यादिनैव सर्वसंग्रहे सिद्धे 'यत्र च नियुक्त' इत्यादेर्वैयर्थ्यमत आह वेदाऽध्यायादीनामिति। वस्तुतः प्रपञ्चार्थमेव तानीति बोध्यम्। शास्त्रेणाऽपि 'कर्मण्यण्' इति सामान्यशास्त्रेणापि। ननु सर्वधातुभ्योऽज्विधानेन 'कुम्भकार' इति कथमणोऽवकाश इत्यत आह यदेति। सर्वधातुविषयश्चाऽच्प्रत्यय आवश्यक इत्याह तथा चेति। उदाहरणान्तराणि काऽण्विषयाणि। काऽणाविति इगुपधेति कः, कर्मण्यण्। भाष्ये अर्थज्ञः कर्मोपपद इति विप्रतिषेधेन प्राप्तमणं बाधित्वा 'आतोऽनुपसर्ग' इति 'क' इति तात्पर्यम्। एतत्तात्पर्यमजानान एकदेश्याह नैष युक्त इति। 'ज्ञ' विषये काऽणोर्य इत्यर्थः। तेषां ण इति 'श्याद्व्यधा' इति विहितः। तत्र हि 'श्या आद्' इति च्छेदः। स यथैवेति बाध्यसामान्यचिन्तयाऽणोऽपि स बाधक इत्यर्थः सिद्धो विप्रतिषेधं विनाऽपीत्यर्थः। तदाह प्राप्तिमात्रस्येति। न तु कर्मोपपदस्येति। एवञ्च विप्रतिषेधो युक्त एवेति भावः। ननु 'अर्थज्ञ' इत्यत्राऽणं विधातुं न 'क' प्रत्ययेन विप्रतिषेध उच्यते किन्तु 'आतोऽनुपसर्गे क' इति 'कं' विधातुम्। एवञ्च 'इगुपध' इति कस्याऽणा बाधेऽप्यातोऽनुपसर्ग इति केन तृतीयकक्ष्याप्राप्तस्येगुपधेति कस्य विप्रतिषेधः सम्भवत्येवेत्याह सिद्धान्ती। एकदेशी कर्मोपपदोऽपीति। अणः क इति 'आतोऽनुपसर्ग' इत्ययमिति भावः। उभयोरिति सोपपदनिरुपपदयोः कयोरित्यर्थः। कर्मोपपदस्य कस्य विषय इति अनाऽऽकारान्तत्वादिति भावः। किन्तु 'गोद' इत्यवकाश इति वक्तुं 'युक्तमिति तात्पर्यम्। क्रममादृत्येति। 'अर्थज्ञः' कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेनेत्युत्तरम्। नैष

युक्त इत्यादि 'युक्तो विप्रतिषेध' इत्यन्तम्भाष्यन्त्वेकदेशयुक्ति-रित्युक्तमेव। अथ विप्रतिषेधस्योदाहरणान्तरमाह अनुपपद-स्येत्यादिना। भाष्ये का तर्हि गतिरिति तृतीयस्य प्रश्नः। समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं दर्शयितुं पूर्वपदस्वरान्दर्शयति मांसेति। एकस्मिन्ननन्ते लघौ द्वयोर्वाऽन्तयोर्लघ्वोः सतोर्बह्वपः बह्वच्कस्येत्यर्थः। भाष्ये ईकारश्च माभूदिति आतो 'णः' कृत इति भावः। मांसं तस्य भक्ष इति भक्षेः कर्मण्यच्। 'घञजपाः पुंसि' इति नित्यं पुंस्त्वम्। एतेन 'इदं भावघञ्वि-षयमेव' इत्यपास्तम्। भक्षणं भक्ष इति भावेऽजिति भावः। कर्माऽजन्तेन समानाधिकरणबहुव्रीहिस्तु नाऽनभिधानात्। तच्च तवाऽप्यावश्यकमिति बोध्यम्। भाष्ये तज्ज्ञापयत्याचार्य इति। ननु 'अणि सति मांसभक्षी' इति प्रयोगः स्यादिति तद्वारणेन चरितार्थं वार्तिकं कथं ज्ञापकमिति चेदनभिधाना-दणभावं मन्यते। लावयतेरच्प्रत्यय इति निवृत्तप्रेषण-प्रकृतिकप्राकृतार्थणिजन्तादच्प्रत्यय इत्यर्थः। अन्यथा 'काण्डानि लुनाति' इत्यनेन समानार्थत्वं न स्यात्। 'काण्डानि लाव' इत्यत्र 'लाव' इति जातावेकवचनं बोध्यम्। अण्बाधनार्थ मेवेति। अनभिधानेन प्रत्याख्यानन्तु न चमत्कारीति भावः। भाष्ये न त्वम्भोऽभिगमेति अम्भोऽभिगमात्तु नेष्यते। तस्मा-दनभिधानमेव तदर्थमाश्रयणीयम्, नत्वेकप्रयोजनार्थं सामा-न्यज्ञापकाश्रयणमिति भावः। लूयत इति लव इति। न च निवृत्तप्रेरणादिति प्रागुक्तरीत्या तदर्थो लावशब्दोऽप्यस्तीति वाच्यं, सा हि कल्पना क्वचिदिष्टप्रयोगसिद्धये न त्वनिष्टायेति भावः। चतुर्थ्यन्तप्रयोग एव व्यत्ययोक्तेस्तत्राऽविशेषोऽणचोरत आह अवग्रह इति। 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः' इत्यादि

भाष्येणाऽवग्रहार्थताया लक्षणस्य दूषितत्वादिदं व्यर्थमित्यनेन सूचितम् ॥ १ ॥

आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३।)

प्रसारणिनः प्रसारणभाजः। ब्रह्मज्य ❀ इति। 'के' हि सम्प्रसारणे 'इयङ्' स्यादिति भावः। भाष्ये किमुच्यते सर्वत्रेति सर्वत्रेत्यस्य 'क' मात्रे इत्यर्थः। तमाह अन्यत्राऽपीति 'आतश्चोपसर्गे' इत्यत्राऽपीत्यर्थः। एवन्तर्हि वार्णादिति 'इयाय' इत्यादिसिद्धयेऽस्या भिन्ननिमित्तकेऽपि प्रवृत्तिरावश्यकीति भावः। समानाश्रयेति तदनाश्रयणेऽप्याह इति वक्तुमुचितम्। एवञ्च 'एवन्तर्हि' इति किञ्चेत्यर्थकमिति भावः। भाष्ये अन्तरङ्गं पूर्वत्वमिति यद्यपि 'वार्ण' परिभाषयाऽपि आल्लोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यन्तथापि तदनाश्रयेणैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेर्न दोषः। प्रकारान्तरेण तदुपपादयितुमाह यस्येति न त्वनादिष्टादच इति। अत एव 'न पदान्त' सूत्रस्थसवर्णग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातम्। 'न धातु' सूत्रस्थं भाष्यन्तु तत्रैव योजितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम्। समाधानान्तरस्य सम्भवादनित्यमिदं नाऽऽश्रितमिति तत्त्वम्। 'हु' धातुना सिद्धमिदं रूपमत आह ह्वे ञ इति। 'वार्णादाङ्गं वलीय' इति पूर्वरूपं वाधित्वा लोप इति पक्षेऽप्यस्याऽसिद्धिर्वोध्या।

❀ब्रह्मज्यो यज्ञसमापको यज्वा इत्यर्थः। अत्र ब्रह्मपदं यज्ञवचनम्। जिनातिश्चावस्थान्तरप्राप्तौ। अस्मिन्नेवार्थे अमुं शब्दं स्वश्रौतसूत्रे पञ्चदशप्रश्ने प्रथमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये 'स आह ब्राह्मणाश्च राजानश्चानेन माऽश्वेन मेध्येन स्वस्ति समापयाता ब्रह्मज्यताया इति।' तं तथेतरे प्रत्याहुरनेन त्वामश्वेन मेध्येन स्वस्ति समापयिष्यामो ब्रह्मज्यताया इति। अथ ब्रह्मज्यतामस्मै सञ्जानते' इति महर्षिर्वौधायनः प्रयुक्तवान्। अतो ब्रह्मज्यशब्दार्थ स्तत्रैव द्रष्टव्यः।

भाष्येऽन्तरङ्गत्वादात्त्वमिति । एवञ्चाऽऽत्वे पूर्वरूपलोपयोः प्राप्तयोर्वार्णादिति न्यायेन लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादुवङ्स्यादिति भावः । एवन्तर्हीति प्राग्वदेव किश्चेत्यर्थः ❀ । प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति । 'वचिस्वपि' इत्यत्र 'किति' इत्यपि यदि विषयसप्तमी तदा भाष्यं सम्यगेव । भाष्ये आत्त्वे कृते सम्प्रसारणमिति आत्त्वे कृते लोपे कृते सम्प्रसारणे कृते प्राप्तोवङि स्थानिवत्त्वाऽभावेऽप्यसिद्धत्वादुवङोऽसिद्धिरिति भावः । समाधत्ते एवन्तर्हीति । योगविभागसामर्थ्यादन्तरङ्गमप्यात्त्वं बाधित्वा पूर्वं सम्प्रसारणं पूर्वत्वञ्चेत्युवङ् सिद्धो 'जुहुवुः' इत्यादाविति भावः । पर्युदासाश्रयेपीति अन्यथाऽन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । आभीयाऽसिद्धाऽनित्यत्वेनाऽपि 'जुहुवतुः' इति सिध्यति । ह्वः 'के' कृते आल्लोपात्पूर्वं सम्प्रसारणं, यतो नित्यम् । नित्यत्वं दर्शयति कृतेति । एवञ्च ह्वो 'यण्' फलमित्यर्थः । वार्णादित्यादि व्याचष्टे तत्र कृते इति । यतोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वमतो भगवान् कात्यः प्रसारणिभ्यो डं प्रोवाचेत्यन्वयः । प्रत्याख्यानवाद्याह तेनाऽसिद्धिर्यणस्तु त इति । तेनाऽऽभादिति सूत्रेण यतोऽसिद्धिरतो 'यण्' अस्त्वित्यर्थः । 'प्रोवाच भगवान् कात्य' इत्युक्त्या 'ड' विधानस्य 'आह्व' सिध्यर्थमावश्यकता ध्वनिता । तथा चेदमेव ज्ञापकमीदृशे विषये आभीयाऽसिद्धत्वाऽभावस्य वार्णादाङ्गमित्येतदभावस्य चेति जुहुवतुरित्यादिसिद्धेर्योगविभागस्य तथाऽपि कर्तव्यत्वेन गौरवस्य तदवस्थत्वादिति च ध्वनितम् । एवञ्च तेनाऽसिद्धिरित्युक्तिरेकदेशिनः प्रौढ्येति च ध्वनितम् ॥ ३ ॥

❀ 'किश्चेत्यर्थे' इति ख पाठः ।

सुपि स्थः (३।२।४।)

भाष्ये भावे चेति चात्कर्तरि कच्छेन पिबतीति। अकर्मण्युपपदे प्रत्ययार्थं 'सुपि' इति योगविभाग इति भावः। सत्येवार्थे इति। 'एव' शब्दो वाक्यालङ्कारे। संभवति योग्येऽर्थे ऽसदर्थाश्रयेण व्युत्पादनमयुक्तमित्यर्थः। नित्यसमासेति 'उपपदमतिङ्' इत्यनेनेति भावः। 'घञर्थे कविधानम्' इत्येतदुदाहरणपरे 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' इत्यत्र 'स्था' ग्रहणन्तु कर्माद्यर्थमिति बोध्यम्। प्रत्यासन्नत्वादिति। अत एवाऽस्य नित्यमेकत्वमेव न तु घञादिवाच्यवद्द्वित्वादियोगोऽपीति भावः। तक्रकौण्डिन्येति 'विधेयविषय' एव स न्यायो नाऽनुवादविषय इत्यन्ये ॥ ४ ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः (३।२।५।)

तत्र सामर्थ्यादिति। एवं सति ते गम्ये भवत इत्यर्थः। 'तुन्दपरिमृजे' मृजेरचि 'ग्क्ङिति च' इति पक्षे वृद्धिः प्राप्नोति सा भवत्येव सत्यभिधाने। यत्तु 'अचि' इत्येव वक्तव्ये अजादावित्युक्तेरादिग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजादावेव प्रवृत्तिरिति तन्न तत्र तदभावात्, 'यस्मिन्विधिः' इति परिभाषालभ्य 'आदि' ग्रहणस्यैव तत्राऽनुवादाच्च। अत्रत्यभाष्यस्वरसात्तत्र 'क्ङित्' पदेनातिदेशिकक्ङितोरेव ग्रहणम्। व्याकरणान्तरे 'संक्रम' पदेन तयोरेव ग्रहणाच्चेति परे। 'मूलविभुजादिभ्य' इति तु तादर्थ्ये चतुर्थी। काकगुहा इति काकेभ्यो गूहितव्या इत्यर्थः। 'घञर्थे कविधानम्' इत्यनेनाऽत्रापि सिध्यत्येतत्, सरसि सरस्यां वा रोहति। कौ मोदत इत्यर्थः।

गापोष्टक् (३।२।८)

बहुलं तणीति पक्षे 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । या ब्राह्मणी सुरापेति सुरां पिबतीत्यर्थे एवाऽयं प्रयोग इति बाहुलकाश्रयणम् ॥ ८ ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् (३।२।६)

लिङ्गेति तत्फलन्तु 'देवदत्तसखी' इत्यादौ टजभावः । भाष्ये धार्यर्थे इति । ग्रहणपूर्वकधारणे, लाक्षणिकाद्ग्रहे-रित्यर्थः ॥ ६ ॥

शमिधातोः संज्ञायाम् (३।२।१४)

ककारव्यत्ययेनेति 'नैषा शंकरा' इति भाष्यविरोधाच्चिन्त्यमेतत् । धातुग्रहणं न कर्तव्यमिति 'ट' बाधनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । 'क्विपो' बाधनार्थन्तु तदावश्यकमिति 'स्थः क च' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १४ ॥

अधिकरणे शेतेः (३।२।१५)

मयूरव्यंसकेति दिग्धसहपूर्वता प्रायोगिकी ❀ बोध्या, पृथग्'दिग्धसह' शब्दस्य सिध्यभावात् । 'गिरौ शेते' इत्यर्थे तद्धितस्याऽविधानादाह यो गिराविति । अन्ये लाहुरिति । अत्राऽरुचिस्तवदन्तशब्दाऽसिद्धिरव्ययत्वापत्तिः, 'शसः' स्वार्थिकत्वेन 'गिरौ शेते' इति विग्रहाऽसङ्गतिश्च । वैरेति वीरस्येदं वीराया वा वीरादागतं तत्र भवमिति । वसिष्ठस्येदं तेन कृतं

❀ प्रायोगिकी नित्या ।

प्रोक्तं वा। गिरौ शेते गिरिं श्यति वा गिरिशः। निमित्त अर्थः, अवधिः प्रत्ययानाम्प्रकृतिः, तत्संकरैरित्यर्थः ॥ १५ ॥

चरेष्टः (३।२।१६)

कुरुंश्चरतीति तान् गच्छतीत्यर्थः। यद्यर्थभेदो न स्यात्तर्हि द्वितीयान्तात्प्रत्ययाऽनुत्पत्तिप्रतिपादनं व्यर्थं स्यादत आह यश्चेति। भिक्षाचरेति चरतिश्चरणकरणकाऽर्जने लाक्षणिको भिक्षार्थो वा, तत्रैव चाऽयं प्रयोग इष्यते भाष्य प्रामाण्यात्। एतेन 'भिक्षया हेतुना चरति इत्यर्थक 'भिक्षाचर' प्रयोगसाधकेन तत्सूत्रेण बिपरीत 'कर्मणि' इत्यस्य संवन्ध एव ज्ञाप्येत' इति परास्तम्। सेनाग्रहणस्य ज्ञापकत्वं तु नोक्तं सेनां चरति सेनायाञ्चेत्यर्थद्वये अपीष्टे। एवञ्च 'अधिकरण' इति 'कर्मणि' इति चोभयोरग्रेऽधिकारो यथायोगञ्च संवन्ध इति ध्वनितम् ॥ १६ ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्ति कर्तृ चित्रक्षेत्रसंख्या-जङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु (३।२।२१)

इत्याहुरिति। अत्रारुचिवीजन्तु वार्तिकस्य हेत्वादौ 'ट' वाधनेन चरितार्थतया सूत्रस्थकिमादिग्रहणस्य भाष्येऽप्रत्याख्यानेन वा हेत्वादौ सूत्रे किमादिग्रहणसामर्थ्यात् 'टा' भवत्येवेति। न च विपरीतमेवास्तु सूत्रस्थकिमादिग्रहणस्य सार्थक्याऽनुपपादनात् ॥ २१ ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च (३।२।२६)

भाष्ये आत्मनो मुमिति । समासे कृते नलोपे च कृते ततः प्राग्वा मुम् निपात्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः (३।२।२९)

एतावान् योग इति एतदन्वाख्यायकं वार्तिकमित्यर्थः । वार्तिकस्याऽपीति अपिना 'नाडीमुष्ट्योश्च' इति सूत्रस्याऽपि । मुष्टौ धमश्च इति वार्तिकं 'नाडीमुष्टयोश्च' इति पठितसूत्रस्य व्यवस्थापकमेव । नैतावता तत्सूत्रमप्रामाणिकमिति भ्रमः कार्यः । 'यथा संख्य' सूत्रस्थभाष्ये स्पष्टम् । तत्सूत्रोपादानाद्द्वयद्वयि 'नाडीमुष्टि' विषये तत्सुत्रे यथासंख्यमुक्तन्तथाप्येतद्भाष्यवार्तिक-विरोधात् तद्भाष्यं 'प्रौढिवाद' इति बोध्यम् । एवञ्चाऽत्र 'नाडी' शब्देन 'ध्म' एव संबन्धो 'मुष्टि' शब्देनोभयोरिति बोध्यम् । पूर्ववार्तिकदूषणेन नाडीशब्दसंबन्धोऽप्युभयोरित्याह नासिका नाडीत्यादि । अत्र 'ध्मश्च' 'धेटश्च' इति वर्तते ॥ २९ ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नाऽन्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् (३।२।५६)

ख्युनभावे करणे ल्युटोऽवश्यं सत्त्वेन 'अच्वौ' इति व्यर्थमित्याह भाष्ये ख्युना मुक्त इति । भाष्ये स एव च स्वरः लित्स्वरनित्स्वराभ्याम् । ल्युटा भाव्यमिति अवश्यभाव्यमित्यर्थः । तद्युक्तमिति भाष्यविरोधादित्यर्थः । उत्तरार्थत्वं वदता इहाथत्वाऽभावस्य भाष्यकृता बोधितत्वादिति भावः । केचिदेवेति स्पष्टप्रतीयमानक्रियादेशा इति भावः । द्रव्यो-

पलक्षणायेति अवस्थाविशेषविशिष्टस्योपलक्षणायेत्यर्थः । न तु क्रियाप्रकारको बोध इति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु अभिधान-स्वाभाव्यात्केषाञ्चिदेव क्लृप्तप्रयोगाणां गतिसंम्बन्धो न सर्वे-षामिति भाष्यतात्पर्यम् । भाष्ये इष्णुजिति 'भुवश्च' इत्यनेन । 'प्रदेवदत्त' इत्यत्र 'प्र' शब्दस्य देवनक्रियायां दानक्रियायां वाऽन्वयः । नाद्य इत्याह देवशब्दस्येति । नान्त्य इत्याह तदवय-वस्य चेति । तदवयवस्येति बहुव्रीहिः । 'व्याघ्रादौ' तर्हि संज्ञा-शब्दे कथं गतिसंबन्धोऽत आह व्याघ्रादयस्त्विति ॥ ५६ ॥

कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ (३।२।५७)

भाष्ये न च ष्णुरिति पाठः । उदात्तत्वादिति । तेन 'एकाच उपदेश' इत्यस्याऽप्रवृत्तिरिति भावः । ननु 'कृत्यो-केष्णुज्' इति सूत्रेण नञः स्वराऽभावादाह नञ उत्तरस्येति । अन्तोदात्तविधायकमिदम्पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः । ननु 'तदनु-बन्धक' परिभाषया 'इष्णुच' एव ग्रहणं भविष्यति न 'खिष्णु च' इत्यत आह इकारोच्चारणेति । चकारोच्चारणेनैव द्वयोर्ग्रहणे 'लक्षणप्रतिपदोक्त' परिभाषा (षया) 'तदनुबन्धक' परिभाषाबाधे च 'खिष्णुचः' करणेन षत्वणत्वयोरसिद्धत्वाऽभावे च सिद्धे इका-रोच्चारणं व्यर्थमिति 'अयमपीटि कृते' इति भाष्यतात्पर्यं न सिध्यतीत्यादि त्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् ॥ ५७ ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् (३।२।५८)

एकाचोऽयमिति भाष्ये यङ्लुगन्तात्त्वयं न क्विन् अन-भिधानादिति भावः । ननु 'क्वि' ग्रहणे क्विपोऽपि ग्रहणं स्यादत आह तदनुबन्धेति । अत्र सूत्रे कर्मणि इति संबध्यत

एव। 'मन्त्रस्पृग्' इत्यादि तु 'क्विपा' सिद्धम्। 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति बहुव्रीह्याश्रयणात्कुत्वमपि सिद्धम् ॥ ५८ ॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च (३।२।५९)

अन्तोदात्तत्वश्चेति इदश्च 'क्विनो' नकारसत्त्वे उक्तम्। स्रगुष्णिहोर्निपात्यमानवस्तुनः स्पष्टत्वात्तन्नोक्तम्। क्रुञ्चामिति निपातनान्नलोपाऽभाव इति 'परेश्च' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५९ ॥

—:❀❀:—

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च (३ २।६०)

ञकारः केवलस्वरार्थ उतान्यार्थोऽपीति विचारतात्पर्यमाह ञकारस्येति। भाष्ये यावका अत्राऽपीति। न च द्व्यनुबन्धकत्वादस्य 'क्नो' ग्रहणं न स्यादिति वाच्यं येनाऽनुबन्धेन द्व्यनुबन्धकत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः। यः कृतोऽर्थ इति प्रकृते दृशेः कर्तेत्यर्थः। भाष्ये इवाऽर्थेऽयं तद्धित इति। अयं भावः। यथा 'दृग्दृशवतुषु' इति सूत्रे 'दृक्षे' इतिवार्तिकबलादनुक्तोऽपि 'क्सः' कल्प्यते तथा इवाऽधिकारे तद्धिते त्यदादिभ्यो 'दृशट्दृक्षाः' प्रत्ययाः कल्प्याः। दृशटष्टित्वाच्च ङीबपि सिद्ध इति 'टिड्ढ' इतिसूत्रे 'कञ्' ग्रहणमपि न कार्यमिति लाघवमिति। भाष्ये तमिवात्मानं पश्यतीति प्रेरणाबुद्धावप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वान्न णिच्, तमिवात्मानं जनान्दर्शयतीत्यर्थः। अत्र 'प्रेरणाबुद्ध्या' ऽधिकार्थत्वेनाज्ञानार्थत्वम्। कर्मण्युपपदे एवाऽयम्। तेन निवृत्तप्रेषणतया स इव पश्यतीति विग्रहोऽनुचितः, 'सत्सु द्विष' इति सूत्रे 'कर्मणि' इत्यस्य निवृत्तेः 'सत्सु'

इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनाऽत्राऽनुवृत्तेः सत्त्वात् । ननु 'कर्म कर्त्ता' इति व्यवहारोऽनुपपन्नः कर्मत्वाऽभावात्कर्मवद्भावाऽभावाच्चेत्यत आह कर्मण एवेति ॥ ६० ॥

सत्सु द्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् (३।२।६१)

कर्मैवोपपदमिति 'कर्मणि' इत्यधिकारादिति भावः । 'सुब्' ग्रहणन्तु तन्निवृत्तिद्योतनायेति बोध्यम् । वस्तुतः 'सुब्' ग्रहणमेवाऽत्राऽनुवर्त्तते, 'कर्मणीति निवृत्तम्' इत्यन्वाख्यातमेवैतत् । अत्र सूत्रे 'उपसर्गेऽपि' ग्रहणं 'अनुपसर्ग' इत्यस्य 'आतो ऽनुपसर्ग, इति सूत्रादनुवर्त्तमानस्याऽग्रे निवृत्तिद्योतनाय । भाष्यकार एतज्ज्ञापकेनैव सुब्ग्रहणस्योपसर्गेतरसुप्परत्वं व्याख्याय 'अनुपसर्ग' इत्यस्याऽनधिकारं द्योतयति । तत्फलं ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वेन 'प्रष्ठ' इत्यादिसिद्धिः । ननु 'वदः सुपि' इत्यत्र 'गदमद' इत्यतोऽनुपसर्गग्रहणाऽनुवृत्तिप्रदर्शनपरं वार्तिकं नाऽपूर्वकरणपरमत आह अनुपसर्गेति । यत्र चेति । यत्र 'स्पृशोऽनुदक' इत्यादावनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न सम्भाव्यते । एतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनमित्यन्वयः । इदञ्चिन्त्यम् । अत्रापि 'आतोऽनुपसर्ग' इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवात् ॥ ६१ ॥

अदोऽनन्ने (३।२।६८)

क्रव्ये च (३।२।६९)

भाष्ये 'आमाद्' इत्येवमर्थमिति लोके एतत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । क्रव्याद इत्यणेति आममांसभक्षणकर्त्तेत्यर्थ

इति भावः। 'पक्वमांस' शब्दे उपपदे अदेरण् उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वादित्यत्र तु न भाष्यानुग्रहः, क्रव्यशब्देन तदबोधाच्च। एवञ्च 'क्रव्याद' इत्यसाध्वेवेति बहवः॥ ६८॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् (३।२।७१)

भाष्ये श्वेतवहादीनामिति अनन्तरयोगे षष्ठी। पदस्येत्यस्य तदन्ते पदत्वस्य सम्भावनायामित्यर्थः। केचित्तु तत्संबन्धिनो ण्विनः स्थाने डस् वक्तव्य इत्यर्थ इत्याहुः। ननु डसुत्पत्तिवेलायां कथम्पदत्वमत आह भावीति। भाष्ये क्रियते वर्थमिति। तेन हकारादीनामेव रुत्वमिति भावः। भाष्ये उक्थशस्शब्दस्येति तत्प्रकृतिकस्येत्यर्थः। तन्न वक्तव्यमिति। ननु 'वासरूप' न्यायेन डस्विषये ण्विनोऽपि सत्वेन तदर्थं निपातनमावश्यकमिति चेन्न एतद्भाष्यप्रामाण्येनाऽऽदेशपक्षस्यैवौचित्यात्। कैयटे 'डस् प्रत्यय' इति व्यवहारः स्थानिवद्भावलब्धप्रत्ययत्वेनेति बोध्यम्। अवश्यं तद्वक्तव्यमिति डसारम्भेऽपीत्यर्थः। न तर्हीदानीमिति ह्वादीनामेव रुत्वं विधेयम्, दीर्घस्तु ण्विनि वृद्ध्यैव सिद्ध इति भावः। अन्यथा डसभावे इत्येतदपि संबुद्ध्यर्थमिति पदान्ते डसन्तत्वादिति भावः। ननु 'डस्' एव मास्तु तत्राऽऽह उक्थशोभ्याममिति। यदि मन्त्रे इति 'उक्थशस्शब्दस्य' इति भाष्याच्छंसेर्नलोपोपधावृद्ध्यभावयोर्निपातनाच्छासेर्वोपधाह्रस्वनिपातनाद्वृद्ध्यभावे 'उक्थशोभ्याम्' इत्यस्य सिद्धेः, शासेर्विचि संबुद्धौ 'उक्थशा' इत्यस्याऽपि सिद्धेर्द्वयमपि न कार्यमित्यन्ये॥ ७१॥

स्थः क च (३।२।७७)

सप्तमीनिर्देशादेव 'तदादिविधौ' लब्धे पुनर्वकारादाविति वचनं मुख्यवकारादिप्रतिपत्त्यर्थमिति वदन्तम्प्रत्याह भाष्यकारवचनेति। यद्वा 'यावान' इति प्रयोगस्य वनिपा सिद्धिमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानादाह भाष्येति। अत एव 'ध्यायतेः सम्प्रसारणम्' इति वार्तिके 'दधातेर्वा धीः' इति भाष्ये क्विप्यपीत्वं कृतम्। वस्तुतो भाष्ये 'क्विप्' पदेन सादृश्याद् विज्' उच्यते इतीत्त्वाऽप्रसक्तिरेवाऽत्रेति बोध्यम्। भाष्ये कक्विपाविति 'आतोऽनुपसर्गे' इति 'क्विप् च' इति विहितौ। तत्र कस्य बाधे 'शंस्था' इति न सिध्येत् तदर्थं स्थः को विधेयः। 'कस्य' चाऽज्बाधकत्वेन क्विबपवादत्वाऽभावात्परत्वेन क्विपो नित्यबाधवारणाय क्विवपि विधेय इति भावः। न चाऽचैव 'शंस्था' इत्यस्य सिद्धत्वेन क्विपो बाधे फलाऽभावः। शंस्थाशब्दात् 'शसि' आतो लोपानापत्तेः। 'कृदतिङ्' इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्यै कादेशस्य स्थानिवत्त्वात्। 'पुरस्ताद्' इति न्यायेन टस्यैव तेन बाध इति तु न शंक्यं, 'येन नाऽप्राप्ति' न्यायेन 'क्विप' एव बाध इत्यस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वात्। तस्माद्बाधसामान्यचिन्तयोभयोरपि स बाधकः स्यादिति तात्पर्यम्॥ ७७॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (३।२।७८)

भाष्ये अनुपसर्ग इत्येतमिति उपसर्गेऽपीति ग्रहणाद् ज्ञापकादित्यर्थः। एतेन 'सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम्' इति वृत्तिकारोक्तमपास्तम्॥ ७८॥

व्रते। (३।२।८०)

स्थायीत्यत्रेति। नन्वत्र कथं णिनिः सुप उपपदस्याऽभावादिति चेन्न उत्तरसूत्राद्बहुलग्रहणमपकृष्य केवलादपि विधानेनाऽन्नतेः। 'उत्थित एवाऽद्य भविष्यामि न तूपवेक्ष्यामि' इत्येवं संकल्परूपं व्रतमेतत्। 'तिष्ठन् मूत्रयत' इत्यादिवदुत्थाने 'स्था' धातुरत्रेति परे। ग्रह्यादिणिन्यन्तस्यैव वा प्रकरणाद्व्रतपरत्वम्। परिसंख्यया पूर्वपक्षः, बिधिमाश्रित्य परिहारः। यस्मिन्नहनीति एकादश्यादौ। भाष्ये तद्यथा स्थायीति 'स्थायी' इत्यत्रोपपत्तिरुक्ता। 'आस्थायी' इति पदमन्ये। 'स्थण्डिलस्थायी' इति पाठ इति केचित्, तदुभयमपि भाष्यकैयटविरुद्धम्। व्रतविषय इति न हि तादृशव्रतसम्भवः, व्रते णिनेः प्रकृतत्वाच्च प्रागुक्तसंकल्पस्त्वप्रसिद्ध एवेति भावः। अथ नाऽनुवर्त्तत इति 'उपमानं शब्दार्थ' इति सूत्रस्थषाष्ठभाष्येऽयमपि पक्षो दृश्यत इति भावः। अत्र पक्षे स्वरभेदोक्तिरेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम्। षाष्ठभाष्यं वैकदेश्युक्तिः। भाष्ये सुजिप्रतिषेधवाचिन इति तदर्थबोधकस्य 'नञ' इत्यर्थः। सुप्युपपद इति। बहुलग्रहणन्तु क्वचिदिष्टसिद्ध्य इति भावः॥८०॥

आत्ममाने खश्च (३।२।८३)

पूर्वं ❀ कर्मण इदानीं कर्तृत्वाऽभावेन युगपदेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेन चेदमसङ्गतमत आह यदेति! केवलविशिष्टभेदेन शब्दभेदेन वा न कर्तृकर्मविरोध इति भावः। आत्मग्रहणमनर्थकमिति यद्यपि 'उभयप्राप्तौ' इति नियमादपि न कर्त्तरीति वक्तुं शक्यं तथाऽपि उभयोः प्रयोगाऽभावादत्र तदप्राप्तिः। किञ्च तेन षष्ठ्यां समासाऽप्राप्तिः 'कर्मणि च' इति निषेधादित्याश-

❀ 'पूर्वकर्मण' इति ख पाठः।

यमाहुः । तद्ध्वनयति भाष्यकृद् 'आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कमणि' इति । लान्तस्येति । इदमुपलक्षणं कर्मस्थक्रियया तुल्य क्रियया ❀ तुल्यक्रियत्वस्याऽपि । वस्तुतः 'कर्मकर्तृग्रहणम्' इति भाष्यस्य कर्मवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । यथाऽस्याऽपि कर्म-कर्तृत्वेन ग्रहणं व्यवहारो भवति तथा वक्तव्यमित्यक्षरार्थः । श्यनैव तत्फलसिद्ध्या तत्प्रत्याख्यानम् । भाष्ये यदयं तासेरिति । लाऽवस्थायां स्यतास्योरुत्पत्तौ तु वाचनिकमेवेदमिति बोध्यम् ॥ ८३ ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

भूते (३।२।८४)

यस्य स्वसत्ता व्यपवृक्तेति अतीतेत्यर्थः । तस्यैवेति अन्यत्र तत्कालवृत्तित्वेन भूतशब्दप्रयोगो गौण इति भावः । एतदाशयाऽनभिज्ञस्य 'न वै' इत्यादिग्रन्थ इति तात्पर्यम् । अभ्यनुज्ञा प्रतिबन्धार्थाभ्यामिति † तद्रूपाभ्यामर्थाभ्यामित्यर्थः । तत्राऽ-

---

❀ 'तुल्यक्रियया' इति खे नास्ति ।

† अत्र कखयोः क्रमेण 'अनुज्ञाप्रतिषेधार्थाभ्याम्' 'अनुज्ञाप्रति वन्धार्थाभ्याम्' इति पाठो दृश्यते । मुद्रितकैयटे 'अनुज्ञाप्रतिबन्धाभ्याम्' इति च । किन्तु 'तद्रूपाभ्यामर्थाभ्याम्' इति नागेशविवरण-दर्शनाद् 'अभ्यनुज्ञाप्रतिबन्धार्थाभ्याम्' इति पाठेन भाव्यमिति भाति । 'अर्थ' पदाऽभावे 'तद्रूपाभ्याम्' इत्यस्य कथं लेखः । वस्तुतस्तु 'अव्याहताः कला यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः । जन्मादयो विकाराः षट् भावभेदस्य योनयः' इति एतदर्थप्रतिपादकवाक्यपदीयस्य प्रथमकाण्डीयतृतीयकारिकाव्याख्याने 'ततश्च प्रतिभावं स्वरूपस्य प्रतिबन्धाऽभ्यनुज्ञाभ्यां शक्त्यवच्छेदेन क्रमवानिवाऽऽभासोपगमो लक्ष्यते' इति हेलाराजः 'प्रतिबन्धा ऽभ्यनुज्ञाभ्याम्' इति लिखति । अत्र सन्देहे केन पाठेन भाव्यमिति सुधियो विभावयन्तु इति सम्पादकः ।

भ्यनुज्ञया स्थित्युत्पत्तिहेतुः । प्रतिबन्धेन प्रलयहेतुः । ईश्वराऽधिष्ठितत्वेन च तदुपपत्तिः । ननु नित्ये काले तत्सत्ताया व्यपवृक्तत्वाऽभावात्कथं भूतत्वव्यवहार इत्यत आह तत्र संसर्गीति । तत्क्रियोपाधिभूतया यो भेद उपाधेयस्य तत्कृतो मासादिव्यवहार इत्यर्थः । अन्ये त्विति । तथा च तस्या अनित्यत्वात्सिद्ध एव भूतादिव्यवहार इत्यर्थः । आद्ये पक्षे क्षणोपाधेर्निर्वक्तुमशक्यत्वम्, 'उत्तरदेशसंयोगाऽवच्छिन्नक्रिया' इति चेत्तस्या विशेष्यविशेषणसंबन्धरूपत्वे त्रयाणामपि स्थिरत्वात्क्षणव्यवहारनियामकत्वाऽभावः । अतिरिक्तत्वे सिद्धोऽतिरिक्तः क्षणपदार्थ इति । तत्प्रचयैरेव कलामुहूर्त्तादिव्यवहारोपपत्तौ किमखण्डेन तेन । स्पष्टश्चेदं 'कालाः परिमाणिना' इत्यत्र भाष्ये इति निरूपितं तत्रैव । ईश्वरस्यापि कालनियामकत्वेन कालत्वव्यवहारः श्रुत्यादिष्विति बोध्यम् । अन्ये त्विति मतेऽपि एष दोषोऽस्त्येव । किञ्च 'प्रसिद्धपरिमाणा' इत्युक्तिरसङ्गता तस्या अपि क्रियान्तरस्यैव परिच्छेदकत्वेऽनवस्थाऽऽपत्तिरिति दिक् । शब्दस्येति स्वाऽभिधेयप्रतिपादने व्यग्रतया विशेषणसंबन्धाऽयोग्यत्वादिति भावः । तदाह गुणस्येति नित्यत्वाद्वेति अनेन भूतादिव्यवहाराऽयोग्यत्वं दर्शयति । वैयर्थ्यादिति । अनुच्चारितात्प्रत्ययविधेरसम्भवादिति भावः । न च शब्दस्येति भाष्ये । तस्य नित्यत्वेन भूतादिविशेष्यतायां * सम्भवो नेत्यर्थः । अनित्यत्वपक्षेऽपि यथा 'वर्त्तमान' शब्दस्य प्रकृतित्वसम्भवो न तथा 'भूतभविष्यतोः' शब्दयोः प्रकृतित्वसम्भव इति योजना बोध्या । क्रियायाम्भूतायामिति । तस्याम्भूतत्वञ्च वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम् । भूतकालेनेति भूतकालक्रियावाचकेनेत्यर्थः । अव्ययनिर्देशादिति वार्त्तिकेऽव्यय-

* 'विशेष्यतायाः' इति के पाठः ।

पदमर्श आद्यजन्तं न्यासोत्तरपरञ्चेत्याशयेनाह अव्ययवतेति। अव्ययमेष इति अव्ययस्य 'भूते' शब्दस्य निर्देशादिति वार्त्तिकार्थ इति भावः। नित्येनाऽर्थेनेति साधुत्वज्ञानं न शाब्दे कारणं नाऽप्यसाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यर्थः। परमतेऽपि शिष्टोच्चारितत्वेन साधुत्वाऽनुमानाद्बोधः। शास्त्रजं तत्प्रत्यक्षन्तु पश्चाद्भविष्यतीत्यदोषः। यदि तु शास्त्रेणैव निष्पाद्यः स्यात्स्यादयं दोष इति भावः। भाष्ये न व्येतीति विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यक्षरार्थः। शास्त्राऽभावेऽपि तदर्थक एवाऽयमिति भावः। तदुक्तं कैयटेन 'नित्यत्वमित्यर्थ' इति। क्व पुनर्न व्येतीति क्वेति विषयसप्तमी, कस्मिन् विषये विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्रोत्तरमाह भाष्ये एतौ कालविशेषाविति। तद्विधानस्येति तस्मिन् विधानं यस्येत्यर्थः। 'भूत' शब्दवत् तेऽपि स्वभावत एव भूतमात्रवाचका भवन्ति, किमधिकारेणेति भावः। सामान्ये नेति कालसमान्ये नेत्यर्थः। 'सामान्ये' इति सप्तम्यन्तपाठस्तु युक्त एव। ननु वृत्तौ 'कर्मणि' इति सूत्रे 'कुत्सित' ग्रहणं कृतमिति अकुत्सितार्थन्तदिति चेन्न 'कुत्सित' ग्रहणस्य भाष्येऽभावात्। शब्दशक्तिस्वभावसिद्धञ्चेत्तत्राऽपीति भाष्याशयः। ननु तेनैव सिद्धे 'कुमार' इत्यादि व्यर्थमिति चेत्तत्राह पुनर्विधानन्त्विति। 'कुमारहन्ता' इत्यादिव्यावृत्तय इत्यर्थः। विशेषविहितः उपपदविशेषे विहितः। इत्ययम्भूतेऽपीति इत्ययमपि भूते प्रसज्येतेत्यन्वयः। तक्कौण्डिन्येति कुमारशीर्षयोर्विशेषविहितो णिनिः 'कर्मणि हन' इत्येतं बाधते। तत्र तेनाऽपि णिनेरेव विधानेन णिनेर्बाधस्य वक्तुमशक्यतया तत्सहचरितभूतकालो बाध्यत इति वर्त्तमानभविष्यतोरेव 'कुमार' इत्यादिणिनिर्भवति। एवञ्च तद्बाधनेन चरितार्थं शास्त्रमिति 'वासरूप' न्यायबाधे मानाऽभावेन 'कुमारहन्ता' इत्याद्यपि सिध्य-

तीति भावः। 'कुमारघाती' इत्यादौ विधीयमानः 'कुमार' इत्यादिणिनिर्भविष्यद्वर्त्तमानयोर्यथा स्यात्तस्य भूतार्थे निवृत्तिश्च यथा स्यादिति भूताधिकार इति भाष्याक्षरार्थः। इदश्चिन्त्यं 'तक्रकौण्डिन्य' न्यायस्य विधेयविषयत्वात्। तस्माद्भूताऽधिकाकारसामर्थ्यात् 'कर्मणि हन' इत्यत्राऽयमेव णिनिः। भूत' इति नियमादन्यस्य णिनेर्भूते निवृत्तिरिति भाष्यार्थः। यथाऽस्य णिनेरधिकाराऽभावेऽपि स्वभावत एव भूते वृत्तिस्तथा 'कुमार' इत्यस्य स्वभावत एव भूते निवृत्तिर्भविष्यतीत्यरुचेः प्रयोजनान्तरमाह भाष्ये आखुहेति। यज्ञसंयोग इति यज्ञसंयोगविषये शता ङ्वनिपस्त्रिषु कालेष्वपवादो माभूदित्यन्वयः। प्रसङ्गाद्वर्त्तमानाऽधिकारस्याऽपि प्रयोजनप्रदर्शनं वार्तिके भूताऽधिकारस्येत्युपलक्षणम्। तत्र ङ्वनिब् भूताऽधिकारे। शता वर्त्तमानाऽधिकारे। ङ्वनिपं 'सुयजोर्ङ्वनिब्' इति विहितम्। कालभेदो न स्यादिति वाऽसरूपेण वर्त्तमानेऽपि 'ङ्वनिप्' प्राप्नोतीति भावः।

नजिङेति 'स्वपितृषोर्नजिङ्'। अयं वर्त्तमानाऽधिकारे। लिट् भूता ऽधिकारे लिट्। छन्दसि लिट् 'लिटः कानज् वा क्वसुश्च' इत्यस्य। भाष्ये सर्वकालाऽपवाद इत्यस्य सर्वकालद्योतकप्रत्ययाऽपवाद इत्यर्थः। भूतकाललिटोऽपीति यावत्। असत्यधिकार इति 'वर्त्तमान' इत्यधिकारेऽसतीत्यर्थः। सतिलिति 'वर्त्तमान' इत्यधिकारे सति 'उणादय' इत्यस्य तदधिकारस्थत्वादसिर्वर्त्तमानकाल इति भावः। रूढिशब्दत्वादेवोणादिषु 'वाऽसरूप' विधिर्नास्तीति तात्पर्यम्। एतत्प्रयोजनोक्तिरेकदेशिन उणादीनामव्युत्पन्नत्वेऽसम्भवात्। ण्वुल्तृचोरपि वर्त्तमानकाल एव साधुत्वस्य तत्सूत्रे भाष्य उक्तत्वेन 'अन्यत्र अनाहन्ता' इत्यस्याऽसङ्गतेश्च। असत्यधिकार इति भूतवर्त्तमान-

योरधिकारयोरसतोरित्यर्थः। कानच इति 'क्वसो' अप्युपलक्षणमिदम्। यद्वा कानजुपलक्षितस्य लिट इत्यर्थः। 'ल सार्वधातुक' इति तत्र 'चानशः' सार्वधातुकत्वेऽपि लादेशत्वाऽभावः। 'कानचो' लादेशत्वेऽपि 'आर्धधातुकत्वम्' इत्युभयत्राऽप्यन्तोदात्तत्वमेवेति भावः। कर्त्रभिप्राय एवेति अन्यस्मिंस्तु 'क्वसुः' इति भावः। भाष्ये चानश् ताच्छील्यादिषु सर्वकालाऽपवादो माभूदित्युत्तरम्, 'अग्निमादधानस्य' इत्येव पाठः। सुषुपुषोऽनेहाऽग्निम्' इत्यपाठः। आदधानस्येत्येवाऽन्यत्रेति भूतार्थाऽतिरिक्तवर्त्तमानत्वविवक्षायाम् अकर्त्रभिप्राये कर्त्रभिप्राये च 'आदधानस्य' इत्येव। भूते तु कर्त्रभिप्राये एव। तथा अकर्त्रभिप्राये तु 'क्वसुः' एवेत्यर्थः॥ ८४॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्॥ (३।२।८७)

किं धातूपपदेति भाष्ये नियमार्थोऽयमारम्भः किमविशेषेणेत्येव पाठः। 'ब्रह्मादिष्वेव' इत्यादिनियमाऽऽकारलेखस्तु लेखकप्रमादात् अन्यथा तदाकारप्रदर्शनेनैव नियमान्तरतिरस्कारात्पुनः प्रश्नाऽनुपपत्तेः। 'उपपदविशेष' इति नियमस्य सजातीयापेक्षत्वाद् 'हन्तेः क्विबुपपदविशेष एव' इत्यर्थः। एतस्मिंश्च विशेष इति भूत इत्यर्थः। 'भूते हन्तेः क्विप् ब्रह्मादिष्वेव' इति नियम इति भावः। तदाह अनेनेति धातोर्ब्रह्माद्यतिरिक्ते उपपदे भूतकालाऽवच्छिन्नेऽर्थे वर्त्तमानात्, क्विपोऽसंवन्धबोधकत्वादिति भावः। भाष्येऽथेति एतन्मात्रनियमाऽङ्गीकारे इत्यर्थः। कालनियम इति भूतकालाऽवच्छिन्नाऽर्थाद्धातोः क्विबतिरिक्ताऽसंवन्धबोधकत्वादिति भावः। तत्र केवलधातोः प्रत्ययान्तरसंबन्धस्याऽवारणात्तात्पर्यतः 'कालनियमोऽयम्, इति

बोध्यम्। नियमद्वयमिति 'ब्रह्मादिष्वेव' क्विवेव' इति कल्प्यमानस्यैवकारस्य श्रुत्युपस्थापितेऽन्वयो न्याय्यः। स च भाष्यप्रामाण्यादुभयत्राऽपीति तत्त्वम्। उत्तरस्य वचनार्थ इति सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः। धातुनियमस्येदं मानमिति दर्शयति यस्मादिति। नन्वेतदर्थं 'छन्दसि' इत्येवास्तु सामर्थ्यादुपपदान्तरे भविष्यति किं 'बहुल' ग्रहणेनेत्यत आह भाष्ये न च भवति। अमित्रेति तावन्मात्रोक्तौ 'क्विबेव' इति नियमाद् 'अण्' न स्यात्स भवत्वित्येतदर्थं 'बहुल' पदमिति भावः॥ ८७॥

कर्मणीनिर्विक्रियः। (३।२।९३।)

ननु 'कर्मणः' कथं कुत्सितत्वमत आह यस्य सोमेति॥९३॥

निष्ठा (३।२।१०२)

'तौ सद्' इति वचनमित्यादि वार्त्तिकं 'तौ सद्' इति सूत्रे। तेन समानन्यायमिदमित्याह भाष्ये असंसक्तयोरिति। 'तौ' इत्युक्ते हि अगृहीतविशेषस्वरूपमात्रपरामर्शान्न दोष इति भावः। 'भिन्न' इत्यादौ 'ञीतः क्त' इति वर्त्तमाने क्तः। यदि पुनरिति भाष्यम्पूर्वोक्तेन पुनरुक्तमित्याऽऽशंक्याह यौ लौकिके इति। न दृष्टाविति अनुबन्धविशिष्टौ न दृष्टावित्यर्थः। कथमश्रुतत्वमत आह एतदुक्तम्भवतीति। भाष्ये दृष्टश्रुतयोरिति 'ञीतः क्त' इत्यादौ। अत्र शास्त्रज्ञानां तत्त्वप्रत्यभिज्ञानात्प्रयोगेऽनुबन्धविगमेऽपि दृष्टत्वं बोध्यम्। भाष्ये द्विः क्तेति तद्बोधकग्रहणमित्यर्थः। क्तक्तवतू भूते, तौ 'निष्ठा' इति सामान्येनेति एकत्वपदेन तदाश्रयो लक्ष्यते। साधारणपर्यायश्च 'एक' शब्द इत्यन्ये। ननु वृद्ध्यादिसंज्ञाऽपि कृत्रिमत्वादनित्यैव तत्कथं तत्राऽयं समा

धिर्नेहेत्यत आह वृद्ध्यादिकेति । विषयनियतत्वादिति संज्ञाविषयस्य शास्त्रे प्रयोगे चैकरूपत्वेन संज्ञिनो नित्यत्वात्संज्ञा नित्या, साधुत्वाऽन्वाख्यानस्य च सम्भवो नैवम्प्रकृते इति भावः। ननु संज्ञायाः स्वतो भावित्वमनुपपन्नमत आह संज्ञिन इति। सामर्थ्यादिति अन्यस्योत्पन्नस्य 'निष्ठा' संज्ञाया अभावादिति भावः। आदिकर्मणीति 'कर्म' शब्दः क्रियावाची। एकफलोद्देशप्रवृत्तसमूहरूपा च क्रिया। तत्र वार्त्तिकफलं दर्शयति आद्येष्विति। सम्पूर्णसमूहस्य व्यपवृक्तत्वे हि भूतव्यवहार इति भावः। क्रियाक्षणेष्विति अत्र 'क्षण' शब्दः सूक्ष्मग्राह्यकालोपलक्षणम्, अन्यथा क्षणरूपत्वे क्रियायास्तद्वदेव सूक्ष्मकालाऽवच्छिन्नत्वात्प्रत्यक्षत्वाऽनापत्त्या 'पश्य मृगो धावति' इत्यादेर्लोपाऽऽपत्तिरिति बोध्यम्। वस्तुतः क्रिता प्रत्यक्षैव फलाऽनुमेया च। तद्ध्वनयति भाष्ये अत्यन्ताऽपरदृष्टेति अवयवरूपेण समुदायरूपेण चाऽप्रत्यक्षेत्यर्थः। 'पश्य मृगो धावति' इत्यादिप्रयोगस्तत्फलसंयोगदर्शनाऽभिप्रायेण, 'दृशेः' वा ज्ञानसामान्यलक्षणा, निरूपयिष्यते चेदं 'वर्त्तमाने लट्' इति सूत्रे। आद्येषु क्रिया लक्षणेष्विति कचित्पाठः। तत्राऽऽद्येषु क्रियाऽवयवेष्वित्यर्थः। ञीतः क्त इति यदि तद्विषयमेव स्याद् 'वर्त्तमान' ग्रहणमेव कुर्यादिति चिन्त्यमिदमिति हरदत्तः। तेन 'क्ताऽनुमानेऽपि क्तवत्वर्थं वचनमावश्यकम्' इत्यपरे। यस्माल्लट इति धात्वर्थवर्त्तमानत्व एव यतो लोके विकल्पेन प्रपुज्यतेऽतो वक्तव्येत्यर्थः। यद्व भवन्त्यर्थे वा भाष्यत इति भाष्येऽन्वयः। भाष्ये आदिरत्रेति आद्यक्रियाक्षण इत्यर्थः। ननु तस्य भूतत्वेऽपि धात्वर्थस्य किमाऽऽयातमत आह आदिभूत एवेति। समाप्तत्वात् आरोपितत्वात्। प्रतिभेदं प्रत्यवयवम्। समूहिषु अवयवेषु। समाप्यत आरोप्यत इत्यर्थः। अभेदे अवयवे समूहाऽभेदे। तेन क्रिया न दृश्यत इति अत्यन्त-

मवयवशः समूहशश्च न दृश्यत इत्यर्थः । अनवस्थानाच्चेति अनेनाऽवयवस्याऽप्यप्रत्यक्षत्वं क्षणिकत्वेनाऽनवस्थानादित्यर्थः । क्रमात्सद्सतामिति भूयोऽवयवसन्निकर्षः 'समूह' प्रत्यक्षे कारणमिति भावः । चक्षुरादिभिरसंबन्धे हेतुः सद्वस्तुविषयैरिति । येन शब्देनेति सामानाधिकरण्ये तच्छब्देनाऽपि तस्यैव परामर्शात् शब्दे परिसमाप्तिरुक्ता स्यात् । न च सा युक्तिमती । अतो वैयधिकरण्येन व्याचष्टे येनाऽवयवेनेति । संबध्यते यत्रयत्राऽवयवे आरोप्यत इत्यर्थः । यो योऽवयवः फलाऽनुकूलत्वेन विवक्ष्यते तत्रैव समाप्यते । तत्रावयवे समाप्ते समूह एव समाप्यतेऽतीतो भवतीत्यर्थः । वेणिका कटचरमाऽवयवः । तदन्तः कट इत्यस्य तदन्तकटनिर्वर्त्तकः क्रियासमूह इत्यर्थः (१०२)

लिटः कानज्वा (३।२।१०६)

क्वसुश्च (३ २।१०७ ।)

वाऽसरूपविधिरिति ननु 'हशश्वतोर्लङ् च' इति ज्ञापकादादेशगतवैरूप्यमादाय 'ल' विधौ वाऽसरूपो नास्तीत्युक्तम्, एवञ्च प्रकृते स्यादेव, न च प्रत्ययविधिविषयस्याऽऽदेशेष्वभावः आदेशविधावपि 'प्रत्यय' इत्यस्योपस्थितेः, 'आद्युदात्तश्च' इति सूत्र भाष्यसम्मतत्वादिति चेन्न एतद्ध 'वा'ग्रहणादादेशरूपप्रत्ययविधौ तदनुपस्थितिकल्पनात् । तत्फलं सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः क्वसुरेव न पक्षे तिङ इति भावः । उत्तरत्रेति केचित्तु 'तस्य धातुसंबन्धे विधानेनाऽधातुसंबन्धे पक्षे भूतसामान्ये लिट्स्थानिकतिङ् ❀ श्रवणार्थमिदमावश्यकमित्याशयो भाष्यस्य' इत्याहुः । यत्तु 'वृत्तौ 'लिड्' इत्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणा-

❀ 'तिङश्रवणार्थम्' इति 'ख' पुस्तके पाठः ।

मेन सिद्धे 'लिड्'ग्रहणेन लिण्मात्रस्यादेशो ज्ञाप्यते इति 'वा' 'वचनमावश्यकमेव' इत्युक्तं तन्न प्रकृतभाष्यविरोधादित्याहुः । भाष्ये पुनः कित्करणादिति 'आरिवान्' इत्यादौ गुणस्तु 'ऋच्छत्यृताम्' इत्यत्र ऋकारान्तरप्रश्लेषेण 'ऋ' धातोः पुनर्विधानाद्बोध्य इति दिक् ॥ १०७ ॥

भाषायां सदवसुश्रुवः । (३।२।१०८)

इति मत्वाऽऽहेति एवञ्च विकल्पमात्रविधानेऽस्य तात्पर्यमिति भावः । अनद्यतनपरोक्षयोरिति वचनस्य तयोरपि क्वसुर्विधेयः । तेन च तद्विषयो 'लिड्' अनुमातव्यः । स, च 'वा' इत्यर्थः । ननु भूतसामान्येऽनुमितस्य विशेषपरताऽपि भविष्यति किमनेनेत्यत आह भाष्येऽपवादेति । तद्व्याचष्टे लुङोऽपवाद इति । ननु अनद्यतनादौ 'लिड्' वैकल्पिकस्तस्य नित्यं 'क्वसुः' इति 'उपससाद' इति न स्यादत आह एतदादेशेति । 'अनद्यतन' इत्यादिवचनेन तयोरप्यनेन 'लिड्' अनुमानान्न दोषः । ननु 'वा' ग्रहणाऽनुवृत्तौ क्वसोर्विकल्पः स्यादत आह तच्च नेति । व्याख्यानादिति भावः ॥ १०८ ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च (३।२।१०६)

इडागमादिति 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इत्येकाज्लक्षणादित्यर्थः । द्वित्वे कृतेऽनेकाच्त्वात्तदप्राप्तेरनित्यत्वमिट इति भावः । नन्वेकादेशे कृते एकाच्त्वात्तत्प्राप्तिरिति सोऽपि नित्य इत्यत आह तत्सामर्थ्यादिति ।'न चेति तत्र द्वित्वे सवर्णदीर्घं बाधित्वेणो यणि निमित्ताऽभावादेकादेशाऽप्राप्तौ दीर्घः साऽवकाश इति भावः ।

विशेषेति वलादित्वरूपेत्यर्थः । तदाऽजादाविति प्राप्तविषय एव प्रतिप्रसवसम्भवादिति भावः । किञ्च, पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वं, न पूर्वपरयोरिति सिद्धान्ताद् 'ईयतुः' इत्यादौ तदप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घाऽप्राप्तेरभ्यासदीर्घस्य नैकादेशबाधकत्वमितीट् सिद्ध एवेति न तन्निपातनफलमित्यपि बोध्यम् । ईयादेश इति अन्यथेटि कृते 'इणो यण्' इति स्यादिति भावः । तदर्थमिति ईयादेशे दीर्घोच्चारणमसन्ध्युच्चारणञ्च 'उप' इत्यस्याऽविवक्षायां वीजं द्रष्टव्यम् । भाष्ये 'इय्' इति ह्रस्वपाठे 'ईयिवान्' इत्यादौ छान्दसो वर्णव्यत्ययो बोध्यः । लोके तु 'उपेयिवान्' इत्येव साधु, 'उप' इत्यस्याऽविवक्षायां मानाऽभावादित्यन्ये । भाष्ये न हि दीर्घत्वमिति 'ईयतुः' इत्यादौ प्रागुक्तरीत्या चारितार्थ्यादिति भावः । न हीति किन्तु शास्त्राऽतिदेश इति भावः । रूपाश्रयश्चेति 'अक्' 'अच्' पदाभ्यां तत्तद्रूपेणोपस्थितयोरेव दीर्घ इति भावः । ननु कार्याऽतिदेशे दोषस्तदवस्थ इत्यरुचेराह अथ वेति । वस्तुतः 'पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वम्' इति नाऽत्र स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् । भाष्ये निष्प्रतिद्वन्द्व इति एकादेशात्पूर्वमिटोऽभावे यण्प्राप्तेरिति भावः । यणादेशो निपात्यत इति एकादेशबाधकतयेति भावः । इणो भाषायामिति पूर्वसूत्र एव 'इण्' ग्रहणं कार्यमिति भावः । भाष्येऽस्य पुनरिट् चेति द्वित्वे कृते एकादेशे तत्प्राप्तेरिति भावः । न विहन्यतेऽस्येति अस्य 'इटो' निमित्तं द्विर्वचनेन न विहन्यते यत इत्यर्थः । लकाराणां भावकर्मणोरपि सत्त्वेन तत्राऽप्यनूचानः ❀ स्यादतो भाष्ये कर्त्तरीति ॥ १०६ ॥

❀ अनूचानः साऽङ्गवेदकोविदे विनयाऽन्विते इति हैमः ।

लुङ् (३।२।११०)

भाष्ये लुङ्लृटोरिति तुल्यन्यायत्वात् 'लृटः' अप्युपन्यासः। कालविशेषे इति 'अगमाम' इत्याद्युदाहरणेषु अनद्यतनरूपतेत्यर्थः। सतोऽप्यविवक्षयेति सतामेव लोम्नां सत्त्वेन विवक्षया नञ्घटितप्रयोग इति भावः। नन्वसतो विवक्षानिरूपणस्य प्रकृते नोपयोगोऽत आह विवक्षोपेति। भाष्ये न्याय्ये प्रत्युत्थाने इति प्रत्युत्थानं जागरणं, तत्समये प्रत्युत्थितं प्रबुद्धमित्यर्थः। प्रत्युपस्थितमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः। प्रस्थितमिति क्वचित्पाठः। तत्रापि प्रत्युत्थाय ❀ प्रस्थितमित्यर्थः। स च रात्रेश्चतुर्थयाम एव, तत्र स्मृत्या प्रबोधस्योक्तेः। तदाह रात्रेरिति अतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवानिति, एवं हि पूर्वतनस्य प्रत्युत्थितं कश्चित्पृच्छतीति ग्रन्थस्याऽसङ्गतिः, स्वापं विना प्रत्युत्थानाऽसम्भवात्। तस्माच्चतुर्थे यामे यदा जागरणसन्ततिरिति भाष्यार्थः। तत्र मुहूर्त्तमपि स्वापे 'लङ्' एवेत्यर्थ इति केचित्॥ ११०॥

अनद्यतने लङ् (३।२।१११)

अनद्यतन इति यदि तत्पुरुषः पर्युदासश्च तर्हि व्यामिश्रे दोषः। प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमासो भूतसामान्ये च स्यादत आह भाष्ये बहुव्रीहिनिर्देश इति। तथा चाऽविद्यमानाऽद्यतनभूतकालार्थवृत्तेर्धातोः 'लङ्' इत्यर्थः। एवञ्च व्यामिश्रे न, भूतसामान्येऽपि नेत्यर्थः। गौणाऽऽधारत्वाऽऽश्रयणे वीजमाह न तु तत्त्वत इति। कालस्याऽपीति यथा दिने 'मुहूर्त' इति। न च तावता मुहूर्त्तसमुदायाऽतिरिक्तं दिनमस्तीत्यर्थः। अनु-

---

❀ 'प्रत्युत्थानाय' इति 'के' पाठः।

गम्यते प्रमाविषयो भवति । भाष्ये जघानेति कंसवधो हि नेदानीन्तनप्रयोक्तुर्दर्शनयोग्योऽपीत्यर्थः । 'अरुणाद्' इत्युदाहरणे तु तुल्यकालः प्रवक्तेति बोध्यम् ॥ १११ ॥

विभाषा साऽऽकाङ्क्षे (३।२।११४)

साऽऽकाङ्क्षेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थः । तत्रैकस्य साऽऽकाङ्क्षत्वेऽप्युभयत्र कथं लृडिति शङ्कते भवेत्पूर्वमिति । यदतीति वासगमनादेर्लक्षणत्वे हेतुमाह तच्चेति । यत् परबोधनार्थमुपादीयते तदेव लक्षणमित्यर्थः । यत्तत्स्मार्यमाणत्वाल्लक्ष्यं भोजनादि, तत्प्रति भवतु लक्षणं साऽऽकाङ्क्षमित्यन्वयः । यद्यपि पुरुषगताऽऽकांक्षयैवाऽर्थानां साऽऽकांक्षत्वव्यवहार आकाङ्क्षायाश्चेतनधर्मत्वात्, तथाऽपि तस्यापि गमनेन 'सक्तु✽पानं बोधयिष्यामि' इत्येवाऽऽकांक्षा न तु विपरीतेति भावः । द्वयोरपीति उक्ताऽऽकांक्षायां द्वयोरपि विषयत्वादिति भावः । परस्पराऽपेक्षत्वादिति चिन्त्यं लक्ष्यस्य लक्षणाऽनपेक्षाया भाष्ये दर्शितत्वात् ॥ ११४ ॥

परोक्षे लिट् । (३।२।११५)

इन्द्रियाऽविषय इति इन्द्रियजन्यज्ञानाऽविषय इत्यर्थः । तथाऽपीति यस्य क्रियायां व्यभिचारस्तत्पारोक्ष्यं किमिति प्रश्नार्थ इति भावः । इन्द्रियाऽगोचरत्वमेव पारोक्ष्यम् । तच्च साधनद्वारा क्रियायामित्याशयेनोत्तरयति परमित्यादि । मयूरंति तत एव 'पर' शब्दस्य पूर्वनिपात इति बोध्यम् । योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह अत एवेति । प्रतिपरेति शरदाद्यन्तर्गणसू-

---

✽ तालव्यादि 'शक्तु' इति 'सचतेर्दुर्धावो भवति' इति भाष्यादशुद्धम् इति सं० ।

क्षम्। इन्द्रियाऽजन्यं ज्ञानं परोक्षम्। अत एव 'परोक्षं ज्ञानम्' इत्युपपद्यते। अर्श आद्यचा तद्विषयोऽपि तथा। अत एव 'क्रियायाम्परोक्षायाम्' इति भाष्यप्रयोग उपपन्नः। निर्भाग इति सभागनिपातनस्य गुरुत्वादिति भावः, अवयवाऽर्थाऽप्रतीतेश्च। इन्द्रियाऽगोचरार्थवाचीति तद्विषयकज्ञानवाचीत्यपि बोध्यम्। ननु कान्तः सर्वस्याऽपि 'इदानीम्' इत्यादिव्यवहारेणाऽपरोक्ष एवेत्यत आह यथेति। नित्यपक्ष इति नित्यत्वपक्ष इत्यर्थः। भाष्ये प्रत्यक्षपरोक्षतायामिति प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोर्विशेषणतायामित्यर्थः। तत्र प्रत्यक्षत्वेन विशेषणस्य क्वाप्यभावात्तदुपादानमत आह यथा प्रत्यक्षत्वमिति। युगपदसन्निधानादिति अतः सद्वस्तु विषयैरिन्द्रियैर्न गृह्यते इत्यप्रत्यक्षा एवेत्यर्थः। एवञ्चैकैकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समूहरूपो धात्वर्थः परोक्ष एव। अत एव 'पिण्डीभूता निदर्शयितुमशक्या' इत्युक्तमिति भावः। वस्तुतोऽवयवशोऽप्यप्रत्यक्षत्वमेवेत्युक्तं प्राक्। किञ्चाऽवयवशः प्रत्यक्षत्वे एकैकत्राऽवयवे समुदायरूपाऽऽरोपेण भूतत्वादिवत् प्रत्यक्षत्वस्याऽपि सम्भवेन तद्व्यावृत्त्यर्थं 'परोक्ष' इति विशेषणोपपत्तौ साधनादिप्रत्यक्षत्वेन तत्प्रत्यक्षत्वोपपादनं भाष्योक्तमसङ्गतं स्यात्। अत एव 'अत्यन्ताऽपरदृष्टा' इति 'अत्यन्त' पदं चरितार्थम्। नन्ववयवानां सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं स्यादत आह अशक्येति। पिण्डीभूताऽपि निदर्शयितुमशक्या, अवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभावस्यैवाऽभावादिति भाव इति बोध्यम्। साधनेषु चेति भाष्ये साधनपदेन किं भवान् मन्यत इत्यर्थः। ननु एकैकस्या अपि शक्तेरप्रत्यक्षत्वात् 'समुदाय' ग्रहणं व्यर्थमत आह समुदायेति। नित्याऽनुमेयत्वादिति तत्त्वञ्चाऽतीन्द्रियत्वाद्बोध्यम्। ननु तण्डुलोदकदर्शनकाले पाकस्य भूतत्वाऽभावात्कथं लिट्प्रयोगोऽत

आह दृष्ट्वाऽपीति। साधनस्य तच्छक्त्याश्रयस्य। संरम्भरूपस्येति संरम्भः शक्तिस्तदाविष्टरूपस्येत्यर्थः। 'संरम्भ' शब्दोऽर्शं आद्यजन्तः। पपाचेति युक्तमिति पाठः। भाष्ये सीत्काराः फूत्काराश्चेति पाठः। क्रियाकृतप्रत्यक्षत्वेऽपीति अपिना साधनप्रत्यक्षत्वेऽपीत्यर्थः। इन्द्रियाऽगोचरसाधनेति तत्र क्रियाकृतविशेषरूपसीत्कारादिविशिष्टस्य संरब्धरूपस्य चेन्द्रियाऽगोचरत्वं बोध्यम्। अचित्तव्याक्षेपस्थले उत्तमाऽसिद्धाविष्टापत्तिं सूचयन् 'चित्त' व्याक्षेपे तदुदाहरणमाह भाष्ये सुप्तेति। जागरेऽमत्तत्वेऽपि पारोक्ष्यं दर्शयति अथ वेति। 'वैयाकरणानां शाकटायन' इत्यनेन तस्याऽमत्ततोक्ताऽन्यचित्तता च। भाष्ये वर्त्तमानकालमिति वर्त्तमानकालं वसित्वेत्यर्थः। भाष्ये मनस इति यद्यपि पातञ्जलानामन्तःकरणं व्यापकं, तथापि तत्परिणामविशेषो मनश्चिरस्थायि मध्यमपरिमाणं संकोचविकासशालि ज्ञानकारणमिति भावः। अत एव सदा न ज्ञानयौगपद्यं कदाचिद्यौगपद्यमपीति दिक्। जनपद इति कलिङ्गखण्डिकादिषु त्वया भुक्तमिति पृष्टे तत्कारणीभूतगमनप्रतिषेधादत्यन्ताऽपह्नवोऽत्रेति बोध्यम्। तस्य सोममिति तदंशभूतं सोममित्यर्थः। फलितमाह ऋत्विग्भूत्वेति। त्वथाऽयोग्यादिति दार्वदेशीयादिति शेषः। को मनुष्य इति यतोऽहं न प्रतिजग्राह अत इत्यादिः। परे तु 'मरुत्तस्त्वयि प्रहरिष्यति' इत्यग्निनोक्ते इन्द्रस्येदं वाक्यं, खण्डिकादिषु* भोजनवतः अयाज्य ऋत्विक्कर्मकृतवतोऽसतो दार्वजात्प्रतिग्रहीतुर्वा मनुष्यप्रहारो न मम तद्देशगमनस्यैवाऽभावात् ऋत्विक्त्वस्यैवाऽकरणाद् दार्वजतः प्रतिग्रहस्यैवाऽग्रहणान्मयि तस्य न प्रहारे सामर्थ्यमित्याहुः॥ ११५॥

———

* खण्डिका खाण्डववनम् इति सं०।

लट् स्मे (३।२।११८)

प्रथमे वार्त्तिके इति यद्यपि 'उपसञ्जात' विरोधाद्द्वितीयवार्त्तिके लक्षणा युक्ता तथाऽपि लक्ष्याऽनुरोधादग्रिमभाष्याच्चाऽत्रैव लक्षणेति भावः। तत्र लक्षणाऽऽश्रयणे वीजमाह तत्र स्मेति। भूतमात्रस्य विधानादिति आद्ये वार्त्तिके इति भावः। निषेधादिति 'अनद्यतन' लक्षणविशेषप्रतिपादने निषेधतात्पर्यादित्यन्वः। एकस्मिन् विषये 'लट्स्मे' 'अपरोक्षे च' 'पुरि लुङ्' इति सूत्रत्रयविषये भूतमात्रविध्यद्यतननिषेधयोर्विरोधः। पूर्वोक्त इति आद्ये पञ्चसूत्रीलक्षणरूपः। मध्यमौ योगौ लक्ष्येते इति आद्यन्ताभ्यां पञ्चसूत्रीग्रहणेऽपि सूत्रत्रये 'भूतमात्रे' इति विशेषोक्तेर्मध्यमयोरेवैतत्फलमित्याशयेनेदमुक्तं ननाविति। नन्वोरिति च मध्यमौ योगौ इति प्रश्न इति, तत्र विनिगमकाऽभावादिति भावः। भाष्ये स्माद्यर्थमिति अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति बोध्यम्। विशेषमपश्यन्निति अक्षरलाघवगौरवरूपं विनिगमकमित्यर्थः, अन्यथा फलविशेषस्य स्पष्टतया तदसंगतिः स्पष्टैव। अपरोक्षाऽनद्यतनावितीति 'अपरोक्षे च' इति सूत्रस्थमपरोक्षग्रहणमिति बोध्यम्। एवञ्च तन्निवृत्तिरिव 'अनद्यतन' इत्यस्याऽपि निवृत्तिर्भविष्यतीति निषेधवार्त्तिकं व्यर्थमित्याशयः। तन्निवृत्तौ यत्फलितं तदाह तेनेति। इत्यत्राऽनद्यतनेनेति 'मण्डूकप्लुत्या' इति भावः। ज्ञापकमुपपादयति यदि त्विति। द्विती यपक्षेऽपि वैयर्थ्यमुपपादयति भाष्ये अथ बुद्धिरिति। भूतमात्रे लटः 'स्म' 'पुरा' शब्दौ हेतू इत्यर्थः। निवर्त्येत इति 'लट् स्मे' इत्यत्र परोक्षाऽनद्यतनयोर्निवृत्त्या स भूतमात्रे सिद्धः। एवञ्च 'अपरोक्षे' इत्यस्याऽयमर्थः, उत्तरसूत्रद्वये 'परोक्षे' इति निवृत्तमिति। तेन तत्र 'अनद्यतनाऽनुवृत्तिर्भवति' इत्युत्तरवार्त्तिकं व्यर्थमेवेति भावः। प्रत्याख्यातुमाहेति प्रथमपक्ष इति शेषः। प्रथमपक्षे लाघवेन स

संस्कृतगवेषणा ।

—:०:※:०:—

अयि सहृदयाः

तत्रभवतां सर्वेषां सन्निधे मदीयेयमभ्यर्थना यत्सादरमियं संस्कृतगवेषणा भवद्भिर्देवभाषोन्नत्यै अङ्गीकर्त्तव्येति । इयं गवेषणा महता परिश्रमेण .व्यावहारिकान् पारिभाषिकशब्दान् शब्दतः परिचितानर्थतोऽपरिचितानन्विष्याऽन्विष्य प्रथमपरीक्षार्थिनां छात्राणां कृते मया विरचिता । अस्यामतीवोपकारकाः शब्दाः सन्निवेशिताः सन्ति ये विदुषोऽप्यानन्दयन्ति । कौमुदीपरिपठितान्युदाहरणानि यावच्छक्यं 'ध्रुवका, अवका, नदालम्, कुलिज इत्येवमादीनि सम्यगर्थतो विशदीकृत्यलिखितानि सन्ति । यदि संस्कृतभाषासंबन्धिव्यवहारनैपुण्यमभिवाञ्छन्ति तत्रभवन्तस्तर्हि स्वस्वविद्यार्थिषु मदीयगवेषणायाः श्रीमद्भिः प्रचारः कर्त्तव्यः । मूल्यम् आणकपञ्चकम् ।

बालगोविन्दशर्मा वैद्यः

महावीर औषधालय,

ज्ञानवापी बनारस ।

उद्योतनियमः ।

—:*:०:*:—

अयमुद्योतः प्रतिमासं द्वात्रिंशत्पृष्ठात्मको निः-सरिष्यति । भविष्यति मुद्राषट्कं वार्षिकं मूल्य-मस्य मुद्रणकर्मणि परिसमाप्ते । ये च मुद्रणकाले ग्राहकश्रेण्यां स्वस्वनामानि लेखयिष्यन्ति तैस्तु सार्ध-चतुष्कमेव वार्षिकं मूल्यं देयं भविष्यति । अतो मुद्रणमध्ये एव सर्वैर्ग्राहकैर्भवितव्यम् इति ।

निवेदकः—

बालगोविन्दशास्त्री

(महावीर औषधालय, ज्ञानवापी बनारस ।)

श्रीमते वायुपुत्राय नमः ।

भाष्यप्रदीपोद्योतः ।

महामहोपाध्यायनागेशभट्टविरचितः

—— :*:०:*: ——

द्विवेदोपाह्वेन

बालगोविन्दशास्त्रिणा वैद्येन

संशोधितः

प्रकाशितश्च ।

—:०:*:०:—

गोपालचन्द्र चक्रवर्ती द्वारा भारतधर्म प्रेस, काशीमें मुद्रित ।

अभ्यर्थना ।

—**०**—

महोदयाः

अस्ति खलु विदितमेतद्यदधुना वाराणसेयानां विदुषां वैदुष्यम्प्रायः पाणिनिव्याकरणमधिष्ठायैव परिष्कारबलेन सर्वोपरि वरीवर्त्ति । व्याकरणञ्च तन्महर्षिभगवत्पतञ्जलि प्रणीतमहाभाष्यमन्तरेणाऽकिञ्चित्करम् । तच्च महाभाष्यमन्यर्थ गूढाऽभिप्रायमित्यालोच्य कैयटेन तदर्थबोधनाय प्रदीपो व्यधायि । ततः कालक्रमात् जनानां बुद्धिवैपुल्याऽभावात् परमकारुणिकेन महामहोपाध्यायनागेशभट्टेनोभयार्थद्योतकोद्योतो व्यधायि । किन्तु, अयमुद्योतोऽद्यावधि आपादचूडं न क्वापि मुद्रित इति महान् खेदः । केवलमादितोऽध्यायद्वयमुद्योतस्य 'बम्बई' नगरे मुद्रितम् । तृतीयाऽध्यायादारभ्याऽऽसमाप्ति मुद्रयितुमहं बद्धपरिकरः केवलं धाष्टर्यादेव सञ्जातोऽस्मि । तत्रभवतो नागेशभट्टविदुषः पुण्यप्रभाव एव मां तारयिष्यतीति मदीयो दृढविश्वासः ।

आदर्शपुस्तकञ्चैकमेव 'कथिदाय' विक्रमवत्सरलिखित मस्ति । एकमपरम्पुस्तकमद्याभ्यर्थनालेखकाले 'टीकमणि कालेज' संस्कृतपाठशालाया व्याकरणप्रधानाध्यापकेन श्रीमद्विद्वद्वरपूर्णचन्द्राचारिणा श्रीविद्वद्वरानन्तरामशास्त्रिणः सकाशादवाप्य प्रदत्तमिति, उभयोरपि विदुषोराजन्माहं ऋणी भविष्यामि । प्राप्तस्यास्य 'ख' संज्ञा भविष्यति । उद्योतस्यास्य सभाष्यस्य 'क' संज्ञकं पुस्तकं श्रीमद्विद्वद्वररामचन्द्रशर्मणा मम पित्रा संगृहीतन्तत्तु मदीयमेव । एताभ्यां मुद्रितेऽस्मिन्नुद्योते यदि क्वापि स्खलनं स्यात्तर्हि विद्वद्भिः क्षन्तव्यमिति विदुषां वशंवदः ।

बालगोविन्द वैद्यः । मार्गशीर्ष १५ ।

एव पक्षः परिग्राह्य इति बोधयितुमिति भावः। इदानीमिति। तत्पक्षस्यैव ज्ञापकतया सूत्रं समर्थयितुमित्यर्थः। मध्यमौ त्विति। 'परोक्ष' ग्रहणस्य 'अपरोक्ष' ग्रहणस्य च निवृत्त्या तत्सहचरित 'अनद्यतन' ग्रहणस्याऽपि निवृत्तेरिति भावः। भाष्ये एव-न्तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाऽनद्यतने इति। तत्र स्मलक्षण इदं ज्ञापकम्, पुरालक्षणे तु 'लुङ्' ग्रहणमिति विवेको बोध्यः। नन्वेवं 'ननु' योगेऽनद्यतने लङ्लिटौ स्याताम्, ताभ्यां येन नाप्राप्त्यभावेन तद्बाधाऽयोगादत आह ननाविति ॥ ११८ ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने (३।२।१२०)

असमाप्तिविवक्षायां हेतुमाह तत्कृतस्य श्रमादेरिति। प्रत्या-ख्यानमिति। सूत्राऽऽरम्भ इष्टाऽसिद्ध्येति भावः। 'ननु' शब्दयोगे लुङ्लङ्लिटामनभिधानमाश्रयणीयमिति तात्पर्यम् ॥ १२० ॥

पुरि लुङ् चाऽस्मे (३।२।१२२)

पूर्वविप्रतिषेधेनेति। 'पुरि लुङ् चाऽस्मे' इत्यतः स्मे लडि-त्यतः पूर्व इति भावः। ननु 'अस्मे' इत्युक्ते 'स्म' योगे 'पुरि लुङ्' इत्यस्याऽप्राप्तेः कथं विप्रतिषेधोऽत आह ततश्चेति ॥ १२२ ॥

वर्त्तमाने लट्। (३।२।१२३)

ननु 'प्रवृत्तं' न च विरतमथ च न वर्त्तमानमिति विरुद्धमत आह इहेत्यादि। न च तद्विरतमिति। सर्वथा न समाप्तमित्यर्थः। क्रियारूपत्वाऽभावादिति। भूतभविष्य-द्वर्त्तमानव्यवहारविषयत्वस्वभावत्वात्तस्या इति भावः। विविध-

व्यवहारविषय एव हि 'साध्यत्वं' इत्यभिमानः। ननु विद्यमानकालसंबन्धित्वरूपं वर्त्तमानत्वमसाध्यस्यापि भवतीत्यतो भाष्ये भूतेत्यादि। तद्व्याचष्टे साध्यस्येति। अनित्यत्वात् वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात्। उत्पन्नस्याऽपीति। भावस्येति शेषः। तेन 'ध्वंस' व्यावृत्तिरिति केचित्। वस्तुतो ध्वंसस्याऽपि प्रलयेऽदर्शनरूपो नाशोऽस्त्येव, न ह्यभावनाशः प्रतियोगिरूप एवेति नियमः, अधिकरणरूपत्वादिति परे। प्रतिद्वन्द्व इति। प्रतियोगिसत्ताकाले तयोरसम्भवात्तद्विरोधिवर्त्तमानत्वमिति भावः। वर्त्तमानत्वाऽभाव इति। भूताऽऽदिविरोधिवर्त्तमानत्वाऽभाव इत्यर्थः। तादृशमेव वर्त्तमानत्वं सूत्रे विवक्षितम्, पूर्वं 'भूते' इत्युक्तेः, अग्रे च 'भविष्यति' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। क्रियारूपत्वाऽभावश्चेति। यतो भूतभविष्यद्विरोधिवर्त्तमानत्वाऽभावोऽतः क्रियात्वाऽभाव इत्यर्थः। तदुक्तम्—

'क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका' इति।

भाष्ये आरम्भोऽत्रेति। कर्मणि घञ्, आरब्ध इत्यर्थः। अथ वाऽध्ययनस्यैवेति। भोजनादिकं विना तदनिर्वाहात्तदवयवत्वेनैव तस्या ग्रह इति भावः। व्यवधानमिवेति। अव्यवधायकोऽपि व्यवधानमिव प्राप्नोति, अनिवृत्तोऽपि निवृत्त इव दृश्यत इत्यर्थः। अन्तरालप्रवृत्तिभिः हासादिभिः। अविरामात् फलनिर्वृत्त्याविरामाऽभावात्। विच्छिन्नरूपोऽपि विच्छिन्न इव भासमानोऽपि। फलनिवृत्तेर्न निवृत्तते सर्वथा न निवर्त्तत इत्यर्थः। सर्वैवेति। तथा च नान्तरीयकत्वात्तासां न व्यवधायकत्वमिति भावः। पक्षान्तरमाह तदिति। तन्मध्यदृष्टा सर्वा तदवयवक्रियैवेत्यन्वयः। एवञ्च स्वाऽवयवक्रिया यथा स्वस्य न व्यवधायिकास्तथेमा अपीत्यर्थः। एवञ्चाऽत्र पक्षे 'भोजनादि' अप्यध्ययनशब्दार्थत्वेनाश्रितमिति तात्पर्यम्। ननु कथं तदवयवत्वेन

ग्रहोऽत आह सादृश्यादिति । तत्फलनिर्वाहकत्वेनेत्यर्थः । सति भेदे त्विति । तुरप्यर्थे । अत्यन्तभिन्नाया अपि क्रियाया मध्यपातितया तदङ्गत्वेन ग्रहात्स्वाङ्गं न व्यवधायकमिति भावः । भाष्ये नाऽवश्यमिति । किन्त्वर्थसत्त्वादपीत्यर्थः । ननु 'कालः' क्रियाऽधिकरणं न तु क्रियाऽत आह प्रसिद्धेति । वस्तुतोऽनवस्थाऽऽपत्त्या चिन्त्यमिदम् । भाष्ये 'क्रिया' पदेन तदधिकरणकालो लक्ष्यत इति वक्तुं युक्तम् । तिष्ठतेरिति । तत्तत्क्रियाविशिष्टतिष्ठतेरित्यर्थः । क्रियारूपत्वमिति । तत्तद्राजक्रियासमानाऽधिकरणपर्वतादिस्थित्यादेरित्यर्थः । यतः कालत्रययोगोऽतः क्रियारूपत्वमित्यर्थः । आत्मा द्रव्यम् । न विकल्पत इति । न स्वरूपेण भिन्न इत्यर्थः । विरूपाऽवयवक्रिया व्यापाराः प्रसिद्धभेदा न तु साध्यभेदा इत्यर्थः । स्वरूपाऽवयवक्रियास्तु गिरिस्थित्यादयो राजक्रियादेः साहचर्येण भिद्यन्त इत्यर्थः । साहचर्यमत्र कालघटितं बोध्यम् । तासामेवेति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । क्रियाकारणत्वादिति । आधारतयेति भावः । क्वचित् क्रियाऽधिकरणत्वादित्येव पाठः । इदानीं क्षणभङ्गवादी सूत्रमाक्षिपतीत्याह अपर आह नास्तीति । वर्त्तमानकालक्रिया नास्तीत्यर्थः । एवञ्च क्षणभङ्गुरे पदार्थमात्रे क्रियाश्रयत्वाऽसम्भवात् क्रियायां भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्विवर्त्तमानत्वाऽभावेन कालविभागाऽनवगतेः 'वर्त्तमाने लट्' इति सूत्रमसङ्गतमिति भावः । तद्ध्वनयन् व्याचष्टे निष्पन्नस्येति । रूपान्तरस्याऽभाव इति । प्रतिक्षणनश्वरत्वाद्वर्त्तमानक्रियाश्रयस्याऽभावेन सर्वथा वर्त्तमानत्वाऽभाव इति भावः । अतीताऽनागतानां तत्त्वादेव न वर्त्तमानत्वेन व्यवहारप्रयोजकता क्रियां प्रति द्रव्यस्य समवायिकारणतयोत्तरक्षणे क्रिया वाच्या, तत्तु न, उत्तरक्षणेऽन्यस्यैव भावादिति तात्पर्यम् । तदुपपादयति भाष्ये अपि चाऽत्रेत्यादिना । वर्त्तते चक्रमित्यादिवर्त्तमान-

प्रयोगो निरालम्ब इत्यर्थः। तदाह परिवर्त्तनेति। अत्र 'विचेष्टिता लोको नास्ति' इत्यनेन दृश्यस्य क्षणभंगुरता सूचिता। यद्यप्ययं श्लोकः 'क्रियाश्रयो नात्मा यतोऽयं कूटस्थोऽपरिणामीत्यर्थः, नाऽपि लोकदृश्यः पदार्थः यतो दृश्यश्चेष्टाश्रयः स्थिरो नास्ति प्रतिक्षणपरिणामित्वात्पदार्थानाम्', इति संसाराऽनित्यत्वाऽतिशयबोधकस्तथापि 'आपातार्थम्' आदाय क्षणभङ्गवादिना स्वसाधकत्वेनोपन्यस्तः। एवं यो वेत्तीति। यथाकथञ्चिज्ज्ञानातीत्यर्थः। 'अपि' द्योत्यमर्थमाह किम्पुनरिति। सर्वदा तथाभावनावानित्यर्थः। एवञ्च चक्रादेः क्रियाराहित्यज्ञानवानपि योगितुल्यः, अत्यन्ताऽस्थिरत्वस्य दृश्येषु ग्रहात्, आत्मन्यपरिणामित्वस्थिरत्वग्रहाश्चेत्युक्तं भवति। अविकृतमात्मतत्त्वम् अपरिणाम्यात्मतत्त्वम्। स हि तथा जडं भावयेत् तत्कारणतयाऽविकृतमात्मतत्त्वं प्रत्यक्षीकरोतीत्यन्वयः। अत्रैवाऽर्थे सम्मतिमाह तथा चेति। प्रकृतिपुरुषविवेकादेव हि तथासाक्षात्कार इति योगसांख्ययोः सिद्धान्तः। अथ पदार्थानां स्थिरत्वेऽपि वर्त्तमानकालाऽभावमुपपादयति भाष्ये मीमांसक इति। मन्यमानः आत्मानं विचारकं मन्यमान इत्यर्थः। सम्मतश्चेतीति। 'अर्थान्मेधाविनामेव' इति गम्यते। पृच्छतिस्म पप्रच्छ लट् स्मे। भाष्येऽतिक्रान्ते च न पतसीत्यन्वयः। काकपर्याय 'काकन' शब्दस्य 'काकन' इति संबोधनम्। सम्प्रति प्रयोगकाले। वर्त्तमानत्वाऽभावेऽपीति। क्रियाया वर्त्तमानत्वाऽभावेऽपि यदि 'पतसि' इति व्यवहारस्तदाऽयं सर्वो लोकः पततीति व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थः। तदाह हिमवानपीत्यादि। भाष्यस्य व्यवहारः स्यादिति शेषः। अयं भावः, त्रिक्षणस्थायिन्या अपि क्रियाया अतिसूक्ष्मकालाऽवच्छिन्नत्वरूपदोषवशात् ज्ञानाऽसम्भवेनाऽज्ञातेन च व्यवहाराऽसम्भवोऽज्ञातेन च व्यवहारेऽतिप्रसङ्ग इति।

उक्तमेवाऽर्थं दाढर्यायाऽऽह अनागतमिति। एक एव क्षण उपलभ्यत इति। उपलम्भयोग्यो भवितुमर्हतीत्यर्थः। न चैकस्येति। एकक्षणवर्त्ती पदार्थगतः क्रियाविशेषो ज्ञानयोग्यः सम्भवतीत्यर्थः। ननु कालवाचकत्वात् 'सदा' इति भाष्यमत आह कालेति। भाष्ये सर्वत्रेत्यस्य काले इति शेषः। सर्वत्र गतिर्नास्तीति। अस्योपलब्धियोग्या नास्तीत्यर्थः। अनुपलब्धिप्रमाणाच्च 'तदभाव' निश्चय इति भावः। क्षणभङ्गवाद्येवाऽत्र वक्तेति तु न युक्तं, तस्य 'मेधाविसम्मत' इति विशेषणाऽनुपपत्तेः, 'यदि सम्प्रति' इत्यादेस्तन्मते उक्तिसम्भवाऽभावाच्च। इदानीं सिद्धान्तमाह क्रियाप्रवृत्ताविति भाष्ये। क्रियाऽऽरम्भे यो हेतुः प्रयोजकः फलं, तदर्थं यद्विचेष्टितं क्रियासमूहस्तदनुकूलत्वेन समीक्ष्य बुद्धिविषयीकृत्य बौद्धसमूहस्य बौद्धं वर्त्तमानत्वमादाय 'गच्छति' इति प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः। क्षणभङ्गवादे बुद्धेरप्येकस्या अभावादाह इहेति। कदाऽप्यवर्त्तमानस्य शशविषाणादितुल्यस्य भूतभविष्यत्वे अपि त्वत्सम्मते न सम्भवत इति 'गच्छति' इत्यबाधितप्रत्ययस्तत्सत्तायां मानमिति भावः। 'गच्छति' इति प्रत्ययोऽबाधित उत्पद्यत इति। सत्त्वं तावदवगम्यत इति। एतेनाऽवयवशोऽपि अप्रत्यक्षत्वं सूचितम्। अन्यथा 'अवयवगतस्य समूहे आरोप' इत्येव वदेत्। ननु अवयवानामभावे समूहोऽसम्भवी तत्राह तत्राऽनेकेति। बौद्धो वैकल्पिक एवाऽयं समूह इत्यर्थः, 'शब्दज्ञानाऽनुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति पातञ्जलोक्तेः। समूहस्य वर्त्तमानत्वं तु प्रारब्धाऽपरिसमाप्तत्वमुक्तमेव। तदपि बौद्धमेव। तस्याऽनेकक्षणसमूहात्मकं तदात्मकत्वेन प्रसिद्धं क्रियाप्रबन्धरूपं तत्त्वे न च प्रसिद्धमविचारितरमणीयमेव बुद्ध्या विषयीकृत्यत्यर्थः। अन्यथा पूर्वं सर्वथा वर्त्तमानकालाऽभावस्योक्तत्वेन तमसाध्यैवेदृशोक्तेरसंगत्यापत्तेः। एवं वास्तववर्त्तमानक्रियाभावमङ्गीकृ-

त्याऽनुमितबौद्धसमूहरूपक्रियां तद्वर्त्तमानत्वञ्च बौद्धमाश्रित्य प्रयोगानुपपाद्येदानीं वास्तववर्त्तमानक्रियां तत्तत्क्षणवर्त्तिनीं योगिप्रत्यक्षप्रमाणिकामाश्रित्य समाधत्ते अपर आह अस्ति वर्त्तमानः काल इति। क्रियाणां त्रिक्षणाऽवस्थायित्वादिति भावः। आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते। प्रत्यक्षेणेति शेषः। क्रियाप्रत्यक्षत्वाऽभिमानिनो यथाऽतिदूरत्ववशात्तद्गतिरनुमेया तथाऽतिसूक्ष्मकालाऽवच्छिन्नत्वादेकैकक्षणाऽवच्छिन्ना क्रियाऽप्यनुमेयैवेति भावः। ननु कार्य्येणोत्तरदेशसंयोगादिना एकैकक्षणवर्त्त्यतिसूक्ष्मवर्त्तमान क्रियायाः कथमनुमानमत आह भाष्ये अपि चेति। विसदाहे बालदाहवत्कारकसन्निपाते विकृतिः। एकैका क्रिया यद्यपि न लक्ष्यते तथापि त्रिभावा योगिनस्तां 'अस्ति' इति वेदयन्त इत्यर्थः। अनेन योगिप्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम्। नन्वस्मदादिव्यवहारः कथमत आह सूक्ष्मो होति। समूहान्यथाऽनुपपत्तिः। 'वर्त्तमाने लट्' इति शास्त्रञ्च तदनुमापकमिति भावः। एकैकक्षणग्रहणे। एकैकक्षणस्य वर्त्तमानग्रहणेन ग्रहणे। तत्क्षणाऽच्छेदेन क्रियाविशेषलक्षणा विकृतिः प्रत्यक्षेण न लक्ष्यत इत्यक्षरार्थः। नन्वेकैकक्षणस्य सूक्ष्मत्वेऽपि समूहः प्रत्यक्षः स्यादत आह अनेकेति। एवञ्चाऽवयवरूपा समुदायरूपा च क्रियाऽनुमानगम्यैवेति तात्पर्यम्। अत्र पक्षेऽनुमितैकैकक्षणवृत्तिक्रियायां धात्वर्थसमूहरूपाऽऽरोपेण 'वर्त्तमान' प्रयोग इत्याशय इति दिक् ॥ १२३ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाऽधिकरणे (३।२।१२४)

भाष्ये लस्येत्यादि। समानाऽधिकरणेनाऽप्रथमान्तेन, 'ल'

वाच्यस्य कारकस्याऽयोगादित्यर्थः। ननु 'पचन्तं देवदत्तं पश्य' इत्यादौ तत्सामानाऽधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह इहेति। गुणभूते इति। 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तादिति भावः। इति क्रियेति। इत्यस्य क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः। क्रियान्तरयोगाऽभावादिति। एकत्र विशेषणत्वेनान्वितस्य कारकस्याऽन्यत्र तथाऽन्वयाऽयोगात्कर्तृत्वाद्यतिरिक्ताऽनभिहितशक्त्यन्तराऽऽवेशाऽभावेन नियमेन प्रथमान्तेनैव सामानाऽधिकरण्यादिति भावः। प्राधान्येनेति। 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इत्युक्तेः। लङादिवदिति। लङादिवाच्यकारकसमानाऽधिकरणवल्लड्वाच्यकारकसमानाऽधिकरणस्येत्यर्थः। अप्रथमान्तेन तदर्थेन। इत्यादि प्रसज्येतेति। 'शतरि' इव 'लङि' अपि लकाराऽर्थकर्तुः प्राधान्यं स्यादिति भावः। यद्यप्यन्तरङ्गा प्रथमा तथाऽपि प्रधानाऽनुरोधित्वेन बलवती द्वितीयैव स्यादित्यर्थः। कर्त्राद्यभिधानमिति। तदभिधानशक्तिरित्यर्थः। द्वितीयादीति द्वितीयाद्यन्तार्थेत्यर्थः। प्रतिपत्तुमित्यर्थ इति। 'लङ्' वाच्यस्याऽप्रथमान्तसामानाऽधिकरण्यं न भवति, 'लट्' वाच्यस्य भवति यत्तत्र किं कारणं प्रतिपत्तुं शक्यं, स्वभावाऽतिरिक्तं न किमपीति भाष्यार्थ इति भावः। ततश्च शत्रादिविषयलटोऽस्त्येव 'शतृ' विधायकशास्त्रबललब्धस्वभावादप्रथमासामानाऽधिकरण्यमिति न दोष इति तात्पर्यम्। ननु लस्य काऽपि प्रयोगाऽभावेन कथमीदृशस्वभावाऽवगतिरतः पक्षान्तरमाह भाष्ये अथ वेति। ननु 'यावदप्रथमासामानाऽधिकरण्यं न निर्णीतं तावदादेश एव न, आदेशे न चाऽनुमानम्,' इत्यन्योऽन्याऽऽश्रयग्रस्तमत आह सिद्धानामिति। नित्यानामित्यर्थः। प्रक्रियाऽर्थं विहितस्येति। अनेन प्रक्रियार्थं कल्पितानामबोधकत्वं दर्शयति। विषम उपन्यास इति। वदन्प्रष्टव्यः, किम्प्रत्यक्षेण बाधनिश्चयादनुमानेन

उत व्याप्तिग्रहणाऽभावाद्' इति । तत्राऽऽद्ये आह यद्यपीति । 'प्रत्यक्षस्तेनाऽग्नि' इत्यादिग्रन्थेनापि भाष्ये तत्र बाधनिश्चयाऽभावः प्रतिपाद्यत इति बोध्यम् । प्रत्यक्षेण तत्राऽभिसंबन्ध एव पुरुषेण कृतो गृहीतो न तु बाधः, प्रकृते तु विपरीतमित्यर्थात् । लकाराऽप्रयोगनिमित्तकत्वेनाऽन्यथासिद्धत्वादभावग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वमित्यन्वयः । सामान्यतो दृष्टेन कार्यकारणभिन्नलिङ्गकेन । न ह्यन्यथेति । एवञ्च 'शतृ' शास्त्रवैयर्थ्यरूपाऽनुकूलतर्कसहितमनुमानमन्यथासिद्धप्रत्यक्षात्प्रबलमिति भावः । रूपसहचारिणस्त्विति । शुक्लभास्वररूपव्यापकस्येत्यर्थः । तमस्तु न तद्रूपवत् । स्पर्शस्य उद्भुतस्येति द्रष्टव्यम् । तेन दीपप्रभायां स्पर्शाऽग्रहेऽपि अनेकदिक्करूपस्य युगपद्ग्रहणेऽपि न दोषः । व्याप्तिग्रहणाऽभावं समाधत्ते भाष्ये कस्यचिदिति । तद्व्याचष्टे न भूय इति । ननु 'लट्' अप्रथमान्तसामानाऽधिकरण्यवान्, तदनुवादेन विहिताऽऽदेशस्थानित्वादित्यनुमानम् । तत्र दृष्टान्ताऽभावेन कथं 'व्याप्ति' ग्रह इति चेन्न 'यः स्थानी स आदेशसमानधर्मा' इति सामान्यतो व्याप्त्यैव सहकारिविशेषबलाद्विशेषाऽनुमितिः । अत्राऽपि 'शतृ' विधायकशास्त्रमेवाऽनुकूलस्तर्क इत्याहुः । वृक्षपर्णयोर्जातित्वादेकवद्भावः स्यादत आह भाष्यकारेति । व्यक्तिप्राधान्यविवक्षणादि भावः । भाष्ये यदन्यत्प्रथमासमानाऽधिकरणादिति । तत्राऽवध्यवधिमतोः साजात्यादन्यत्किञ्चित्समानाऽधिकरणमेव गृह्यते । तेन 'अप्रथमान्तेन समानाऽधिकरणस्य 'लट्' इति फलति । यथाश्रुते तु 'कौर्वत' इत्यादौ दोषाऽऽपादनाऽसङ्गतिः स्पष्टैव । नन्वत्राऽपि 'कुर्वतो देवदत्तस्य' इत्यादिपदान्तरसामानाऽधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह कुर्वत इति । वृत्तिघटकाऽतिरिक्तविशेषाऽपेक्षमपि सापेक्षमिति भावः । पदान्तरेति

देवदत्तस्येत्यादीत्यर्थः। देवदत्ताऽऽदिना पदान्तरेणेति। प्रथमाऽन्तेनेति शेषः। पूर्वस्मिन्नपीति। समानाऽधिकरणसमासरूपम्। कुर्वद्भक्तिरित्यादि कुर्वत्तर इत्यादिश्च कुर्वद्भक्तौ 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्।

ननु लक्षणान्तरे 'अपचत्कल्पं देवदत्त' इत्यादौ स्यादत आह लक्षणशेष इति। अन्तर्वर्त्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धे किमुत्तरपदग्रहणेनेत्यत आह पृथगिति। भाष्ये आदेशनिमित्त इति। तस्मिन् हि प्रातिपदिकत्वे सुबन्तत्वे च तद्धितोत्पत्तेरिति भावः। सुप उत्तरपदनिमित्तत्वमुत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वं दर्शयति सत्युत्तरपदे इति। तिङादेशादिति। 'तिङ्' रूपादादेशादित्यर्थः। एवञ्च 'पच् ल्' इत्यत्र तिङो वाधित्वा सुपि समास उत्तरपदे शत्रादि तिङो वाधकमिति भावः। निमित्तवन्ताविति। 'उत्तरपद' रूपनिमित्तस्य सम्पन्नत्वादपवादत्वेन 'शतृशानचौ' एवेति भावः। ननु 'पचति' इत्यादौ प्रत्ययोत्तरपदत्वाभावात्कथमादेशप्रसक्तिरत आह अत्राऽपीति। 'सुब्' एव प्रत्यय इति भावः॥ १२४॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (३।२।१२६)

भाष्ये क्रियाया गुणे इति। क्रियायाः कारके इत्यर्थः। कारकनिरूपितं यदा लक्षणत्वं धात्वर्थस्य तदर्थमिदं तदाह गुणशब्देनेति। यदा स्थानादिनेति। कथम् 'अयं मूत्रयति' इत्यादिप्रश्ने यदेदमुत्तरं तदा तया सा लक्ष्या भवतीति बोध्यम्। यदा त्विति। यदा क्रियया कारकं लक्ष्यते तदा तदर्थमिदमित्यर्थः। देवदत्तो लक्ष्यत इति। मूत्रणसमानकालिकस्थानक्रिययेत्यथः। गृह्यत इति। गुणशब्देनेत्यर्थः। अत्र पक्षेऽशुचित्वादिगुणस्येदं लक्षणं न तु क्रियाया इति भावः। अत्र पक्षे

'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति सूत्रे गुणे लक्ष्ये उपसंख्यानं कार्य-मित्यर्थः। भाष्ये कर्तुश्चेति। कर्तृलक्षणभूतयोः क्रिययोर्वाच-काभ्याम्पर्यायेणेत्यर्थः। सदादयश्चेति। प्रथमासमानाऽधिकर-णार्थमिदम्। वाग्रहणस्याऽयमिति। 'लटः शतृशानचौ' इति विभक्तसूत्रेऽनुवर्तमानवाग्रहणस्य 'सदादयश्च' इत्यादिवचन-समुदाय इत्यर्थः। ननु क्रिययोरेव लक्ष्यलक्षणभावे 'को देव-दत्त' इति प्रश्ने इदमुत्तरं न स्यादत आह स्थितिक्रियेति। सर्वनामपरामर्शे इति। यत्तद्रूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्य लक्षण-मिति फलितम्। अन्यथा वचनान्तराऽऽरम्भेऽपि 'तिष्ठतेः' शत्र-नापत्तिः। न हि तद्वाच्या क्रिया देवदत्तस्य लक्षणं किन्तु तदुपलक्षितभूतक्रियेति बोध्यम्। समुच्चीयमानमिति। परस्पर लक्षणतामनापन्नं समुच्चीयमानं सत्कर्तृविशेषस्य लक्षणमि-त्यन्वयः। यथा चैतन्येति। तत्स्वरूपत्वात्पुरुषस्य यथा तत्र लक्षणत्वाऽऽरोपेण शब्दप्रयोगस्तथाऽत्रापि तदारोपेण प्रत्यय इति भावः। भाष्ये इति वक्तव्यमेवेति। 'लक्षणहेत्वोः' इत्यने-नाऽसिद्धेः यथास्थितसूत्रन्यासे सूत्रे 'वा' ग्रहणाऽनुवृत्तेरभा-वाच्चेत्यभिमानः ॥ १२६ ॥

तौ सत्। (३।२।१२७।)

प्रत्ययविधिरिति। 'सद्' इत्यस्य प्रत्ययस्य विधिरित्यर्थः। भाष्ये प्रकृतावेवेति। एवञ्च प्रत्ययविधौ 'शतृशानचौ' इत्यस्याऽन-न्वयाऽऽपत्त्या संज्ञाविधिरेवेति भावः। धर्म्माऽसंबद्धयोरपीति। 'लृटः सद्वा' इत्यादिविहितयोरित्यर्थः। ननु भूते शतृशान-चोर्विध्यदर्शनादाह वर्तमानसामीप्ये इति। अतिदेशादिति। तेन प्रत्ययवत्संज्ञाऽप्यतिदेशेनैव सिद्धा तस्या अपि वर्त्तमानाऽधि-कारे विहितत्वात्। 'लृटः सद्वा' इति वचनादेव भविष्यदर्थ-

योरपि सा सिद्धयेत्यर्थः । शतृशानचाविति । अस्य सत्संज्ञाविति शेषः । ननूक्तरीत्या 'सत्' संज्ञासिद्धिरत आह वर्त्तमानवदित्यादि । न तु संज्ञेति । अनधिकारादिति भावः । ननु 'लृटः सद्वा' इत्यनेन 'सत्' शब्देन विधानात्तद्विहितयोः सा सिद्धेत्यत आह तथा लृट इति । भाष्ये ब्राह्मणस्य यदयन्निति । यद्यपि 'पूरण' इति सूत्रे 'अत्राऽसामर्थ्यात्समासो न' इति भाष्ये उक्तं तथापि तत्रत्यसिद्धान्तोदाहरणस्य 'ब्राह्मणस्य द्रष्यन्' इत्यस्योपलक्षणमिदम् । सन्निहितस्यैवेति । सन्निहितगुणविशिष्टस्यैवेत्यर्थः, तादृशस्यैव तत्र बुद्धिस्थत्वादिति भावः । नाऽलमिति । वाच्यवृत्त्या तदर्थाऽप्रतीतेरिति तात्पर्यम् । शब्देनैवेति । योगविभागबोधनद्वारा बोध्यत इत्यर्थः । शब्दत इति भाष्ये । आद्यादित्वात्तृतीयान्तात्तसिरिति भावः । भाष्ये सदिति योगे इति । सदित्येव सूत्रे इत्यर्थः । योगाऽङ्गमिति । योगः सूत्रसमुदाय रूपाऽष्टाऽध्यायी तदङ्गसूत्रत्वेन तच्च योगविभागे सतीत्यर्थः । ननु 'स्थानि' निर्देशाऽभावात्प्रत्ययाऽधिकाराच्चाऽऽदेशत्वं कथं, प्रत्ययस्येति च कथं लब्धमित्यत आह पूर्वसूत्रे इति । 'प्रत्यय' प्रकरणाच्च 'प्रत्ययस्य' इति लब्धमिति भावः । अनुवर्त्तमान 'प्रत्यय' पदं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति बोध्यम् । ननु 'धातोः' इत्यधिकारात्तृतीये धात्वधिकारविहितानामादेशेऽपि तव्यादीनामपि प्रसङ्गः कस्मान्नोक्तोऽत आह तृजादीनामिति । लोपविधानसामर्थ्यान्न भविष्यत इत्यनुषङ्गः । 'ण्वुल्' विधानन्त्वादेशप्रवृत्तये एव स्यात् न हि स क्वचित्प्रयोगे श्रूयत इत्यभिमानम् । नियमं साधयति भाष्ये योगविभागतश्चेति । ताविति । योगविभागेन यतः सत्संज्ञकं विहितमतो 'लृटः सद्वा' इति योगविभागेन नियम उपपद्यत इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे एवन्तर्हीत्यादि । तावेवेति । तावित्यनेन पुनर्विहितौ 'सद्वा' इत्यनेन च

प्रक्रान्तत्वाऽविशेषात्सर्वेषामपि संज्ञा। नन्वेवमपि 'द्विषोऽमित्रे' इत्यादिविहित 'शतुः' संज्ञा न स्यादिति चेन्न 'लृटः सद्वा' इति ज्ञापकात्तच्छब्देन शतृत्वशानच्त्वाभ्यामेव परामर्शो न तु लस्थानिकत्वादिविशेषस्याऽप्याश्रयणमित्याशयात्। लट इवेति। पूर्वविहितशतृशानज्मात्राऽनुवादेन विकल्पोऽनेन विधीयत इत्यर्थः। एवञ्च लट्लृटोरुभयोरपि प्रथमासामानाऽधिककरण्ये आदेशविकल्पसिद्धिरिति भावः। एवञ्च यथान्यासेऽप्ययं विकल्पः प्रथमासामानाऽधिकरण्यविषय एवेति ध्वनितम्। लादेशेष्विति। 'वाऽसरूप' न्यायस्य अनादेशप्रत्ययविषयत्वादिति भावः। साधनाऽभिधानस्येष्टत्वादाह अनिष्टस्याऽपीति। निघ्नाना इत्यादाविति। अदुपदेशात्परत्वाऽभावादिति भावः॥ १२७॥

तृन्।(३।२।१३५)

अताच्छील्यार्थमिति। अनुपसर्गस्येति विशेषं वक्तुमित्यन्ये। तृनभावे कथम्प्रशास्ते * त्यत आह तृजेवेति। नन्वेवम् 'प्रशासिता' इति स्यादत आह तृंस्तृचाविति। 'शंसिक्षदादिभ्य' इति हरदत्तोक्तपाठे तु वृद्धिनलोपौ दुर्लभौ। नन्वत्र गतिसमासे उभयथाऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेति कथं स्वरे विशेषोऽत आह तादौ चेत्यादि। षुकि 'ति'प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वमेव षुक् स्यादिति भावः। ननु नेषतेरिड्दुर्वारोऽत आह नेषतेस्त्विवति। त्विषेरिति। तथा च तत्राऽनुयोगात्सर्वशेष इति भावः। भाष्ये क्षत्तेति। द्वाराऽधिकृतो रथसूतश्चेत्याहुः॥ १३५॥

---

* प्रशास्ता शिविररक्षकश्च।

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः (३ २ १३९)

ननु न क्' द्वयमुपलभ्यतेऽत आह लक्ष्येति । तेनेति । निर्देशेनाऽसिद्धत्वं बाध्यत इत्यर्थः । तदभावादिति । असंहिताकृता, अर्द्धमात्राकालेन विच्छेदादवसानविषयत्वमिति भावः । ननु संहितायाा अविवक्षायां विसर्गोऽपि कथं तत्राऽपि संहिताऽधिकारादिति स्पष्टमष्टमे भाष्ये इति चेन्न, पूर्वेण संहिताया एवाऽवसानकार्यनिमित्तत्वादिति ॥ १३९ ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् (३।२।१४१)

उच्चारणार्थत्वमिति । केवलोच्चारणार्थत्वमित्यर्थः । शमिनीतरेति । ननु ह्रस्वाऽभावे 'तसिलादिषु' इति पुंवत्वं युक्तमिति कथं दीर्घप्रयोग इति चेन्न, ताच्छीलिकानाम्प्रायेण रूढितुल्यताया भगवतोक्तत्वेन संज्ञात्वात् 'संज्ञापूरणयोश्च' इति निषेधादित्याहुः ॥ १४१ ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरट परिवादिव्याभाषासूयो वुञ् (३ २।१४६)

जातौ बहुवचनमिति । तत्र बहुवचनस्य भगवता प्रत्याख्यानादेकव्यक्तिविषये जात्याश्रयणे फलाऽभावाच्चेदश्चिन्त्यम् । प्रयोगबहुत्वाश्रये 'बहुवचमम्' इति परे ॥ १४६ ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः । (३ २।१५०)

सकर्मकार्थमिति । 'अनुदात्तेतश्च' इति सूत्रे 'चलनशब्दार्थाद्'

इत्यतोऽकर्मकादित्यनुवर्त्तते। तत्त्वञ्च सोपसर्गत्वेनाऽन्तर्भावितण्यर्थत्वेन वेति बोध्यम्। सूददीपेति युज् निषेधकम्॥ १५०॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्। (३।२।१५८)

ननु 'अतोदीर्घ' इत्यत्र तिङीत्यनुवृत्त्या कथमत्र दीर्घ इत्यत आह तुरुस्तु इति। अत एव 'ज्ञाजनोर्जा' इति दीर्घविधानस्य 'अङ्गवृत्त' परिभाषाज्ञापकत्वं संगच्छते। प्रयोजनाऽभावाद्वेति। नेत्संज्ञेति शेषः। उभयत्रैकादेश इति। लित्स्वरे प्रत्ययस्वरे वा कृते उकारेण 'गुण' रूपे एकादेशे इत्यर्थः। एवञ्चेत्त्वे लकारोच्चारणवैयर्थ्येन सामर्थ्यान्नेत्त्वमिति भावः। नन्वेवमपि 'श्रद्धालुः' इति स्यादत आह शद्धालुशब्दस्याऽपीति। सिद्धिरिति शेषः। धेट इति। करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। तस्य च भौवादिकत्वात् 'श्लोः' अभावेन द्वित्वाऽभाव इति भावः। शिदाश्रय इति। शवाश्रय इति भावः। अथ वेति। संज्ञापूर्वकतया श्लोरभावेन द्वित्वं नेत्यर्थः। द्वित्वन्तु न संज्ञा पूर्वकं विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकस्यैव तेनाऽनित्यत्वबोधनादित्याहुः। भाष्याऽनुक्तत्वेन 'संज्ञापूर्वक' इत्यस्याऽप्रामाणिकत्वे तु इदश्चिन्त्यम्। परे तु अजव्यथिभ्यामिवाऽत्राऽपि 'श्रद्धा' इति समुदायात्प्रत्यय इति न काचिच्छंकेत्याहुः। दयेर्यङः लुक् नास्त्यनभिधानादिति बोध्यम्॥ १५८॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च (३।२।१७१)

ऋकारगुणनिषेधार्थादिति। 'ऋच्छे' धातोः किकिनोर्गुणनिषेधाऽनिषेधयोः फले विशेषाऽभावः। 'आरिः' इति रूपमेव गुणे, तन्निषेधेऽपि 'अत आदेः' इति दीर्घे यणि च तदेवेति

भावः। ऋकारनिर्देशेति। दीर्घग्रहणेत्यर्थः। 'जगुरिः' इत्यादौ कित्त्वाद्गुणाऽभावे ओष्ठ्यपूर्वत्वाऽभावेऽपि छान्दसत्वादुत्वम्। भाष्यकारवचनेति। स्रंसादिबहुसहचरितस्यैव 'पतेः' तत्र ग्रहणमित्यन्यविकरणस्य तदभावः। यद्वा प्रसिद्धस्य 'पतेः' ग्रहणं न दैवादिकस्य, तस्य चेदं रूपम्॥ १७१॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३।२।१७८)

ग्रावस्तु इति। विद्युतोऽप्युपलक्षणम्। तत्र कृते इति। प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वे कृत इत्यर्थः। ननु दीर्घत्वं न स्यादित्ययुक्तमस्यानुवादत्वेन विधिलिङोऽसम्भवादत आह सम्भावने इति। दीर्घत्वं सम्भवेदिति नेत्यर्थः। यद्यपि दीर्घवचनसामर्थ्याल्लक्षयेलक्षणस्येति न्यायबाधेन पुनर्दीर्घप्रवृत्तिरेव वक्तुं युक्ता, तथापीष्ट्यनुरोधात्सम्प्रसारणाऽभाव एव भाष्यकृतोक्तः। भाष्ये कार्यकृतत्वादिति। विकारकृतलक्ष्यभेदस्तु नाऽत्र न्याये आश्रीयते एतद्भाष्यप्रामाण्यात्। "विप्रच्छ्योर्यत्र वार्तिके सूत्रेणैव क्विपि सिद्धे दीर्घत्वार्थमेव ग्रहणमिति बोध्यम्। चेन 'दीर्घ' समुच्चये विद्युदादेरपि स्यात्, असमुच्चये 'जुहूः' न सिद्ध्येदत आह दीर्घे इति। द्युतिगमिभ्यामन्वये वैयधिकरण्यापत्तिभिया ताभ्यामसंबन्धो दीर्घस्येत्यर्थः। भाष्ये दीर्यतेर्वेति। एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव 'दृ' धातुर्दिवादावपि बोध्यः। जीर्यतेर्वेति। अत्र पक्षे उत्वं चेन विधेयम्। दधातेर्वेति 'घुमास्था' इतीत्वम्। 'ईत्वमवकाएदौ' इति वचनन्तु भगवता प्रत्याख्यास्यते। वस्तुतोऽस्मात् 'क्विप्' एव नेतीदमेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम्। वस्तुतो 'दृशि' समुच्चेयमपूर्वमीत्वम्भगवदभिमतम्पूर्वत्र पक्षेऽपूर्वोत्ववदिति बोध्यम्॥ १७८॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च (३।२ १८८)

प्रत्ययविधानादिति। तेन हि विधेयविषयेऽयं न्यायो नाऽनुवाद्यविषय इति ज्ञाप्यते। कालस्त्वनुवाद्य इति भावः। तेन 'पूजितो यः सुराऽसुरैः' इत्यपि सिद्धम्। भाष्ये शीलित* इत्यादि। अनुक्तसमुच्चयार्थेन चेनैतेषां संग्रह इति भावः। कष्टम्भविष्यतीति। कषिष्यतीत्यर्थे 'कष्ट' शब्द इत्यर्थः पूर्ववत्। शीलिताद्युद्यतान्तवद्वर्त्तमाने इत्यर्थः। तदाह न म्रियन्त इति ॥ १८८ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाह्निकम्। पादश्चाऽयं द्वितीयः समाप्तः।३।२।

तृतीयः पादः।

उणादयो बहुलम् (३।३।१।)

शास्त्रान्तरेति। व्याकरणान्तरेत्यर्थः। साधुत्वेति। वर्त्तमानकाले तत्त्वार्थमिति भावः। प्रकृतेरित्यस्य व्याख्यानमननुगुणमत आह जातान्विति। ननु 'तनु' शब्दस्य प्रकृतेरिति विशेषणतया कथं समासोऽत आह तनुशब्द इति। तथा च गमकत्वात्समास इति भावः। तानवमिति। व्याकरणान्तरे तासामल्पत्वं दृष्ट्वेत्यर्थः। बाहुलकमिति। 'बहूनर्थान् लाति' इत्यर्थकबहुलशब्दाद्भावे वुञा सिद्धमिति बोध्यम्। बहवोऽर्थाश्च प्रवृत्तिनिमित्तादयो वृद्धैरुक्ताः। बह्वर्थादानमिति। बह्वर्थग्रहणरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः।

---

* अत्र कारिकायां 'आकृष्ट' इति पाठः, कौमुद्यान्तु 'आक्रुष्ट' इति पाठः।

तेनाऽपठिताभ्य इति । व्याकरणाऽन्तरेऽपठिताभ्य इत्यर्थः । भाष्ये उणादयो दृश्यन्त इत्यादेर्व्याकरणाऽन्तर इति शेषः । तदाह हृषेरुलजित्यादि । प्रायेण समुच्चयनमिति । व्याकरणाऽन्तर इत्यर्थः ।

ननु स्वतन्त्राणामृषीणामेवं न्यूनं शास्त्रं कृतमिति पर्यनुयोगोऽयुक्तोऽत आह तावन्त्येव भवन्त्विवति प्रश्न इति । ननु प्रकृतीनां निर्देशोऽत्रेत्यादि त्वया केन मानेन ज्ञातमिति भाष्याक्षराऽर्थः । तदिति । नैगमरूढिभवमित्यर्थः । जातावेकवचनमिति । 'साधव' इत्यनेनाऽन्वयः । ते सुष्ठिति पाठस्तु सम्यगेव । तस्य चाऽशेषेण संग्रहोऽशक्यः । तस्य साधुत्वञ्च सर्वसम्मतम् । अतो ज्ञायते 'प्रकृतेस्तनुदृष्ट्रेरित्यादि' इति भाष्यार्थः । सुसाधवः कथं स्युरिति । भाष्यस्य अतो बाहुलमिति शेषः । ते पाणिनिना बोधितसाधुत्वकाः कथं स्युरित्यर्थः । पाणिनिना बोधितसाधुत्वमेव सुसाधुत्वं, सम्प्रति प्रयोगार्हत्वात् तदाह अपरिपूर्णानामिति । सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वप्रत्ययानां तत्तद्रूपेण विधानन्तु ब्रह्मणाऽपि दुरुपपादमिति भावः । ननु तेषामेवं व्युत्पादनं कैर्वैयाकरणैः कृतमित्याऽऽशंक्याह भाष्ये नाम चेत्यादि । तद्व्याचष्टे नाम खल्वपीति । 'नाम धातुजम्' इत्येवमाहुर्नैरुक्ता इत्यक्षरार्थः । तदाह अन्यैरित्यादिना । पाणिनेस्तु 'तानि अव्युत्पन्नान्येव' इति भावः । इदञ्च 'आग्नेयीनी' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च 'कृवापा' इत्याद्युणादिसूत्राणि शाकटायनस्येति सूचितम् । 'धातुजं नाम' इति निरुक्ते आह निरुक्तकारः 'शाकटायनश्च स्वकृते व्याकरणे आह धातुजं नाम' इति भाष्येऽन्वयः । पदार्थ इत्यत्र 'अर्थ' शब्दः प्रयोजनवाचीत्याह अर्थः प्रयोजनमिति । विशेषश्चाऽसाविति । उक्तप्रकृतिप्रत्ययादेर्यन्न समुत्थितम्, विशि-

ष्टया उक्तायाः प्रकृतेरुक्तप्रत्ययोत्पादनेन न व्युत्पादितमित्यर्थः। 'संज्ञासु धातुरूपाणि' इत्यवतारयति न सर्वत्रेत्यादि। संज्ञासु प्रसिद्धसंज्ञाशब्देषु ॥ १ ॥

भविष्यति गम्यादयश्च (३।३।३)

विशेष इति। सत्यपि वास्तवे विशेषे तस्याऽविवक्षितत्वात्सामान्यस्यैव विवक्षामाश्रित्य तदाश्रयो णिनिः। अनद्यतनाख्यस्तु विशेषः पश्चात् 'श्वः' शब्दमहिम्ना गम्यत इति भावः। विशेषविवक्षायामिति। प्रथमत एव विशेषविवक्षायामित्यर्थः। अपवादेति। लृटो हि द्वावपवादौ णिनिर्लुट् च। नन्वेवं 'श्वो गमिष्यति' इत्यादिप्रयोगाऽनापत्तिर्णिनिना बाधादत आह वाऽसरूपेति। सामान्यविवक्षायामिति भावः। भाष्ये पुरा पचतीत्यनपशब्दत्वायेति। भविष्यत्येवाऽनपशब्दत्वं यथा स्याद्भूते तु नेत्येतदर्थमित्यर्थस्तदाह सतीति। भविष्यद्भूतयोरसाधुत्वप्राप्तौ 'भविष्यति' एवाऽनेन साधुत्वं क्रियते न तु भूते। वर्त्तमानकाले साधुत्वाऽभावे तु न मानम्भाष्यादलाभात्, कालस्याऽनुवाद्यतया 'तक्रकौण्डिन्य' न्यायप्राप्तेश्च। 'भविष्यत्कालेन वर्त्तमानकालस्य बाधनाद्' इति कैयटश्चिन्त्यः। भूतेऽपीति। 'भविष्यत्' पदाऽभावे 'यावद्' इति सूत्रे यत्र विहितो लट् ततोऽन्यत्रापि यथा स्यादित्यर्थः स्यात्। एवञ्च भूतेऽपि साधुत्वं स्यादिति भावः। दूषणान्तरमाह शब्दोपात्तेति। अनुवाद्यविषयये 'तक्रकौण्डिन्य' न्यायाऽभावादिदं चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् (३।३।४)

यावत्पुरादिष्विति भाष्ये। आदिना इत आरभ्य तुमुन्सूत्र-

पर्यन्तसूत्रसन्दर्भसंग्रहः। लडित्येतदनुवर्त्तिष्यत इति। इत्यादि-सूत्रसन्दर्भोपलक्षणमिदम् ॥ ४ ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च (३।३ ७)

भाष्ये न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैवेति। लिप्साव्याप्यैवे-त्यर्थः। एवञ्च लिप्सायास्तत्राऽपि गम्यमानत्वमस्त्येवेत्याशयः। सिद्धिरहितायामिति। भवानद्य ब्राह्मणानामंत्रयिष्यतीत्यादौ। सिद्धिविषयोदाहरणन्तु 'यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति, इत्यादौ ॥ ७ ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्। (३।३।१०)

भाष्ये इत्यत्र षष्ठ्या इति। अत्र सूत्रे 'अकस्य भविष्यति' इत्यन्वाख्यानवार्त्तिके चेत्यर्थः। ननु सामान्यण्वुल्यैवाऽयं निषेधोऽस्त्वत आह सतीति। तदनुवादेन विहितो हि तदर्थको भवतीत्यर्थः। भाष्ये य एवाऽसाविति। भविष्यत्क्रियावाचक-प्रकृतिकत्वमेव 'ण्वुलि' भविष्यत्त्वमिति भावः। धातुसंबन्ध इति लप्स्यन्त ❀ इति। धात्वर्थसंवन्धोऽत्रेति भावः। न च 'धातु-संवन्ध' इत्यनेनाऽपि कालाऽन्तरे प्रत्यया विधीयन्त इत्यस्यापि भविष्यत्कालत्वमस्त्येवेति वाच्यं 'धातुसंवन्ध' इत्यादिना तत्प्रत्या-ख्यानप्रकारस्मारणेनाऽदोषात्। 'याजका' इतस्य तथा व्यवहारि-ष्यमाण इत्यर्थात्। तदाह याजकत्वस्यैवेति। तद्व्यवहारस्यैवेत्यर्थः। भाष्ये यस्तर्हीति। तत्र लक्षणायां न प्रमाणमिति, तत्र शब्दार्थ एव भविष्यत्वमिति भावः। तत्राऽपि 'प्रकरणाल्लक्षणा' इत्युत्तरम्। संवन्धशब्देन प्रकरणमुच्यत इत्याह स च तावदिति। भावि-याजकत्वादिकमारोप्येति। तद्व्यवहारमित्यर्थः। 'ओदनं भोजको

❀ 'लप्स्यन्त' इत्यस्य 'याजकाः' कर्म।

व्रजाति' इत्यादौ च भविष्यत्त्वेनैव धात्वर्थप्रतीतेर्निषेधसिद्धिरिति भावः। कर्त्ता व्रजतीति। करिष्यामीति व्रजतीत्यर्थः ॥१०॥

भाववचनाश्च। (३।३।११।)

ज्ञापकेनेति। यद्यपि तुम् लृडर्थो भावोऽसत्त्वभूतो, घञादिवाच्यस्तु सत्त्वभूत इति 'तुमर्थे सेसे' इति सूत्रे भाष्यकैमटयोरुक्तत्वेन तेषां कथं 'तुमा' 'लृटा' वा बाधस्तथाऽप्यवान्तरविशेषाऽविवक्षया भाष्यं बोध्यम्। एकदेशयुक्तिर्वेदम्भाष्यम्। यथा विहिता इति। सादृश्यद्योतकत्वान्नाऽव्ययीभावः। लोकप्रसिद्धमिति। यथा विधानं विहितानामेव तथा वाचकत्वमिति भावः॥ ११॥

अण् कर्मणि च। (३।३।१२।)

प्रतिप्रसवस्य लाघवादिति। काण्डलावादौ 'वाऽसरूपेण' एवुला बाधितस्याऽप्यणः प्राप्त्या तृजादयो वाऽसरूपेण न भवन्तीति निषेधनिवृत्तिमात्रेण प्रतिप्रसवत्वं सिद्धाऽनुवादेन च तन्निषेधनिवृत्तिः। अत एवाऽपूर्वविध्यपेक्षया लाघवम्। अपवाद 'क' आदिविषये तु परत्वाण्एवुलेव स्यान्नत्वण्। न च परत्वात्कादीनामपि बाधकः, अपूर्वविधित्वाऽऽपत्तेरिति भावः। ततश्चेति। अण्वचनो वाचको भवतीत्यर्थे 'कर्मणि' उपपदे एव तस्य वाचकत्वमिति भावः। कर्ममात्रेति। एवञ्च तत्सामर्थ्यात्परत्वेनाऽपवादकादिविषयेऽपि प्रतिप्रसवविधित्वमस्येति भावः। ननु क्रियार्थोपपदे विधानाऽर्थं 'अण्' इत्येवाऽस्तु 'कर्म' ग्रहणं व्यर्थं केवलकर्मोपपदे सामान्यसूत्रेण 'कर्मण्यण्' इत्यनेनैव सिद्धेरत आह वचनन्त्विवति। कर्मग्रहणन्त्वित्यर्थः। भविष्यति काले क्रियार्थोपपदे सत्यपि 'कंबलदाय' इत्यादौ कादि-

बाधनार्थमेव स्यादिति भावः। भाष्ये चेनैवेति। उपपदसंज्ञयोरपि समुच्चय इति भावः। युक्त्यन्तरमाह प्रत्येकञ्चेति। तद्व्याचष्टे कर्मणीति॥ १२॥

लृट् शेषे च। (३।३।१३।)

क्रियायामिति। तन्निवृत्त्यैवोभयत्र सिद्धिरिति भावः। ण्वुला बाधितत्वादिति। वाऽसरूपन्यायाऽभावस्य ज्ञापनात्। 'वाऽसरूपन्यायेन लृट्' इति हरदत्तस्तु चिन्त्य एव। शेषग्रहणादिति। तत्सामर्थ्याद्योगविभाग इति भावः सूत्रपाठस्तु 'च' रहित इति तात्पर्यम्। अन्यथा 'शेष' वचनं क्रियार्थक्रियायां प्रतिपदविध्यर्थमिति भाष्याऽसङ्गतिः। चकारसत्त्वे हि तस्याऽयमर्थो, न 'शेष' ग्रहणस्येति स्पष्टमेव। ननु तत्सामर्थ्यात्क्रियोपपदेनेत्येव कल्पना स्यादिति मत्वा शंकते साधीय इत्यादि। भाष्ये निर्भज्यते विभज्यत इत्यर्थः। अक्रियाऽर्थोपपदत्वादिति। क्रियाऽर्थोपपदभिन्नोपपदार्थकत्वादिति। स्वाऽऽशयम्प्रकटयति एवं तर्हीति। 'च' घटितः पाठः कर्त्तव्य इति भावः। वार्त्तिककारस्येति। तेन वार्त्तिककृत्कृतोऽयं 'च' शब्दघटितो न्यास इति सूचितम्। चकारम् वार्त्तिककृदुक्तम्॥ १३॥

लृटः सद्वा। (३।३।१४।)

सूत्रोपात्तानामिति। इदश्च वृत्त्यादिव्यवहारात्प्रयोगबलाच्चाऽवसेयम्॥ १४॥

अनद्यतने लुट्। (३।३।१५।)

अनद्यतनेऽपीति। 'लृट् शेष' इति सूत्रेण केवलं भविष्यति

ज्ञापकेन अनद्यतने भविष्यतीत्यर्थः। तत्राऽन्यतरनिर्देशेऽन्यतरस्मिन्न स्यादत आह तन्त्रेणेति। एकशेषेणेति। विभक्त्यन्तैकशेषेणेत्यर्थः। एतच्च ज्ञापकं 'सद्' विषये लृट एवेति। 'तिङ्' विषयलृटोऽनद्यतनेऽसाधुत्वमेवेति केचित्। सामान्यत एव ज्ञापकमित्यन्ये। भाष्ये परिदेवनम् अनुशोचनम्। श्वस्तनीति। लुटः संज्ञा। भविष्यन्त्यर्थे लृडर्थे, भविष्यत्सामान्य इत्यर्थः। यैवमिति विलम्बितम्। अनभियुक्तः अभ्यासहीनः। अनद्यतनविषयमेतत्प्रयोगद्वयम्॥ १५॥

पदरुजविशस्पृशो घञ्। (३।३।१६)

स्पर्शो नामेत्युदाहरणम्। अन्यत्र व्याध्यतिरिक्ते॥ १६॥

सृ स्थिरे। (३।३।१७।)

कालान्तरस्य प्रापक इति। प्राप्तिमानित्यर्थः, कालान्तरस्थायीति यावत्। अस्थिराऽर्थमिति। 'विसारो मत्स्य' इत्यत्रैकदेशस्थस्य कालान्तराऽप्राप्त्याऽस्थिरत्वम्। वलं दृढोंऽशः, सारो वलमित्यपि शरीरे दृढशुक्रांऽशस्यैव वलपदपदार्थत्वादुपपन्नम्। न्यायस्याऽपि दृढार्थत्वादेव तत्राऽपि 'सार' शब्दः सिद्धः। एवं श्रेष्ठेऽपि। 'खदिरसारादौ' कैयटोक्तस्थिरत्वाऽभावश्चिन्त्यः। तस्मात् सूत्रस्यैव विषयपरिगणनमिदं, त्रिष्वेकरूपाऽस्थिरत्वस्य कैयटोक्तस्थिरत्वप्रतिद्वन्द्विनो निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेत्यन्ये॥ १७॥

भावे (३।३।१८।)

ततश्च शब्देनेति। 'भाव' इति शब्देनेत्यर्थः। योऽर्थः सिद्धा

ऽवस्थः। नन्वेवं 'स्त्रियां क्तिन्' इति सूत्राऽसङ्गतिरत आह स्त्रियां भाव इति। नन्वेवमपि 'नपुंसके भावे' इत्यसङ्गतं स्यात् तत्राऽर्थान्तराऽनुवृत्त्यभावादत आह एवमिति। कर्त्तरीति। 'कर्त्तरि कृत्' इत्यनेन लब्ध इत्यर्थः। लिङ्गसंख्ययोर्नान्तरीयकत्वमुपपादयति सत्त्वेति। प्रातिपदिकमात्रं निर्दिश्यतामिति वदन्तम्प्रत्याह शब्देति। 'न केवला प्रकृतिः, इति निषेधादिति भावः। भाष्ये कयाचिद्विभक्त्येति। संख्ययेत्यर्थः। बिनाऽर्थे इति। एवञ्च यद्विना यन्न भवति तन्नाऽन्तरीयकमित्यर्थः। भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वेति। 'वा' शब्दो हेतौ, ततो हेतोः पृषोदरादित्वमित्यर्थः। नलोपाऽभाव इति। निषेधाऽर्थकोऽननुबन्धको 'न' शब्दो नास्त्येवेति भावः। ननु कंटकस्य पुंस्त्वात् 'कंटकानि' इत्यनुपपन्नमत आह कंटकशब्दश्चेति। अर्द्धर्चादित्वादिति भावः। प्रयोगमूलत्वादिति। अनुवाद्यगतत्वादविवक्षेति तत्त्वम्। न ह्यत्रेति। भाष्यस्याऽत्राऽनुवादे इत्यर्थः। किञ्चिदधिकं वक्तुं विवक्षायामपि न दोष इत्याह अथ वेति। भाष्ये 'क्तस्त्योः' दृष्टान्तार्थ ग्रहणं, घञ् समभिव्याहारे साध्यत्वेन भासमानं भुवोऽर्थ इति तस्य सामान्यवाचित्वम्। भिन्नलिङ्गेति। पाकः पक्तिः पचनमित्येवमिति भावः। भिन्नलिङ्गसंख्याऽनुगतेषु तद्विशिष्टेषु सामान्यं सत्त्वभावरूपसिद्धत्वाऽऽख्यम्। तच्चैकं पुंस्त्वाऽनुगतश्चेति। अतएव 'पक्तिर्भाव' इत्याद्युपपद्यते। धर्मपरस्याऽपि धर्मधर्मिणोरभेदात्सामानाऽधिकरण्यम्। तदाश्रित्येति। एवञ्च लिङ्गसंख्ययोर्विवक्षायामपि न दोषः। न चैवं 'पक्तिः' इत्यादौ पुंस्त्वापत्तिः, तादृशविशेषगतसामान्यस्य 'भाव' शब्दवाच्यस्य सिद्धत्वरूपस्य पुंस्त्वैकत्वयोः सत्त्वेऽपि तदाश्रयविशेषस्य नानालिङ्गत्वात्स्त्रीत्वाद्युपपत्तिरिति भावः। सामान्यमिति। तद्गतसिद्धत्वाऽऽख्यो धर्म इत्यर्थः। विशेषा इति। तदाश्रया व्यक्तय इत्यर्थः।

ताश्च 'भाव' विहितकृत्प्रत्ययान्तवाच्या अनेकलिङ्गा इति भावः। कर्त्रादिभेदादिति। स्त्र्यादिभेदादित्यपि बोध्यम्। क्वचित्तु कैयटे तथैव पाठः। सामान्याऽनुगत इति। सिद्धत्वरूपसामान्याऽनुगत इत्यर्थः। स विधिरिति। प्रकार इत्यर्थः। यथैकस्यैवाऽऽचार्यत्वं मातुलत्वं संबन्धिभेदात्, तथैकस्मिन्नेव पाकादिषु साध्यत्व विशिष्टतत्तत्क्रियात्वरूपविशेषरूपता, 'भाव' शब्दवाच्यं सामान्यञ्चेत्यर्थः। तच्च तत्र यथा 'निरूपक' भेदाद्भिन्नं एवम्प्रकृतेऽपि वाचकभेदात्। 'कारक' निरूपितं साध्यत्वं क्रिया' निरूपितञ्च सिद्धत्वमिति बोध्यम्। वाच्यत्वेनेति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां सिद्धत्वमपि घञन्त 'भू' धातोरर्थ इति भावः। यत्सामान्यमिति। साध्यत्वविशिष्टतत्तत्क्रियात्वरूपविशेषसत्त्वेऽपि यत्सिद्धत्वाऽऽख्यं सामान्यं पचाद्यर्थगतं घञन्तभवतिवाच्यं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः। न च तस्यैकत्वात्पुंस्त्वाच्च 'चिकीर्षा' इत्यादौ टावादि न स्यादिति वाच्यं, तस्य भावस्य सिद्धत्वरूपस्यैकत्वपुंस्त्वविशिष्टस्य विशेषणत्वेन लिङ्गाद्यनियामकत्वात्। विशेषणत्वेन भासताऽपि तेन स्वाऽऽश्रयस्य लिङ्गाद्ययोग्यताऽपनीयत इति न दोषः। सत्त्वरूपतामिति। एतच्च सिद्धत्वसाध्यत्वरूपोभयधर्मविशिष्टो धात्वर्थः पाकादिपदार्थ इति भावः। आख्यातशब्दे पचतीत्यादौ। भागाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम्। साध्यसाधने क्रियाकारके बोध्येते इत्यर्थः॥ १८॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्। (३।३।१९)

विधिप्रतिषेधयोरिति। एकविषयत्वे विकल्पाऽऽपत्तेस्तदितरकारकविषयताविधेरिति भावः। ननु भावविषयत्वमेव स्यादत आह भावे चेति। ननु स्वार्थे विधानमपि 'भावे' इत्येव सिद्धमत आह साध्यमानेति। 'अकर्त्तरि' इति तु सामान्यप्राप्त-

कर्त्रर्थाऽसंवन्धार्थं स्यादिति भावः। भाष्ये विहित इति। एवञ्च सामर्थ्यात्कारक एव भविष्यतीति भावः। इतर आह तेनेति। 'अकर्त्तरि संज्ञायामेव' इति सामान्यतः 'कर्त्तरि कृत्' इति सूत्रप्राप्तकर्त्तरि न, किन्तु भावे। तत्र च संज्ञायामेवेत्यर्थः। संज्ञाभूत इति। संज्ञात्वम्प्राप्त इत्यर्थः। भावः भावप्रत्ययान्त इत्यर्थः। यदर्थौ विधिरिति। नियमविधिरित्यर्थः। योगविभागास्त्विति। 'अकर्त्तरि' ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम्, नियमपक्षे तस्याऽपि वैयर्थ्यादित्याहुः उक्तो भावभेदो भाष्ये इति। शंकित्रतिरिक्तस्य च्छात्रस्य वाक्यमित्येके। भगवत एवेत्यन्ये। भाष्ये नञिवयुक्तमिति। प्रसज्यप्रतिषेधात्पर्युदासो न्याय्य इति भावः। घञनुक्रमणमित्यादीति। 'परिमाणाऽऽख्यायाम्' इत्यादिघञ्विधानमजपोरेव वाधकं न तु स्त्रीप्रत्ययानामित्यर्थकं हि तद्वार्त्तिकमिति भावः। ननु 'परिमाणाऽऽख्यायाम्' इत्यत्र 'कारके' इत्यनुवृत्तावपि कर्मणि क्तिनं वाधित्वा घञ्मा भूदित्यर्थं तदावश्यकमिति चेन्न परिमाणाऽऽख्यायां 'भाव' एव क्तिनं मन्यतेऽभिधानस्वाभाव्यादिति न दोषः॥ १६॥

———

परिमाणाऽऽख्यायां सर्वेभ्यः (३।३।२०)

परिमाणं परिच्छित्तिः। तस्या आख्यानं कथनं तत्रेत्यर्थः। परिच्छित्तिश्च प्रत्ययार्थस्येति भावः। सा च 'एकादि' शब्दैरुदाहरणेषु स्पष्टैव पुनर्विधानादेवाऽजव्विषये भवतीत्यत आह अन्यथेति। उपादानादनेनैवेति। 'परिमाणाऽऽख्यायाम्' इत्यनेनैवेत्यर्थः। 'निरभ्योः पूल्वोः' इति च न कार्यमिति भावः। निश्चायनिष्पावौ कर्मणि घञन्तौ। तण्डुलशब्देन शूर्पशब्देन च तत्पुरुषः। निश्चीयतेः स भावसाधनो वा

निश्वायो राशिः। अत्र राशेरेकत्वेन परिच्छेदः। निष्पूयते तुषाद्यपनयनेन स निष्पावस्तण्डुलराशिः। अत्राऽपि संख्यया परिच्छेदः। निश्चाये 'ग्रहवृद्द' इति अप्राप्तिः। वाध्यमात्राऽपेक्षायामिति। सामान्यचिन्तायामिदम्। वाध्यविशेषचिन्तायामपि प्रकारविशेषमाह समुदायाऽपेक्षायां वेति।

ननु 'भावे' इत्यनेनैव सिद्धमत आह कर्मण्यपीति। परिमाणज्ञापनार्थं भाष्ये एकादिपदोपादानम्। भाष्येऽथाऽपीति। एवञ्च पाकादिशब्दानामसंज्ञात्वात् 'अकर्त्तरि च' इत्यनेन न सिद्धमित्यर्थः। एवञ्चाऽसंज्ञार्थं 'परिमाणाऽऽख्यायाम्' इत्यस्य चारितार्थ्यात् अजपोर्विषये घञर्थं 'सर्व' ग्रहणमावश्यकमिति भावः। समाधत्तेऽजपावपीति। एवञ्च 'तण्डुलनिश्चाय' इत्यादावप्यसंज्ञात्वादपोऽप्राप्तौ 'परिमाणाऽऽख्यायाम्' इत्येव 'घञ्' सिद्ध इति नार्थः सर्वग्रहणेनेत्यर्थः। अजपोः संज्ञाविषयत्वे युक्तिमाह यथाजातीयक इति। अन्यथाऽसंज्ञायां तयोश्चारितार्थ्येन घञपवादत्वमेव न स्यादिति भावः। वण्ठो * मृतभार्यः। ननु धातुविशेषणात् 'सर्वेभ्य' इति पञ्चम्यन्तात् 'सर्वेषु' इति कथं लभ्यतेऽत आह सर्वेभ्य इति। तादर्थ्ये इति। नन्वपादाने 'अकर्त्तरि च कारके' इत्युक्तेः सिद्धमत आह तेनाऽधिकरणेति। अपादानन्तु दृष्टान्तार्थमिति भावः। तदुदाहरणम् 'अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्यायः' इति स्वाध्यायकाल इत्यर्थः। भाष्ये णच् स्त्रियामिति। सर्वेभ्य इति 'व्यावचोरी' † इत्यादौ युजादिविषयेऽपीत्यर्थः। भाष्ये कर्मव्यतिहारे इत्यादि। तत्र

---

* वण्ठस्य व्यवहारोऽस्ति यस्य स वण्ठव्यवहारी। 'वण्ड-वोहारि' इत्यपभ्रंशः भाग्यहतकार्थः। इति सम्पादकः।

† व्यावचोरी=परस्परचौर्यम्। सं०

'णज्' विधायके सूत्रे 'स्त्री'ग्रहणं 'व्यतिपाको वर्त्तते' इत्यत्र णजभावाऽर्थम् । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः पृथग्ग्रहणन्तु 'व्यावचोरी' इत्यादौ 'ण्यास' इति युजादीनां बाधकानां बाधनार्थम् । न च 'व्यतीक्षा' ऽऽदिषु 'गुरोश्च हल' इत्यस्याऽपि बाधप्रसङ्गः, 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे एव कर्मव्यतिहारे णच् । ततो णिच् इति न्यासेन सिद्धेरिति तद्वार्त्तिकार्थः । इनुण् सर्वेभ्य इति । 'सांराविणम्'* इत्यादौ भावक्तादिविषयेऽपीत्यर्थः । अभिविधाविति । शब्दशक्तिस्वभावाद्भावे एव 'इनुण्' सिद्धौ 'भाव' ग्रहणं 'वाऽसरूप' न्यायेन पक्षप्राप्तक्तादिनिवृत्त्यर्थम् । 'नपुंसके भावे' इत्यनन्तरमेव वक्तव्ये पृथग् ग्रहणन्तु क्तस्य बाधकानां खलर्थानामपि बाधनार्थम्पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । क्तवल्ल्युटोर्बाधस्तु नेष्यत इत्यत आह न तु ल्युट इतीति । एतद्वार्त्तिकार्थः । उभयाऽधिकारादिति । परिमाणाऽऽख्यायां भावेऽपीष्टेरिति भावः । उदाहरणयोर्भावे क्तिन् पूर्वसूत्रस्थभाष्यस्वरसात् । घञाश्रयेति । घञाश्रयायान्तु 'जनीज्टृषक्नसु' इति मित्त्वेन 'जार'× शब्दे ह्रस्वापत्तिरिति भावः । ननु जॄणातिरपि क्र्यादौ पठ्यते अत एव तद्व्यावृत्तये 'जनीज्टृष्' इति गणसूत्रे षकारोच्चारणम् । एवञ्च तस्याऽमित्त्वेन तस्माद्द घञि णिलोपेनाऽपि सिद्धं 'जार' इतीति चेन्न 'मितो जर, इति रूपव्यावृत्त्यर्थत्वात् । दारयतेर्यद्यपि पचाद्यचा सिद्धं तथापि 'अच्कावशक्तौ' इति स्वरव्यावृत्तय इदम् । करणे घे इति । 'पुंसि संज्ञायां घ' इत्यनेन । इदमुपलक्षणं ल्युटोऽपि ॥ २० ॥

---

* सांराविणम् सर्वत्र विलापः । सं०

× जारः स्त्रीणामतिचारि मित्रम् । 'जार' एवाऽपभ्रंशपरम्परयाऽधुना मित्रार्थको 'यार' शब्दोऽस्त्रीविषयेऽपि लोके प्रयुज्यते ।

इङश्च (३।३।२१)

ननु सूत्रेणैव सिद्धमत आह प्रकृत्येति । सजातीयत्वादित्यर्थः । तथा च स्त्रियां 'क्तिनो' बाधार्थमिति भावः । कर्मणीति । हरदत्तस्तु करणे इत्याह निव्रियतेऽनेन इति निवृतम् आच्छादनम्, बाहुलकात्करणे क्तः । तदाह अकृताच्छादन इति ॥ २१ ॥

समि मुष्टौ (३।३।३६)

अङ्गुलीति । दृढमुष्टिताऽनेनाऽन्वाख्यायते । मुष्टिकस्येति भाष्ये । 'मुष्टौ❀ कुशल' इत्यर्थे आकर्षादित्वात्कन् निपातनम् अधः पातनम् ॥ ३६ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्। (३।३।४३)

भाष्ये व्यतिपाकार्थमिति । पुंल्लिङ्गे भावे मा भूदित्यर्थमित्यर्थः । अकर्तृकारके तु नाऽनभिधानादिति 'स्त्रियां क्तिन्' इत्येतदपेक्षयेति भावः । बाधकानामिति । 'व्यात्रचोरी' इत्यादौ 'ण्यास' इति युजादीनामित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । क्तिनोऽयमपवादः । अतः एव पक्षे 'वाऽसरूप' विधिना सोऽपि । अन्येषां तदपवादानान्तु पृथक् पाठेन पूर्वविप्रतिषेधकल्पनया बाधकः । अत एव व्यतीक्षाया असिद्धिः शंकिता भाष्ये विप्रतिषेधविषये वाऽसरूपाऽप्रवृत्तेः । णिजग्रहणञ्चेति । इदं 'व्यावचोरी' इत्यादौ

❀ 'अनेकार्थाः शब्दाः' शब्दाश्च कामधेनव' इत्यभियुक्तिद्वयेन 'मुष खण्डन' इति धात्वर्थबलेन च 'मुष्टिः ऋणस्य खण्डशो दाने 'किस्त' इति नाम्ना प्रसिद्धेऽर्थे प्रयुज्यते । अधुना बंधकपत्रे 'मुष्टि' इति नाम्ना धनिकधारणिकाभ्यां लेख्यते इति सं० ।

वाधकवाधनार्थम्। व्यावक्रुष्टिरिति। स्पष्टश्चाऽयम्प्रयोगो वाऽसरूपसूत्रे। 'व्यात्युक्षी'* इति च माघकाव्ये (८।३२)। क्तिन्नेति। स्त्र्यधिकारे 'वाऽसरूप' विधेरभावाद्व्यात्युक्ष्यामपवाद्विप्रतिषेधेन 'गुरोश्च' इत्यप्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः। एवञ्च 'वाऽसरूप' सूत्रस्थप्रयोगाऽनुष्ठानरूपभाष्यविरोधात् 'सिद्धन्तु' इत्याद्येतत्सूत्रस्थवार्त्तिकमेकदेश्युक्तिरिति भावः। व्यावचोरीव्यतीक्षे बहुलग्रहणात्साध्ये इति तात्पर्यम्। उत्तरन्तु स्त्रियामिति। प्रकरणप्रयुक्तलाघवाद्बाहुलकस्य तवाऽप्यावश्यकत्वाच्च वार्त्तिकोक्तमेव युक्तमिति।४३।

अभिविधौ भाव इनुण् (३।३।४४)

द्वये अपि प्रकृते इति। प्रकरणे इत्यर्थः। द्वयोरपि प्रकृते इति पाठान्तरम्। भाव एवेति। णच्वदिति भावः। मध्येऽपवादा इति। वाध्यसामान्यचिन्तयेदं सिद्धमिति 'वाऽसरूप' न्यायेन पक्षे प्राप्तयोरपि तयोर्बाधनार्थं 'भाव' ग्रहणमिति भाष्याऽभिप्रायवर्णनमुचितम्। वाऽसरूप इति। स्त्र्यधिकारे एव 'वाऽसरूप' निषेध इति प्राक् प्रतिपादनादिति भावः। भाष्ये ये तस्येति। क्तस्य वाधकाः खलर्था इत्यर्थ उचितः। कैयटोक्तार्थे नाऽन्तरस्वारस्यं भावग्रहणफलादिविशेषश्च। अत्राऽप्येवंक(र)णात्पूर्वविप्रतिषेधकल्पनेति तात्पर्यम्। संकूटनमित्येवेति। संकूटनमिति भवत्येवेत्यन्वयः। अत एव 'पुंयोगाद्'इति सूत्रस्थः 'सांकूटिनम्' × इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते॥४४॥

---

* व्यात्युक्षी जलक्रीडा व्यतिहारेण परस्पराऽभ्युक्षणम्।

× सांकूटिनं सम्यक्कूटव्यवहारः, इति सं०।

एरच्। (३।३।५६)

भाष्यकारवचनादिति। ततो बाहुलकाल्ल्युडपीति भावः। स्वरे इति। अपि आद्युदात्तम्, अच्यन्तोदात्तमित्यर्थः॥ ५६॥

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। (३।३।५८)

भाष्ये स एव स्वर इति। 'थाऽथघञ्', इति सूत्रेणेति भावः। भाष्ये स्तेये वर्त्तते इति। हस्तादानविषये इति भावः। किन्तर्हि घञेवेति। हस्ताऽऽदानविषये इत्यर्थः। प्रकृतसूत्रे 'निश्चि' ग्रहणं स्तेयार्थञ्चेद्घञोऽप्राप्तेरचैव सिद्धम्। अस्तेथार्थं चेति तन्न निःपूर्वचिनोतेः पूर्वविप्रतिषेधेन घञ एवेष्टिरिति भाष्यार्थः। घञचेति पाठे 'च' शब्द एवार्थो द्रष्टव्यः। कृत्स्वरेणेति। 'गतिकारकोपपदात्' इति विहितेन॥ ५८॥

स्तम्बे क च (३।३।८३)

अनेकेनेति। घनाऽन्तर्धनप्रघणप्रघाणोद्घनाऽपघनरूपेणेत्यर्थः। अप्स्वरेणाऽऽद्युदात्तेति। निपातने तु निपातनात् 'फिषोऽन्त' इति सिद्धिरिति भावः। तत्राऽतो लोप इति। प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतया विधानादार्धधातुक इति लोप इति भावः। आदेशाश्च स्थानिस्वरेणाऽन्ततर्म्यादन्तोदात्ता इति तात्पर्यम्। तस्य सर्वोऽपवादत्वादिति। यद्यपि पुंस्ययं चरितार्थस्तथापि 'बहुल' ग्रहणादिति भावः। भाष्येऽजब्भ्यामिति। 'हेतिः' इति निपातनमप्यकरणे चरितार्थमिति भावः। निपातितशब्दः शस्त्ररूढ एवेत्यन्ये॥ ८३॥

स्त्रियां क्तिन् । (३।३।९४ ।)

क्तिन्नावादिभ्य इति । वचनं 'गुरोश्च हल' इत्येतत्प्राप्तियोग्यविषयं 'निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनाद्' इत्यनेन समानयोगत्वेमत्वादित्याहुः । एवञ्च निष्ठायामनिटस्तत्सूत्रप्राप्तिविषया 'आबादय' इति फलितम् ॥ ९४ ॥

स्थागापापचो भावे । (३।३।९५)

वाध्यमात्रेति । वाध्यसामान्यचिन्तेयम् । वाध्यसमुदायेति । विशेषचिन्तायामपि प्रकारविशेषः ॥९५॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् । (३।३ ९८)

उत्तरेति भाष्ये । तद्विषयोदाहरणदानादिति भावः ॥९८॥

कृञः श च । (३।३।१००)

वा वचनमिति । इदमेव ज्ञापयति 'वर्णगौरवादपि योगविभागो गरीयान्' इति भावः ॥१००॥

इच्छा । (३।३।१०१)

शे यगभाव इति । भावार्थकत्वाद्यकः प्राप्तिः ॥१०१॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् । (३।३।१०४)

ननु गुहा न गिरिरत आह गिरिशब्द इति ॥१०४॥

ण्यासश्रन्थो युच् । (३।३।१०७)

भाष्ये न पुनरादेरिति । एवञ्च पाक्षिकाऽनिष्टप्रसङ्ग इति भावः । यत्तु प्रथमाऽतिक्रमे कारणाऽभावादादेरेव स्यादिति तन्न तन्न्यायस्याऽत्र शास्त्रेऽनङ्गीकारात् । अत एव 'आद्युदात्तश्च' इति सार्थकम् । अत एव 'तित्स्वरितम्' इति तव्यादावन्तस्वरित-सिद्धिरिति बोध्यम् । अन्त्यस्येति । आदेस्तु 'आद्युदात्तश्च' इत्यनेन सिद्ध इति भावः । प्रतिज्ञानसामर्थ्यादिति । इदञ्च चित्त्वेऽपि तदनुबन्धकपरिभाषया ल्युटोऽग्रहणशंकावारणायाऽऽ-वश्यकमिति भावः ॥ १०७ ॥

रोगाऽऽख्यायां ण्वुल् बहुलम् । (३।३।१०८)

धातुकृतोऽर्थः साधनमिति भ्रमं वारयति क्रियेति । भावा धिकारेऽपि 'कारक' निवृत्त्यर्थमिदम् । इक्श्तिपौ क्वचिन्नेति । 'भुवो वुग्' इत्यादौ । शित्करणादिति । 'शित्' करणस्य पिबा-द्यादेशविधानेन चारितार्थ्यादिदञ्चिन्त्यम् । तस्मान्निर्देशैरेव विकरणः साध्यः । भाष्ये पचेरिति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी, प्रयोगान' इति शेषो वा । धात्वर्थनिर्देशेऽप्येतौ बाहुल-कात् । अत एव 'ईक्षतेर्नाशब्द,' 'आङौ प्रभूतादिभ्य' 'गच्छतौ परदारादिभ्य' इति प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । कृत्संज्ञेति । बाहुलका-दित्यन्ये । एवं मत्वर्थीय इति । प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिरित्य-नुषङ्गः । आर्द्धधातुकत्वाऽभावादतो लोपाऽप्राप्तेः स्वादित्वाऽभा-वेनाऽभत्वाद्यस्येति लोपाऽप्राप्तेश्चाह भाष्यकारेति । बहुल ग्रहणादिति सारम् । तदाश्रयेण भाष्यकारवचनं हेतुः बहुव्रीहिः स्वार्थिकोऽयं छः षष्ठीतत्पुरुषात् । गहादित्वाच्छेन कश्चित्सा-धयति ॥ १०८ ॥

संस्कृतगवेषणा ।

—:०:※:०:—

अयि सहृदयाः

तत्रभवतां सर्वेषां सन्निधे मदीयेयमभ्यर्थना यत्सादरमियं संस्कृतगवेषणा भवद्भिर्देवभाषोन्नत्यै अङ्गीकर्त्तव्येति । इयं गवेषणा महता परिश्रमेण व्यावहारिकान् पारिभाषिकशब्दान् शब्दतः परिचितानर्थतोऽपरिचितानन्विष्याऽन्विष्य प्रथमपरीक्षार्थिनां छात्राणां कृते मया विरचिता । अस्यामतीवोपकारकाः शब्दाः सन्निवेशिताः सन्ति ये विदुषोऽप्यानन्दयन्ति । कौमुदीपरिपठितान्युदाहरणानि यावच्छक्यं 'ध्रुवका, अवका, नदालम्, कुलिज इत्येवमादीनि सम्यगर्थतो विशदीकृत्यलिखितानि सन्ति । यदि संस्कृतभाषासंबन्धिव्यवहारनैपुण्यमभिवाञ्छन्ति तत्रभवन्तरतर्हि स्वस्वविद्यार्थिषु मदीयगवेषणायाः श्रीमद्भिः प्रचारः कर्त्तव्यः । मूल्यम् आणकपञ्चकम् ।

बालगोविन्दशर्मा वैद्यः

महावीर औषधालय,

ज्ञानवापी बनारस ।

उद्योतनियमः।

—:*:o:*:—

अयमुद्योतः प्रतिमासं द्वात्रिंशत्पृष्ठात्मको निःसरिष्यति। भविष्यति मुद्राषट्कं वार्षिकं मूल्यमस्य मुद्रणकर्मणि परिसमाप्ते। ये च मुद्रणकाले ग्राहकश्रेण्यां स्वस्वनामानि लेखयिष्यन्ति तैस्तु सार्धचतुष्कमेव वार्षिकं मूल्यं देयं भविष्यति। अतो मुद्रणमध्ये एव सर्वैर्ग्राहकैर्भवितव्यम् इति।

निवेदकः—

बालगोविन्दशास्त्री

(महावीर औषधालय, ज्ञानवापी बनारस।)

श्रीमते वायुपुत्राय नमः ।

भाष्यप्रदीपोद्योतः ।

महामहोपाध्यायनागेशभट्टविरचितः

द्विवेदोपाह्वेन

बालगोविन्दशास्त्रिणा वैद्येन

संशोधितः

प्रकाशितश्च ।

गोपालचन्द्र चक्रवर्ती द्वारा भारतधर्म प्रेस, काशीमें मुद्रित ।

अभ्यर्थना ।

—**०**—

महोदयाः

अस्ति खलु विदितमेतद्यदधुना वाराणसेयानां विदुषां वैदुष्यम्प्रायः पाणिनिव्याकरणमधिष्ठायैव परिष्कारबलेन सर्वोपरि वरीवर्त्ति । व्याकरणञ्च तन्महर्षिभगवत्पतञ्जलि प्रणीतमहाभाष्यमन्तरेणाऽकिञ्चित्करम् । तच्च महाभाष्यमत्यर्थ गूढाऽभिप्रायमित्यालोच्य कैयटेन तदर्थबोधनाय प्रदीपो व्यधायि । ततः कालक्रमात् जनानां बुद्धिवैपुल्याऽभावात् परमकारुणिकेन महामहोपाध्यायनागेशभट्टेनोभयार्थद्योतकोद्योतो व्यधायि । किन्तु, अयमुद्योतोऽद्यावधि आपादचूडं न क्वापि मुद्रित इति महान् खेदः । केवलमादितोऽध्यायद्वयमुद्योतस्य 'बम्बई' नगरे मुद्रितम् । तृतीयाऽध्यायादारभ्याऽऽसमाप्ति मुद्रयितुमहं बद्धपरिकरः केवलं धाष्ट्र्यादेव सञ्जातोऽस्मि । तत्रभवतो नागेशभट्टविदुषः पुण्यप्रभाव एव मां तारयिष्यतीति मदीयो दृढविश्वासः ।

आदर्शपुस्तकञ्चैकमेव 'कश्चिदाय' विक्रमवत्सरलिखित मस्ति । एकमपरम्पुस्तकमद्याभ्यर्थनालेखकाले 'टीकमणि कालेज' संस्कृतपाठशालाया व्याकरणप्रधानाध्यापकेन श्रीमद्विद्वद्वरपूर्णचन्द्राचारिणा श्रीविद्वद्वरानन्तरामशास्त्रिणः सकाशादवाप्य प्रदत्तमिति, उभयोरपि विदुषोराजन्माहं ऋणी भविष्यामि । प्राप्तस्यास्य 'ख' संज्ञा भविष्यति । उद्योतस्यास्य सभाष्यस्य 'क' संज्ञकं पुस्तकं श्रीमद्विद्वद्वररामचन्द्रशर्मणा मम पित्रा संगृहीतन्तत्तु मदीयमेव । एताभ्यां मुद्रितेऽस्मिन्नुद्योते यदि क्वापि स्खलनं स्यात्तर्हि विद्वद्भिः क्षन्तव्यमिति विदुषां वशंवदः ।

बालगोविन्द वैद्यः । मार्गशीर्ष १५ ।

हलश्च । (३।३।१२१)

भाष्ये एत्येति । आङोऽर्थप्रदर्शनमिहम् । वेञ आत्वे 'आतो युग्' इति युक् ॥ १२१ ॥

उदङ्को❀ऽनुदके (३।३।१२३)

घञ्वद्ध घोऽपीति । सति सूत्रे 'अनुदक' इति प्रतिषेध-सामर्थ्यात्प्रत्याख्याने प्रायग्रहणादिति भावः ॥ १२३ ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः (३।३।१२७)

खल् न भवतीत्यस्योदाहरणमाह आढ्येन सुभूयत इति । खित्करणसामर्थ्यादिति । न च 'कूलमुद्रुज' इत्यादिवद्व व्यव-हितेऽपि 'कृद्ग्रहण' परिभाषया 'मुम्' प्रवर्त्तकत्वेन तच्चरितार्थ-मिति वाच्यं, भाष्यप्रयोगेणैव व्यवस्थाकल्पनादिति तत्त्वम् । बहुलग्रहणेनेत्यन्ये । दुःखवोऽप्युपपदानीति । समासस्तु पर्याये-णेति बोध्यम् ॥ १२७ ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३।३।१३०)

छन्दसीत्यधिकारादिति । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्य' इत्यतः ॥१३०॥

इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपो-द्द्योते तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा (३।३।१३१)

समीपमेवेति । कालप्रकरणात् कालेन सामानाऽधिकर-

❀ उदङ्कश्चर्ममयस्निकादिः (सिक्का वा कुप्पा) इति लोके इति सं०

थयार्थमिति भावः। अत्राऽपि पक्षे षष्ठीसमास एव। समासाऽप्रसङ्ग इति। भूतभविष्यन्निरूपितं वर्त्तमानस्य यत्सामीप्यं तत्र वर्त्तमानवत्प्रत्ययाऽतिदेशोऽनर्थकः। ये हि वर्त्तमाने प्रत्ययास्ते समीपभूतेऽपि तस्मिन् सिद्धा एव, अतो वर्त्तमाननिरूपितं भूतभविष्यतोर्यत्सामीप्यं तत्रेत्यर्थः कार्यः। तथा च वर्त्तमानपदेन समासाऽप्रसङ्ग इति भावः। सामीप्यसंबन्ध इति। तृतीयातत्पुरुषः। सामीप्यनिरूपितः संबन्ध इत्यर्थः। सामीप्येनाऽऽश्रयतारूपः साक्षात्संबन्धस्तयोरेवेत्यर्थः। पारम्पर्येणेति। तत्र समीपद्वारा सामीप्येन संबन्ध इति भावः। प्रतियोगितासंबन्धेनाऽन्वयः। वर्त्तमानकालप्रतियोगिकसामीप्ये सतीत्यर्थ इत्यन्ये। भूतादौ वर्त्तमानसामीप्ये सति वर्त्तमानवत्प्रत्यया इति वाच्योऽर्थः। एवञ्च तत्समीपे भूतादौ फलतीति बोध्यम्। तद्गुणित्वात्। सामीप्यगुणित्वादित्यर्थः। तद्गुणत्वादिति पाठे बहुव्रीहिः। अयमेव युक्तः पाठः। 'वर्त्तमान' इति प्रथमान्तेन वर्त्तमाने ये प्रत्यया इत्यर्थः कथं लभ्यतेऽत आह सहचरितानामिति। लक्षणयेति भावः। रूपमात्रमिति। न तूपाधिविशिष्टमित्यर्थः। 'वत्' करणे तु वर्त्तमानेऽर्थे यथा भवन्ति तथा सामीप्येऽपि भवन्तीत्यर्थान्न दोष इति भावः। लण्मात्रेति। मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये। भाष्ये यौ तर्हीति। शत्रानावित्यर्थः। नन्वयमपि वर्त्तमानसमीपभूतभविष्यतोर्विधीयमानः कथम* विशेषविहित इत्यत आह वर्त्तमानलक्षणादिति। भाष्ये अयं योग इति। एतद्योगविहित इत्यर्थः। प्रयोजनान्तरमप्याह भाष्ये शत्राद्यर्थमिति। इष्णुजादयोऽपि वर्त्तमान एव विधीयन्त इति भावः। सुजः

* कथं विशेषविहित इति के पाठः।

शतुर्नजिङः चानशश्च सर्वकालत्वमुक्तं 'भूत' इति सूत्रे भाष्य इति चानशुक्तिः कैयटे चिन्त्या ॥ १३१ ॥

आशंसायां भूतवच्च । (३।३।१३२)

सूत्रप्रयोजनं दर्शयति भाष्ये आशंसा नामेति । आशंसायां भविष्यत्कालत्वं कथमत आह आशंसेति । ननु भविष्यन्त्यामाशंसायामेव प्रत्ययः कस्मान्नेत्यत आह इह चेति । एवञ्च कालस्य सर्वत्र लकारप्रकृत्यर्थ एवाऽन्वयस्य क्लृप्तत्वान्नाऽऽशंसायां तदन्वय इति भावः । अपवादस्येति । भाष्यस्याऽपवादस्य निमित्तमुपादायाऽतिदेशाऽभावादित्यर्थः । तदाह नाऽत्राऽपवादस्येति । निमित्तमुपात्तमस्तीत्यर्थः । ततः किमत आहाऽत्रेति । कथं द्वन्द्वेति । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येक शेषाऽऽरम्भादिति भावः । शब्देति । तस्य❀ भिन्नत्वाद्भिन्नार्थत्वमिति भावः । उत्प्रेक्षणमिति । तदपीच्छाविशेष एवेत्यभिमानः । नन्वाशंसायाः सम्भावनाऽवयवत्वं वाधितमत आह अव यवशब्द इति । प्राप्यत्वेन निश्चयविषयत्वरूपप्रधारितत्वस्याऽऽशंसाविषयेऽसम्भवादाह मनसेति । सङ्कल्पात्मकेनेत्यर्थः । अनेनेच्छारूपता आशंसाया उक्ता । आशंसायाः प्रधारितार्थत्वाऽसम्भवादाह आशंसाविषयत्वादिति । अनिश्चित इति । अत एवेच्छाविषयः । अनेनेच्छारूपता तस्या उक्ता । विधुरप्रत्ययो विपरीतकारणम् । तेन सम्भावितस्यार्थस्य शक्यप्राप्तित्वं सूचितम् । सम्भावनं नामाऽप्रधारित इति पाठे एककोट्यंशे उत्कटत्वेऽप्यन्यांशेऽनुत्कटज्ञानसत्त्वादनिश्चयरूपज्ञानविषयः । तेन ज्ञानरूपतोक्ता । प्रधारितोऽर्थ इति पाठे अंशेऽवश्यभावित्वेन निश्चित

❀ 'तस्य भिन्नत्वाद्' इति के नास्ति ।

इत्यर्थः। अभिनीत एवेति। शक्यप्राप्तिरित्यर्थः। ज्ञानमिति। ज्ञानेच्छयोश्च भेदः स्पष्ट एवेत्यर्थः। तयोर्भेद एकदेश्युक्तं युक्त्यन्तरमाह भाष्ये अर्थाऽसन्देहो वेति। तयोरर्थाऽविशेषेऽप्यालमर्थ्याऽनालमर्थ्यकृतो भेद इति भावः। तद्दूषयति आचार्येति। नाऽलमर्थ्यमिति। नियमेनाऽऽलमर्थ्यं न गम्यत इत्यर्थः॥ १३२॥

क्षिप्रवचने लृट् (३।३।१३३)

भाष्ये निष्पन्ने इति। भविष्यति भूतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः। अनाशंसार्थमिति। आशंसायां पूर्वेण भूतवदतिदेशाद्भविष्यत्यापि 'क्तः' सिद्ध इति भावः। आशंसाऽभावं दर्शयति भाष्ये देवश्चेद्वृष्ट इति। तदेवाऽऽह वस्तुस्वरूपेति। न त्वस्याऽऽशंसाविषयतेति भावः। वृष्टौ जातायामेवं वादो लोकस्य। भाष्ये यल्लोक इति। यल्लोको भविष्यत्प्रयोगं न मृष्यति तस्मान्न मुख्या निष्पत्तिर्निष्पदेरर्थः किन्त्वन्य एवेत्यर्थः। तमेवाह अप्शालीति। अयमेव निष्पत्तिपदार्थोऽभिमतस्तस्येति भावः। शालीनामिति पूर्वाऽन्वयि। तत्रैवेति। अप्शालीबीजसंयोगरूपनिष्पत्तावेवाऽत्र प्रायो निःपूर्वकपदे वर्त्तमानत्वात्तद्वाचकत्वादित्यर्थः। निष्पदेरित्युपलक्षणं सम्पदेरपि। निष्पत्तेरिति पाठेऽप्ययमेवार्थःस्तिपा निर्देशात्। श्यन् तु कर्त्रर्थकत्वाऽभावान्न कृतः। यद्वा सत्कार्यवादे तत्रैव निष्पत्तेर्वर्त्तमानत्वम्। आद्यव्याख्यानमेव युक्तम्। भाष्ये हेतुभूतेति। हेतुभूतस्य कारणत्वं प्राप्तस्य कारणस्य कालं कार्ये आरोप्य प्रयोग इत्यर्थः। तदारोपफलमाह कारणान्तरेति। तेन चाऽवश्यभावित्वं फलति। कारणस्यैवेति। अपामप्युपादानकारणत्वादिति भावः। अन्यथेति। वृष्टेः प्रागपि मेघोत्पत्त्यनन्तरमीदृशप्रयोगस्य दर्शनात्तत्र च वृष्टेरपि वास्तवभूतत्वाऽभावात्तदुप

पत्तिमपि दर्शयितुमिति भावः। मेघादेरिति। मेघाद्युत्पत्तेरित्यर्थः। तत्राऽऽद्यपक्षे शंकते भाष्ये यदि तर्हीति। अभिव्यक्तिरिति। स्थूलरूपेणाऽभिव्यक्तिरित्यर्थः। निष्पत्तिस्त्वत्राऽप्शालिवीज संयोग एव तत्राऽपि कार्यसत्त्वादिति भावः। तद्दर्शयति एतदिति। कारणसामग्र्येति। ननु कार्यसमधिगम्यं सामग्रीत्वं, तथा च कार्याऽनुमाने इतरेतराश्रय इति चेन्न, वृद्धपरम्परया सामग्रीत्वग्रहात्। तेनाऽवश्यभावित्वेन कार्योत्पत्तावनुमितायां तत्र कारणकालाऽऽरोपेण भूतप्रयोगेऽपि स्थूलरूपेणाऽभिव्यक्तिरूपमुख्यजननोत्तरमेव क्रियाकारित्वमिति भावः। ननु 'अस्त्यर्थानाम्' इत्ययुक्तं न हि 'अस्तिः' केषाश्चिद्धातूनामर्थोऽत आह सत्ते ति। अस्तेरर्थोऽर्थो येषामित्यर्थ इति भावः। कर्त्तुर्विद्यमानत्वेऽपि क्रियायाः कालत्रययोगदर्शनादाह ततश्च सत्ताया इति। कर्तृसत्तयोः समनियतत्वादिति भावः। अविकल्पितत्वादिति। प्रयोगे इत्यर्थः। यन्न वेति। प्रयोगे इति शेषः। वचनेन अस्त्यर्थानामिति वार्त्तिकेन। असिद्धविपर्यास इति। भाष्येऽपि लोके इति शेषः। चो हेतौ। यतः शिष्टलोकानामसिद्धो विपर्यासो विपरीतः प्रयोगोऽतो न विकल्पेन प्रयुज्यन्तेऽन्यैरतोऽत्र यथाकालमेव प्रत्यया इत्यर्थः। किं पुनः कारणं वा न भाष्यन्ते किञ्च कारणं शिष्टानां विपर्यासाऽसिद्धिरिति भावः। वास्तवकालभेदस्याऽभावाद्वचनेनैव साधने प्राप्नोत्येव विपर्यासादिकमिति भावः। इन्द्रियव्यापारः तत्प्राप्तिः। इन्द्रियपदेनाऽत्र कर्मेन्द्रियं, सतां वस्तूनामिन्द्रियसंवन्धात्। तत्कृतप्राप्तिसंवन्धादेकैव सत्ता कालभेदमापद्यते। वस्त्वन्तरमिन्द्रियव्यापारः। तदेवाह यः समासादनादिति। तत्र बुद्धिकर्मव्यवसायविषये। वर्त्तमानेति। वर्त्तमानार्थिकेत्यर्थः ॥१३३॥

नाऽनद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः (३।३।१३५)

अपूर्वेति। अद्यतनशब्दोपादाने न कस्याऽपि विध्यभावात्तत्र दृष्टत्वमात्रेणाऽतिदेशो वाच्यः। तथा च भूतादिरूपेऽद्यतने लडपि स्यादिति भावः। भाष्ये लुङ्लृटोरिति। भविष्यत्यद्यतने लुङ्, भूताऽद्यतने लृट् स्यादिति भावः। अप्राप्तेति। लुङ्लृटौ भूतभविष्यतोरद्यतने दृष्टौ। तत्राऽद्यतनवदित्युच्यमाने तस्मिन्नेवाऽद्यतने तयोरतिदेशोऽनर्थक इति कश्चिदंशस्त्याज्यः। तत्राऽद्यतनांऽशत्यागेनाऽतिदेशे भूताऽनद्यतने लुङ् भविष्यति। तत्र लृडितिप्रयोगसिद्धावपि 'अद्यतनवद्' इति विरुध्येत। तस्माद्भूताद्यंशपरित्यागेनाऽतिदेशे आश्रीयमाणे यथाकालप्रसङ्ग इति भावः। भाष्ये यथाप्राप्तमेवेति। स्वैरेव विधायकैः स्वेषुस्वेषु कालेषु भवन्तीति न संकरप्रसङ्ग इत्यर्थः। तेन परोक्षे इति। परन्त्वत्र मानं चिन्त्यम्, भाष्ये लुङ्लुटोरेवोपक्रमे उक्तेरिति दिक् ॥१३५॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्। (३।३।१३६)

उत्तरसूत्रे सप्रयोजनमेतदिति पाठः। भाष्ये त्रिंशद्रात्र इति। 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति तस्मादेव भाष्यप्रयोगात् 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इत्युक्तेश्चाऽनित्यमिति भावः। भाष्ये योऽयमध्वाऽपरिमाण इति। अपरिमाण इतिच्छेदः। नियमार्थमिति। क्रियाप्रबन्धविषय इति भावः। विधीति। अक्रियाप्रबन्धादाविति भावः ॥१३६॥

कालविभागे चाऽनहोरात्राणाम्। (३।३।१३७)

'द्वन्द्वश्च प्राणि' इत्यादिवदहोरात्राणामहोरात्रैर्विभागे एव

स्यादतो वार्त्तिकम् 'अनहोरात्राणाम्' इति । तद्व्याचष्टे संवन्धसामान्ये इति ।१३७।

परस्मिन्विभाषा (३।३।१३८।)

एकयोगेति । सामर्थ्यात्कालविभागविषय एव निषेधः, न हि देशविभागस्याऽहोरात्रैः सम्वन्धोऽस्तीति भावः । पृथग्योगेति । कालविभागग्रहणसामर्थ्याच्चेत्यपि वोध्यम् ॥ १३८ ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियाऽतिपत्तौ । (३।३।१३९।)

कुतश्चिन्निमित्तात् क्रियाया अनिष्पत्तिः क्रियाऽतिपत्तिः । साधनाऽऽतिपत्तिः साधनविशेषविशिष्टक्रियाऽतिपत्तिरित्यर्थः ॥१३९॥

भूते च । (३।३।१४०।)

उताप्योः प्राक् 'वा' इत्यस्याऽधिकार इत्युक्त्याऽन्यस्य तदुत्तरमधिकार इति लभ्यते तदन्वाचष्टे इत्याह वक्ष्यमाणेति । तत्रेति तत्रापीत्यर्थः । लृङ् प्रत्यय इति । नित्यमिति शेषः ॥१४०॥

वोताप्योः । (३।३।१४१।)

भाष्ये विभाषा गर्हाप्रभृताविति । गर्हाविशिष्टप्रकृत्यर्थविषयविभाषापदघटित 'विभाषा कथमि लिङ् च' इति सूत्रप्रभृतीत्यर्थः । अनन्तरसूत्रत्यागे वीजमाह गर्हायां लडपीति ॥ १४१ ॥

गर्हायां लडपिजात्वोः । (३।३।१४२।)

अपि मां याजयन्तमिति। ताच्छील्यप्रतिपादनेन गर्हा । यदनेन क्रियते तत्सर्वं याजनार्थमिति। सर्वदा याजयन्नेवाऽसाविति। क्रियायाः समाप्तिरविवक्षितेति भावः ॥१४२॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । (३।३ १४५।)

ननु किंवृत्ते नेत्यर्थात्कथमुपपदत्वमत आह अकिंवृत्तेति। उपपदसंज्ञाया अन्यदाऽपि भावात्तदा 'भविष्यति' इत्यनुपपन्नमत आह उपपदसंज्ञाकार्यमिति ॥१४५॥

शेषे लृडयदौ । (३।३।१५१)

सम्भावनं तात्पर्येणेति। यदिशब्दस्य सम्भावनार्थत्वेन सम्भावनम्प्रतीयत इत्यर्थः। तदेवाह सम्भावने हि यदि शब्द इति। भाष्ये न हि यदाविति। चित्रीकरणन्त्वाश्चर्यपदगम्यम् न त्वन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यतीत्यादावुदाहरण इव तत्समभिव्याहारं विनाऽपि गम्यमिति भावः ॥ १५१ ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् । (३।३।१५६)

लक्षणहेत्वोरिति। क्रियाया लक्षणे हेतौ च वर्त्तमानाद्धातोः कर्त्तरि शत्रानावित्यर्थः सूत्रस्य। किञ्च लक्षणत्वादेस्तद्द्योत्यत्वेऽपि द्योतकसमुच्चयस्य दृष्टत्वादितिशब्देन तद्द्योतनेऽपि शत्रादिप्राप्तिरिति भावः ॥ १५६ ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । (३।३।१५७)

कामप्रवेदनमिति। प्रयोक्तुः स्वाऽभिप्रायाऽऽविष्करणमित्यर्थः ॥ १५७ ॥

विधिनिमन्त्रणाऽऽमन्त्रणाऽधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्। (३।३।१६१)

नियोगः प्रवर्त्तना प्रर्त्तकनिष्ठः प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः। एतदेव प्रेषणम्। भाष्ये व्यापारणेति। प्रवर्त्तनेत्यर्थः। एतेन नियोग इष्टसाधनताज्ञानमिति परास्तम्। 'हेतुमति च' इति सूत्रस्थलिङादिणिचोः पर्यायत्वशंकापरभाष्यविरोधापत्तेश्चेत्याहुः। न्यायेति। शब्दशक्तिविषयेत्यर्थः। अयं भावः। निमन्त्रणादिशब्दानां प्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचकत्वस्य सर्वसम्मततया 'विधि' शब्दस्याऽपि प्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचित्वं न त्विष्टसाधनत्वादिबोधकत्वमिति। स चाऽत्र प्रयुज्यमानलिङादिरूपः। स च प्रेरणात्वेन लिङ्शक्यः। प्रेरणात्वञ्चाऽखण्डोपाधिः। एकस्यैव रूपभेदेन वाच्यवाचकत्वे उपपद्येते। स च लोके पुरुषनिष्ठः, वेदे ईश्वरनिष्ठः। वेदस्याऽकर्तृकत्ववादिनां मते शब्दनिष्ठः। शब्दरूपत्वाच्च स शाब्दी भावनेत्युच्यत इति मञ्जूषायां विस्तरः। विधिरूपतेति। प्रेरणेत्यर्थः। यन्नियोगतः कर्त्तव्यश्राद्धादि तस्य निमन्त्रणत्वाऽभावादाह निमन्त्रणविषयत्वादिति। भाष्ये ब्राह्मणेनेति। सिद्धं हव्यं कव्यं वा भुज्यतामिति ब्राह्मणेनोक्तेऽर्थाद्ब्राह्मणं प्रति, तत्र प्रत्याख्यातुर्ब्राह्मणस्याऽधर्म इत्यर्थः। ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यदीयनिमन्त्रणप्रत्यख्याने ब्राह्मणकृतेऽपि हव्यकव्याऽतिरिक्तविषयाऽऽमन्त्रणे प्रत्याख्याते नाऽधर्म इति लभ्यते। यदाऽन्य इत्यादिव्याख्याने कैयटकृते वीजं भाष्याऽनुग्रहश्च चिन्त्यः। सामान्यत एव ब्राह्मणस्य श्राद्धादिनिमन्त्रणप्रत्याख्यानेऽधर्मः स्मृतिष्वपि स्मर्यत इति बोध्यम्। काम्यकर्मणीति। यत्र भोजनाद्यननुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायस्तद्विषया प्रवर्त्तनाऽऽमन्त्रणमिति तात्पर्यम्। उत विषयेति। लिङादयस्तु द्योतका इति भावः।

विध्यादीनामर्थे इति वक्तुमुचितमत आह आदिशब्दस्येति । प्रेरयै भवन्तमित्यादि तदुदाहरणं बोध्यम् । निमन्त्रणादीनामिति भाष्यस्य निमन्त्रणादिपदानामित्यर्थः । भाष्ये निमन्त्रयै इत्याद्युपलक्षणं निमन्त्रयेदित्यादेरपि । ननु निमन्त्रणस्यैकत्वेऽपि कर्त्रादिसंख्याश्रये द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यत आह नाऽप्राप्तेष्विति । एवञ्च कर्त्राद्यप्रतीत्यापत्तिरपि दूषणान्तरं बोध्यम् । कर्त्रादिगतायाः संख्याया इति । क्रियायामारोपिताया इति शेषः । वस्तुतः प्रवर्त्तकनिष्ठप्रेरणायाः प्रयोज्यकर्तृकत्वाऽभावात्तद्गतसंख्याऽऽरोपे न मानं, वाच्यत्वे च तस्या एव विशेष्यत्वं, सा चैकैवेति द्विवचनाद्यनापत्तिः । धात्वर्थस्य कर्तृद्वित्वादिना द्वित्वादावपि तस्य विशेषणत्वान्न द्विवचनादिनियामकता । कर्त्रादिबाधस्तु न युक्त इत्यग्रे स्फुटं भविष्यति । अत एव भाष्ये द्विवचनाद्यसिद्धावेकार्थत्वादित्येव हेतुरुक्तः । विवृतश्चैकोऽयमर्थो निमन्त्रणं नाम । तस्यैकत्वादिति । अनेकविषयकमपि निमन्त्रणमेकमेवेति तदर्थः । एतेन विशेष्यगतसंख्यैकवचनादिबोध्येति सूचितम् । अत एवाऽत्र पक्षे भावकर्त्रादीनां बोधाऽनापत्तिरिति दूषणं नोक्तम् । भाष्यो इहाऽपि प्राप्नोतीति । लडादयस्तेभ्यो न स्युः, अनेन लिङा बाधितत्वादिति भावः । द्योतकतापक्षीयं दूषणमुद्धर्त्तुमाह सिद्धन्त्विति । द्वितीयाऽऽक्रान्तधातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे कर्त्रादौ लिङित्यर्थः । कर्त्रादीनामपि द्योत्यत्वपक्षे प्रत्ययार्थे इत्यस्य प्रत्ययद्योत्ये इत्यर्थः । नन्वेवं 'पश्य मृगो धावति' इत्यादावपि लिङ् स्यादत आह द्वितीयं विध्यादिकमिति । द्वितीयशब्देन विध्यादिरेव गृह्यत इति भावः । नियोज्यः प्रेर्यः । नियुज्यते प्रेर्यते प्रेरणाविषयधात्वर्थे यदा धातोर्लक्षणा तदा प्रकृतेऽर्थे प्रत्यय इति भावः । प्रकृते प्रत्ययार्थ इत्यनेनाऽऽमन्त्रणादीनामर्थे इति पक्षेऽपि तद-

त्यागः सूचितः। विरोधाऽभावात् कर्त्रादयो द्योत्या इतिपक्षस्य 'स्नुक्रमोः' इति सूत्रस्थभाष्यसम्मततया बाधे मानाऽभावाच्च। अत एव वाचकत्वपक्षे द्विवचनाद्यसिद्धिवत् तिबाद्यसिद्धिर्नोक्ता। भावकर्मकर्त्रर्थकस्यैवाऽऽत्मनेपदे परस्मैपदविभागेन तद्विधानात्। युष्मदस्मच्छेषसामानाधिकरण्याऽभावेन प्रथमपुरुषाद्यसिद्धिर्नोक्ता, अनियमश्च नोक्त इति दिक्। भिन्नमामन्त्रणम्प्रतीति। धात्वर्थाऽतिरिक्तं प्रेरणारूपव्यापारंप्रतीत्यर्थः। प्राप्नोतु भवानित्यादेरङ्गीकरोतु भवान्, आमन्त्रणाऽङ्गीकारविषया प्रेरणेत्यर्थः।

ननु 'पाकं पचति' इतिवत् प्रवर्त्तनाविशेषरूपाऽऽमन्त्रणान्तरविषयाऽऽकांक्षेत्यत आह भेदपूर्विका या इति। तत्र सामान्यविशेषतयाऽभेदाऽन्वयो न तु तथा प्रकृते इति भावः। आमन्त्रणम्प्रतीति। धात्वर्थव्यापाराऽतिरिंकेण प्रेरणाम्प्रतीत्यर्थः। अत्रेदं तत्त्वम्। स्वविषया प्रेरणा तु नाऽत्र प्रत्ययार्थः, स्वेच्छयैव तत्प्रवृत्तिसिद्धेः। स्वप्रवृत्तेः स्वप्रेरणाऽनपेक्षत्वेन तस्यास्तदर्थत्वाऽभावात्। इदमेवाऽभिप्रेत्य 'उत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिवन्धक' इति न्यायविदः। अत एव भगवतोत्तमपुरुषविषये एवं शंकितम्। विशिष्टकर्मकमिति। संवोध्यकर्मकमित्यर्थः। अवश्यकर्तव्यतालक्षणम्। ततो भोजनादाविति। तद्बोधनार्थं च 'निमन्त्रये' इत्यादि प्रयोग इति भावः। नन्वेवं निमन्त्रये निमन्त्रणमित्यादौ निमन्त्रणादिपदप्रयोगोऽयुक्तः, लोटैव तदर्थप्रत्यायनादत आह नन्वयं लौकिक इत्यादि। धातूनामनेकार्थत्वान् 'निमन्त्रणामन्त्रण' शब्दावर्हत्वार्थकौ। अर्हत्वञ्चाऽवश्यकर्त्तव्यतालक्षणं कैयटोक्तम्। एतश्च 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इत्यनेन लिङ्लोटावुत्तमपुरुषविषये इति बोध्यम्। भाष्ये कथं पुनरिति। धर्मिणो धर्माऽऽकांक्षा न तु धर्मस्येति प्रश्नः। स्त्रीत्वञ्च स्त्रीत्वे-

नेति। अस्य 'स्त्रीता' शब्द उदाहरणम्। प्रवर्त्तनाविषय एककर्तृकः पाक इति बोधः। अहं पाचयेयमित्यादौ पाकप्रवर्त्तनाऽवश्याऽनुष्ठेयेति बोधः। भाष्ये यावता चाऽत्रेति। यद्यत्रेत्यर्थः। वहुवचनेति। अत एव सर्वलकारान्ते 'लः' कर्मणि' इत्यकारि। इदञ्चिन्त्यम्। एतावांश्च ल इति तत्सूत्रस्थभाष्यस्वग्रन्थाभ्यां 'ल' इत्यस्यैकवचनान्ततताया एव लाभात्। 'सुपां कर्मादय' इत्यस्याऽयम्भावः। धात्वर्थक्रियायामिव प्रेरणायाः स्वत एकत्वेऽपि प्रेर्यगतसंख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थे इव स्वविषयकप्रेरणायामप्यारोपाद्द्विवचनादीति। वस्तुतो यावता चाऽत्रेत्यादिर्ग्रन्थ एकदेशिनः। एतेन 'प्रत्ययार्थे व्यापारे संख्यान्वयेऽपि प्रत्ययानाम् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिभङ्ग, इत्यपास्तम्, एकदेश्युक्तित्वेनाऽक्षतेः। नन्वेवमपि नियमेन न स्यादधिकार्थस्याऽपि भानादत आह प्रसिद्ध इत्यादि। तत्र अर्थे। अत्र द्योतकतापक्षो युक्तः 'पच❀' इत्यादावपि तत्प्रतीतेश्च, संख्याकालकारकाणामिवाऽस्या अपि द्योत्यताया एवौचित्याच्च। एवञ्च 'प्रवर्त्तनाविषयः पाकः' इत्येव बोध इति बोध्यम्॥ १६१॥

प्रैषाऽतिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च। (३।३।१६३)

भाष्ये स्त्रियाः प्रागिति। इदमपि ज्ञापकं स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं क्वचिद्वाऽसरूपविध्यभावस्येत्यर्थः॥१६३॥

❀प्रवर्त्तनाविषय एककर्तृकः पाक इति बोधः। अहं पाचयेयमित्यादौ पाक प्रवर्त्तनाऽवश्याऽनुष्ठेयेति बोधः इत्यधिकः के पाठः।

इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥
पादश्चाऽयं तृतीयः समाप्तोऽभवत् ॥ ३ ॥

चतुर्थः पादः ।

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । (३।४।१।)

धातोः सवन्ध इत्यर्थः । अन्यावर्त्तकमेतद्धातोः कारकसंबन्धस्य कारकाणां वा धातुसंबन्धस्य सार्वत्रिकत्वात् । धातोः सबन्ध इत्यर्थे तु समासो दुरुपपादो वृत्तौ संख्याविशेषस्याऽभानादत आह संबन्धस्येति ।

द्वित्वमवगम्यत इति । वस्तुतो द्वित्वाऽवोधेऽपि धातुद्वयवोध इति वोध्यम् । गुणीभूतयोरिति । स्वार्थप्रतिपादनव्यग्रयोरित्यर्थः । नन्वर्थद्वारकसंवन्धो धात्वोरेवाऽऽश्रीयतां कर्मत्वसमानकर्तृकत्वादिवदिति चेन्न, 'गोमानासीद्' इत्यादौ प्रवृत्त्यनापत्तेः । न ह्यप्रयुज्यमानयोरर्थद्वारकोऽपि संबन्धो वक्तुं शक्य इति भावः । अर्थयोश्च कः संबन्ध इत्यत आह विशेषणेति । स च प्रत्ययार्थद्वारको वाक्यार्थ इति वोध्यम् । अन्यस्मिन् काल इति । उपपदोपाधिप्रकृत्यर्थानान्तु न वाधो 'वर्त्तमानसामीप्य' इत्यारभ्य कालाऽन्यत्वस्यैव प्रतिपादनादिति भावः । प्रकृतानामिति । प्रकरणादिति भावः । वर्त्तमानसत्तेति । न च 'तदस्याऽस्ति' इत्यत्र संख्यावद्वर्त्तमानकालोऽऽप्यविवक्षित इति वाच्यं 'दण्डिनमानय' इत्युक्तेऽतीतदण्डस्याप्यानयनापत्तेः । इदञ्च तत्रैव भाष्येऽत्र च स्पष्टम् । भाष्ये भूतकाल इत्यादयो बहुव्रीहयः । भाविव्यपदेशेति । भाविव्यवहारेत्यर्थः । अग्निष्टोमयाजीत्युत्तरमिति । व्यवहरिष्यमाण इति शेष इति भावः । यष्टेतीति । इत्यर्थः प्रतीयत इति शेषः भाविव्यपदेशादिति । भाविव्यवहारविषया-

दग्निष्टोमयाज्यादिपदादित्यर्थः। वाक्यार्थवशादिति। 'जनिता' इत्येतत्समभिव्याहारात्तत्प्रतीतेस्तस्य वाक्यार्थत्वमित्यर्थः। व्यवहारस्य भविष्यत्वं विषयभविष्यत्वकृतमिति भावः। वैपरीत्यनिवारणाय मूलयुक्तिं दर्शयति विशेष्याया इति। भाष्ये उपपदस्येत्यस्य गुणभूतस्येत्यर्थः। सूत्राऽऽरम्भे तु नाऽयं न्यायो न्यायेन वचनसंकोचे मानाऽभावात्। धात्वोः संबन्धे ताभ्यां धातुभ्यां ये ये प्रत्ययास्तेऽन्यत्राऽपि काले भवन्तीति वाक्यार्थादित्याशयः। सूत्राऽरम्भे इति। तथा च सूत्रस्य धातोरस्त्यादेः संबन्धे सति धातोः प्रत्ययाः कालान्तरे इत्यर्थ इति भावः। नन्वस्त्यादिप्रकृतिकत्वाऽभावात्कथं तद्विषयत्वमत आह अस्त्यादिविशेषणायेति। पूर्वोक्तेनेति। गुणप्रधानभावरूपन्यायाऽऽश्रयणाऽभिप्रायेणेत्यर्थः। भाविशब्दस्येति। यदियत्कालं भावितया व्यवहृतं तदासीदिति हि तदर्थ उचितः, न तु अतीतमासीदिति। तथा सति पर्यायत्वापत्तिरिति भावः। भाष्ये इत्येतस्मिन्निति। इत्येतच्छब्दं तस्मिन् भवितेत्यर्थः। एवं प्रत्याख्याने सूत्रे च 'वसन्ददर्श' इत्यादौ वर्त्तमानत्वमारोप्य शता। तत्फलं तु तत्समानकालत्वस्य दर्शने लाभः शतृस्थले क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेः। यद्वा दर्शनकालिकं वासस्य वर्त्तमानत्वमाश्रित्य प्रत्यय एवमेव। ननु चोत्पततैवं च न लोपं चोदिताः स्म इति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोपपत्तिः। गोमानासीदित्यत्र देवदत्तस्य विद्यमानत्वेऽपि गोमत्त्वस्याऽतीतत्वाद्भूते प्रत्ययः। तत्राऽर्थाद्भवामप्यतीतत्वप्रतीतिरिति दिक्॥ १॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः। (३।४।२)

भाष्ये हिस्वयोरिति। तद्विधायके इत्यर्थः। ननु परला-

त्तिङ्षु कृतेषु तेषामेवैतौ भविष्यत इत्यत आह सामान्येति। लस्य कृत्त्वेऽपि हिस्वयोः किमायातमित्यत आह तत्रेति। अव्ययत्वमिति। तदन्तस्य विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वादव्ययत्वमिति भावः। हिस्वयोरित्यस्य हिस्वान्तयोरित्यर्थः। ननु 'व्यतिकरो नामाऽऽत्मनेपदिभ्योऽपि हिः, परस्मैपदिभ्योऽपि स्व' इत्याकारः, सचाऽनुपपन्न आत्मनेपदसंज्ञाभावेन लाऽऽदेशत्वेन परस्मैपदसंज्ञासत्त्वेन चाऽऽत्मनेपदिभ्यो विधानाऽनुपपत्तेरत आह यदीति। ननु तिङो हिस्वौ न च तावन्मात्रम्पदं तदन्तस्य पदत्वादिति पदाऽऽदेशस्येत्ययुक्तमत आह पदशब्देनेति। निमित्तानीति। निमित्तशब्दो नित्यनपुंसक इति भावः। केचित्त नामैकदेशग्रहणेन परस्मैपदाऽऽत्मनेपदे 'पद' शब्देन भाष्ये उच्येते इत्याहुः। स्थानिवद्भावादिति। न च 'सार्वधातुकमपिद्' इत्यतिदेशान्ङित्त्वं स्यात्परत्वादिति वाच्यम्, एतद्विषयेऽपि स्थानिवद्भावप्रवृत्त्याऽऽतिदेशिकपित्त्वमादाय 'अपिद्' इति निषेधप्रवृत्तेः, अन्यथा तु 'अकरवम्' इत्यादौ गुणाऽनापत्तिरिति दिक्। स भवानित्यादाविति। आदिखण्डे इति शेषः। तद्ध्वनयन्नाह परस्येति। ननु 'अनन्तरस्य' इति न्यायाद्द 'यावान्' इत्यसङ्गतमत आह योगविभागेति। भाष्ये भुङ्क्ष्वेत्यस्याऽनुप्रयोगे भुनजै इति पाठः पित्त्वेन स्वादेश इति पाठः। कैयटे सर्वेषां तिङामिति। तिङादेशत्वे ज्ञापितेऽप्ययं दोष इत्यर्थः। वृद्धकुमारीति। एतद्भाष्यवार्त्तिकस्वरसात् 'क्रियासमभिहार' इति वार्त्तिकं लोडन्तविषयकमेव द्रष्टव्यम्, अन्यथा तस्यैतो भिन्नवचनत्वे गौरवं स्यादित्याहुः। दोषान्तरमप्याह भाष्ये लोण्मध्यमेति। ननु सर्वेषां स्थाने इत्यर्थेऽसम्भवः परस्मैपदादिग्रहणाऽभावादत आह प्रसङ्ग इति। दोषान्तरमप्याह भाष्ये सूत्रञ्चेति। लोडादेशाविति। लोडित्यस्य च लोड्वदित्यर्थः।

स्थानिवत्त्वेनैव लोड्धर्माऽतिदेशस्य सिद्धेः पुनर्लोड्वदिति वचनं लोट्स्थानिकहिस्ववदतिदेशार्थमिति भावः। अतिदेश-फलमाह तेनेति। वचनान्तरेणेति। पुरुषादिसंज्ञायां युष्मत्सा-मानाधिकरण्ये एकत्वे च भाव्यम्। तत्र च व्यर्थस्तयोर्विधि-रिति भावः ॥ २ ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्। (३।४।४।)

ननु क्रियारूपाऽर्थप्रतीतेः कथमनभिव्यक्तपदार्थकत्वमत आह संख्येति। न ह्येकस्या इति। एतेन 'समुच्चये एव सामान्य-वचनस्येति नियमेऽपि प्रकृते न पर्यायव्यावृत्तिः' इत्यपास्तम् समुच्चयविषये सामान्यवचनस्येतिवचनान्न्यायबाधेऽपि प्रकृत विषये तन्न्यायबाधे मानाऽभावाद्विनाऽपि वचनं सिद्धमिति भाष्याऽऽशयार्थः। नेष्टेति। अत एव लुनीहिलुनीहीत्येवाऽयं लुनातीति भाष्ये व्यवहितप्रयोगः संगच्छते। तेनाऽनुप्रयोगशब्दा-र्थव्यभिचार उक्तः। पूर्वप्रयोगस्तु यदि नेष्टस्तदाऽनभिधानाद्वा-रणीयः। यद्वेष्ट एव स इत्याहुः ॥ ४ ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य (३।४।५)

भाष्ये लघुत्वादिति। सर्वविशेषाऽनुगतैकसामान्यवाचकाऽनु-प्रयोगे सामान्यस्य सन्निहितविशेषपर्यवसानात्सर्वेषां कालाऽद्य-भिव्यक्तौ सिद्धायां विशेषवाचकनानाधातुप्रयोगे गौरवादिति भावः। क्वचिदेवेति। अपर्यायविषये इत्यर्थः। एवञ्च तरुद्रुम-वनस्पत्यादिषु पर्यायेषु लाघवगौरवाऽनादरान्न दोषः। इह त्वपर्यायत्वं स्पष्टमेवेत्याहुः ॥ ५ ॥

उपसंवादाऽऽशंकयोश्च । (३।४।८।)

इदं नित्यं लेड्विधानार्थं, तदाह नित्यार्थमिति। पूर्वसूत्रे हि 'लिङर्थे लेट्' इत्यत्राऽन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्तत इति भावः। व्यवस्थितेति। वेदे आपाद्यरूपाऽभावात्सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वाददोष इत्यन्ये। करणं हेतुरिति। तदुत्तरकालत्वाद्दानस्येति भावः। करणमवधिरिति। तद्वस्तुदानस्य तत्कारणाऽभावेऽपि बहुशो दृष्टत्वात्तत्करणे सत्यपि बहुशस्तद्दानाऽभावाच्च व्यक्तिविशेषयोः सत्यपि पूर्ववर्त्तित्वोत्तरवर्त्तित्वे नियमघटितकारणत्वस्य नैतस्य❀ नैतच्छब्दतो भानं किन्त्ववध्यवधिमद्भावस्यैवेति भावः। भाष्ये इदमेवाऽऽशंकाया अप्युदाहरणसम्भावनापरत्वेन तद्व्याख्यानस्य सम्भवात्सम्भावनैव चाऽत्राऽऽशंका, तदाह आशंकायामपीति। अकारणादकार्योत्प्रेक्षाया अपि दर्शनादित्यपि बोध्यम्। लिङ्प्रयोगेति। लोकेऽपीत्यर्थः। एवञ्चाऽनयोरपि लिङर्थत्वाल् 'लिङर्थे लेट्' इत्येव सिद्धे इदं न कार्यमिति भावः॥ ८॥

तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेनध्यै अध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः। (३।४।६।)

ननु कर्मादिपदाऽनुपादानात्कथं तेषु प्रसक्तिरत आह क्रिययेति। ननु 'अव्ययकृतो भाव' इत्येतत्सत्त्वे घञादिवत्सिद्धे भावे तुमुनादयः स्युः, स्वार्थे विधाने तु साध्ये भाव इति विशेषोऽत आह साध्यमानेति। वार्त्तिकेऽपि भावशब्देन साध्य-

---

❀ 'नैतस्य' इत्यधिकं के चिद्यमानमनोरमभ्भति।

भावस्यैव ग्रहणमिति भावः । तुमर्थ इत्यनुवादाच्च तुमोऽपि भावे सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे । (३।४।१६)

नाऽनुबन्धेति । तेनाऽनुबन्धविशिष्टस्याप्यात्वमिति भावः । एकान्तत्वे इति । अयमेव पक्षो न्याय्य इति 'तस्य लोप' इति सूत्रे भाष्ये ॥ १६ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले (३।४।२१)

ननु कर्तृशब्देन शक्तेरभिधानात्तस्याश्च क्रियाद्वयविषयाया भेदान्नैककर्तृत्वं युक्तं क्रिययोरत आह शक्तीति । शक्तिमदद्वैतेकत्वस्य शक्तयोरारोपेणैककर्तृकत्वोपपत्तिरिति भावः । भाष्ये स्वशब्देनेति । नाऽत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावृत्तिता किन्तु स्वार्थमात्रवृत्तितेति भावः । पूर्वकालश्च क्त्वाद्योत्यस्तदाह पौर्वकाल्ये द्योत्य इति । न तु 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायस्य विषयोऽयं द्योतकस्थले प्रायशस्तदप्रवृत्तेः । तद्ध्वनयन् वक्ष्यति इह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तुमिति । अन्यथा तत्र तुमुनाऽऽसिक्रियानिष्ठपूर्वकालस्य द्योतितत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक् । भाष्ये स्वशब्देनेति । पूर्वशब्देनेत्यर्थः । नन्वत्र 'विभाषाऽग्रे' इति सूत्रेण भवत्येव क्त्वाऽत आह पूर्वशब्दस्येति । तत्र ग्रहणादिति । अत्र चेदमेव भाष्यं मानं भोक्त्रन्तरेति । कर्तृपौर्वकाल्यमित्यस्य कर्त्रन्तरसाध्यस्वजातीयक्रियापेक्षपौर्वकाल्यमित्यर्थ इति भावः । तद्ध्वनयन्नाह कर्तृपौर्वेति । पूर्वकालत्वादिति । तत्र भोजनफलकं पूर्वकालमासनमिति बोध इति भावः । तुमुन्समभिव्याहारे समभिव्याहृतक्रियायां पूर्वकालत्वं

तुमुन्द्योत्यं प्रतीयते। एवञ्च तत्र क्त्वा स्यादिति तात्पर्यम्। एवञ्च यत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावाचकत्वं तत्र क्त्वा तदाह लट् चाऽत्र वाऽसरूपेणेति। अन्यथाऽस्य पूर्वकालाऽर्थत्वाऽभावेन कथं वाऽसरूपेण सः, समानार्थत्वे हि तत्सूत्रप्रवृत्तेः। एवञ्च 'भुक्त्वा व्रजति' इत्यादौ पूर्वकालभोजनकर्तृकर्तृकं व्रजनमिति बोधः। ननु स्त्र्यधिकारात्परतोऽपि 'वाऽसरूप' विधेरभावात्कथमत्र तेन लडित्यत आह वाऽसरूप इति। तदूर्ध्वं वाऽसरूपविध्यभावस्तु क्वाचित्क इति भावः। ननु वाऽसरूपेण लटः सिद्धावपि कदाचित्तुमुनपि स्यादत आह यदा त्विति। न हीति। तुमुनन्तार्थस्य स्वार्थफलकक्रियां प्रति विशेषणत्वनियमात् क्त्वान्तार्थस्य च स्वोत्तरकालक्रियां प्रति विशेषणत्वनियमान्न चैतदुभयं युगपत्सम्भवतीति भावः। समानकर्तृकेति। समानकर्तृकक्रियान्तराऽपेक्षं पौर्वकाल्यं यस्यास्तत्प्रतिपादनपरत्वादित्यर्थः। निर्धारणे षष्ठी तत्र द्विवचनबहुवचनाऽन्यतराऽऽवश्यकत्वेनैकतरोपादानेऽन्यत्र न स्यादिति साधुत्वार्थमेव तत्, न तु विवक्षितमिति तात्पर्यम् 'इमौ चेद्व्याधितौ स्यातां देयं स्यादिदमौषधम्, इत्यादौ लोके द्वित्वस्याऽप्यविवक्षादर्शनात्। गुणानाञ्चेति प्रधानक्रियाऽन्वये सम्भवति गुणभूतक्रियाऽन्वयोऽनुचित इति भावः। प्रत्येकाऽऽनन्तर्यविवक्षायामिष्टाऽसिद्धमप्याह भाष्ये एवञ्च कृत्वेति। तेन प्रत्येकाऽऽनन्तर्यविवक्षायां 'क्त्वा' न साधुरित्याहुः॥ २१॥

विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु (३।४।२४)

साधनेति। साधनाऽन्तरजन्यस्वजातीयक्रियाऽपेक्षपौर्वकाल्यविषया इत्यर्थः। न तु क्रियेति। एककर्तृकभिन्नक्रियानिरूपितपौर्वकाल्यविषया इत्यर्थः। साधनपौर्वकाल्यविषयाणामेव ग्रहणे

प्रमाणमाह तेषां हीति। पूर्वादीनामित्यर्थः। मानान्तरमप्याह भाष्यकारेण चेति। प्रकृतसूत्रभाष्यपर्यालोचनयाऽप्येवमेवेत्याह यदि चेति। निःसन्देहा सन्देहान्निष्क्रान्तेति समासः। संशयाऽनुपपत्तिं दर्शयति यस्मादिति। तदाऽऽभीक्ष्ण्येति। उक्तार्थत्वेन क्त्वाणमुलोरप्राप्तेरिति भावः। ननु पौर्वकाल्योक्तावपि 'आभीक्ष्ण्य' प्रतिपादनाय तयोः प्राप्तिरत आह आभीक्ष्ण्यञ्चेति। एवञ्चाऽऽवश्यकद्विर्वचनेनैव तद्द्योतनसम्भवेनाऽस्य तत्राऽप्यप्राप्तिरिति भावः। तयोर्विधानं तयोः प्राप्तिः। पूर्वप्रथमेति। यद्यपि 'पूर्व' शब्दो देशवाच्यपि तथापि 'प्रथम' साहचर्यं नियामकमिति बोध्यम्। निमित्तस्य चेति। 'उपपदम्' इति महासंज्ञया प्रत्ययनिमित्तस्योपपदत्वं न ह्यभावस्योपपदमिति वक्तुं शक्यमिति भावः। भाष्ये न वक्तव्य इत्युक्ते अवचने हेतुमाह उक्तश्चेति। चो हेतौ यत उक्तमतो न वक्तव्य इत्यर्थः। उक्तं वेति पाठेऽपि 'वा' शब्दोऽत्र चार्थएव बोध्यः, अवचने वैकल्पिकहेत्वन्तराऽनुक्तेः। नन्वननुवृत्तावपि आभीक्ष्ण्ये परत्वादिदमेवोचितमित्युभयत्रविभाषात्वमुचितमित्यत आह पूर्वविप्रतिषेधादिति। ननु चेति। साधनपौर्वकाल्यविषये क्रियापौर्वकाल्यस्यापि सत्त्वादिति भावः। वाऽसरूपेण ल्युडादीनां सिद्धत्वाद्विभाषाग्रहणे किमर्थमिति शंकायामपि ज्ञापकार्थमित्युत्तरं बोध्यम्। 'वाऽसरूप' न्यायेन ल्युडादिसिद्धेर्व्यर्थमेतदिति शंकते कः पुनरिति। वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञापकार्थेत्युत्तरम्। एवञ्च प्रकृतसूत्रविषये ल्युडादिसिध्यर्थं 'विभाषा' ग्रहणम्। ज्ञापनफलन्तु पूर्वसूत्रे। यदि तु 'णमुल्' विषये वाऽसरूपो नाऽस्तीत्येव ज्ञाप्यते तदोत्तरसूत्रविषयेऽपि क्त्वाल्युडादयो न स्युस्तद्ध्वनयन्नाह तत्र यदीति। 'आभीक्ष्ण्य' इति सूत्रे इत्यर्थः। अभिमतमर्थं यत्र सह विधीयत इत्येवं रूपमित्यर्थः ॥२४॥

———

स्वादुमि णमुल्। (३।४।२६)

भाविप्रत्ययविषये इति। 'स्वादुमि' इत्यनूद्य प्रत्ययविधानात्प्रत्यये भाविनि सति पूर्वमेव निपात्यत इति भावः। भावप्रत्ययविषय इति पाठेऽप्ययमेवाऽर्थः। यत्तु एतं पाठं दृष्ट्वा भावप्रत्ययमात्रविषयं निपातनं तेन क्त्वायोगेऽपीति। तन्न स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते इति भाष्यप्रयोग विरोधात् स्वाद्वीं कृत्वेतिवत् स्वादुंकारमित्यत्राऽपीकारः स्यात्तदभावाय निपातनमित्यर्थो भाष्यस्य। विहतेति। उकारान्तत्वाऽभावादित्यर्थः। अव्ययार्थमेवेति। अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लघुत्वादिति भावः। आ च तुमुन इत्यत्र चकारः किमपेक्ष इत्यत आह पूर्वोक्तेति। मान्तनिपातनमित्यस्य वक्तव्यमिति शेषः। अभिविधौ चेति। एवञ्च तुमुनन्तधातुसंबन्धाऽधिकारविहिता अव्ययकृत इत्यर्थः। तुमुन्त्वसामान्यात् 'तुमुन्ण्वुलौ' इत्यस्याऽपि ग्रहणं बोध्यम्। अत एवाऽग्रे 'भोक्तुमोदनः पच्यत' इत्युदाहरणं सङ्गच्छते। भाष्ये समानाऽधिकरणे इति। साऽन्वयिसमभिव्याहृताऽऽख्यातवाच्यकारके इत्यर्थः। भाष्येनुप्रयोगशब्देनेदमेवोच्यते। समानाऽधिकरणे कारके वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थः। तेन तस्य धात्वर्थं प्राति विशेषणत्वमेवेति न बोधे वैषम्यम्। ननु सत्यन्यस्मिन् कारके कर्त्तैव कस्मादभिधीयतेऽत आह, असत्यन्यस्मिन्निति। नन्वभिहिते प्रतिषेधात्कथमनभिहिताऽऽश्रयो विधिरत आह पर्युदास इति। भिन्नधात्वर्थेति। पाके ओदनो गमने ग्राम इत्यर्थः। अस्य वचनस्य प्रयोजनं दर्शयितुमित्यन्वयः। भाष्ये स इह दोषो न जायत इति। ननु अनभिहिताऽऽश्रया तृतीया सिद्धा द्वितीयाप्राप्तिरूपो दोषश्च न, तत्किमत्र प्रयोजनमिति प्रयोजनं दर्शयितुमुपन्यास इति कैयटाऽसङ्गतिरिति चेत्, अत्र वदन्ति दर्शयितुमिति कैयटस्य विचारयितु-

मित्यर्थः। स दोष इह न जायते तस्मान्नार्थ एतदुदाहरण विषये इति भाष्यार्थः। यदि प्रवर्त्तेत तदैतत्प्रयोगाऽभावरूपमनिष्टञ्च स्यात्। तस्मात्समानशब्द 'एक' पर्याय इति तात्पर्यम्। आख्यातादिपदवाच्येति। अत्रेदं तत्त्वम्। उपात्तकारकाणाम्प्रधानाऽन्वये सम्भवति न गुणे शाब्दाऽन्वयः, अर्थत एव तदीयकारकाऽऽकांक्षाशान्तौ तत्रान्वये मानाऽभावात्। तद्द्वारक इति क्रियाद्वारकः, गुणक्रियानिरूपिता शक्तिरपि गुणीभूतेति भावः। नन्वार्थाऽन्वयेऽपि तत्क्रियानिरूपिता शक्तिस्तत्राऽस्त्येव, अन्यथा 'ग्रामायाऽद्य गन्तुमिच्छति' इत्यादि न स्यात्। एवञ्च द्वितीयादिकं स्यादेवाऽत आह तत्र प्रधानेति। अत्र प्रधानशब्देन सर्वतः प्रधानमाख्यातवाच्यक्रियैव, तच्छक्तेरेव वस्तुस्वभावमाहात्म्येन स्वसमानाऽधिकरणेतरशक्त्यभिभावकत्वात्। अत एव 'लुब्धम्प्रति हन्तुं शक्यम्' इत्यपि भवतीति पस्पशायां कैयटेनोक्तं सङ्गच्छते। तत्र 'शक्यम्' इत्यस्याऽपि नामत्वेनेतरक्रियाम्प्रति गुणत्वेन स्वसमानाऽधिकरणेतरशक्त्यभिभवे सामार्थ्याऽभावादिति दिक्। अन्ये तु 'समानाऽधिकरणे' इत्यस्याऽनुप्रयोग इत्येव व्याख्यानादयमपि प्रयोगश्चिन्त्य एव। तद्वचनवादिमते सिद्धेर्न च तदाऽऽख्याताऽन्ताऽनुप्रयोगविषयं 'लुदुपहन्तुं शक्यम्' इति भाष्यप्रयोगाऽसिद्ध्यापत्तेः, तुमुना कर्मणोऽनभिधानाद्द्वितीयापत्तेरित्याहुः। पृथक्त्वादिति। भिन्नत्वाद्विरुद्धं यत्स्वं कार्यं तदारम्भकत्वाऽभावादित्यर्थः। एतेन 'यदा यत्र शब्दाऽन्वयस्तदा तद्विभक्तेः साधुत्वम्। ओदनं पक्त्वा भुज्यते, पक्त्वौदनो भुज्यत इत्युभयमपि साधु' इति परास्तम्। प्रकृतसूत्रस्थभाष्यवार्त्तिकयोरनुक्तिसम्भवग्रस्तत्वाऽऽपत्तेरित्यलम्। यत्तु 'हरदत्तेन वयन्तु ब्रूमः सक्तुच्छ्रु तस्य युगपदुभाभ्यां संबन्धाऽभावादेकेनैव प्रधानेन शाब्दोऽन्वयः, इतरेण तु सन्निधानादार्थ, इति

गुणनिरूपिता शक्तिस्तत्र नाऽस्त्येव' इत्युक्तं तन्न, ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति 'सन्' सूत्रस्थ भाष्यप्रयोगविरोधाऽऽपत्तेः, ग्रामस्य गतिकर्मत्वाऽभावेन चतुर्थ्यप्राप्तेः। मम तु शाब्दाऽन्वयाऽभावेऽपि तन्निरूपितकर्मत्वस्य सत्त्वेन परत्वाद् 'गत्यर्थकर्मणि' इत्यस्य प्रवृत्त्या न दोषः। एवं ग्रामाय गत्वा द्रक्ष्यतीत्यपि साध्विति दिक्॥ २६॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चाऽस्याऽन्यतरस्याम्। (३।४।३२)

गोष्पदं प्रातीति। पूरयतीत्यर्थः। नन्वस्मात्कल्पेऽपि वृत्तौ 'प्रं' इत्यनुस्वारश्रवणं न स्यात् णमुलन्तात्तु भवतीत्यत आह गोष्पदप्रमिति। करण इति। तथा सति वृषधात्वर्थेन सामानाऽधिकरण्यं भवति। बहुव्रीहाविति। गोष्पदस्य पूरः पूरणं यत्र क्रियायामित्यर्थः। लित्स्वरेणोकार इति। तत उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। कृत्स्वरेणेति। प्रत्ययस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः॥३२॥

करणे हनः। (३।४।३७)

बाहुल्येनेति। अन्ये तु हन्तिर्हिंसार्थ एव पद्धत्यादौ हिंसारोप इत्याहुः। भाष्ये पाण्युपघातमिति। पाणिना वेदिं हन्तीत्यर्थः। हिंसा च प्राणिविषयेति भावः। सामान्येति। यत्राऽनुप्रयोगणमुलन्तयोः सामान्यविशेषभावेनाऽन्वयस्तत्रेदमेव, यत्र तु भेदसंबन्धेनाऽन्वयस्तत्र तेनैवेति भावः। हिंसार्थानामिति। णमुलि 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिकः समासः॥ ३७॥

अधिकरणे बन्धः। (३।४।४१)

ग्रामे बन्ध इतीति। यद्यपीदं 'वाऽसरूप' न्यायेन घञा सिद्धं तथाऽप्यनिष्टमपि प्राप्नोतीत्याह ग्रामबन्धमित्यादिना। ग्रामे बद्ध इति त्वपपाठः, कर्मणि क्तस्य विषये भावविषयणमुलोऽप्राप्तेः। यद्यप्ययं साध्यो भावः, स च सिद्धस्वभावस्तथापि सिद्धधत्व-स्याऽधिक्येऽपि तस्याऽन्ततेः। भाष्ये एवं वक्ष्यामीति। संज्ञाया-मित्यनेनैकवाक्यतापन्नम्। कथमिति। संज्ञात्वाऽभावात्प्रश्नः। उपमान इति। एवमनधिकरणविषयेऽपि तेनैव साध्यमिति भावः॥ ४१॥

तिर्यच्यपवर्गे (३।४।६०)

तिर्यक्शब्दोऽनृजुवाची, अपवर्गः समाप्तिस्तद्वाची च। न हीति। सौत्रत्वेन शास्त्राऽप्रवृत्तौ तु तद्विनाशप्रसङ्गे बीजमित्यन्य-दिति भावः॥ ६०॥

नाधाऽर्थप्रत्यये च्व्यर्थे (३।४।६२)

तथा चेति। तदा चेत्यर्थः। द्वैधं कृत्येति। डान्तेन समासे विभक्तिलोपः। एतद्भाष्यस्वरसात्प्रत्ययपक्ष एव तत्र न्याय्य इति तत्त्वम्। नाऽर्थमपीति। निरनुबन्धकमादाय रूपाणां सिद्धेर-निष्टाऽभावाच्च तदर्थत्वं चिन्त्यम्। द्विरुगिति 'ना' ऽर्थत्वा-त्प्राप्तिः॥ ६२॥

कर्त्तरि कृत् (३।४।६७)

ननु 'भाव' इति सूत्रं धातुमात्राद्घञ्विधये आवश्यकमत आह घञित्येवावददिति। भावपदोपादानं विनाऽप्यन्यप्रत्ययवत्स्वार्थे

विधानेनैव भावे सिद्धमिति भावः। ततः पदरुजेति कर्त्रर्थमिदम्। ष्ट्रन्प्राप्नोतीति। 'धः ष्ट्रन्' इत्येकं वाक्यं विध्यर्थम्, ततः 'कर्मणि' इति नियमार्थमिति भावः। परिहरति एकमिदं वाक्यमिति। कथं कारकान्तरे इति। एकवाक्येऽपि विशेषणोपादानं नियमफलमित्यर्थः। नन्वेवं विधित्वमेव स्याद्विशेषणोपादानात् 'कर्मणि' एवेत्येव स्यान्न तु 'ष्ट्रन्नेव' इत्यरुचेराह अथ वेति। आवृत्त्येति भावः। धात्वर्थाऽऽक्षिप्ते कर्मण्यपि सिद्धेर्नियमार्थत्वमिति तात्पर्यम्। एवं करणयोरित्यत्राऽपि बोध्यम्। सार्वधातुके यगित्यत्रेति। नन्वाभ्यन्तरेऽपि भावे न भविष्यन्ति 'तुमर्थे से' इति तुमर्थग्रहणेनाऽऽभ्यन्तरे भावे सयादीनां नियमादिति चेन्न, सति ह्यस्मिन्नत्र तुमर्थग्रहणेन 'भाव' ग्रहणम्, असति त्वस्मिन विधित्वसम्पत्तये तुमर्थग्रहणेन कर्त्तुरेव ग्रहणं स्यात्, तुमुनोऽप्युक्तन्यायेन कर्त्तर्येव प्रसक्तेरित्याशयः। लः कर्मणि च भावे चेति। भावग्रहणे तु न नियमः शक्यो विज्ञातुं, 'अकर्मकेभ्य' इति विशेषणाय तदावश्यकत्वात्। भाष्ये ल्युनादयः कर्त्तरीति। अयं भावः। स्वस्वविधायकैर्विहितानाम्प्रत्ययानां पश्चादनेनाऽर्थाऽऽदेशनमिति पक्षे यथा तृजादीनामर्थं आदिश्यत एवं ल्युनादीनामप्यादिश्येताऽविशेषात्। ततश्च तेऽप्यनेन कर्त्तरि स्युः, तत्तद्वाक्ये उपादानात्। करणादिषु चेति। करणादिरर्थो विशेषविहितत्वादिति कार्यशब्दवादेऽर्थस्याऽपि शास्त्रमात्रगम्यत्वेन विधेयत्वमिति भावः। भाष्ये ननु चाऽपवादत्वादिति। ल्युनादिशास्त्रोपात्ताः करणादय इत्यर्थः। इहाऽपि कालभेदेनेति। पूर्वं करणे विधानं, तदा तु न कर्त्रर्थोपस्थितिरिति बाधाऽभावः, विधानोत्तरं पश्चादुपस्थितस्य कथं बाधः, तत्प्राप्तिकाले तस्य नाऽप्राप्त्यभावात्। यथा अपराह्णतक्रदानेन पूर्वाह्णदधिदानस्य न बाध इति भावः। ननु 'इको गुणवृद्धी'

इति सूत्रे नानावाक्यत्वमङ्गीकृत्य कथमपवादत्वोक्तिरत आह यत्त्विति। तदसम्भवाश्रयेणेति। 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्योपस्थित्यसम्भवाऽभिप्रायेणेत्यर्थः, तदेवाह यदेति। कृत्वादनेनेति। विध्युत्तरकालमर्थसमर्पकेणेत्यर्थः। तत्राऽनेकस्येति। कर्तृकरणयोः स्वातन्त्र्याऽस्वातन्त्र्याभ्यां भिन्नकत्वत्वादिति भावः। योऽयमिति। अबाधकारणनानावाक्यस्वरूप इत्यर्थः। तेन तुल्यमिति। तस्याऽपि तद्बोधकत्वादिति भावः। इत्येवमर्थमिति। यदि बाध्यबाधकभावः स्यात्तदा भावकर्मभ्यां कर्त्तृबाधसम्भवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तस्मादेवकारेण ज्ञाप्यते 'अर्थस्याऽर्थान्तरं न बाधकम्' इति भावः। ननु 'भावे च' इत्याद्यंशोच्चारणं किमर्थमत आह भावे चेत्यादि। ननु कृत्यादीनां कर्त्तर्यप्रवृत्तिरेवकारप्रयोजनमिति ज्ञातत्वात्प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह एवेति। 'वा' ग्रहणेन तत्सिद्धमत आह भव्येति। कर्त्तरि भवन्तीति। 'कर्त्तरि कृद्' इति शास्त्रादिति भावः। इति हेतोर्न कर्त्तव्यमित्यन्वयः। नन्वेवमपि कर्त्रा भावकर्मणोर्बाधः स्यादत आह अनेनेति। अनेन कर्त्रा। समावेशेति। करणव्युत्पत्त्या समावेशज्ञापकादेवकारकरणादित्यर्थः। प्रत्ययस्यैकत्वादर्थयोरपि द्वित्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमत आह जाताविति। जातिविवक्षायामेकवचनस्य, व्यक्तिविवक्षायां बहुवचनस्य साधनेन भाष्ये 'जात्याख्यायाम्' इति सूत्रप्रत्याख्यानादिदश्चिन्त्यम्। प्रयोगभेदेनाऽर्थबाहुल्याद्बहुवचनमिति वक्तुं युक्तम्। भाष्ये कृद्भिरित्यस्य कृदर्थकर्तृकरणयोरित्यर्थः। ननु तत्र ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरीत्यन्वयात्समावेश एव नास्तीत्यत आह अत्र च यथासंख्यमिति। तत्सत्त्वे हि तथा संबन्धार्थमेव चस्य सार्थकत्वात्सति प्रयोजने ज्ञापकत्वं न स्यादिति भावः। भाष्ये समावेशवचनमिति। समावेशबोधकचकारवचनमित्यर्थः।

सूत्रं नेति । भव्यादीनां कर्त्तरि चेति भाष्यस्वरसेन सूत्राऽभावस्यैव लाभादिति भावः । ननु तत्सूत्राऽभावे पूर्वोक्तरीत्या अन्येऽपि कृत्याः कर्त्तरि स्युरत आह अन्ये त्विति । यत्तावदितीति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामयं शेषः । तथा च समानकालतयाऽनिर्दिष्टार्थेषु चरितार्थस्याऽस्य विशेषार्थ निर्देशेन बाध इति भावः । यद्वा तेषामर्थांशे निराकांक्षत्वात्त्वनुपस्थितिरेव, तृजादिविधौ तु तेषामर्थाऽऽकांक्षासत्त्वात् 'कर्त्तरि' इत्यस्याऽव्यर्थवत्याकांक्षासत्त्वेनोभयाऽऽकांक्षया तत्रैवाऽन्वयो, न ल्युनादिषु, साक्षादर्थनिर्देशेन तेषां निराकांक्षत्वादिति तत्त्वम् । अनेकाऽऽख्यातयोगः । यण् भवति, दीर्घो भवतीत्यादिरूपः । न्याय उत्सर्गः । विधिशेष इति पाठे नियमप्रतिषेधौ विधिशेषावेव न तु स्वतन्त्रावित्यर्थः । तदुदाहरणमाह द्वितीये इति । विशेषश्च तथेति पाठे विशेषोऽपवादः, एतत्त्रितयं विध्येकवाक्यतापन्नमित्यर्थः । न कर्त्तव्यं भवतीति । न च चार्थे वृत्तिमाश्रित्य सूत्रमेव न कार्यमतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति प्रागुक्तमनभिधानेन प्रत्याख्यानस्याऽयुक्तत्वादित्याहुः । एवञ्च स्वार्थे कृतां व्यावृत्तये सूत्रं कार्यं, ल्युनादिषु च 'करण' रूपार्थेन बाधान्न दोषः ।

तत्र 'किमिदमपूर्वतयाऽर्थं बोधयत्प्रत्ययमितराऽर्थेभ्यो व्यावर्त्तयति, किं वा तत्राऽर्थे लोके प्रयुज्यमानस्यैव कृदादिसंज्ञेति प्रतिपादयति' इति सन्दिह्य तत्र द्वितीयस्य सिद्धान्तत्वकरणे नाऽपि 'ल्युनादीनां तत्र प्रतिषेध' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुमुपक्रमते भाष्ये किम्पुनरिति । कृत्प्रत्ययो नियम्यत इति । एतावानेव सूत्रव्यापारः, 'कर्त्तारं ब्रुवन् कृत्संज्ञ' इत्यादि तु संकलशास्त्रैकवाक्यतालभ्याऽर्थकथनमिति बोध्यम् । ननु सिद्धशब्दाऽन्वाख्याने कथमाचार्यनियोगादर्थविशेषे प्रवृत्तिरित्यत आह कार्य-

शब्देति। तत्राद्यपक्षे कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि वर्त्ततामित्युक्तेऽर्थादन्यथाऽऽवृत्त्या प्रत्ययनियमः, द्वितीयेत्वर्थस्य लोकत एव सिद्धत्वात्तद्विध्यसम्भवेन कृत्संज्ञाया अप्यधिकारेण सिद्धत्वेन कर्त्तारं ब्रुवन्नेव कृत् 'प्रत्यय' संज्ञो नाऽन्यादृश इति तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतया संज्ञानियम इति भावः। ल्युनादीनामिति। करणादिषु वर्त्तमानानामिति शेषः। एतत्सूत्रव्यापार इति। एतत्सूत्रविषय इत्यर्थः। कृत्संज्ञा त्विति। प्रत्ययसंज्ञाया अप्युपलक्षणम्। प्रतिसूत्रमुपस्थानवैयर्थ्येन सर्वत्र प्रवर्त्तत एवेत्यर्थः। वचनादेवेति। 'कर्त्तरि कृद्' इति वचनादेवेत्यर्थः। नन्वेवमप्येतद्व्याकरणविहितानामेव नियोगेन कर्त्रर्थकत्वमाख्यायेत तत्त्वन्येषामपीत्यत आह उत्पाद्येति। धातोः परेऽकाराः कर्त्तर्येव वर्त्तन्त इत्यर्थादिति भावः। अर्थविधानञ्च प्रयोगे दृश्यमानानामेवेति 'नाऽनुबन्धा भेदका' इति तात्पर्यम्। अत एव भाष्ये 'अकारोऽकशब्दो वा नियोगत' इत्युक्तम्। नियोगः नियमः। नियोगत्वमिति पाठे नियोग विषयत्वमित्यर्थः। धातोः परः कृत्प्रत्यय इति। सर्वसंग्रहप्रदर्शकम्। कृत्यप्रत्ययसंज्ञेति। प्रकृतसूत्रे विद्यमानाऽनुवर्त्तमानकृत्प्रत्ययपदाभ्यामित्यर्थः। गुण इति। 'क्ङिति' इति निमित्तसप्तमीति किंवाश्रयो निषेधो नेति भावः। ननु नाऽयं धातोरिति। धातोरित्येवं विहितस्यैवाऽऽर्धधातुकत्वादित्यर्थः। ननु कार्यशब्देऽपि य एते कृत्संज्ञकास्तत्तच्छास्त्रैर्निष्पन्नास्ते कर्त्तर्येव वर्त्तन्त इत्यर्थः' एवञ्च कथमस्याकारस्य नियोगेन कर्त्रर्थकत्वमित्यत आह काष्ठशब्दो हीति। एवञ्च स्वरूपे विशेषाऽभावेन सादृश्यादस्मिन्नपि तत्त्व बुद्धिरस्त्येवेति धातोर्विहितत्वे बुद्धिरप्यस्तीत्यार्धधातुकत्वमस्त्येवेति भावः। नन्वेकवाक्यतयैवार्थविधानान्न दोष इत्यत आह यदा हीति। प्रत्ययानामिति। प्रयोगे दृश्यमानरूपाणामित्यर्थः। धातुरेवेति। क्विप्सहचरितो धातुरेवेत्यर्थः। सर्वाऽभिधानमिति। सर्वै-

रभिधानमित्यर्थः । एवं कृदादिसंज्ञा अपि विहितानामेव पश्चात् क्रियान्त इति लौकिकार्थानपेक्षया शास्त्रेणैवाऽर्थविधाने धातोः परत्वात्स्यादेव प्रत्ययत्वादीत्याह लौकिकेति । नह्यत्रेति । एवञ्च ल्युनोऽपि लोके कर्त्र्यर्थवृत्तेस्तत्रैतस्याऽनुपस्थानमिति न कर्त्रा द्यर्थकत्वप्रसङ्ग इति तत्प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः । ननु साधुत्व मिष्टमेवेति साधुत्वम्प्राप्नोतीत्यसंगतमत आह असाधुत्वं मन्यत इति । एवञ्च 'इति न सिध्यति' इत्यत्र इत्येतेषु क्तस्य कर्त्तरि असाधुत्वं न सिध्यतीत्यर्थ इति भावः । असाधुत्वे बीजमाह क्रियाकारकसंबन्धेनेति । धनकर्मकविभागकर्त्तार इत्यर्थे इति भावः । प्रकारान्तरेण मत्वर्थसंबन्धित्वेन बोधे इत्यर्थः । क्तः कर्त्तरि नियुज्यत इति । शास्त्रेण बोध्यत इत्यर्थः । भाष्ये प्रकृतेः प्रत्ययेति । प्रकृतिविशेषात् गत्यादेः परस्य क्तप्रत्ययस्य कर्त्तरि साधुत्ववचनादित्यर्थः । तदाह क्तप्रत्ययस्येति । भवति साधुर्न तु कर्त्तरीति भाष्याद्यत्र कर्मणि स्वरसतो विधानं तत्रेति लभ्यत इत्याशयेनाह धनमिति । भाव इति । एतेन 'इदम्भाष्यं सकर्मकेभ्योऽपि भावे क्ते साधकमुपन्यस्यन्तः' परास्ताः । उत्तर-पदलोपविधायकवचनाऽभावादाह गम्यमानेति । ६७ ।

लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः । (३।४।६९)

केचिदिति । उच्चारणाऽर्थाकारेण सूत्रे लस्येति षष्ठ्येकव-चनवत् प्रथमैकवचनं जातौ । एतावांश्च लो यदुत परस्मैपद-मिति भाष्ये । परस्मैपदादिशब्दानां तद्विषये लक्षणेति तद्भावः । अपरे इति । लस्य प्रयोगाऽसमवायित्वात्तस्य ऽर्थकथनं व्यर्थं भाष्ये लक्षणाप्रसङ्गश्चेति तद्भावः । 'वर्त्तमाने लट्' इत्यादौ प्रतिज्ञा-प्राप्ति (?) तद्द्योतकत्वं यथा लकारस्य तथाऽत्रापि भविष्य-

तीति आद्यमतमेव युक्तम्, अन्त्येऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन प्रयोगस्य लक्षणया समत्वात्। ननु भावादिष्वात्मनेपदादि-विधानेऽपि लां किमागतमत आह असतीत्यादि। भावकर्मणो-रात्मनेपदेति। भावकर्मणोर्लस्याऽऽत्मनेपदमिति तदर्थः। आदेशाना मेवेति। लस्य स्थाने भावकर्मणोरात्मनेपदमित्यर्थ इति भावः। तस्य लुकेति। एतद्विषयनिष्कर्षमग्रे वक्ष्यति। अनुप्रयोगेति। एवञ्च, स निरर्थक एव संख्याप्रतिपत्तये तदनुसरणस्याऽऽवश्य-कत्वादिति भावः। स चाऽयमेवंविहित इति। सोऽयं लकार एवं 'लः कर्मणि च' इति सूत्रसत्त्वे यथा विहितस्तथा विहित इत्यर्थः। अतोऽपि 'ल' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वपक्षोऽयुक्तः। तथा सति ते चेमे इति वदेत्। भाष्ये इत्यपि स्यादिति। लकारेण कर्तृकर्मणोरनभिधानादिति भावः। इत्येतदत्र प्रदेश इति। तयोरेवेति सूत्रार्थमित्यर्थः। पदेनेति। पदसमुदायात्मके सूत्रे भगवान्मात्रालाघवं नाऽऽद्रियत इति भावः। वस्तुतस्त्वत्र 'ल' ग्रहणे कर्मभावाभ्यां कर्तृरूपाऽर्थाऽबाधाय 'च' द्वयं कार्यम्, उत्तर सूत्रे च तयोरिति वाच्यम्। मम तु कर्मणि कृत्यक्तखलर्था भावेऽकर्मकेभ्य इत्येवेति मात्रालाघवमप्यस्त्येवेति बोध्यम्।

भाष्ये सूत्राऽनुसारेण 'च' घटितो न्यासः, कैयटे च तथैव न्यासो दर्शितः। तृजादय इति। तेषामात्मनेपदादिसंज्ञाऽभावादिति भावः। परत्वात्कर्त्रर्थ इति। इदं कार्यशब्दवादे। एवं हि भावकर्मणोर्न स्यादिति त्वग्रे भाष्य एव स्पष्टम्। सर्वप्रसङ्ग इति। विप्रतिषेधवादे दूषणम् तङोऽनुदात्तेति। कर्त्तरीति शेषः। एवं 'नेर्विश' इत्या-दीनां नियमत्वे कर्त्तरि तङ् न स्यात्, विधित्वे केवलादप्यानः स्यादित्यादि बोध्यम्। तङां विधिरिति। कर्त्तरीति शेषः। भावकर्मणोरिति। तथा चाऽऽसादिभ्यः कर्त्तरि न स्यादन्येभ्यो भावकर्मणोर्न स्यादित्यर्थः। भाष्ये भावकर्मणोस्ततः कर्त्तरीति।

योगविभागसामर्थ्याद्ध 'भावकर्मणोः' इत्यत्राऽसंबद्धमेव 'अनुदात्तङिद्ध' ग्रहणं 'कर्त्तरि' इत्यत्र संबध्यत इति भावः। तदाऽस्येति। 'लः कर्मणि च' इत्यस्येत्यर्थः। षष्ठयन्तत्वं न भाष्यसम्मतमित्युक्तम्। वक्ष्यते च शेषादेव परस्मैपदमिति। नियमे तदवस्थो दोष इत्यत आह कर्त्तर्येवेति। लक्ष्याऽनुसारादिति भावः। लुकाऽप्ययमिति। नन्वनुप्रयोगस्थलादेशैरेव भावाद्यभिव्यक्तौ किमस्याऽर्थाऽऽदेशनेनेति चेन्न, एवं हि 'आम्' विषयस्य 'कर्त्तरि कृद्ध' इति कर्त्रर्थकत्वमेव स्यात्। एवं हि विरोधादन्यवाचिप्रत्ययपरोऽनुप्रयोगो न स्यादिति भावः। लोपस्याऽप्यजेति। पटयती त्यादौ। प्रतिज्ञेति। अनेन प्रथमान्तत्वमेव युक्तमिति सूचयति, 'ल'ग्रहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थमिति भाष्याच्च षष्ठयन्तत्वे 'ल'इति'ग्रहणम्' इति स्यात्। समासेऽपि विभक्तिलोपेऽकारश्रवणाऽनापत्तिः, अलोपे विसर्गश्रवणापत्तिः। अन्यदपि प्रथमान्तत्वसाधकम्प्रागुक्तम्।६६।

लस्य (३।४।७७)

भावाद्यर्थाऽभिधायिन इति। शास्त्रप्रतिज्ञातार्थवन्त इति भावः। अकार उच्चारणार्थ इति। अन्यथा लिडादीनां तिङो न स्युः। ततश्च 'परस्मैपदानां णल्' इत्याद्यसंगतं स्यादिति भावः। विहितविशेषणमिति। न चैवं शालादिषु प्राप्नोतीति भाष्याऽसंगतिः समुदायस्य ततो विधानेऽपि निर्दिष्टस्य लकारस्य वर्णस्य ततोऽविधानादिति वाच्यम्, समुदायविधानेऽवयवविधानस्याऽपि सत्त्वमित्यभिमानेन एवमपीत्यादिभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेनाऽन्ततेः। एतेन 'ल्युट्' धातोर्विहितो न तु लकार इति परास्तम्। अथाऽपि कथञ्चिदिति। अस्य शेषः। तदेवाह ल एवेदिति। तत्रेत्संज्ञासा-

मर्थ्यात्ल्लोपात्पूर्वं लोपेऽपि स्थानिवत्त्वाद्वा स्वर इति भावः। तत्पुरुषत्वे ण्वुलादौ कथं स्वर इति चिन्त्यम्। इत्संज्ञकलस्य परत्वाऽभावात्, तदव्यवहितपूर्वस्य तदनिष्टेश्च। तस्माद्बहुव्रीहिरेव। अथाऽपि कथञ्चिदिति भाष्यस्य 'व्यपदेशिवद्भावेन' इत्याशय उचितः। 'वचनाद्वा, इत्यस्येत्त्वे यद्यप्यादेशा न स्युस्तथाऽपीत्यादिस्तदाह तथाऽपि लस्येति। एवञ्चेत्संज्ञायामप्यादेशसिद्धिर्भावादिविहितस्य लस्य लुटि तु दोषः। भाष्ये एवमपीति। एवञ्चाऽत्र प्रयोजनाऽभावादित्त्वाऽभावेन लादेशस्वराऽभावौ सिद्धौ। ल्युटि तु इत्संज्ञया लोपेन च बाधान्न दोष इति भावः। ल् अस्येति। अत्र पक्षे 'ल्' लुप्तषष्ठीकम् 'अस्य' इति समानाऽधिकरणं तस्य विशेषणम्। वस्तुतो धातोरित्यनुवृत्त्या धातुविहितलकारस्य वर्णस्य तत्र ग्रहणम् अकारस्योच्चारणार्थत्वात्। शालादौ तु न व्यञ्जनमात्रं धातोर्विहितं किन्त्वकारविशिष्ट इति भाष्यार्थः। भाष्ये लादेशो वर्णविधेरिति। लादेशादेश इत्यर्थः। ननु वर्णविधिलादेशयोर्युगपत्प्राप्त्यभावेन विप्रतिषेधाऽसङ्गतिरत आह वाक्यस्येति ॥७७॥

टित आत्मनेपदानां टेरे (३।४।७६)

भाष्ये ज्ञापकञ्चेति। 'गाङ् लिटि' इति सूत्रे इदमुक्तम्। नैतदिति। एतदुक्तमत्र नास्तीत्यर्थः। तदुक्तमेवं किलाऽत्र स्यादित्यन्वयः। ननु भिन्नवचनानां कथं सामानाधिकरण्येन संबन्धोऽत आह यदि टित इति। टिदात्मनेपदानामिति भाष्यस्य तदर्थकं यदि विज्ञायत इत्यर्थः। भाष्यप्रामाण्यात्तादृश एवाऽष्टाध्यायीपाठ इत्यन्ये। भाष्ये आदिर्मा भूदिति। अमीवाऽत्रापि 'परश्च' इत्यस्याऽप्रवृत्तेरिति भावः। तत्र साधुरागम इति। योगरूढिरिति भावः। नन्वस्य 'इट' आर्धधातुकत्वाऽभावादालोपो न

संस्कृतगवेषणा ।

—:०:※:०:—

अयि सहृदयाः

तत्रभवतां सर्वेषां सन्निधे मदीयेयमभ्यर्थना यत्सादरमियं संस्कृतगवेषणा भवद्भिर्देवभाषोन्नत्यै अङ्गीकर्त्तव्येति । इयं गवेषणा महता परिश्रमेण व्यावहारिकान् पारिभाषिकशब्दान् शब्दतः परिचितानर्थतोऽपरिचितानन्विष्याऽन्विष्य प्रथमपरीक्षार्थिनां छात्राणां कृते मया विरचिता । अस्यामतीवोपकारकाः शब्दाः सन्निवेशिताः सन्ति ये विदुषोऽप्यानन्दयन्ति । कौमुदीपरिपठितान्युदाहरणानि यावच्छक्यं 'ध्रुवका, अवका, नदालम्, कुलिज इत्येवमादीनि सम्यगर्थतो विशदीकृत्यलिखितानि सन्ति । यदि संस्कृतभाषासंबन्धिव्यवहारनैपुण्यमभिवाञ्छन्ति तत्रभवन्तस्तर्हि स्वस्वविद्यार्थिषु मदीयगवेषणायाः श्रीमद्भिः प्रचारः कर्त्तव्यः । मूल्यम् आणकपञ्चकम् ।

बालगोविन्दशर्मा वैद्यः

महावीर औषधालय,

ज्ञानवापी बनारस ।

अभ्यर्थना।

—**०**—

महोदयाः

अस्ति खलु विदितमेतद्यदधुना वाराणसेयानां विदुषां वैदुष्यम्प्रायः पाणिनिव्याकरणमधिष्ठायैव परिष्कारवलेन सर्वोपरि वरीवर्त्ति। व्याकरणञ्च तन्महर्षिभगवत्पतञ्जलि प्रणीतमहाभाष्यमन्तरेणाऽकिञ्चित्करम्। तच्च महाभाष्यमत्यर्थ गूढ़ाऽभिप्रायमित्यालोच्य कैयटेन तदर्थबोधनाय प्रदीपो व्यधायि। ततः कालक्रमात् जनानां बुद्धिवैपुल्याऽभावात् परमकारुणिकेन महामहोपाध्यायनागेशभट्टेनोभयार्थद्योतकोद्योतो व्यधायि। किन्तु, अयमुद्योतोऽद्यावधि आपादचूड़ं न क्वापि मुद्रित इति महान् खेदः। केवलमादितोऽध्यायद्वयमुद्योतस्य 'बम्बई' नगरे मुद्रितम्। तृतीयाऽध्यायादारभ्याऽऽसमाप्ति मुद्रयितुमहं बद्धपरिकरः केवलं धाष्ट्र्यादेव सञ्जातोऽस्मि। तत्रभवतो नागेशभट्टविदुषः पुण्यप्रभाव एव मां तारयिष्यतीति मदीयो दृढ़विश्वासः।

आदर्शपुस्तकञ्चैकमेव 'कश्चिदाय' विक्रमवत्सरलिखित मस्ति। एकमपरम्पुस्तकमद्याभ्यर्थनालेखकाले 'टीकमणि कालेज' संस्कृतपाठशालाया व्याकरणप्रधानाध्यापकेन श्रीमद्विद्वद्वरपूर्णचन्द्राचारिणा श्रीविद्वद्वरानन्तरामशास्त्रिणः सकाशादवाप्य प्रदत्तमिति, उभयोरपि विदुषोराजन्माहं ऋणी भविष्यामि। प्राप्तस्यास्य 'ख' संज्ञा भविष्यति। उद्योतस्यास्य सभाष्यस्य 'क' संज्ञकं पुस्तकं श्रीमद्विद्वद्वररामचन्द्रशर्मणा मम पित्रा संगृहीतन्तत्तु मदीयमेव। एताभ्यां मुद्रितेऽस्मिन्नुद्योते यदि क्वापि स्खलनं स्यात्तर्हि विद्वद्भिः क्षन्तव्यमिति विदुषां वशंवदः।

बालगोविन्द वैद्यः। मार्गशीर्ष १५।

स्यादत आह अत्र चेति। स्थान्यादेशसंबन्धस्येति। स्थान्यादेशसंबन्धं प्रति भूयसां प्रयोजकत्वात्स्थानषष्ठीत्यन्वयः। टकारस्तु 'इटोऽत्' इत्यत्र विशेषणार्थः। बलाद्यार्धधातुके इति। अनेन प्रकृतिप्रत्ययोभयाऽपेक्षत्वमागमस्य दर्शयति। भाष्ये इदन्तर्हु-क्तमिति। इदमपि 'गाङ् लिटि' इत्यत्रैवोक्तम्। तैरात्मने इति। तिबादीनां मध्ये यान्यात्मनेपदानीत्यर्थः। न च तन्मध्ये शान-ज्निविष्ट इति भावः। अनुवृत्तिं विनाऽपीष्टसिद्धिमाह अथ वेति। भाष्ये एकदेश्याह आने मुगिति। 'आनयि' इति प्रयोगे दृश्यमानरूपस्यैवानुकरणं न्याय्यमिति भावः। वस्तुतस्तु अलादेशे शानच्चानशादि संबन्ध्यानेऽपि 'मुक्' सिद्धये तथा निर्देश आवश्यकः। पचमानो यजमान इति। भावकर्मणोरप्रवृत्तये 'न ते लादेशा' इति ज्ञापकाऽसंगत्यरुचेर्वक्ष्यति प्रकृते तदिति। ज्ञापनाय तु सयादय इति। ननु परत्वादेत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति न्यायेनैत्वाऽप्रवृत्तौ किमर्थमिदं ? स्पष्टश्च 'डा' विधायके भाष्ये एतदिति चेन्न, एकदेशयुक्तित्वेना-कृतेः ज्ञापकस्य फलाऽभावाच्चाऽस्यास्तत्त्वम्। 'एधन्त' इत्यादौ परत्वाद्द 'वार्णादाङ्गम्' इति वा पूर्वमन्ताऽऽदेशे पूर्वरूपे 'सर्वे सर्वपदाऽऽदेशा' इति न्यायेनाऽन्तस्याऽऽदेशादेशत्वेन ज्ञाप-केन नैत्वाऽऽपत्तिरित्यन्ये। श्लोकेति। श्लोकपूरणायाऽन्यसूत्र-विषयपूर्वपक्षोऽत्र दर्शित इति भावः। तद्ध्वनयन्नाह 'एत ऐ' इत्यत्रेति। अनेनाऽस्य श्लोकस्यैकदेशयुक्तित्वं स्फुटी-कृतम् ॥ ७९ ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः। (३।४।८२)

मध्ये शस्येति। अनादित्वादिति शेषः। प्रथमपुरुषे 'पपाच'

इत्यादौ वृद्धिर्थसिद्ध्यर्थ आह योगविभागश्चेति धात्वधिकारे त्विति। परविशेषणपक्षे इदम्। विहितविशेषणे तु तदप्रवृत्त्यां तस्यैव प्राप्नोतीति यथाश्रुतमेव भाष्यं रमणीयमितिदिक्। भाष्ये अनित्त्वादिति। वाक्यार्थबोधे सति प्रत्ययत्वज्ञाने इत्संज्ञासमकालमेव सर्वादेशतेति तदाऽनेकाल्त्वस्याऽऽकृतिरित्यर्थः। भाष्ये तस्याऽनित्त्वादिति। वाक्यार्थबोधात्प्रागनित्त्वादस्याऽन्वाख्यातुरनित्त्वज्ञानादित्यर्थः। एवञ्चाऽनुबन्धत्वज्ञानाऽभावात्तत्समये न 'अनुबन्धकृतम्' इत्यस्य प्राप्तिरिति भावः। यदि तु भाव्यनुबन्धत्वं गृहीत्वा तत्प्रवृत्तिस्तदा 'डा' वत् 'ण, अल्' इति प्रश्लेषेणाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वम्। निरूपितश्चेदं 'लुटः प्रथमस्य' इति सूत्रेऽस्माभिः। क एष परिहारो न्याय्य इति। अन्याय्य एष परिहारः क उच्यत इत्यर्थः। एवं तर्हि लकार इति। 'ल' इति 'लण्' इति वाऽऽदेशः कार्य इति भावः। धातुस्वर प्रवर्त्तेत इति। प्रवृत्तः सतिशिष्टस्वरेण न निवर्त्त्येत इत्यर्थः। भाष्ये अन्तोदात्त आदेश इति। स्थाने द्विर्वचनमिति भावः। सर्वाऽनुदात्तम् अनुदात्ताऽभ्यासमपीत्यर्थः। निरूप्यत इति। विचारविषयीक्रियत इत्यर्थः। भाष्ये कथम्पुनरयमिति। द्विर्वचनप्रकृतिरित्यर्थः। यदैकाजिति। यदैकाजिणादिः प्रकृतिरित्यर्थः। धातोरन्तोऽनुदात्त इत्यर्थ इति भावः। व्यपदेशिवदिति। तेनाऽतिदेशानां तत्त्वातिदेशात्स्वरसिद्धिरित्यर्थः। अस्य 'आद्यन्तवत्' सूत्र परतया कैयटोक्ते व्याख्यानबीजं चिन्त्यम्। इतरोऽन्तोदात्तत्वव्यवहार एवाऽनेन व्यपदेशिवद्भावेनोक्त इति मत्वाऽऽह यथैवेति। अन्तोदात्तत्वादिधर्माऽतिदेश एव कैयटे 'कार्याऽतिदेश' पदेनोक्तः। नत्विदमिति। एवञ्चाऽनेनाऽन्तत्वाऽतिदेशे शास्त्रेणाऽन्तत्वप्रयुक्तोदात्तत्वे तद्व्यवहारसिद्धिः, आद्युदात्तविधायकशास्त्राऽभावात्तु न तद्व्यवहार इति भावः। शास्त्राऽतिदेश इत्यस्य शास्त्रप-

वृत्तौ❀ निमित्तस्याऽन्तत्वास्याऽनेनाऽतिदेश इत्यर्थः । भाष्ये सोऽसाविति । प्रकृतिभूतो धातुरित्यर्थः । अन्तोदात्तः तथाव्यवहारविषयः । तद्दूषयति एतदपीति । अन्तोदात्त आदेश इति । वचनं नास्तीत्यर्थः । स्थानिवदिति न धर्माऽतिदेशकमित्याह स्थानिवदिति । कार्यातिदेशः प्रकृतित इति । आदेशे प्रकृतिसादृश्यबोधात् 'स्थानेऽन्तरतम' सूत्रादित्यर्थः । सादृश्यश्च प्रकृतिधर्मवत्त्वम् ×। स च यथा व्यपदेशिवद्भावेनाऽन्तोदात्तत्ववान् तथाऽऽद्युदात्तवानपीति भावः । स्थाने द्विर्वचनपक्ष एषाऽसङ्गत इत्याह द्विःप्रयोगे चापीति । तदाह निर्णय इति । योगविभागश्चेति । एकाराऽभावे इदम् । धात्वधिकार इति । परविशेषणे इदम् । विहितविशेषणपक्षे त्वम्त्याऽऽदेश एव प्राप्नोति । अत एव 'नित्यं ङित' इत्यादौ न दोष इति बोध्यम् । अकारद्वयेति । एवं 'ए अत्' इत्यत्रापि प्रश्लेषो बोध्यः ॥ ८२ ॥

लोटो लङ्वत् (३।४।८५)

अस्मादतिदेशाल्लोटि अडाडावपि प्राप्नुत इत्यत आह लोट इतीति । ननु 'झि' विषये परत्वाजुसा 'इतश्च' इत्यस्य बाधान्न तस्याऽप्येतद्विषये सर्वत्र प्राप्तिः, जुसा इकाराऽपहारे तद भावाद्ध 'इतश्च' इत्यस्याऽप्राप्तिः । इकारलोपे झेरभावाज्जुसोऽप्राप्तिरिति यौगपद्याऽसम्भवात् । स्थानिवत्त्वन्तु आदेशप्रवृत्त्युत्तरं, न तत्समकालं, एकसत्त्वान्यतरविषयत्वे मानाऽभावात् । विनिगमनाविरहेणोभयबाधकं स्यादत आह भाष्ये अथ वा पुरस्तादपवादा इति । तत्र लङ्ग्रहणस्येति । तत्र 'लङः शाकटायनस्य' इति सूत्र इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

❀ 'शास्त्राऽप्रवृत्तौ' इति के पाठः ।

× 'सादृश्यञ्च तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम्' इति के पाठः ।

सेर्ह्यपिच्च। (३।४।८७।)

भाष्ये अलघीयश्चैव हीति। मात्राकृतलाघवाऽभाव इत्यर्थः। प्रक्रियालाघवन्तूकारोच्चारणेऽस्त्येवेति भावः। उत्वस्य बाधकमेवेति। उत्वग्रहणमिकारलोपस्याऽप्युपलक्षणम् ॥ ८७ ॥

लिङः सीयुट् (३।४।१०२)

नन्वपवादतया यासुटा बाधात् कथं तद्विषये सीयुडत आह यथैवेति। विनाऽपीति। अत एव पूर्वमपि सीयुण् न, अपवादविषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेरिति भावः। भाष्ये सुटोऽपीति। कर्त्तरि षष्ठी, कर्मणोऽनुपादानादुभयप्राप्त्यभावः। सुट्कर्तृकः सीयुटो बाधः स्यादित्यर्थः। कार्यिभेदादिति। प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयद्विर्वचनेन कार्यिभेदेऽपि बाधदर्शनाच्चिन्त्यमिदम्। तस्मादपकर्षो विज्ञायेतेत्युत्तरं भाष्ये। तस्माद्यासुडादेः सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्य इति शेषः। तदेव च वचनं ज्ञापकमत्र प्रकरणे बाधाऽभावस्येति सुटा सीयुटो न बाध इति भाव इत्युचितम् ॥ १०२ ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च। (३।४।१०३)

आगमा अनुदात्ता इति भाष्ये। 'अनुदात्तम्पदम्' इत्येकवाक्यतापन्नोदात्तादिविधिप्रवृत्तिकालेऽसन्निहितानामपि तेन निघातप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यर्थः। विस्तरेण चैतद्ध 'आद्युदात्तश्च' इत्यत्र निरूपितम्। प्रकृतसूत्रे शब्देन्दुशेखरे च ॥ १०३ ॥

आतः (३।४।११०)

भाष्ये इह मा भूत् अकार्षुरिति । नियमेन व्यवच्छेदो मा भूदित्यर्थः । ननु सिचः परस्य झेर्जुश्चेदाकारपरसिचः परस्यैवेति न दोष इत्यत आह अत्रेति । नियमः स्यादिति । नियमेन व्यवच्छेदः स्यादित्यर्थः । अगुरिति । योगविभागाऽऽनर्थक्यन्त्वनुपदमेव परिहरिष्यति । अत एव दूषणान्तरमाह विषयविभागश्चेति । अभूवन्निति । अत्र प्रत्ययलक्षणेन 'सिच्' सत्ता बोध्या । योगविभागः स्यादिति । 'लङः शाकटायनस्य' इत्यत्र सिच्पदाऽसंसृष्टस्य 'आत' इत्यस्याऽनुवृत्त्यर्थो योगविभाग इत्यर्थः । ननु 'आतः सिच' इत्युच्यमानेऽपि 'स्वरित' लिङ्गाऽसङ्गाद् 'आत' इत्येवाऽनुवर्त्तिष्यते न तु 'सिच' इति, उत्तरत्र लङ्ग्रहणाच्चाऽत आह अथ वेति । नियमार्थत्वायेति । तत्फलन्तु 'अभूवन्' इत्यस्य व्यावृत्तिः । नियमपक्षे योगविभागप्रयुक्तगौरवेऽपि लाघवान्तरं दर्शयति ततश्च लुङीति । शाकटायनमते लङ एवाऽन्यस्य तन्मते नेत्यर्थे, लुङि शाकटायनमते निषेधेऽन्यस्य मते जुस्, इत्यर्थाद्विकल्पः फलितः । लङि तु शाकटायनमतेऽन्यमते च प्राप्त्या नित्यत्वं फलतीति भावः । भाष्ये लङ्ग्रहणञ्चेति । असति लङ्ग्रहणे लुङ्यपि विकल्पः स्यात् । न च 'आत' इति योगविभागाल्लुङि नित्य इति वाच्यं, लुङि विकल्पो लङि नित्य इति वैपरीत्यस्याऽपि सम्भवादिति भावः । एवञ्च 'आत' इति सूत्रं 'सिच' इत्यनुवृत्त्या नियमार्थम्, उत्तरसूत्रन्तु विध्यर्थम् । शाकटयनस्यैवेति । एवकार उत्तरार्थः । लङ्ग्रहणं लङ्वद्भावेन लङोऽग्रहणार्थमिति बोध्यम् । एवञ्च 'धातो' इति सूत्रस्थभाष्यं प्रौढ्या, एतत्सूत्रस्थभाष्यविरोधादिति बोध्यम् ॥ ११० ॥

आर्द्धधातुकं शेषः । (३।४।११४ ।)

भाष्ये धातोरेकाच इति। 'धातोः' इति पृथक्सूत्रन्तु प्रत्याख्यात मेव। धातोरित्येवमिति। व्याख्यानादिति भावः ॥ ११४ ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥ पादोऽप्ययं पूर्णोऽध्यायश्च तृतीयः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात्। (४।१।१)

नन्वेतदभावे केवलानामेव स्वादीनाम्प्रयोगः स्यादत आह परश्चेतीति। नन्वेवं धात्वादेरपि स्युरत आह प्रत्ययाऽर्थेति। स च कर्मादिरपत्यादिश्च, तत्संबन्धयोग्याऽर्थस्याऽभिधायिनी मित्यर्थः। ननु प्रत्याख्यातसूत्रमादायैतदाक्षेपो न युक्तोऽत आह सति चेति। एतदादिपञ्चमीनिर्देशैः 'तस्माद्' इति परिभाषया परत्वलाभेन हि तत्प्रत्याख्यातमिति भावः। प्रतिपादनपरत्वादिति। 'परश्च' इति सूत्रस्येति शेषः। ननु वचनान्तराश्रयेण वचनान्तराक्षेपो न युक्तोऽत आह सति वेति। द्योत्यवाच्याऽर्थयोः संबन्धी योऽर्थ इत्यर्थः। प्रकृत्याक्षेप इति। नित्याऽऽकांक्षत्वादित्यर्थः। प्रत्याययति प्रकृत्या सह स्वार्थमिति प्रत्यय इति भावः। असतीहेति। सजातीयाऽधिकारान्तराऽदर्शनेन पूर्वाऽधिकारनिवृत्तिरयुक्तेत्यर्थः। नन्वेवं विशेषविहिततव्यादयो व्यर्थाः स्युरत आह वाऽसरूपेति। ननु व्याख्यानादेव पूर्वाऽधिकारनिवृत्तिः सिद्धेत्यत आह अथ वेति। ननु पदान्तरवाच्यक्रियाऽपेक्षकारकबोधकता स्यादीनां दृष्टेति धातोर्नोत्पत्तिः, ततो विधीयमानानां तथात्वाऽ

सम्भवादत आह तत्र यथेति । प्रकृतिमात्राऽऽक्षेपे यथा प्रकृत्यर्थाऽपेक्षकर्तृकर्मादावभिधेये लादय उत्पद्यन्ते तथा स्वादयोऽपि स्युरिति योजना । प्रातिपदिकाद्विधौ तु प्रकृत्यर्थाऽपेक्षकर्माद्यसम्भवादगत्या तथा स्वीकार इति भावः । ननु स्वादीनां तृजादीनाञ्च बाध्यबाधकभावो युक्तोऽत आह कर्त्रादिष्विति । यथा ण्वुलतृचोः कर्तृ 'ति' प्रत्ययेन, यथा वा तव्यादीनां कर्मतिङा पर्यायस्तथा स्वादीनामपि तैः स्यादिति भावः । धातोरित्यननुवृत्तावपि 'वाऽसरूप' इति संबध्यत एवेत्यभिमानः । सिद्धान्ताऽऽशयमाह निवृत्तमिति । अत एव तदधिकारसंबद्ध 'वाऽसरूप' विधिरपि नेति भावः । ननु कर्मादौ विधीयमानाः स्वादयः कर्माद्यभिधायिनस्तिङन्तात्कर्मादेरुक्तत्वेन न भविष्यन्तीत्यत आह कर्मादय इति । अन्तर्भूतकर्मेति । बहुव्रीहिस्ततः क्रियापदेन कर्मधारयः । नन्वेवमेकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु संख्याया उक्तत्वान्न स्युरत आह यद्वेति । अत्र पक्षे प्रथमाऽऽपत्तिर्बोध्या । वचनग्रहणादिति । प्रवृत्तिनिमित्तभूता हि संख्या 'वचन' शब्देनोच्यत इति नाऽयं यत्नः प्रकृते इति भावः । प्रकारान्तरेणाऽप्यप्राप्तिमुपपादयति न चेति । एकप्रकृत्यर्थक्रियाया एकपदे प्रत्ययद्वयवाच्येन भिन्नेन साधनद्वयेन संबन्धो न युक्तः, शाब्दे व्यवहारे तथा क्वचिददर्शनादिति भावः । भिन्नसाधनाऽभिधायिनोरिति । प्रत्यययोरिति शेषः । एकक्रियाऽपेक्षः । एकक्रियायामनेकसाधनाऽन्वयबोधजननायाऽपेक्षणीयं ❀ सहायत्वं × तयोर्न युक्तमित्यन्वयः ।

ननु 'पुत्रीयति' इत्यादावेकस्या इच्छायाः शब्दद्वयवाच्येन कर्मणा कर्त्रा च संबन्धो दृष्ट इत्यत आह पुत्रीयेति । नन्वेवं

❀ 'अपेक्षणीयत्वम्' इति के, पाठः ।
× 'सहायत्वम्' इति 'के' नास्ति ।

तिङ्वाच्य एव साधने स्वादयः स्युरत आह अनभिहितेति। अत्रेदं चिन्त्यम्। 'पचति पश्य' इत्यादौ क्रियाया अपि कर्मत्वाद्भाष्योक्त एव समाधिर्युक्त इति, न चौत्सर्गिकमेकवचनं युक्तम्, 'न केवला प्रकृतिः' इति निषेधेन यत्र केवलप्रकृतिप्रयोगो न प्राप्तस्तत्र तत्प्रवृत्तावपि अन्यत्र तत्प्रवृत्तौ मानाऽभावात्। प्रकृतित्वञ्च प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम्। एतदधिकाराऽभावे हि प्रत्ययान्तरानभिहितसंख्याकारकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं न चेदं तदवच्छिन्नमिति नैतद्विषये तन्निषेधप्रवृत्तिः। अव्ययेभ्यस्तु 'अव्ययादाप्सुप, इति ज्ञापकात्कस्यचिदुत्पत्तावावश्यिकायामौत्सर्गिकं तदेव भवति। 'पचतिरूपम्' इत्यादावपि पूर्वोत्तरतद्धितानां 'सु'* प्रकृतित्वनिर्णयेनाऽस्यापि प्रकृतित्वान् 'न केवला' इत्यादि निषेधप्रवृत्तिः सूपपादा। तृतीयाद्येकवचनन्त्वत्राऽनभिधानान्नेति भावः। अत एव 'सुप्तिङन्तम्, इति सूत्रे तिङ्ग्रहणं चरितार्थम्। ननु क्रियाया लिङ्गाऽभावोऽत आह यथेति। नन्वेवमपि धात्वर्थस्य संख्याऽभावात्कथमुत्पत्तिरत आह साधनाश्रयेति। ननु कारकद्वारा संख्याकार्यवत् तद्द्वारैव लिङ्गकार्यमस्त्वत आह न चेति। तिङन्तोपस्थाप्यक्रियाया द्रव्यधर्मसंख्यया परम्परायोगेऽपि न तथा लिङ्गेन योगो, विचित्रत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः। भिद्यते आरोपितसंख्यावती भवति। तदाश्रयः तत्संबद्धो लिङ्गाऽऽख्यो भेदस्तत्र नाऽऽरोप्यत इति शेषः। कस्य चिच्छब्दस्य शक्तिः कस्मिंश्चिदुपस्थितेऽप्यर्थे प्रतिबध्यत इत्यन्वयः। एष प्रकारः स्वाभाविकत्वाच्छास्त्रे नाऽन्वाख्यायत इत्यर्थः। अत्रैतत्स्वरसात्साधनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपेण तिङर्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थे एवाऽन्वयः। आरोपमूलतया कर्त्तुरप्येकत्वप्रतीतिः शब्द-

---

* 'सुप् प्रकृतित्व' इति 'ख' पाठः।

शक्तिस्वभावाश्च स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगताया एव तस्या-स्तत्राऽऽरोपः । तेन भावे न द्विवचनाद्यापाद्यम् । यदा तु तत्र प्रकारान्तरेण संख्याऽवगमस्तदा भावेऽपि बहुवचनं भवत्येव 'हत-शायिकाः शय्यन्त' इति यथा । तत्र हि उपमानबहुत्वाद्धात्वर्थे बहुत्वाऽवगतिः । अन्यथा तत्र बहुत्वोपादानं व्यर्थं स्यात् । एतेन 'क्रिया संख्यायामयोग्यैव' इति परास्तम् । न चैवं 'पचतः कल्पम्' इत्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिः, संख्यायास्तिङोक्त-त्वात् । एकवचनन्तु साधुत्वार्थमिति न दोषः । तदपि प्रथमाया एव नाऽन्यासाम्, अनभिधानादित्यादि पञ्चमे वक्ष्यते । अत एव सुबाद्युत्पत्तिरेकत्वादीनामुक्तत्वाद्वारिता । ननु संख्या भावादित्युक्तम्, यदि संख्यायाः स्वप्रकृत्यर्थकर्त्रादावन्वयस्तदा स्त्रीत्वस्याऽपि तत्रैव स्यादिति वैषम्यं दुरुपपादम्, किञ्च, 'पचति पश्य' इत्यादौ द्वितीयावारणाय संख्याऽभावादित्येव वक्तुं युक्तं न तूक्तत्वादिति । त्वद्रीत्या 'पचति' इति तिङा कर्तृगताया उक्तत्वेऽपि क्रियागताया अनुक्तेरत एव कर्माद्यभावादिति नोक्त-मित्यधिकं मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । न तु क्रियाया इति । शब्द शक्तिस्वभावेनाऽऽख्यातोपात्तक्रियायास्तदयोगादिति भावः । नपुं-सकत्वमिति । नपुंसकत्वमेव नाऽन्यलिङ्गयोग इत्यर्थः । सामा-न्यतो दृष्टेनेति । विमतं न लिङ्गयोगि क्रियात्वाद्यथा पचतीति, एवं रूपेणाऽनुमानेनेत्यर्थः । अनेनैवेति । लिङ्गाऽभावेनैवेत्यर्थः । ननु तिङन्तार्थस्याऽपत्यादिना कथं योगोऽत आह यथैवेति । सर्व-नामप्रत्यवमृष्टो यस्तिङन्तार्थक्रियाधारस्तेन सम्बन्धसम्भव इति भावः । ननु प्रातिपदिकादेवोत्पत्तौ लुग्विधानं व्यर्थमत आह लुग्विधानेति । न तु सतो निवृत्तिराख्यायते अयुक्तत्वादिति भावः । तदन्वाख्यानफलञ्च प्रत्ययलक्षणसिद्धिरिति बोध्यम् । स्तोकान्मुक्तः आमुष्यायणेत्यादौ तु अलुग्विधानादेव षष्ठी बोध्ये-

त्यभिमानः । नन्वेवं 'तस्याऽपत्यम्' इत्यादौ किमर्थं समर्थ-विभक्तिनिर्देशोऽत आह तस्येति त्विति । असत्त्वभूतत्वा-दिति । तस्य हि सत्त्वभूतमर्थं प्रति विशेषणत्वं न दृष्टमिति भावः । शब्दान्तरेति । यच्छब्दपरामृष्टस्याऽपत्यादियोगस्तच्छब्दादेव प्रत्यय इति भावः । अथाऽपि कथञ्चिदिति भाष्यमभ्युपगमवादमात्रम् । केचित्तु 'तिङश्च' इति ज्ञापकं, न तिङन्तात्स्वादयो भवन्तीत्येवं सामान्याऽपेक्षम् । भाष्ये अणादय इति । 'आदि' शब्दः प्रकारवाचीत्याहुः । वाक्यार्थस्येति । कारकाऽन्वितक्रियैवाऽस्म-न्मते वाक्यार्थ इति भावः । शक्तिः कारकम् । न्यायस्योक्त-त्वादिति । न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्तीत्यनेनेत्यर्थः । तदेवं स्वादिविधौ प्रकृत्यन्तराऽसम्भवात् पारिशेष्येण 'ङ्याप्प्राति-पदिक' लक्षणैव प्रकृतिरिति स्थितम् । ननु तेषामेवाऽऽक्षेपे तत एव स्वादय इति अङ्गत्वादिकमपि तेषां सिद्धमत आह शब्देनेति । भाष्यकार इति । न तु वार्त्तिककृत् , तेनोत्तरवार्त्तिके चकारकरणा-दिति भावः । वस्तुत उत्तरवार्त्तिके 'च' शब्दो वार्त्तिककृता ऽपि तदर्थे एव प्रयुक्तः । हृदि स्थितयाऽरुच्या च वार्त्तिके फला-न्तरकथनम् , तामरुचिं भाष्यकारः स्फुटयतीत्येवं व्याख्यानमु-चितम् । एवमन्यत्राऽपि बोध्यम् । उपादानमिति । न तु साक्षादु-च्चारणमिति भावः । संज्ञेति । 'येन विधिः' इत्यनेनेति भावः । नन्वे तदधिकाराऽभावेऽपि विशेष्याऽसन्निधानात्कथं तदन्तविधि-रत आह अत्रेति । स्त्र्यधिकारेणेत्यर्थः । दर्शयतीति । यः सामर्थ्याऽऽक्षिप्तस्योपादानं नाऽभ्युपगच्छति तं प्रति क्वचिदभ्यु-पगमाऽवश्यकत्वमेकदेशी दर्शयतीत्यर्थः । परमार्थतस्तत्राऽपि ग्रहणमस्तीत्याह अथ त्विति । नन्वपत्येऽण् न तु प्रकृतिरिति यत्तच्छब्दरूपमित्यादिभाष्यमनुपपन्नमत आह परार्थेति । तद्धित-वृत्तौ परस्य प्रत्ययस्याऽर्थं प्रकृतिरभिधत्ते तदन्वितस्वार्थं प्रति-

पादयतीत्याशयेनैतदित्यर्थः । यच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्त्तते तदन्वय्यर्थ इत्यन्ये । ननु यावदिति नपुंसकस्य 'शुक्ल' इत्यनेन सामानाधिकरण्यमयुक्तमत आह यावत्तावदिति । न तु लद्विधतान्तावित्यर्थः । ननु संख्यावाक्यैः स्वार्दिविधीनामेकवाक्यत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या न दोषोऽत आह प्रकरणेति । त्रिके स्वार्थद्रव्यलिङ्गरूपे । चतुष्केऽपीति । स्वार्थद्रव्यलिङ्गकारकरूप इत्यर्थः । चतुष्के चेति । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्यारूपोऽत्र चतुष्कशब्दार्थः । ननु वाचकत्वपक्षे 'यत्तच्छब्दद्वयमेकत्वादिषु वर्त्तत' इति भाष्यमनुपपन्नमत आह वाचकत्वपक्षे त्विति । द्योतकत्वपक्ष एव तु भाष्यस्वरसः । अत एव तस्या विशेषणत्वमेवेति बोध्यम् । अङ्गानां हीति । एकसन्निधौ पाठे हि तदन्वय एव स्यादिति भावः । एवञ्च 'यस्मात्प्रत्ययविधिः' इत्यत्र 'विधि' ग्रहणाद्यस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाऽर्थतो वाऽवधितया अर्पणं तस्याऽङ्गादिसंज्ञा सिध्यतीति अङ्गादिसंज्ञार्थं सूत्रं न कार्यमिति स्थिते फलान्तरमाशङ्कते यच्छयोश्चेति । ननु 'प्रत्ययस्य लुग्' इति वचनात्कथं प्रकृतेर्लुगापादानमत* आह यच्छब्दयोरिति । ननु 'कमेः स' इत्यादिव्युत्पादनाद्द 'अव्युत्पन्नानि' इत्ययुक्तमत आह अत इति । कंसेस्तु न कंसोऽनभिधानादिति भावः । ननु यञञोरेव लुक् स्यादत आह यञञोस्त्विति । औत्सर्गिकाण एव लुका सिद्धे तद्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः । विकल्पस्त्वष्टदोषदुष्ट इति धेयम् । अथ मुख्यफलमाह वृद्धेत्यादि । नन्वसाधारणधर्मो लक्षणं, न च वृद्धादिः प्रत्ययस्याऽसाधारणो धर्मोऽत आह वृद्धादय इति । वृद्धादीनीति । तस्य ङ्याप्प्रातिपदिकस्य वृद्धादिविशेष्यत्वेन सम्प्रत्ययो यथा स्यादिति वार्त्तिकार्थ इति भावः । प्रत्ययार्थेति । भाष्ये कस्यैतानीति । 'किं' शब्दः क्षेपे

*'आपादनम्' इत्यनेन भवितव्यमिति भाति ।

नाऽन्यस्य कस्याऽपि, किन्तर्हि ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैवेत्यर्थ इति भावः । अधिकारादिति । 'समर्थः पदविधिः' इत्येतदधिकारादिति वक्तुं युक्तम्, श्रुतविशेष्यसम्भवे न कल्पनाऽवकाश इति भावः । नन्वेतदधिकारेऽपि सन्निहितत्वाऽविशेषात्समर्थविशेषणान्येव स्फुरत आह तदुपादानसामर्थ्यादिति । प्रागुक्तप्रयोजनानि तु भगवता खण्डितान्येवेति भावः । वृद्धादीनीति । आदिना 'समर्थानाम्प्रथमाद्वा' इत्यपि, अन्यथा कृतवर्णाऽनुपूर्वीकत्व† सामर्थ्यस्य सुवन्तविशेषणत्वे 'भानोरपत्यं भानव' इत्यत्रौकारसहितस्य लुका निवृत्तौ तद्रूपाऽसिद्धिः स्यादिति बोध्यम् । ननु 'आम्रगुप्तायनिः' इत्यादौ चरितार्थः फिञ् कथं बहुत्वं गमयेदत आह प्रकरणादिवशाद्वेति । भेदः पृथगुपस्थितिः । संख्याविशेषो द्वित्वादिः । व्याख्यातः वृत्तावसत्त्वेन वाक्ये सत्त्वेनेत्यर्थः । विशेषस्त्विति । संख्याविशेषस्त्वित्यर्थः । तादृशः असत्त्वविशिष्टः शौर्पिकमासजाततावकीनादौ व्यभिचारादिति भावः । वस्तुतो वृत्तौ द्वित्वादीनामभानमेव, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणाऽनेकव्यक्तिभानं तत्र, तद्बोधनायेदं वाक्यं प्रदृश्यते न त्वेष विग्रह इति बोध्यम् । मयटेति । 'नित्यं वृद्ध' इत्यनेन । केचित्तु 'नित्यं वृद्ध' इत्यत्र भाषायामित्यनुवृत्तेर्भाष्यं छन्दोऽभिप्रायमित्याहुः । सर्वस्य सुपीति । सौवरसप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाऽभावेन 'न लुमता' इत्यस्याऽप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तत्वं बोध्यम् । 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायोऽप्यन्तरङ्गनिमित्तविनाशकस्यैव लुको बलवत्त्वबोधकः, 'अकृतव्यूह' परिभाषाया भाष्यकृताऽस्वीकाराच्च सुब्ग्रहणफलमप्येतदेव, तदभावे हि सर्वत्राऽनेनाऽऽद्युदात्तत्वेऽनुदात्तादित्वाऽभावादञनापत्तिरिति बोध्यम् । ननु 'शिट्' स्वरेण सर्वशब्द

† 'कृतवर्णाऽनुपूर्वीकत्व' इति खं पठति ।

आद्युदात्त एवेति किं 'सर्वस्य सुपि' इत्यनेनेत्यत आह सर्व शब्द इति। अत एव सिद्धान्ते 'सार्व' इत्यकन्तप्रयोगसिद्धिः। वार्त्तं युक्तमिति। 'वार्त्त' शब्दो युक्तपर्यायोऽसारपर्यायश्च। भाष्ये ऊङ् ग्रहणे चेति। 'श्वश्रू' शब्दः 'श्वशुरः श्वश्र्वा' इति निर्देशादनूङन्त एवाऽव्युत्पन्न इति भावः। अदन्तत्वेऽजादिपाठो व्यर्थ इत्यत आह अजादिष्विति। हलन्तादेवेति। एवकारो भिन्नक्रमः। हलन्ताद्विहितस्याऽऽप एवेत्यर्थः। नन्वविशेषेऽकारान्तादमिति सोऽप्यस्तीति तत आपि अन्तवद्भावेन सिद्धमत आह देवविट्शब्दादेवामिति। एवञ्चाऽव्यवहताऽदन्तसत्त्वे मानाऽभावेन नाऽकारान्तादाब् वक्तुं शक्य इति भावः। देवविट्शब्दादेवाऽऽबिति पाठेऽप्युक्त एवाऽर्थः। भाष्ये तस्मात्क एष इति। 'क' प्रत्ययाऽन्तोऽदन्त एव। एवंविषयो देवविशं देवविशे*त्यादिप्रयोगविषयो न हलन्त इत्यर्थः। अनेनाऽतिप्रसङ्गो वारितः। एतेन 'हलन्तेभ्योऽपि टाब्' इति भागुरिमतं चिन्त्यमिति सूचितम्। भविष्यतीत्यस्य किमित्याकांक्षायामाह अप्रातिपदिकत्वेऽपीति। भाष्ये पदशब्द इति। छन्दसि दृष्टस्य लोकेऽपि क्वचित् प्रयोगाऽङ्गीकारे बाधकाऽभावेनाऽकारान्तादेव प्रत्ययः। एवञ्च 'टाबृचि' इति सूत्रं न कार्यमिति भावः। एवञ्च ऋचि वाच्यायामपि 'एकपदी, एकपाद्' इत्यस्य भाष्यरीत्या सत्त्वेन 'टाबृचि' इति सूत्राऽऽरम्भेऽपि तत्र 'अन्यतरस्याम्' ग्रहणानुऽवृत्त्या तत्साध्यमिति सूचितम्। भाष्ये बहुराजेतीति। वाचादिशानिशादेरप्युपलक्षणमिदम्। स्वरूपग्रहण एवेति। विशिष्यग्रहण एवेत्यर्थः। अत एव भाष्ये 'प्रमाणे द्वयसज्' इति फलेषु ञ्जित्यादिरिति च दोषेषूक्तं सङ्गच्छते। कः पुनरिति प्रश्ने विशेषाऽभावमात्रं न विवक्षितमित्याह लघ्विति।

* देवविशा-देवप्रजा।

भाष्ये पुंवद्भावेनैतत्सिद्धमिति। 'भस्याऽढे तद्धिते' सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्युक्तेरिति भावः। अप्रयोजनमिति। तदनित्यत्वाऽऽश्रयेण भाष्यं व्याख्येयमित्याहुः। किञ्च, अस्याः परिभाषायाः प्रातिपदिकत्वतत्प्राप्यधर्माणां लिङ्गविशिष्टेऽतिदेश इत्यर्थ इति 'बहुव्रीहेरूधस' इति सूत्रभाष्ये व्यक्तीभविष्यति। एवञ्च समासोत्तरमप्यन्तरङ्गत्वाल्लुकः पूर्वं ङीपि तेन न्यायेनोत्तरपदत्वस्य तद्विशिष्टे एव सत्त्वेन लुगलुगादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यकीत्याशयः। एतदपि भाष्यं तत्र मानमित्यन्ये। परः परिभाषास्वीकारे दोषानुद्भावयति अतिप्रसङ्ग इत्यादि। अपवादत्वाद्यसम्भवादाह परत्वादिति। ढकोऽवकाशो दात्तेय इति। ईकारं लुप्त इति। तस्याऽऽभीयत्वेनाऽऽसिद्धत्वात् 'नस्तद्धित' इति टिलोपाऽभावे 'अल्लोपोऽन' इत्यकारलोपे 'यस्येति' लोपे च सतीत्यर्थः। भाष्ये पुंवद्भावष्टिलोपश्चेति। 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वं 'नस्तद्धित' इति टिलोप इत्यर्थः। महाजंघ इति। महती जंघा यस्येति समासे 'स्त्रिया' इति पुंवत्त्वे आत्त्वं भवत्येवेत्यर्थः। इष्यत इति। आद्युदात्तन्तु पदं प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र यथा पूर्वोत्तरपदरूपसमाससंघातग्रहणं तथा सूत्रार्थव्याजेन दर्शयति बह्विति। बह्व्यो गोमत्यो यस्या इति विग्रहे एतत्प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह बहवो गोमन्तोऽस्या इति। ईकारात्पूर्व इति। ततः पूर्वो 'म' शब्दाऽकारो 'बहोः' इति सूत्रेणोदात्त इत्यर्थः। उगिदचामित्यत्रेति। 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे तत्सूत्रमपि गृहीत्वा स्वार्थस्योक्तत्वादिति बोध्यम्। दोषोद्भावयिताऽऽह भाष्ये एते दोषा इति। मदुक्ता इत्यर्थः। एतानि च त्वदुक्तानि। समा भूयांसो वेति। अन्येषामपि दोषाणां सत्त्वादित्यभिमानः। परिभाषावाद्याह न हि दोषा इत्यादि। आरम्भे युक्त्यन्तरमाह दोषाः खल्वपीति।

अन्यत्र दोषाऽभावादिति भावः । ननु 'ङ्याब्' ग्रहणे कृतेऽपि प्रातिपदिकत्वमाश्रित्य परत्वात्तद्धितः स्यादत आह सतीति । प्रकृतित्रयाऽधिकारसामर्थ्यादिति पाठः । बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वादिति । तदपेक्षप्रकर्षाद्यन्वयश्च स्वार्थे समासस्यैवेति तरबादिर्बहिरङ्ग इति भावः । स्वार्थमिति । स्वार्थोऽत्र प्रवृत्तिनिमित्तं समवेतं, तेन स्वार्थेनाऽऽश्रितमित्यर्थः । विभक्तिः कारकम् । यतः कृत्स्नमात्मानपेक्षमाणः पूर्वं तत्तद्विषयकाऽऽकांक्षावानतः, ततः प्रियादिषु प्रवर्त्तेत * इत्यन्वयः । युगपदर्था इति । शब्दबुद्धिधकर्मणां विरम्य व्यापाराऽयोगादिति भावः । न तु शास्त्रे कल्पिता × कल्पितन्यायवशादारोपितक्रमवतीमर्थवत्तामाश्रित्येति तात्पर्यम् । तदाश्रयणे तु सत्यन्तरङ्गत्वादेव पूर्वं स्त्रीप्रत्यये व्यर्थमेव 'ङ्याब्' ग्रहणमिति भावः । भाष्ये 'तत्र समासान्तेषु दोष' इति । अतः प्राक् 'तत्र को दोष' इति क्वचित्कोऽपपाठः प्रश्नस्याऽनन्वयात् । 'बहुयवमत्का' इत्युत्तरं वा स ग्रन्थः; तत्र ङ्याब् ग्रहणे कृते समासान्तेषु दोष इति तदर्थः । ननु ह्रस्वदीर्घयोर्विशेषान् 'नास्त्यत्र' इत्यनुपपन्नमत आह केण इतीति । ननु 'युवतितरा' इत्यत्र 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वं दुर्वारमत आह जातेश्चेतीति । एषां जातिकार्यस्य वैकल्पिकताया अग्रे वक्ष्यमाणत्वान्न 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रस्थ 'युवजानिः' इति भाष्यप्रयोगाऽसङ्गतिः । विकल्पेनेति । एवञ्च, तदभावे दीर्घश्रवणार्थमूङन्तात्तद्धितोऽवश्यमङ्गीकार्य इति भावः । भाष्ये दोषान्तरमाह तदन्तस्य चेति । तस्य सर्वत्रेति प्रत्ययार्थत्वाच्छास्त्रीयं स्त्रीत्वं प्रधानम् । सर्वस्यैवेति । भेदहेतुगु-

* कैयटे तु 'प्रवर्त्तते' इति प्रयोगो दृश्यते ।

× 'कल्पिता' इति 'के' अधिकः पाठः ।

णादिकं विना न द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नाऽपि भेदहेतुं विना स द्रव्यरूपः प्रधानोऽर्थः शब्दाऽभिधेय इत्यर्थः। एवञ्च, निरुपधेर्व्यपदेशाऽभावाद्यदुपाधिकृतो व्यपदेशस्तन्निमित्त एव प्रकर्षः। उपाधिरपि यत्र प्रकर्षादिहीनस्तत्र तत्सहचरितगुणप्रकर्षो बोध्यः। यथा 'गोतर' इत्यादौ। एवं गुणादिरेव यत्र प्रधानं तत्र तस्य द्रव्यायमाणत्वात्तत्संसर्गिधर्मान्तरनिमित्त एव प्रकर्षः। यथा शुक्लतरं रूपमतिशयेन शुक्लमित्यर्थ इत्यादि बोध्यम्। स्त्रीत्ववति द्रव्ये इति। प्रातिपदिकविशेषणत्वादित्यस्य तदर्थविशेषणत्वादित्यर्थ इति भावः। स्वार्थे टाप्यपि प्रकृते किमायातमत आह ततश्चेति। गुणप्रकर्षाश्रयेति। गुणप्रकर्षकृतेत्यर्थः। गुणगतप्रकर्षस्य द्रव्ये आरोप इति भावः। अन्त्यदोष उद्धृतेऽपि आद्यो दोषोऽस्त्येवेत्याह ननु चोक्तमिति। भाष्ये स्वार्थे कथं कालिकेत्यग्रिमभाष्याऽनुत्थानाऽऽपत्तेराह प्रत्याख्यानेनेति। विप्रतिषेधोपपत्तिरिति। अर्थकृतबहिरङ्गत्वाऽनाश्रयणात्स्त्रीप्रत्ययानां न बहिरङ्गत्वमिति❀भावः। ननु पूर्वोक्त 'कालितरा' इत्यादि त्यक्त्वा कथं 'कालिका' इत्युदाहरणान्तरदाने वीजमाह कालितरेत्यादौ त्विति। पूर्वोक्तेन स्वार्थमभिधायेत्यादिनाऽत्यन्तस्वार्थिकतरपोऽभावादिति भावः। ननु 'कालिका' इत्यादावपि तेनैव न्यायेनाऽन्तरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययः स्यादत आह वर्णे चेति। स्वार्थे केवलस्वार्थे। अत्यन्तस्वार्थिकत्वाचोपां तत्र च न तन्न्यायाऽवसर इति भावः। हरितशब्दात्परत्वात्कन्निति। ततश्च 'वर्णादनुदात्ताद्' इति ङीन्नकारौ न स्यातामिति भावः। अज्ञातादिकस्य त्विति पाठः। 'कन' इति पाठे संज्ञायां कन्निति बोध्यम्। ननु वचनाऽन्तरस्वीकारेण वचनप्रत्याख्यानमयुक्तमत आह अवश्येति। लोहितात्कना परत्वेन प्राप्तं लिंग-

❀ 'स्त्रीप्रत्ययान्तबहिरङ्गत्वम्' इति के पाठः।

बोधकप्रत्ययबाधनञ्चेति तदर्थः। प्रतिपदेति। अनवकाशत्वे सत्येव तस्य बाधकत्वप्रयोजकत्वाच्चिन्त्यमिदम्। परत्वादिति वक्तुमुचितम्। 'एतिका, एनिका' इत्यादि तु अत्यन्तस्वार्थिके कनि न भवत्येव वचनाऽभावात्, एतशब्दस्य प्रकृत्यन्तरस्याऽभावाच्च। किन्तु 'एतिका' इत्येव सूत्रमतेऽपि। ङ्याब्ग्रहणमत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य निवृत्तमेव। अत्र चाऽर्थे 'लोहिताद्' इतिवचनमेव ज्ञापकम्। सूत्रे 'ङ्याब्' ग्रहणन्तु 'कालितरा' इत्यादावुक्तन्यायसिद्धार्थकथनमेवेति न सूत्रभाष्ययोर्विरोधः। न च 'हरिणिका' इत्यादौ कनि कृतेऽपि पूर्वभागे 'वर्णादनुदात्ताद्' इति दुर्वारम्, एकाच्द्विर्वचनन्यायेन समुदायात्स्त्रीप्रत्यये तेनैवोक्ततया मध्ये तदनुत्पत्तेरित्याहुः। १॥

स्त्रियाम् (४।१।३।)

शास्त्रप्रसिद्धेरभावेऽपि लोकप्रसिद्धार्थाऽनुवादो भविष्यतीत्यत आह। लोके चेति। खट्वादिष्वव्याप्तिः भ्रूकुंसादिष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः। ननु यद्यपि लौकिकस्त्रीव्यक्तिग्रहणे दोषस्तथाऽपि जातिरूपस्य खट्वादिसाधारणस्य भ्रूकुंसादिव्यावृत्तस्य ग्रहणमस्तीत्यत आह न चेति। सामान्यविशेषरूपत्वं जातिविशेषरूपत्वमित्यर्थः। भिन्नत्वादिति। एतेन 'आकृतिग्रहणा' इत्येतल्लक्षितत्वेन स्त्रीत्वस्येत्युक्तम्। लक्षणाऽन्तरमपि नाऽस्तीत्याह न चेति। सौत्रविभक्त्यनुसारेणैव प्रश्ने कर्त्तव्ये किमित्यन्यथा प्रश्नोऽत आह यत्र वस्त्विति। विशेषविषय इति। स्त्रीविशेषविषय इत्यर्थः। पञ्चम्यन्तादिति। आद्ये लोकशब्देन व्यवहारः, अन्त्ये व्यवहर्त्तार इति भेदः॥

लोक्यते येन शब्दार्थो लोकस्तेन स उच्यते।
व्यवहारोऽथ वा वृद्धव्यवहर्त्तृ'परम्परा'॥ इत्युक्तेः।

नन्वर्थे पृष्टे शब्दप्रसिद्ध्यभिधानं व्यधिकरणमत आह विशिष्टेति। प्रसङ्गेनेति। न तु तत्प्रकृतमिति भावः। दर्शनाऽवसाययोरेकत्वादाह यन्निमित्तमिति। यन्निमित्तमुपलभ्यैतन्निमित्तवदर्थरूपं स्त्र्यादिशब्देनाऽध्यवसीयते प्रत्याय्यत इत्यक्षरार्थः। भाष्येऽवसायाऽऽकारमाह इयं स्त्रीत्यादि। ननु स्त्रीत्वाऽवसायस्य 'इयं स्त्री' इत्याकारोऽनुपपन्नोऽत आह तद्योगाच्चेति। शुक्लादिशब्दवदिति भावः। सा स्त्रीत्यादौ तदादीनां विधेयलिंगग्राहितया नाऽनुपपत्तिः, अन्यथा 'तत्स्त्री' इत्यादि वक्तव्यं स्यात्। सत्तादेरिति। आदिना संख्याकर्मत्वादि। लिङ्गमित्यस्याऽनुमितिजनकमिति नाऽर्थ इत्याह स्तनेति। ननु स्तनादिसम्बन्धस्याऽन्यत्राऽपि दर्शनादाह भूमादाविति। आदिनाऽतिशयः। लिङ्गप्रतिपत्तिपूर्वकमिति। पूर्वकमिति स्वार्थे कः। ततः षष्ठीसमासः। तज्जनकमित्यर्थः। लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति पाठे तत्प्रतिपत्तितात्पर्यकमित्यर्थः। ननु कुमार्यामतिशयितस्तनाद्यभावात्कथं स्त्रीत्वमत आह अन्यस्याऽपीति। योन्यादेरित्यर्थः। ननु स्तनादीनामननुगतत्वात्तन्निमित्ताऽनुगतप्रत्ययप्रयोगयोरयोगोऽत आह अनेनेति। जातिविशेषरूपं स्त्रीत्वादिकम्। तत्राऽऽकृतिग्रहणत्वं दर्शयति स्तनाद्युपव्यञ्जनानामिति। बहुव्रीहिः। समन्वयः अनुगमः। द्रव्यादीति। आदिना गुणक्रियाजातीनां संग्रहः। स्तनादीत्यादिपदेन शब्दगतटाबाद्यपि शब्दार्थयोरभेदाच्च तदप्यर्थगतस्त्रीत्वादिव्यञ्जकं बोध्यम्। स्तनादीनां व्यञ्जकत्वादेव भाष्ये यद्दृष्ट्वा तदवसीयत इत्युक्तम्। तत्र हि स्वरसतो यच्छब्दैतच्छब्दार्थयोर्भेदः प्रतीयते। अन्तरशब्दः सदृशवाचीत्याह लिङ्गवत्त्वेनेति ❀। अनेन सादृश्यहेतुरुक्तः।

❀ 'लिङ्गेति' इति कं पठति।

तेनेति । लिङ्गवत्तया सादृश्यग्रहणेनेत्यर्थः । अव्ययार्थानामसत्त्व-भूतत्वान्न लिङ्गयोग इति भावः । तदभावे इत्युच्यमानेऽव्यया-र्थानामनपुंसकत्वं स्यादिति तात्पर्यम् । तदभावे इति । स्त्रीपुंस्त्वा×ऽभावे इत्यर्थः । प्रतिपत्तृणामिति । सामाजिकानां स्त्रीवेषधारिण एव तस्य दर्शनादिति भावः । नित्ययोगे मतुपि दोषान्तरमाह केशवपने चेति । ननु स्तनाऽतिशययोगादेव तत्र स्त्रीत्वमत आह स्तनेति । बालायाः केशवपने तत्सम्बन्धोऽपि नास्तीत्यर्थः । ननु स्तनकेशग्रहणमन्यस्य योन्यादेरुपलक्षणमित्युक्तमतो न दोष इत्यत आह अव्याप्तीति । खट्वादावित्यर्थः । दारादिष्वपि व्यापकत्वमपि बोध्यम् । इति केचिदाहुरिति । तस्य लोमशत्वेन पुंस्त्वान्नत्वाऽऽपत्तिरिति तदाशयः । चश्चेत्यादिसाधारण्येन प्रकारान्तरमाह तत्रैवार्थ इति । लुम्मनुष्य इति । यद्यपि 'मनुष्य' शब्दः स्त्रीपुंससाधारणस्तथाऽपि 'पुरुष' संज्ञायामयम्प्रसङ्गो बोध्यः । नपुंसकशब्दाऽभावेऽणो दुर्लभत्वादाह नपुंसके इति । लिङ्गवत्त्वेन स्त्रीपुंससदृशत्वादि-

× स्त्रीपुंस्त्वेति । समासाऽन्तविधेरनित्यत्वान्निपातनाऽभावः । अस्याऽनित्यत्वे एव प्रदराधिकारे चक्रदत्तव्याख्याने शिवदासो, रोगविनिश्चयस्य तस्मिन्नेवाधिकारे श्रीकण्ठदत्तश्च षष्ठीबहुवचने 'स्त्रीपुंसाम्' इति व्याहरन्तौ सङ्गच्छेते । निपातनोदाहरणन्तु पौलस्त्यवधस्य द्वितीयकाण्डे षट्चत्वारिंशे सर्गे तुरीये पद्ये श्रीमद्भगवता वाल्मीकिना तथा नागेशेन च 'अद्याऽयोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम । सस्त्रीपुंसा गतानस्मान् शोचिष्यति न संशयः' इत्यत्र प्रतिपादितम् । तत्र "सस्त्रीपुंसा स्त्रीपुंसैः सहिता" इति नागेशवाक्यम् ।

मनुस्मृत्यामष्टमाध्याये सप्तमे पद्ये मेधातिथिस्तु 'स्त्रीपुंधर्म' शब्दमादाय 'स्त्रीभिः सहिताः पुमांसः इति विगृह्य शाकपार्थिवादित्वाद्रूपं साधितवान् । अतो निपातनविशिष्टस्य निपातनरहितस्याभयस्याऽस्य शब्दस्य सिद्धिर्भवतीति ज्ञेयमिति सं० ।

त्यन्वयः। लिङ्गवत्त्वे हेतुमाह सत्त्वेति। सत्त्वरूपत्वं कथं लिङ्गवत्त्वे साधकमत आह लिङ्गेत्यादि। वृक्षादावतिव्याप्तिवारणायाऽऽह भाष्येऽसत्त्विति। तत्राऽविद्यमानमित्यर्थः बुद्धौ तु सदिति भावः। तदुक्तम्—

'विप्रपृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिष्ठं कदाचन।
स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवाऽनुभूयते' इति॥

अत्र 'न कदाचन' इत्युक्त्या सर्वः प्रपञ्चो 'बहिरसन्नेव' इति सूचयति। प्रपञ्चितश्चैतदस्माभिः परमार्थसारोद्योते। तत्र ह्येवमुक्तम् भगवता शेषेण—

'मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतं भुजङ्गमो रज्ज्वाम्।
तैमिरिकचन्द्रयुगवद्भ्रान्तमखिलं जगद्रूपम्' इति॥

भ्रमे च बहिरसत एव भानमित्यत्रोक्तम्। ननु मृगतृष्णा न स्वरूपेणाऽसती, नाऽप्यन्यरूपेण प्रतिभासो यतः प्रतिभासमानाऽन्यरूपेणाऽसत्त्वं स्यादत आह मृगेति। पिपासापर्यायतृष्णाशब्देन तत्कृतभावनावशादुदकत्वेन प्रतिभासमाना मरुमरीचिकोच्यत इति भावः। मरुमरीचिकाशब्देन रविकिरणा ऊर्ध्वाऽधरभावेन नभ आक्रामन्तस्तरङ्गाऽऽकारप्रतीतिजनका उच्यन्ते। तद्यथा मृगास्तृषिता इति भाष्ये। मृगा इत्युपलक्षणम्। स्मर्यत इति। प्रमोषाच्च न तत्रोल्लेख इति भावः। इदञ्च वैशेषिकमताऽनुसारेण। अत्र स्मरणाऽभावं दर्शयति न हीति। अनुभवः, सदृशवस्त्वन्तरग्रहणादिसंस्कारोद्बोधश्च स्मृतिहेतुरिति भावः। अदृष्टवशादपि संस्कारोद्बोधेनाऽनादौ संसारे तेषामपि दर्शनेन च तत्राऽपि स्मरणसम्भवाच्चिन्त्यमेतत्। पातञ्जलैः पूर्वाऽनुभूततारूपतत्तायाः प्रमोषाऽनङ्गीकारान्न जलमात्रस्य स्मरणसम्भवः' किन्तु ❀ जलस्य

❀ 'किञ्च' इति खे पाठः।

स्मरणेऽपि तस्य तद्देशस्थत्वमसदेव भासत इति भाष्याऽऽशयः। अचिन्त्येति। अनाद्यविद्यारूपमिथ्यावासनावशादित्यर्थः। अदृष्टविशेषवशादित्यर्थ इत्यन्ये। मृगतृष्णासु तद्विषयमरुमरीचिकासु। सलिलनिर्भासं स्वयमेव विवृणोति बुद्धिरित्यादि। असति जले तद्बुद्धिरित्यर्थः। वीजम् मिथ्यावासनादि। अव्यपदेश्येभ्यः अचिन्त्येभ्यः। हेतुभ्यः मिथ्यावासनाऽदृष्टरूपेभ्यः कारणेभ्य इत्यर्थः। तारकादिषु तारकापुष्यनक्षत्रमित्यादिषु अचेतनेषु। मुख्येभ्यः कुमारीत्यादिषु बहिर्विद्यमानेभ्यः स्तनकेशादिभ्यो हेतुभ्यः। तद्धेतुकतद्व्यवहार इवाऽसल्लिङ्गहेतुकोऽपि भेदो भेदव्यवहार इत्यर्थः। शब्देन सम्यक्ज्ञानमिथ्याज्ञानाभ्यामविदितस्याऽर्थस्याऽविशेषेणाऽभिधानाच्चेतने देवतादिष्विवाऽचेतनेषु तारकापुष्यनक्षत्रादिषु लिङ्गप्रतीतिरविरुद्धेति भावः। प्रतीतिमात्रेणैव च शास्त्रीयकार्यनिर्वाह इति तात्पर्यम्।

निराकरोतीति। मृगतृष्णादिदृष्टान्तेनाऽसतोऽपि लिङ्गस्य खट्वादौ मिथ्याज्ञानात्मकप्रत्यक्षविषयतामुक्त्वा तस्यैव शब्दबोध्यतोक्ता। तत्राऽसत उपलम्भे शशविषाणादेरप्युपलब्ध्यापत्तिरित्याशयेनाऽसत्त्वं निराकरिष्यन्प्रकारान्तरमाहेत्यर्थः। तत्र तन्निराकरणं तयोस्तु तत्कृतं दृष्टेत्यादिना वक्ष्यति। क्रियाप्रत्यक्षत्ववादिमतसाधारण्यायाऽऽदित्यगतिर्दृष्टान्तत्वेनोक्ता भाष्ये। तत्कृतकार्यं टाबादि। किञ्चिद्धीति। उद्भूताऽनुद्भूतगन्धादिवदित्यर्थः ❀। व्यञ्जनं स्त्रीत्वादिव्यञ्जकं स्तनकेशादि। अनिर्वचनीयवादेनाऽपि न निर्वाहः, अनिर्वचनीयस्याऽप्युपलब्धिदर्शनात्। किञ्च, 'नाऽनिर्वचनीयस्य ख्यातिस्तदभावाद्' (५।५४) इति सांख्यसूत्रेण तन्निरासात्तस्य लोके काप्यदर्श-

❀ 'उद्भूतगन्धादिवदित्यर्थ' इति के पाठः।

नादिति तदर्थः। अत एवाऽत्र भाष्ये 'असत्तु मृगतृष्णावद्' इत्येवोक्तं, न तु 'अनिर्वचनीयन्तु' इत्युक्तम्। किञ्च, सद्भेदेऽसत्त्वमसद्भेदे च सत्त्वमित्युभयरूपतैवाऽपतति, नत्वतिरिक्तत्वम्। तत्र सत्त्वमधिष्ठानगतमारोपितं, यावद्विशेषदर्शनमसत्त्वं वास्तवम्। अत एव परमार्थसारे भगवता।

'सत्यमिव जगदसत्यं मूलप्रकृतेरिदं कृतं येन'

इत्यादिना सत्त्वं ब्रह्मनिष्ठमारोपितम्। सत्यमिवेत्यनेन तस्याऽऽरोपितत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। एतच्च परमार्थसारव्याख्याने प्रपञ्चितमिति बोध्यम्। शशविषाणवदिति। अन्यथा तेषामपि सत्त्वं स्यादिति भावः। दृश्याऽनुपलब्धिम् दर्शनयोग्याऽनुपलब्धिम्। शस्त्रकमिति अल्पे कः। 'आरी' इति लोके प्रसिद्धमित्याहुः भाष्ये केनैतदिति। यतो नोपलभतेऽत इदं केन मानेन निर्णीतं सदिति। एवञ्च सत्त्वे मानाऽभावादसत एवोपलम्भ इत्यवश्यमङ्गीकार्यम्। किञ्च यदि सत्, तदाऽनुपलम्भे किं कारणमिति भावः। अन्धकारेति। आलोकस्य सहकारित्वादिति भावः। श्वभ्रो गर्त्तः। इन्द्रियाणां दौर्बल्यं ग्राहकशक्तिहीनता, सा च स्वगततिमिरादिदोषेण, वस्तुगतसौक्ष्म्यदोषेण, तदाधारकालगतसौक्ष्म्यदोषेण च। विषयान्तरेति। मनः समाधेरपि तत्सहकारित्वादिति भावः। ननु प्रकृतेऽनुपलब्धिकारणसौक्ष्म्यस्याऽनुल्लेखान्न्यूनतेत्यत आह सौक्ष्म्यस्येति। तदुपपादयति दिव्यचक्षुरिति। योग सामर्थ्येनेति भावः। एवञ्चाऽस्मदादीनामिन्द्रियशक्त्यभावेन सूक्ष्मार्थ,सूक्ष्मकालाऽवच्छिन्नार्थग्रहणाऽयोग्यत्वमिति भावः। यद्यपि सर्वदर्शनशक्तिमत्सर्वमिन्द्रियं तथाप्यस्मादादीनामिन्द्रियस्य बह्वः शक्तयस्तमसाऽऽवृता इति न देशकालस्वभावविप्रकृष्टानाम्प्रत्यक्षम्, योगाऽभ्यासेन च तदपनये क्लृप्तैः सन्नि

कर्षैः संयोगादिभिरेव सर्वप्रत्यक्षम्, योगजधर्मस्य पृथक् प्रत्या, सत्तिक्लकल्पनस्य गुरुत्वादिति तात्पर्यम्। भाष्ये अतोऽत्रेति। अत उक्तषट्कादित्यर्थः। सतामसताञ्चेति। सतां विप्रकर्षादिना, असतामसत्त्वेन, अनुपलम्भोऽत्राऽप्रत्यक्षम्। एवञ्च खट्वादिषु लिङ्गसदसत्त्वसन्देह एव न सत्त्वनिश्चय इत्यर्थः। लिङ्गाऽनुमानमिति। स्त्रीत्वसत्ताऽनुमानमेव जायते, न तु तद्बाधज्ञानमपि कदाचिद्व्यवहारपर्यन्तम्। मृगतृष्णाजलादेस्तूत्तरकालं बाधनिश्चयोऽतो न तद्वदारोपेणाऽसतो भानमत्रेत्यर्थः। नन्वव्याप्यत्वात्कथं गगनेन ज्योतिरनुमानमत आह आकाशत इति। न तेन कस्यचित्कार्यकारणेति। अनेन दृष्टविषयाऽनुमानाऽयोगोऽत्र दर्शितः। अथ स्त्रियां टाविति। शब्दतस्तयोः कार्यकारणभावग्रहात्। कार्यकारणपूर्वकमिति सामान्यव्याप्त्या च टाबादिना कार्येण तत्कारणलिङ्गाऽनुमानं स्यात्तत्रेतरेतराश्रयमाह तत्र हीति। एतदिति। लिङ्गकार्यदर्शनेन लिङ्गाऽनुमानमित्यर्थः। साधुलिङ्गकार्येण लिङ्गसत्ताऽ-नुमानं लिङ्गसत्ताज्ञानेन च तत्साधुत्वज्ञानम्, इत्यन्योन्याश्रय इति भावः। लिङ्गस्वरूपविविक्तेति। लिङ्गस्वरूपेण विविक्तं रहितं यत्खट्वादि तत्प्रत्यक्षेणेत्यर्थः। एवञ्च प्रत्यक्षबाधितमनुमानमिति भावः। नन्विन्द्रियदौर्बल्यादनुपलब्धिरित्युक्तं तत्राह इन्द्रियेति। अन्यथा शशविषाणादावप्येवं स्यादिति भावः। प्रमाणान्तराऽवसितेति। प्रबलमानाऽन्तरनिश्चितेत्यर्थः। भाष्ये स्वेन्द्रियविरोधः। स्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधः। अनुमानेन च स्वेन्द्रियजप्रत्यक्षविरोधिना न भवितव्यमित्यर्थः। अनयोः प्रत्यक्षाऽनुमानयोरनुमानस्याऽन्यथासिद्धस्वरूपबलवत्त्वाऽभावेन प्रत्यक्षेण बाध एवोचित इति तात्पर्यम्। कार्येण लिङ्गाऽनुमाने दोषान्तरमाह भाष्ये तटे चेति। ननु तटे स्तनादि लिङ्गानि नोपलभ्यन्तेऽत आह लिङ्गशब्देनेति। भाष्ये अध्य

वसास्यति निश्चेष्यति । ननु तत्र सर्वलिङ्गाऽनुमानमस्त्वत आह । एकस्मिन्निति। सर्वलिङ्गाऽसम्भव इति । लौकिकसर्वलिङ्गाऽसम्भव इत्यर्थः । तेषां परस्परविरोधेन विविक्तविषयाऽवस्थानादिति भावः । भाष्ये तस्मादिति । सलिङ्गं नोपलभ्यत इति वक्तुमशक्यं प्रत्यक्षविरोधात्, तटादिषु विरोधाच्च, नाऽप्यसदुपलभ्यत इत्यपि सत्त्वेन प्रतीतिविरोधात् , कदाचिदपि बाधाऽननुभवाच्च, अनुमानेन सत्त्वनिश्चयाच्च, तथा चाऽचेतनेऽव्याप्तिर्दारादिष्वतिव्याप्तिश्च यतस्तस्मादित्यर्थः । सांख्यमताऽवष्टम्भेनाह स्वकृतान्त इति । एतेन सांख्यशास्त्राऽनुसारित्वं व्याकरणस्येति सूचयति । रूढिपरिहारेणेति । लोकेऽन्यतन्त्रे च स्त्र्यादिशब्दाः स्तनकेशादिमत्सु रूढा अप्यस्मच्छास्त्रे योगेन तैः संस्त्यानप्रसवावुच्येते इत्यर्थः । सपः प्रत्ययलभ्रमं निराकरोति स इत्येतस्येति । सरकारस्येति पाठान्तरम् । बाहुलकादिति पूर्वान्वयि । 'पातेर्डुम्सुन्' इत्यादि तु व्याकरणान्तरेऽप्यनार्षम् । संघातरूपमिति । गर्भपदेन तत्कारणं शुक्रशोणितमुच्यते । संस्त्यानपदार्थमाह तिरोभाव इति । संस्त्यानप्रसवाभ्यां तृतीयमपि लक्षयत इत्याह साम्याऽवस्थेति । नन्वेतासामवस्थानां सर्वत्र सत्त्वे प्रत्यक्षेण कुतो नोपलम्भोऽत आह एता इति । शब्दगोचरा एव शब्दजन्यप्रतीतिविषया एवेत्यर्थः । यद्यपि वक्ष्यमाणन्यायेन सर्वेषु पदार्थेष्वेता व्याप्तास्तथाऽपि केनचिच्छब्देन कस्यचिदेव प्रत्यायनमित्यपि 'शब्दगोचरा' इत्यनेनोच्यते । भाष्ये कस्य पुनरिति । जातावेकवचनम् । सत्त्वेत्यादि सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहाऽन्वयात्तत्कारणत्वेन सत्त्वादीनि परिकल्प्यन्ते, प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका महच्छब्दवाच्यबुद्धिरूपेण परिणमते, महदहङ्कारात्मना । अहङ्कारस्य गन्धरूपरसस्पर्शशब्दात्मकपञ्चतन्मात्रा दशेन्द्रियाणि मनश्चपरिणामः । अत

एव सत्त्वाद्यात्मकाः शब्दादयश्च पृथिव्याद्यात्मना परिणमन्ते। तत्र पञ्चानां पृथिवी, चतुर्णामापः, त्रयाणां तेजः, द्वयोर्वायुः, एकस्य गगनम्। एवं प्रकृतिः सर्वरूपा पुरुषभोगार्था, पुरुषश्च न प्रकृतिर्नाऽपि विकृतिः, केवलचैतन्यरूपोऽपरिणामी शुद्ध इति सांख्यसिद्धान्तः। प्रकृतिरचेतनाऽपि चेतनस्य पुरुषस्य भोगाऽपवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं तत्तददृष्टादिसहकारेणेश्वरेण प्रवर्त्यत इति च सेश्वरसांख्यसिद्धान्तः।

तत्संघातरूपश्चेति। शब्दादिसंघातरूपमित्यर्थः, नतु तद्व्यतिरिक्तमिति। अत एवाऽग्रे 'सर्वाश्च मूर्त्तय एवमात्मिका' इति भाष्यकारो वक्ष्यति। सांख्यानामिति। सेश्वरसांख्यानामाचार्यस्य पतञ्जलेरित्यर्थः। 'गुणसमूहो द्रव्यम्' इति पतञ्जलिरिति योगभाष्ये स्पष्टम्। तद्वक्ष्यति सर्वाश्च मूर्त्तय एवमात्मिका इति। सूक्ष्माऽवस्थानामिति। प्रकृतिरूपाणामित्यर्थः। अप्रत्यक्षत्वादिति। अस्यैव व्याख्यानं शब्दव्यवहारेति। प्रकृतिशब्दाऽतिरिक्त शब्दाऽवाच्यत्वादित्यर्थः। तदवस्थानामाविर्भावतिरोभावयोरभावाल्लिङ्गत्रयव्यवहाराऽनुपपत्तेरित्यपि बोध्यम्। यद्वा शब्दकृतव्यवहारस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य विषयत्वादित्यर्थः, तत्राऽप्रत्यक्षत्वं हेतुः। परमं शब्दादिरूपेण परिणतम्। दृष्टिपथमिति। अस्य ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः। शब्दादिग्रहणं तत्परिणामसामान्योपलक्षणम्। भाष्ये संस्त्यानप्रसवगुणत्वे हेतुकथनं शब्दस्पर्शेत्यादि। शब्दादिपदेन शब्दादितन्मात्राणि, तेषां तिरोभावादिसम्भवादिति भावः। समूहसमूहिनोः काल्पनिको भेदोऽपीति सूचयितुमत्र मत्वर्थीयः। स्पर्शात्मकश्चेति। चाच्छब्दात्मक इति बोध्यम्। भाष्ये शब्दस्पर्शेत्याद्युपलक्षणं सत्त्वरजस्तमःकार्यमात्रस्य। अत एव 'रसो गन्धः पाक' इत्यादौ लिङ्गव्यवहारनिर्वाहः। पद्मावत्यादौ रूपादीनां सुखदुःखमोहजनकतया तेषां सत्त्वरज-

स्तमोमयतायाः स्पष्टतया तत्कथनद्वारा सर्वं तत्कार्यमुपलक्षितमिति बोध्यम्। एतेन 'शब्दनिष्ठमेव लिङ्गम्' इति नव्योक्तं परास्तम्, स्पर्शादिकथनस्य भाष्ये वैयर्थ्यापत्तेः। चक्षुर्गोचरा इति। वाय्वाकाशयोरेवं रूपत्वाऽभावेन ताविह न विवक्षितावित्यर्थः। वाय्वाकाशयोरिति। इदमुपलक्षणं तेजसोऽपि, तत्राऽपि रसगन्धयोरभावात्। नन्वेवमपि संस्त्यानप्रसवगुणत्वं सर्वत्र कथमत आह भाष्ये प्रवृत्तिः खल्वपीति। प्रवृत्तिरिति लिङ्गसामान्यलक्षणम्, नित्या सार्वदिक्त्वात्सार्वत्रिकत्वाच्च, तदाह सर्वपदार्थव्यापित्वमिति। रूपरसादि। सर्वपदार्थेत्यर्थः। इदमुपलक्षणं सर्वकालव्यापित्वस्य। 'प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या' इत्यनेनाऽन्त्यं, 'तच्चोभयं सर्वत्र' इत्यनेनाऽऽद्यं दर्शितमिति बोध्यम्। भाष्ये न हीहेति। रूपादीनामपि काचिदवस्था प्रलीयते काचिद्वर्धते इत्याविर्भावतिरोभावौ सर्वत्रेत्यर्थः। आविर्भावादीति। आदिना तिरोभावस्थिती। नित्य इति। नित्यत्वञ्च सर्वदा सर्वत्र च भावात्, तच्च न हीत्यादिना भाष्ये दर्शितम्। ननु पुरुषे परिणामाऽनभ्युपगमात्कथं 'पुरुषश्चितिश्चैतन्यम्' इति लिङ्गत्रययोग इति शङ्कते पुरुषो यद्यपीति। तद्धर्मापन्न इवेति। भोग्यत्रिगुणात्मकवस्तुधर्माऽऽपन्न इत्यर्थः। अयं भावः। भोक्तृत्वाऽवस्थायां भोग्यवस्तु शबलितमेव चैतन्यं प्रतीयते, तदेव च शब्दगोचरम्, एवञ्च 'गच्छति पुरुष' इतिवत्तस्य लिङ्गत्रयोपपत्तिरिति। प्रवृत्तिरिति। अजस्रपरिणामिनां गुणानां परिणामविशेषाऽनादरेण प्रवृत्तिः। परिणाम इति। सामान्यलक्षणमित्यर्थः। अथ तत्सामान्यमाविर्भावादिरूपेण त्रिधा भिद्यते। तत्राऽऽविर्भावः पुंस्त्वम्, तिरोभावः स्त्रीत्वम्, स्थितिरन्तरालाऽवस्था नपुंसकत्वम्। अत एव स्थितेः संस्त्यानप्रसवव्यापित्वेन लिङ्गसर्वनामनपुंसकम्। प्रवृत्तेः सार्वत्रिकत्वं दर्शयति

प्रवृत्तिमन्त इति। यतस्तिसृभिः प्रवृत्तिभिः सततं सर्वदा न वियुज्यन्तेऽतः सर्वेऽर्थाः प्रवृत्तिमन्त इत्यन्वयः। नित्ययोगे मतुप्, नित्यं प्रवृत्तिमन्त इत्यर्थः। 'सततम्' इत्यनेन सार्वदिकत्वमुक्तम्। वाचश्चैवेति। एवम्भूतेषु पदार्थेष्वेव 'वाचः' शब्दस्य सम्भवः। न हि शुद्धं परिणामरहितं वस्तु शब्दविषयम्, आकाराऽवग्रहेणैव शब्दवाच्यत्वादिति भावः। अपरिणामधर्मिणि पुरुषे लिङ्गयोगमुपपादयति यश्चेति। चितिरूपेण केवलचैतन्यरूपेण गृह्यते योगिभिरिति शेषः। अन्येषाम् भोग्यानाम्। विष्वगाश्रयः सर्वपदार्थाऽनुगतः। विष्वगाश्रया' इति पाठोऽसङ्गतः, अन्येषाम्प्रवृत्तिरित्यनेन पौनरुक्त्यादित्याहुः। अनुयातीव अनुगच्छतीव। वस्तुतः परिणामाऽभावेऽपि व्यवहारे भोग्यशवलितत्वेनैव ग्रहणाद्भोग्यनिष्ठप्रवृत्त्यादिना सोऽपि लिङ्गादिमानिति भावः। तत्तदवस्थतत्तद्वस्त्वाकारवृत्तीनां चैतन्ये प्रतिबिम्बादिति तत्त्वम्। तत्र मानं दर्शयति तेनेति। तेन बुद्धिदर्पणसंक्रान्तेन भोग्यजातेन भोक्तुश्चितिरूपं भिद्यते, विषयाऽऽकारेण हि ज्ञानं भेदेन गृह्यत इत्यर्थः। यथा घटज्ञानं पटज्ञानमिति। कालश्चेति। ज्ञास्यति ज्ञात*इत्यादौ। तस्य चैतन्यमात्ररूपस्य पुरुषस्य। स्वरूपभेद इति। स्वरूपतो देशतः कालतो वा न कश्चित्तत्स्वरूपभेदस्तस्य विद्यत इत्यर्थः। ननु शुद्धस्य पुरुषस्य भोग्येनाऽसंवन्धात्कथं तद्वृत्तिधर्मेण व्यवहारोऽत आह अचेतनेष्विति। चैतन्यमचेतनेषु संक्रान्तमिव दृश्यत इत्यन्वयः। प्रतिबिम्बकधर्मेणेति। प्रतिबिम्बन्यायेनेत्यर्थः। यथा दर्पणे मुखादि गृह्यते, न च तद्वस्तुतस्तत्राऽस्ति, तद्वच्चैतन्यमपि दर्पणस्थानीयेषु सत्त्वादिगुणमयेषु जडेषु अन्तःकरणादिषु सत्त्वधर्मस्वच्छताऽतिशयवशेन तत्राऽविद्यमानमपि संक्रान्तमिव

* 'ज्ञातेत्यादौ'।

दृश्यते, अतस्तत्संक्रमविशिष्टान्तःकरणवृत्तौ सर्वाऽर्थाऽऽकारसमर्पणात्तादृशवृत्तेश्च पुनश्चेतने प्रतिबिम्बादन्येषामप्रवृत्तिमनुविदधदनुभवति। लिङ्गयोगमिति। तदेव वाचो निबन्धनमिति भावः। ननु जातेर्नित्यतया प्रवृत्तिधर्माऽयोगात्कथं 'जातिः' सामान्यमित्यादिलिङ्गयोगोऽत आह सामान्यमपीति। तत्तद्व्यक्त्यनुगता ब्रह्मसत्तैव गोत्वादिजातिरिति पक्ष इदम्, जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यबोधकसमवायस्यैव सम्बन्धत्वात्तद्धर्माऽऽरोपस्तत्रेत्यर्थः। वस्तुतस्तदपि प्रकृतेः परिणामविशेष एव, चिरस्थायितामात्रेण तु परेषां नित्यत्वव्यवहारः। अत्यन्ताऽसच्छशविषाणादौ लिङ्गयोगमुपपादयति शशेति। एवञ्चोत्तरपदार्थधर्मस्य बौद्धे समुदाये आरोप इति भावः। केचित्तु यथा बुद्धिविषयार्थत्वेन प्रातिपदिकत्वं तथा लिङ्गयोगोऽपीत्याहुः। प्रवृत्तेरिति। परिणामस्येत्यर्थः। ननु स्त्रीत्वादेः स्त्रीत्वाऽन्तराद्ययोगात्कथं स्त्रीतेत्यादीति तत्राऽऽह संस्त्यानादेरिति। परिणामरूपस्याऽपि संस्त्यानादेः परिणामान्तरसद्भावेन सलिङ्गतोपपन्नेति भावः। लोकव्यवहारेति। 'पृषोदरादि' सूत्रोक्तशिष्ट ❀ लोकेत्यर्थः। किञ्चिदेवेति। लिङ्गविशेषरूपं निमित्तमित्यर्थः शब्दशक्तिवैचित्र्यादिति भावः। प्रवर्त्तकम् तत्तदर्थे तत्तच्छब्दप्रयोगनियामकम्। यथा तक्षणच्छेदनाऽऽद्यनेकक्रियासन्निधानेऽपि तक्षणमाश्रित्य 'तक्षाऽयम्' इति व्यवह्रियते। भावतत्त्वविदः ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारवन्तः, निरुपपद 'भाव' पदस्य ब्रह्मणि रूढेः। ते शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः, प्रमाणत्वेनेति शेषः। तेषाम्प्रयोगे यद्यल्लिङ्गं धर्मेऽङ्गतामेति तत्तच्छब्दस्य लिङ्गमित्यन्वयः। एवञ्च येषां शब्दानां यल्लिङ्गमुपादाय शिष्टाः साधुत्वाऽवगमपूर्वकं धर्मजनकत्वबुद्ध्या प्रयोगं

❀ अजनाभखण्डाख्यभारतवर्षाऽपरपर्यायाऽऽर्यावर्त्तभवाः शिष्टा इत्यर्थः।

कुर्वन्ति तेषां तदेव लिङ्गमिति नियमः सिद्ध इति भावः । तमे-वार्थं भगवानाह तस्योक्तावितिति । तस्योक्तावित्यत्र 'वचिः' प्रतिपादने इत्याह लोकत इति । प्रतिपादने शब्देन बोधने । तेनाऽस्य लिङ्गस्य शब्दजन्यबोधविषयतोक्ता । किमेतदित्यत्राह स्त्रीपुमानित्यादि भाष्ये गुणो वेति । 'गुण' शब्देन लिङ्गमुच्यते । एवञ्चाऽतिदिश्यमानविरुद्धस्वकार्याऽभाव इति भावः । भाष्ये न चैतदिति । एतदाविर्भावादिरूपं लिङ्गं 'तस्योक्तौ लोकतो नाम' इत्येतच्च स्वमनीषिकयोच्यत इति न मन्तव्यमित्यर्थः । आचार्य । इति वार्त्तिककृदित्यर्थः । पुनः पठिष्यतीति । 'तस्याऽपत्यम्' इति सूत्रे इति बोध्यम् । तत्राऽऽद्यवार्त्तिकार्थमाह लिङ्गव्यवस्थायामिति । लिङ्गस्वरूपं संस्त्यानप्रसवावित्येतत् । तत्रेति । 'गुणानामवस्था लिङ्गम्' इत्यभ्युपगमे सतीत्यर्थः । भाष्ये शब्दाऽन्यत्वमेव प्रकारान्तरेणाह अवयवाऽन्यत्वाच्चेति । एवमपि शब्दाऽन्यत्वमिति भावः । नाऽस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलं विचारस्य, किं तर्हि परमतनिरास इत्याह यद्यपीति । अविचारितमपि आविर्भावत्वादिनाऽज्ञातमपि रमणीयं शब्दवत्वात्प्रतीतिलिङ्गमाश्रित्य शब्दव्यवहारदर्शनान्नाऽस्य विचारस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलमित्यर्थः । तस्मात्स्त्रीत्वादिना प्रतीयमानं संस्त्यानादिकं लौकिकम्, तस्याऽलौकिकत्वे तु 'खट्वा स्त्री, वृक्षः पुमान्' इत्यादिव्यवहारोनुपपन्न इति तस्याऽपि लौकिकत्वप्रसाधनेनाऽलौकिकत्वं निराकृतमिति भावः । स्त्रीत्वोपजनितेति । वस्तुतः स्त्रीत्वयुक्तं यद् द्रव्यं तन्मात्रवाचिनः, न तु स्त्रीत्वविशिष्टवाचिन इत्यर्थः । अङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति । इत्यस्य पक्षस्तदेति शेषः । प्रकृत्यर्थोपसर्जनेति । यद्यपि स्त्रीत्वाश्रयद्रव्यस्य द्वित्वादिसंभवस्तथापि प्रधानार्थस्य संख्यायां वचनेन भाव्यम्, तस्य च द्वित्वाद्यभाव इति भावः । 'वेदाः प्रमा-

णम्' इत्याद्यपि प्रमाणत्वगतसंख्याया धर्मिण्यारोपात्साध्यमित्याशयः। शब्दादीनां शब्दरूपादिगुणानामित्यर्थः। अवस्थाश्चेति। एवञ्च 'कुमार्य' इत्यत्राऽवस्थात्रभूतानां गुणानां बहुत्वात्सर्वदा बहुवचनमेव स्यादिति चोदनीयमित्यर्थः सन्निवेशस्येति। रूपादिसंघातरूपस्य संस्थानविशेषस्येत्यर्थः। अभेदेति। एकत्वेत्यर्थः। अवस्थाविशेषस्येति। अवस्थात्रयभेदेऽपिभेदस्याऽपि सत्त्वात्स्वगतैकत्तमेवेत्यर्थः। नन्वितरयोरपि पक्षयोरनेकप्रत्ययाऽनुपपत्तिस्तुल्या तत्राऽऽह पक्षद्वये त्विति। समानाऽधिकरणपक्षे प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे चेत्यर्थः। अनेकस्याऽपीति। यथा अन्धकारबाहुल्ये एकप्रदीपेन प्रकाशाऽभावे प्रदीपान्तरोपादानं, तद्वदेकेन स्त्रीत्वाऽद्योतने प्रत्ययान्तरोपादानमित्यर्थः। तदन्तान्ङीषिति। द्योतकत्वे तु प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि स्त्रीत्वे ङीषुत्पत्तिरविरुद्धेतिभावः। स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षेपि द्योतकतैवेति बोध्यम्। स्त्रीत्वोपलक्षितेति। अत्र पक्षे स्त्रीत्वं द्रव्योपलक्षणमिति, तदुपलक्षितब्राह्मण्यां 'भूत' शब्दस्य वृत्तेः पदान्तरोपलक्षितबहिरङ्गस्यैवाऽर्थस्य स्त्रीप्रत्ययाऽन्वाऽख्याने निमित्तत्वात्स स्यादिति भावः। ननु 'भूतमियम्' इत्यत्र टाप्यपि 'ह्रस्वो नपुंसक' इति ह्रस्वो दुर्वार इति चेन्न, पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वे ततष्टापि 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः आवपनादौ ङीपो भूतत्वस्य जातित्वे तत्रापि ङीपः प्रसङ्गाच्च। भाष्ये स्त्र्यर्थाऽभिधान इति। स्त्र्यर्थस्याऽभिधाने प्रतिपादने तन्निमित्तं प्रयोगे टाबादिपु सत्सु जायमानेषु न दोष इति शेषः।

दोषाऽभावमेवोपपादयति इहेति। पौतन्यं पूतनात्वं पिशाचता, तद्वाचिभूतशब्दो नित्यनपुंसकः। एवमावपनं* भाजनविशेषः।

* आवपनमुष्ट्रिकाया अर्थः। स च 'उष्ट्रिका' शब्दः उष्ट्री कर्कर्यां करभे पुमान्' इति मेदिन्या घटवचनः।

चैतन्यादि प्रवृत्तिनिमित्तम्। भाष्ये षट्संज्ञकेभ्य इति। षट्संज्ञकानां लिङ्गाऽभावात्पक्षद्वये तन्न कर्त्तव्यमित्याशयः। भेदनियतत्वात्संख्याभेदः। स्त्रीप्रत्ययेति। स्त्रीशब्दप्रयोगाऽभावेऽपि 'प्रविश पिण्डीम्' इत्यादौ क्रियाकारकादेरिव तत्प्रतीत्या तत्सामानाऽधिकरण्यमिति भावः। नन्वत्र पक्षे यथा ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययस्तथा स्त्रीशब्देऽपि स्यादत आह स्त्रीशब्दे त्विति। यदाऽपेक्षाऽभावादिति। तदर्थाऽपेक्षाऽभावादित्यपि बोध्यम्, सामान्यविवक्षया शब्दप्रयोगादिति भावः। अथेति। सामान्ये सर्वविशेषाऽन्तर्भावाद्ब्राह्मण्यादिप्रतीतेरिति भावः। परस्पराऽपेक्षणादिति। स्त्रीशब्दान्ङीपि सति तत्सामानाधिकरण्यात्तदधिकारस्थस्त्रीप्रत्यये ब्राह्मण्यादिसिद्धिः। तत्समानाऽधिकरण्याच्च 'स्त्र' शब्दात्प्रत्यय इत्यर्थः। साधुत्वज्ञानाऽनुपपत्तिरेतदितरेतराश्रयोऽस्य दूषकताबीजम्। अङ्गीकृतसंस्त्याने इति। तद्विशिष्टस्त्रीवाचकादित्यर्थः। अनेनाऽत्र पक्षे स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वमेवेति सूचितम्। एवमिहापीति। ननु शुक्लादीनां द्रव्यविशेषणत्वादाश्रयगतलिङ्गादि युक्तं, तस्याऽप्राधान्यात्, इह तु स्त्रीत्वं प्रधानं प्रत्ययवाच्यत्वात्, द्रव्यं गुणभूतम् प्रकृत्यर्थत्वादिति कथं गुणधर्माणां प्रधाने प्रतिपत्तिरिति शङ्कते यद्यपीति। अभेदविवक्षायामित्यस्य द्रव्यस्यैवाऽभिधानादित्यनेनाऽन्वयः। स्वाभाविकत्वाद्वेति। प्रत्ययार्थप्राधान्यन्तु 'उत्सर्ग' इति भावः। द्रव्यस्यैवेति। न कदाचिदपि प्राधान्येन स्त्रीत्वस्य गुणस्येति भावः। नित्यं सामानाधिकरण्यमिति। 'इयं स्त्री' इत्येव सर्वदा, न तु 'अस्याः स्त्री' इति कदाचिदिति भावः। एवन्तु अजादीनां या स्त्रीति 'अजाद्यत' इति सूत्रे भाष्यं, 'अजार्थगते स्त्रीत्वे इत्यर्थ' इति कैयटश्च कथं सङ्गत इति चिन्त्यम्। सोऽयमितीति। गुणमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि द्रव्येणोपचरिताऽभेदं गुणं प्रत्ययोऽभिधत्त इति स्त्रीत्वं कर्त्त, आश्रयम-

भेदेन प्रतिपद्यत इति। तद्गतसंख्यादिलाभ इत्यर्थः। अत्रैव पक्षे भाष्यस्वारस्यं, गुणवचनदृष्टान्तेन साधनात्। न हि गुणप्रधानभावविपर्ययेऽस्योपयोगः सम्भवो वा, वाचकत्वे प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमेवेत्येव भाष्याशय इति दिक्। भावशब्देन धर्ममात्रमुच्यत इत्याह स्त्रीत्वस्येति। निमन्त्रये इत्यत्रेति। निमन्त्रणार्थकलिङ्विधिविषये निमन्त्रये इत्यत्रेत्यन्वयः। कथं पुनरिषिरूपस्य कर्मण आभ्यन्तरत्वमत आह स चेति। इषिश्चेत्यर्थः। एकमेवेति। ष्फङीषादिवाच्यमेकमेव। स्त्रीत्वमिति। स्वस्य स्वेन योगाऽसम्भव इत्यर्थः। अभिन्नरूपाया इति। धातुतो भेदाऽनवगतेरिति भावः। भेदसाधनाय यद्येकमित्यादिभाष्य तद्व्याचष्टे खट्वादिष्विति। लिङ्गस्याऽनुमानगम्यत्वमुपपादयति सुखेति। तत्परिणामेति। सुखाद्यात्मकसत्त्वादिपरिणाम इत्यर्थः। एवञ्च गुणानामप्यनुमेयत्वेन तत्परिणामात्मकलिङ्गस्याऽपि तत्त्वम्। तत्र प्रवृत्तेरपीति गुणानां प्रवृत्तिराविर्भावादिलिङ्गं तत्पदवाच्यम्। एवञ्च। प्रवृत्तेरपि गुणपरिणामत्वात्तत्राऽपि गुणाऽऽविर्भावादिसत्त्वाल्लिङ्गयोग इत्यर्थः। सुवचः समाधिरिति। समाधयन्तरमनेनोच्यत इति भाव। भाष्ये सम्प्रत्यय इति। क्रियात्मकं द्रव्यं भवान् मन्यते इत्यर्थः। भाष्ये य एते भावा इति। तेषां गुणसमुदायत्वाऽभावात्स्त्रीत्वं न स्यादिति 'गुणसमुदायो द्रव्यम्' इति लक्षणं न युक्तमिति भावः। इदं तदितीति। न तु गुणसमूहो द्रव्यमिति लक्षणमित्यर्थः। इदञ्चैतच्छास्त्रमात्रोपयोगि द्रव्यलक्षणमिति बोध्यम्। स्त्रीत्वस्याऽपीति। चिकीर्षादेरिवेत्यर्थः। भाष्ये स्त्रीत्वेनाऽभिहितमिति। स्त्रीत्वेन स्त्रीत्वगुणवैशिष्ट्येन। भाष्ये क च तदित्यादिना लिङ्गस्य लिङ्गाऽन्तराऽनङ्गीकारेऽपि अनेकप्रत्ययाऽनुपपत्तौ समाधयन्तरम्। दृष्टस्येति। त्वया दृष्टस्य 'गार्ग्यायणी' इत्यादावनेकप्रत्ययाऽनुपपत्तिरूपस्योक्तस्येत्यर्थः। नन्विदं

श्रीमते वायुपुत्राय नमः ।

भाष्यप्रदीपोद्योतः ।

महामहोपाध्यायनागेशभट्टविरचितः

:*:०:*:

द्विवेदोपाह्वेन

बालगोविन्दशास्त्रिणा वैद्येन

संशोधितः

प्रकाशितश्च ।

:०:*:०:

गोपालचन्द्र चक्रवर्ती द्वारा भारतधर्म प्रेस, काशीमें मुद्रित ।

अभ्यर्थना ।

—**०**—

महोदयाः

अस्ति खलु विदितमेतद्यदधुना वाराणसेयानां विदुषां वैदुष्यम्प्रायः पाणिनिव्याकरणमधिष्ठायैव परिष्कारबलेन सर्वोपरि वरीवर्त्ति । व्याकरणञ्च तन्महर्षिभगवत्पतञ्जलिप्रणीतमहाभाष्यमन्तरेणाऽकिञ्चित्करम् । तच्च महाभाष्यमत्यर्थगूढाऽभिप्रायमित्यालोच्य कैयटेन तदर्थबोधनाय प्रदीपो व्यधायि। ततः कालक्रमात् जनानां बुद्धिवैपुल्याऽभावात् परमकारुणिकेन महामहोपाध्यायनागेशभट्टेनोभयार्थद्योतकोद्योतो व्यधायि । किन्तु, अयमुद्योतोऽद्यावधि आपादचूड़ं न क्वापि मुद्रित इति महान् खेदः । केवलमादितोऽध्यायद्वयमुद्योतस्य 'बम्बई' नगरे मुद्रितम् । तृतीयाऽध्यायादारभ्याऽऽसमाप्ति मुद्रयितुमहं बद्धपरिकरः केवलं धाष्ट्र्यादेव सञ्जातोऽस्मि । तत्रभवतो नागेशभट्टविदुषः पुण्यप्रभाव एव मां तारयिष्यतीति मदीयो दृढ़विश्वासः ।

आदर्शपुस्तकञ्चैकमेव 'कश्चिदाय' विक्रमवत्सरलिखितमस्ति । एकमपरम्पुस्तकमद्याभ्यर्थनालेखकाले 'टीकमणि कालेज' संस्कृतपाठशालाया व्याकरणप्रधानाध्यापकेन श्रीमद्विद्वद्वरपूर्णचन्द्राचारिणा श्रीविद्वद्वरानन्तरामशास्त्रिणः सकाशादवाप्य प्रदत्तमिति, उभयोरपि विदुषोराजन्माहं ऋणी भविष्यामि । प्राप्तस्यास्य 'ख' संज्ञा भविष्यति । उद्योतस्यास्य सभाष्यस्य 'क' संज्ञकं पुस्तकं श्रीमद्विद्वद्वररामचन्द्रशर्मणा मम पित्रा संगृहीतन्तत्तु मदीयमेव । एताभ्यां मुद्रितेऽस्मिन्नुद्योते यदि क्वापि स्खलनं स्यात्तर्हि विद्वद्भिः क्षन्तव्यमिति विदुषां वशंवदः ।

बालगोविन्द वैद्यः । मार्गशीर्ष १५ ।

'ज्यङि' साऽवकाशमत आह तथा ह्यत्रेति। एवञ्च ष्यङोऽपि चाब्' अनुमीयत इत्यर्थः। अवस्थाभेदादिति। प्रकर्षयुक्तत्वाऽयुक्तत्वरूप एवाऽवस्थाभेदः। नन्वेवमपि 'लोहिनिका' इत्यत्यन्त स्वार्थिके कनि टाब् न स्यादत आह वाचकशब्दभेदाच्चेति। शब्दस्याऽपि शाब्दबोधे विशेषणत्वादिति भावः। भाष्ये निपातनादिति। 'उणादयोऽव्युत्पन्ना' इति पक्ष इदम्। व्युत्पत्तिपक्षे 'ड्वटः' टित्वादपि ङीप्सिद्धिर्बोध्या। विषयशब्दस्य प्रयोजनपूर्वमर्थं दर्शयति ये नित्यमेवेति। अनन्यभावे हि विषयशब्दः। शाकटायनेति। सर्वं नाम धातुजमाह, निरुक्ते व्याकरणे 'शाकटायनस्य च तोकम्' इत्युक्तेरिति भावः। भाष्ये उपदेशशब्देन व्युत्पादनम् ॥ ३ ॥

अजाद्यतष्टाप् (४।१।४।)

भाष्ये शूद्रा चेति। गणपठित 'शूद्रा' इत्यत्र 'अमहत्पूर्वा' इति वक्तव्यमित्यर्थः। गणे 'अजा एडका ❀ मूषिका शूद्रा' इति स्त्रीप्रत्ययान्ताः पठ्यन्त इति बोध्यम्। अत एवाऽग्रे 'शूद्राशब्दोऽजादिषु पठ्यत' इति भाष्यं सङ्गच्छते। बाध्यत इति। अकारान्तत्वेन सिद्धे पुनः पाठादिति भावः। गौणमुख्ययोरिति। यद्यपि पदकार्येष्वयं न्याय इति 'ओत्' सूत्र उक्तम्, तथाऽपि यत्र प्रातिपदिकाऽवस्थायामेव गौणत्वप्रतीतिस्तत्र तदाश्रयणं युक्तमेव, तत्र पदग्रहणस्य गौणवृत्त्याश्रयोपलक्षणत्वात्। अत्र

❀ एडकशब्दो भयपूर्वक ईहामृगार्थवाची 'भेडिया' इति नाम्ना यो लोके प्रथितः, 'अथ यदि भयेडकः काकपिञ्जको बाश्येत' इत्यादिना नवमप्रश्नस्याष्टादशखण्डे स्वश्रौतसूत्रे महर्षिणा भगवता बौधायनेन प्रतिपादितः। काकपिञ्जको मद्गुः। इति सं०।

हि पुंयोगात्स्त्रियां वृत्तौ स्त्रीत्वप्रतीतिसमये एव गौणार्थतेति भावः । अत्राऽऽहुः । लाक्षणिकमात्रं न गौणत्वं, किन्तु सदृशलाक्षणिकत्वमिति कथमत्राऽस्य न्यायस्य विषयः । शूद्रस्य स्त्री इत्यर्थे तु न टाप्, जातिवाचिमहत्पूर्वभिन्नस्य तत्सदृशस्य स्त्रीत्वविशिष्टजातिबोधकस्यैव शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् । किञ्च, येषां शब्दानामर्थस्य स्वत एव स्त्रीत्वं, ततः ❀ पुंयोगाद्वृत्तिरिति 'अश्वस्य स्त्री' इत्यर्थे ङीप्स्यादिति न वाच्यम्, यदा त्वन्यजातिः शूद्रस्य भार्येति, विवक्षिता तदा 'शूद्री' इत्येवेति दिक् । अन्तरङ्गत्वादिति । एवञ्चाऽऽरब्धेऽपि 'अशक्यक्रियः प्रतिषेध' इति प्रश्न इति भावः । निर्वृत्तस्य वचनशतेनाऽपि दूरीकर्त्तुमशक्यत्वादिति तात्पर्यम् । आभीरेति । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुत्पन्नोग्रकन्या, तस्यां ब्राह्मणादुत्पन्न आभीरः । तदविवक्षित्वैवेति । अविवक्षायां हेतुः स्त्रीत्वाऽभावः । ननु जातेरन्यत्राऽन्तरङ्गे टापि ततः सुपि समासे च जातस्य टापो निवृत्त्ययोगान्निषेधो जातावेव पर्यवस्यतीति नाऽर्थो जातिवचनेनेत्यत आह असतीति । एतत्सर्वं चिन्त्यम्, आभीरजातिवाचिमहाशूद्रशब्दे प्रतिषेधाऽवकाशात् । न चाऽनर्थकस्तत्र शूद्रशब्द इति तदन्तेन प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः, महाशूद्राऽवयवशूद्रशब्दस्याऽऽनर्थक्ये तदन्तादापः प्राप्तिरेव नेति निषेधवैयर्थ्याऽनुद्धारात्, जातिरित्यस्य सुतरां वैयर्थ्याऽनुद्धाराच्च । वस्तुतो या हि महती शूद्रा तद्विवक्षायां जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटाण्डादाविव 'शूद्र' शब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां निषेधे सति जातिलक्षणो ङीष् माभूदित्यर्थन्तत्, महाशूद्रशब्दे शूद्रशब्दश्चाऽर्थवानेवेति भाष्याशयः । भाष्ये ग्रहणवतेति । प्रत्ययविधौ प्रतिषेधोपलक्षणमिदम् । उगिदन्तादपीति । भवच्छब्दः शत्रन्त इत्यभि-

❀ 'तत' इत्यत्र 'तत्र' इति ख पाठः ।

प्रायेणेदम् । उगिदन्तादपीति तु युक्तः पाठः । ननु गौरादिपाठान्महच्छब्दे ङीषा भाव्यं, न तु ङीपेति, भाष्ये महतीत्येतत्कथनमयुक्तमित्यत आह गौरादिष्विति । ननु गौरादिपाठेन तद्वचनमेव प्रत्याख्यायतामिति चेन्न, अन्यार्थमावश्यकत्वादित्याह विभक्तीति । फलान्तरमप्युपसंख्यानस्याह अनुपसर्जनेति । भाष्ये जातिरिति चेति । तदन्तविधौ हि सति 'अमहत्पूर्वा' इत्यस्य करणे तद्विशेषणं जातिरिति वक्तुं शक्यमिति भावः । जातिरित्यपि मास्त्विति शङ्कमानं प्रत्याह अन्यथेति । महत्पूर्वेति । प्रतिषेधाऽभावे जातिरित्यस्याऽभावादनयोर्विषयविभागो न स्यादिति भावः । साधुत्वमिति । स्पष्टं प्रतीतिर्न स्यादिति भावः । ननु 'अजाद्यत' इति पञ्चम्या कथं स्त्री विशेष्येत्यत्राह अजाद्यत इतीति । नन्वेवं 'टाप्कस्माद्' इति न ज्ञायेतेत्यत आह प्रत्यासत्त्येति । सामर्थ्याद्वेति । अजाद्यन्तप्रातिपदिकवदर्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनं तदुत्पन्नेनैव प्रत्ययेन शक्यते कर्त्तुमिति भावः । न हीति । समुदायस्य जातिविशेषवाचित्वेन शूद्रशब्दस्य नैरर्थक्येन स्त्रीत्ववृत्तित्वाऽभावादिति भावः । तदन्तविधौ तु ज्ञापकान्तरमनुसर्त्तव्यम् । अत्र केचित्, 'अनुलोमसंकराणामपि मातृजातिवृत्तेः स्मृतिषूक्तत्वेन मातृजातीयत्वात्तत्राऽपि शूद्रत्वमस्ति, अत एव शंखस्मृतौ 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एव, इत्युक्तम्, 'शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृता' इति स्मृतिरपि तेषां शूद्रत्वाऽऽरोपमूलिकैव, अन्यथाऽस्य मूलान्तरकल्पने गौरवं स्यात्, स्मृतावपध्वंसः शूद्राविवाह उच्यते, शूद्रशब्दाऽर्थसमवेतस्त्रीत्वस्य सत्त्वादस्त्वेव टापः प्रसङ्ग इति 'अमहत्पूर्वा' इत्यावश्यकम्' जातिप्रत्ययश्च शूद्रशब्देन समास एव, न तु शूद्राशब्देन समासे इति न प्रागुक्तदोषः, उक्तरीत्या जातिरिति चाऽऽव-

श्यकमेवेति भाष्यतात्पर्यम्, अत एव भाष्यकृता नेदं प्रत्याख्यातम्, इत्याहुः ॥ ४ ॥

उगितश्च (४।१।६ ।)

ननु भातेर्डवतौ निष्पन्नस्य भवतो नोगित्त्वं, किन्तूगिदन्तत्वमेवेत्यत आह सर्वादिष्विति । तत्त्वनार्षमित्याहुः । शतृवद्भावेति । 'वर्त्तमाने पृषन्महद्द् (बृहज्❀) जगच्छतृवच्च' इत्यनेन । उगिद्व्यपदेश इति पाठे उगिदिति व्यपदेशो यस्येत्यर्थः । भाष्ये अतिभवतीत्यादि 'पचन्ती' इत्यादेरप्युपलक्षणं बोध्यम् । ननु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणाऽभावात्कथमत्र न्यायप्राप्तिरत आह ग्रहणमुपादानमात्रमिति । ननु मतुबादीनामुगित्त्वसामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादत आह उगित्त्वन्त्विति । नुम् विधेराङ्गत्वेन तत्र तदन्तविधिरिति भावः । समुदायादिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः । नन्वाद्यपक्षे उगितो विशेष्यत्वात्तदन्तविध्यभाव इत्युक्तमिति शंकते ननु चेति । ननूगिच्छब्दस्य सन्निधानात्प्रातिपदिकमेवान्यपदार्थ इति प्रातिपदिकग्रहणमेवेदमत आह उगिद्यस्येति । शब्दरूपमात्रमिति । प्रत्ययोऽपीत्यर्थः । नन्वनुवर्त्यव्यपदेशिवद्भावाऽनारम्भ एव ज्यायानिति शंकायामाह तेनेति । व्यपदेशिवद्भावस्त्वप्रातिपदिकेनेति भावः । वस्तुत इदश्चिन्त्यं, तस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वात् । 'गोक्षीरम्' इत्यस्य यथा वारणं तथा 'गोस्त्रियोः' इत्यत्रैव निरूपितम् । 'अर्वन्' शब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वं दर्शयति अश्वपर्याय इति× । भाष्यमिति । ङीपं निमित्तीकृत्यैवेति भावः । सम्भवमात्रेणेति । 'वर्णोऽप्युगित्सम्भवतीत्येतदेव भाष्येऽभिसंहितं, न

❀ 'बृहत्' शब्दः पुस्तकद्वयेऽग्रवर्त्तमानो भट्टोजिदीक्षिताऽनुरोधाल्लिखितः । × अर्वदेशीयोऽश्व इति सं० ।

तु प्रकृतोपयोगोऽपीत्यर्थः ❀। वस्तुतस्तु 'क्रोष्ट्री' इत्यादौ आङ्गोऽपि 'स्त्रियाश्च' इति तृज्वद्भावो यथा ङीबुत्पत्तेः प्राक्, तथा 'तृ' आदेशोऽपि ततः प्रागेवेति भाष्याशयः। भाष्ये अञ्चतेश्चेति। वार्त्तिके नलोपिन इति शेषः। एवं हि प्रत्याख्यानेन समफलता भवति। नन्वेवमधातोरितिव्यर्थमत आह अधात्विति। वाक्यभेदेनेति भावः। शब्द इति। अकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः। भाविनमिति। ङीपि कृते भाविनमित्यर्थः। नलोपस्तु न्याय्य एवेति भावः। तदापि ङीब्भवतीति। इदश्चिन्त्यम्, आद्यव्याख्याने 'उगिदचाम्' इत्यत्र न लोपस्य विवक्षितत्वात्पूजायामप्राप्तेः। अत एवौपदेशिकं 'प्राची' इत्याद्यपहायाऽऽतिदेशिकं 'प्राची' इत्याद्युदाहरणं भाष्ये दत्तम्, उगित्यञ्चतिग्रहणादिति चोक्तम्, अन्यथा 'उगिति' इत्यस्य नोपयोगः स्यात्। एवञ्च पूजायां 'प्राची' इत्याद्यसाध्वेवेत्यन्ये ॥ ६ ॥

वनो र च + (४।१।७।)

ननु वनिपा व्युत्पन्नस्य कथमव्युत्पन्नत्वमत आह श्वन्नुक्षन्निति। ननु तेन 'कनिन्' प्रत्ययस्य महेर्घस्याबुमागमस्य च निपातनाद्व्युत्पत्तिपक्षेऽपि नैरर्थक्यान्न दोषोऽत आह नाऽवश्यमिति। इत्याऽऽशयेनाऽव्युत्पन्नत्वमेवोक्तमिति भावः। अनपेक्षेति। अनपेक्षा च तेषामाधुनिकत्वादिति बोध्यम्। यज्वरीरिति। जसन्तम्। भो यजनशीलाः प्रजाभ्य इषोऽन्नानि देयत्वेन च

❀ 'प्रकृतोपयोगेऽपीत्यर्थः' इति खे पाठः।

+ अस्योदाहरणं तारानाथेन स्ववाचस्पत्याभिधानसंग्रहे 'अवावन्' शब्दे स्त्रीलिङ्गे 'अवावरी' इति साधितं, तन्महदशुद्धम् 'वनो न हशः' इति वार्तिकविरोधादिति सं०।

नस्यत प्रार्थयतेति मन्त्राऽर्थः। तत्र 'दीर्घाज्जसि' इति निषेधाद्दीर्घो दुर्लभोऽत आह वा छन्दसीति। ननु 'बह्वयो धीवर्यो यस्य, इति बहुव्रीहावन्तरङ्गत्वाज्जातयोर्ङीब्रयोः प्रतिषेधस्य वचनेनाऽशक्यत्वादुपसंख्यानं व्यर्थमत आह बहव इति ❀। यदि वेति। इदञ्चाऽवश्यकमिति 'न षट्' इत्यत्र वक्ष्यामः। इत्यस्याऽनन्तरमिति। यथान्यासेऽपि 'अनुपसर्ज्जनाद्' इतीह न सम्बध्यते बहुव्रीहावन्नन्तस्याऽनुपसर्जनस्याऽसम्भवादिति भावः। ननु वचनेन वचनप्रत्याख्यानमयुक्तमत आह तेनान उपधेति। ङीब्विकल्प इति। प्रतिषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलतीति भावः। बहुराजानाविति। एकवचने प्रतिषेधे डापि च रूपभेदाऽभावाद्द्विवचनमुदाहृतम्। पूर्वोक्तमिति। 'अन उपधा' इत्यनेन विहिते ङीपि 'र'मात्रमनेन विधीयत इत्येतमित्यर्थः। यथोपसंख्यानमिति। बहुव्रीहेरित्येतत्परिहार उपधालोपिनो वेत्येषः। ननु 'अन उपधा' इति ङीपि तत्सन्नियोगेन 'वनो र च' इत्यनेन राऽऽदेशस्याऽपि सिद्धेः 'बहुव्रीहेश्च' इत्युपसंख्यानं व्यर्थमतो भाष्ये ङीप्सन्नियोगेनेति। 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप्सन्नियोगेनेत्यर्थः। ननु 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप्सन्नियोगेनैवैतत्सन्नियोगेनाऽपि रत्वं दुर्वारमत आह प्रकरणान्तरेति। वचनेनेति। वचनसामर्थ्येनेत्यर्थः। भाष्ये किम्पुनः कारणं ङीविति। सूत्रेणोपसंख्यानेन च किमिति मानान्तरसिद्धङीप्सन्नियोगेन रो विधीयते, अपूर्वावेव 'ङीरौ' किं न विधीयेते इत्यर्थः। अपूर्वविधाने च नित्यतैव स्यादिति भावः। तत्तद्युपसंख्यानमिति। 'वनो र च' इत्यनन्तरं 'बहुव्रीहेश्च' इतीत्यर्थः। उपधालोपिनो वेति। न्यासाऽभावे इति शेषः। प्रत्ययग्रहणमिति। तद्धितवनिपो ग्रहणे प्रत्ययग्रहणम्, फलाऽभावात्तदग्रहणे तु कृद्ग्रहणमिति विवेकः। तदन्तविधेरिति।

❀ 'धीवन्' शब्दः कर्मकरवचन इति सं०।

'प्रत्ययग्रहण' परिभाषया वन्नन्तग्रहणे, तेन च प्रातिपदिकविशेषणे तदन्तविधेर्ज्ञापनादिति भावः ॥ ७ ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः (४।१।१०)

आचार्य इति । आचार्यदेशीयोक्तिरित्यपि वक्तुं शक्यम् । नोभाविति । पूर्वपक्ष्युक्तिः । वार्त्तिककार एवाऽत्र पूर्वपक्षी । आचार्य आह तत्तर्हीति । इत्यन्ये । ननु 'टाबृचि' इत्यनन्तरमत आह यस्त्विति । नन्वित्त्वं टापो न विधीयत इति कथं सुब्विधिरत आह तत्र हीति । ननु 'स्त्रियाम्' इत्यनुवृत्तावपि स्त्रियां विहितं नेत्यर्थेऽन्यतरस्येत्यादि दुर्वारमत आह अर्थाश्रयेति । 'प्रियपञ्चा द्रौपदी, अतिपञ्चा कुलटा' इत्यादौ गौणेऽप्ययं निषेधः तदन्तविधिसत्त्वात्, बहुवचनस्य व्यक्तिबहुत्वाऽभिप्रायेणैव सत्त्वेनाऽर्थप्राधान्य एवैतत्प्रवृत्तौ मानाऽभावाच्च । एतेन 'चापः पकारेण प्रत्याहारे इत्वे दोषवद् अतिपञ्चा कुलटेत्यादौ टान्न स्यादिति दोषाऽनुपन्यासे बीजाऽभाव, इत्यपास्तम् । एवञ्चैतद्भाष्यप्रामाण्याद् 'बहुधीवभ्याम्' इत्यत्र नलोपे टाबभाव निर्णयाद् 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेनाऽप्युभयोर्निषेधः । एतदभिप्रायेणैव पूर्वत्र यदि वा स्त्रियां यदुक्तमित्यादि कैयटेनोक्तमिति बोध्यम् ॥ १० ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४।१।१३ ।)

योगाभ्यामप्रत्ययविधेरसम्भवादाह योगस्येति । नन्वन्तरस्यैव सा स्यादत आह द्वयोरपीति । 'स्वरितेनाऽधिकार' इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेऽप्याह अपेक्षणाद्वेति । ननु सम्भवत्येकविषयत्वे विषयभेदेन प्रवृत्तिर्न स्यादत आह यदि यत्रैवेति ।

भाष्ये डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते इति। 'अन्यतरस्यां' ग्रहणं वाक्यभेदेनाऽनन्तरस्य 'अनो बहुव्रीहेः' इत्येतस्य विषये ङीबनुज्ञानार्थमिति भावः। तदर्थमिति। तत्र ङीबनुज्ञानार्थमित्यर्थः। न भाव्यमेवेति। सत्यसति वा 'अन्यतरस्याम्' ग्रहणे इत्यर्थः। विचार इति। प्रकृतविचारोपयोगि विचाराऽन्तरमित्यर्थः। ननु द्वयोरपि तयोः प्रत्याख्याने 'सुपर्वा' इत्यादौ सावकाशयोऽर्डाप्प्रतिषेधयोः 'अन उपधालोपिन' इति ङीप् 'बहुराजा' इत्यादौ बाधकः स्यादत आह इदमेवेति। इदश्च निषिद्धङीपोऽनुमतये अस्यैव च 'अन उपधालोपिनः' इत्येतन्नियमायेति 'वहुराजा' इत्यादौ ङीब्डाप्प्रतिषेधाः सिद्धाः, 'सुपर्वा' इत्यादौ च ङीबभावः। ननु प्रतिषिद्धो ङीप् कथमुच्यत इत्यत आह अन्यतरस्यां ग्रहणेनाऽत्रत्येनेति! भाष्ये अनवकाश इति। नित्यो 'अन उपधा' इति विधिस्तद्बाधनार्थः, विधिनियमसंभवे विधेरेव ज्यायस्त्वादिति भावः। तस्मादिति। 'अन उपधा' इत्यस्य नियमत्वार्थमित्यर्थः। अन्यथैतदन्यतरस्यांग्रहणबोधितविकल्पः 'सुपर्वा' इत्यादावपि स्यादिति भावः। विध्यर्थं भविष्यतीति। फले न कश्चिद्विशेष इति भावः। इत्येतत्सूत्रेति। अनन्तरत्वादिति भावः। ऋन्नेभ्यो ङीबित्यनेनैवेति। नियमार्थस्य तदनुवादरूपत्वादिति भावः। मन्नन्तादपीति। अबहुव्रीहौ 'पामे पामानौ' इत्यादौ डाविव 'अन्यतरस्याम्' इत्यनेन वाक्यभेदेनाऽनुज्ञायमानो ङीप्प्युभाभ्यां स्यादिति भावः। एकवाक्येन तदनुज्ञाऽसम्भवाद्वाक्यभेद आवश्यक इत्याशयेनाह अथ वेति। व्यवस्थितिविभाषया तु नैतत्साधयितुं शक्यं 'मन' इत्यस्य सम्बन्धे तद्वैयर्थ्यापत्तेः। तदाऽत्राऽपीति। डाप्टिलोपसम्प्रसारणपूर्वत्वदीर्घत्वेषु कृतेषु नद्यन्ततत्वादिति भावः। नद्यन्ततानां वर्त्तिपदानामिति। नद्यन्तोत्तरपदक इत्यर्थ इति भावः, बहुवचनं

प्रयोगबाहुल्याऽभिप्रायेण । ननु टिलोपे पराऽभावात्कथं सम्प्रसारणपूर्वत्वमत आह डापश्चेति । दीर्घप्रवृत्तिनिमित्तं सम्प्रसारणत्वं तदन्ताङ्गत्वश्चोपपादयति अन्तवदिति । 'हल' इति सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्येनाऽल्विधावप्यतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः । अन्तवत्त्वादेव च सम्प्रसारणं, तस्याऽङ्गत्वं बोध्यम् । एवं कपो निमित्तं बहुव्रीहित्वमप्यन्तवत्त्वेन बोध्यम् । तत इति । दीर्घाऽनन्तरमित्यर्थः । भाष्ये श्वादीनां सम्प्रसारणे इति । ननु टिलोपस्याऽऽभीयाऽसिद्धत्वेन कथं न नान्तत्वमिति चेन्न, तस्याऽनित्यत्वात्, 'ईदृशे विषये व्याश्रयत्वाद्' 'असिद्धत्वाऽप्रवृत्तिः' इत्यर्थस्य 'असिद्धवत्' सूत्रे उपपादयिष्यमाणत्वाच्च । प्रत्ययान्तरे इति । स च नाऽत्राऽप्युत्पन्न इति भावः ॥ १३ ॥

अनुपसर्जनात् । (४।१।१४)

शास्त्रीयमित्युक्तं तत्र किन्तच्छास्त्रीयमित्यत्राऽऽह समासाऽवयवभूतमिति । कृत्रिमत्वात्प्रथमानिर्दिष्टमित्यादीत्यर्थः । निषेधवैयर्थ्योपपादिकां विधेरप्राप्तिमुपपादयति तत्राऽवयवेति । कुरुचरशब्दो हि टित्, तदाश्रयो ङीप् समुदाये न प्राप्नोतीति निषेधो व्यर्थ इति भावः । नन्ववयवाऽनुदात्तत्वमाश्रित्य सनन्ताज् 'जुगुप्सत' इत्यादावात्मनेपदं दृष्टं तद्वदिहाऽपि स्यादत आह यदवयव इति । कार्यप्रयोजकं निमित्तम्, यथा पणायतीति । आर्धधातुके आयस्य वैकल्पिकत्वेन, केवले तच्चरितार्थमिति भावः । नन्वेवं तदन्तविधिना स्यादत आह तदन्तेति । इतरोऽमहत्पूर्वेतीति । अस्मादेव ज्ञापकात्तदन्तविधिरिति वक्ष्यमाण आशय इत्यन्ये । ननु बहूनां कुरूणां समाहारो बहुकुरु, तत्र चरतीत्यर्थे भाव्यमेव ङीपेत्यत आह बहव इति । ननु

टस्य टित्वात् टितो विधीयमानो ङीप् तत एव प्राप्नोति, तदन्तविधावपि 'चर' शब्दात्, सर्वथाऽपि 'कुरुचर' शब्दादित्युक्तमत आह टिड्ढेति। प्रातिपदिकाऽधिकारादिति भावः। नदडिति। पचादौ साक्षात्तथा पाठादिति भावः। स्तनन्धयीति। 'स्तनपा तु स्तनन्धयी' इत्यमरः। नन्ववयवटित्त्वद्वारेण समुदायस्य टित्त्वे 'बहुकुरुचरा' इत्यत्राऽपि स्यादत आह तत्र यमिति। न हीति। कृद्ग्रहणे एव सा परिभाषा, न तु कृदकृद्ग्रहणे इति भावः। भाष्ये तदन्तविधिप्रतिषेधादिति। 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इत्यनेनेति भावः। ग्रहणवता' इत्यपि 'वर्णग्रहणवर्जम्' इत्येतदर्थाऽनुवाद एवेति बोध्यम्। भाष्ये ज्ञापकन्त्विति। 'अनुपसर्जनाद्' इति तदन्तविध्यभावसिद्धाऽर्थाऽनुवाबस्तेन पूर्वत्र तदन्तविधिलाभ इत्याशयोऽत एव पूर्वत्रेत्युक्तम्। ननु 'वनो र च' इत्यत्र 'वन्' इति प्रत्ययग्रहणात्कथं 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इति निषेधोऽत आह वनो र चेत्यत्रेति। 'प्रत्ययग्रहण' परिभाषयेति भावः। तथा च सामर्थ्यगृहीतेन वन्नन्तप्रातिपदिकेन प्रातिपदिकाऽधिकारे विशेष्ये सम्भवन्नपि तदन्तविधिः प्रतिषेधान्न स्यादस्मात्तु ज्ञापकाद्भवतीति तात्पर्यम्। एतत्प्रकरणस्थशब्दानामस्त्रीलिङ्गप्रकृतिकाचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तानां स्त्रीलिङ्गानामभाव एवेति बोध्यम्। तत्पुरुष इति। बहुव्रीहौ तूपसंख्यानेन सिद्धमिति भावः। ननु पारिभाषिकोपसर्जनग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनस्य प्रयोजनस्योक्तत्वेन कथं लौकिकोपसर्जनग्रहणं पक्षान्तरत्वेनोपन्यस्तं, कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायबाधस्याऽनुचितत्वादत आह नन्वमहदिति। तर्ह्यर्थ इति। यदि ज्ञापकस्य नोपयोगस्तर्हीत्यर्थः। ननु तेन तदन्तविधिज्ञापने 'बहुकुरुचरा' इत्यादिव्यावृत्त्यर्थ अधिकार आवश्यक इति 'तर्ह्यर्थे' इत्ययुक्तमत आह अथ वेति। पूर्वमिति। 'अमहत्पूर्वा'

इत्यनेनेत्यर्थः। अत्र पक्षे 'इदन्तर्हि प्रयोजनम्' इत्यग्रिमभाष्याऽस्वारस्यम्। तस्माद् 'अमहद्' इति ज्ञापकं लक्ष्याऽनुसाराज्ज्ञापकसिद्धस्य क्वाचित्कत्वेन पूर्वविषयमेव। अत एव पूर्ववार्त्तिके 'पूर्वत्र' इत्युक्तम्। एतत्प्रभृति तदन्तविधेः फलन्त्वयं न पश्यतीत्यपरे। भाष्ये पूर्वसूत्रेति। सामर्थ्याल्लक्ष्याऽनुसारिव्याख्यानाच्चाऽत्र कृत्रिमन्यायाऽप्रवृत्तिरिति भावः। ननु 'डाबुभाभ्याम्' इति पूर्वसूत्रे नाप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञोक्तेत्यत आह पूर्वाऽऽचार्येति। ननु आपिशलिशब्दात्प्रोक्तार्थे छेन भाव्यमत आह इञश्चेतीति। साक्षाच्छब्दस्योपसर्जनत्वाऽसम्भवादाह अत्र चेति। अण् योऽकार इति। एवञ्च प्राधान्येन वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणाऽभाव इति भावः। भाष्ये जातिशब्देभ्यस्त्विति। उपसर्जनार्थप्रतिपादकत्वादवन्त्यादिशब्दानामिति पूर्वपक्षः। उपसर्जनीभूतजात्यर्थप्रतिपादकादित्यर्थ इत्युत्तरम्। अनन्तराऽपत्येऽपि गोत्रत्वाऽऽरोपेणाऽत्र जातित्वम्। भाष्ये एवमपीति। अत्र प्रोक्ताया अपि स्त्रीत्वात्स्त्रियामणस्तीति पूर्वपक्षस्याऽऽशयः। उत्तरयति नैषेति। किमध्येत्रीगतस्त्रीत्वे प्रोक्ताऽणन्तादापादयसि, उत प्रोक्तागतस्त्रीत्वे। नाऽऽद्य इत्याह अध्येत्र्यामभिधेयायामिति। एवञ्चाऽत्र 'शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाऽभिधायि' इति न्यायेनाऽणन्तस्य तद्गतस्त्रीत्वाऽर्थकत्वेऽपि विद्यमानो योऽण् स तद्गतस्त्रीत्वाऽर्थक इति भावः। नाऽन्त्य इत्याह उत्पन्न इति। एतेनाऽर्थभेदेन लक्ष्यभेदात्प्रोक्तागतस्त्रीत्वे उत्पन्नत्वेऽपि अध्येत्रीगतस्त्रीत्वे स्यादेव। अत एव चित्रायां जाता 'चित्रा' इत्यादौ पुनष्टावित्यपास्तम्। प्रोक्तागतस्त्रीत्वे पुनरापादितस्य ङीप 'उत्पन्न' इत्यादिना वारणात्। यद्युत्पन्नः कथं न श्रूयतेऽत आह सोऽपीति। अध्येत्रणो लुक् 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वे प्रोक्ताऽर्थकात्परत्वेन सुलभः लिङ्गविशि-

ष्टपरिभाषयाऽध्येत्रणो लुगित्यन्ये । प्रधानेनेति । उत्तरत्राऽपीति भावः । एवञ्चाऽस्य नाऽनुवादतामात्रं किन्तु व्यावर्त्तकताऽपीति भावः । गणपठितेति । वस्तुतो वार्त्तिकन्तत् । अत एव वक्तव्यमिति भाष्ये उक्तम्, गणस्य तु सूत्रकृदुक्तत्वात्तत्पदप्रयोगाऽसंगतिः । एवञ्च वार्त्तिकेन सूत्रप्रत्याख्यानं न युक्तमिति भाष्याऽऽशय उचितः । प्रतिषेधानपेक्षयेति । सूत्रस्याऽवश्यकर्त्तव्यत्वादिति भावः । प्रत्याख्यात इति । तद्गणपठितप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाऽपेक्षया 'स्त्रियाम्' इत्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वाऽपेक्षया चेति शेषः । केचित्तु तत्रत्या 'प्रत्याख्यायत' इत्याद्युक्तिराद्यवार्त्तिकाऽभिप्रायेण । अत उत्तरं पठतीति । भाष्यकृदवतारणिकया तस्य वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वोक्तेः । उत्तरवार्त्तिक × द्वयन्त्वाचार्यदेशीयस्य, पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधेऽप्युत्तरत्र तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्थक्याऽनुपपादनात् पूर्वत्र' इत्युक्तयसङ्गतेराद्यस्य तदुक्तित्वम् । अन्त्यन्तु भाष्य एव दूषितम् । तेनाऽऽद्यवार्त्तिकस्यैव वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वम् । वार्त्तिककारीयसंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानाय हि तत्र तदुक्तत्वात्प्रत्याख्यानसूत्रेणैवाऽत्रोपसर्जनप्रतिषेधव्याख्यानसम्भवादत्र तद्वृव्यर्थमिति तदाशयः । इदन्तर्हि प्रयोजनं प्रधानेनेत्यादि तु भाष्यकृतः सूत्रप्रयोजनप्रदर्शनेन वार्त्तिकप्रत्याख्यानमित्याहुः । ननु स्त्रीप्रत्ययान्तेन समासेऽपि समासस्य 'प्रत्ययग्रहण' परिभाषया स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽभावात्कथं ततो ढगत आह स्त्रीभ्यो ढगिति । एवञ्च स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकाड्ढको विधानसामर्थ्येन 'प्रत्ययग्रहण' परिभाषा बाध्यत इति भावः । नन्वेवं सुपर्ण्यादिभ्यो ङयन्तेभ्यो ढक् न स्यात्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाऽभावाच्च बिनतादिभ्योऽपि न स्यादत आह ङया-

× 'वाक्य' इति के पाठः ।

वन्तेभ्य इति। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावा-
दिदं सर्वं चिन्त्यम्। तस्मात् 'स्त्रीभ्य' इति सूत्रे 'प्रातिप-
दिकाद्' इति न संबध्यते इत्येव तत्त्वम्। अन्यथा 'ङ्याब्'
ग्रहणस्यैतदर्थमावश्यकत्वेन ङ्याप्सूत्रस्थभाष्यविरोध इति दिक्।
तत एवेति। वस्तुतोऽवयवस्याऽप्रातिपदिकत्वात्समुदायस्य चाऽण-
न्तत्वाऽभावान्ङीपोऽप्राप्तिरेवेति शङ्कितुमुचितम्, प्रधानेन तदन्त-
विधिना ज्ञापने तु नाऽनियमप्रसङ्गदोषोऽत आह यदा त्विति।
'विधीयत' इत्यनन्तरं तदेति शेषः। तत इति। कुम्भकारीशब्दा-
दित्यर्थः, 'नञ्' पाठे तु कारीशब्दादित्यर्थः। सत्यपि प्रधा-
नेन तदन्तविधौ शंकते ननु कदाचिदिति। नियमप्रतिषेधे-
नेति। अयं भावः, नियमेनाऽधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु न्यूनस्य।
अत एव 'अस्याऽपत्यं युवा' इत्यर्थे 'अ' शब्दादिञि यस्येति
इञन्तात्फक्सिद्धिः। 'इयदेव इयत्मात्रम्' इत्यादौ वत्वन्तात्स्वार्थे
मात्रजादिसिद्धिः। एवञ्च तन्निषेध (धात्) तद्व्यावर्त्य-
स्यैव संग्रहो न्याय्यो न त्वतद्व्यावर्त्यस्य। नन्वसत्यपि
प्रधानेन तदन्तविधौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावात्, कुम्भेनै-
कार्थीभूतस्य निष्कृष्याऽपत्येनाऽनन्वयाच्च, तदन्तर्गतकारीशब्दस्य
सुबन्तत्वाऽभावाच्च समुदायादेव ढगादि भविष्यतीत्यत आह अथ
वेति। तदाश्रयणे तु व्यर्थमेवेदमिति ध्वनितम्। केचित्तु
कुम्भकर्मकोत्पत्त्यनुकूलक्रियाश्रयसंबन्धित्वे विवक्षिते समासोत्प-
त्त्यनुकूलक्रियाश्रयसंबन्धित्वविवक्षाया अप्यनपायेन तस्याऽपि
प्रथमोच्चारितत्वाच्च भवेदेवाऽवयवादुत्पत्तिः, एकार्थीभावेऽपि
समुदायाऽर्थेनैकार्थीभावे प्रधानाऽवयवार्थेनाऽपि तस्य दुर्वार-
त्वात्। ध्वनितश्चेदं 'येन विधिः इति सूत्रे। भाष्येऽपीति। तत्रैव-
निरूपितम्। सुबन्तत्वन्तु न वचनेन निमित्तकोटौ प्रविष्टं,
किन्तु न्यायप्राप्तमिति भाष्याशयः। तत्र 'वृद्धि' दोषः प्रकृतो-

दाहरणे स्पष्ट यत्र, स्वरदोषस्तु यदा कुम्भकरणे नियुक्तः कुम्भं करोति तदा 'अणि नियुक्ते' इत्यनेन पूर्वपदाऽऽद्युदात्तत्वमिति । न च 'स्त्रियाम्' इत्यस्य गृह्यमाणविशेषणतायाः प्रागुक्तत्वेन 'अनुपसर्जनाद' इत्येतद्व्यावर्त्त्याऽसम्भवेन ज्ञापितेऽपि कथं चारितार्थ्यम्, अनेनैव 'स्त्रियाम्, इत्यस्य तदन्तविशेषणताया अपि ज्ञापनात्, तस्य ङीप्प्रकृतिविशेषणताया न्याय्यत्वाच्च, स्वप्रकृत्यर्थे एव तदर्थाऽन्वयात् । एवञ्च 'बहुकुरुचरा' इति व्यावर्त्त्यम्प्रसिद्धम् । किञ्च, एवं सति 'आपिशला' इत्यप्येतद्व्यावर्त्त्यमेव, 'अनुपसर्जनाद्' इति तु गृह्यमाणविशेषणमेवेत्याहुः । भाष्ये जातेर्ङीषिति । 'जातेः इत्यनुवर्त्तमाने 'पाककर्ण' इति ङीष् विधाने इत्यर्थः । भाष्ये तस्य च शब्दस्य जातिवाचकत्वादित्यन्वयः । जातिवाचीति । औषधीजातिवाचीत्यर्थः । नन्वेवं 'जातेरस्त्री' इत्यस्याऽनुपसर्जनाऽधिकारे पाठो व्यर्थोऽत आह बहुकुक्कुटेति । कथं कृत्वेति । भाष्यस्योदाहरणविषयत्वभ्रमं निराकरोति नाऽस्त्युपेति ॥ १४ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ।

(४।१।१५)

अन्तस्वरितमिति । तव्यतस्तित्त्वेन स्वरिताऽन्तत्वात् । तशब्दाऽकार इति । प्रत्ययस्वरेण कर्त्तव्यस्य मध्योदात्तत्वात् । अन्तद्यूरिति । धातोः साऽनुबन्धकत्वात । ऊठि कृते इति । बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षौत्वोत्वाऽपेक्षया क्विबपेक्षत्वाद् 'ऊठ्' अन्तरङ्गः । दिव्शब्दस्येति । डिविप्रत्ययान्तस्याऽव्युत्पन्नस्य वेत्यर्थः । प्रसङ्गेनेति ।

न तु प्रकृते ढञो ग्रहणाऽनुपपत्तिप्रयोजिका सेत्यर्थः। स एवेति। सप्तपर्णादौ वीप्सावदत्र वृत्तावधारणस्याऽन्तर्भाव इत्यर्थः। अतदिति। अस्य तत्तद्भिन्न इत्यर्थ इत्याहुः। उपात्तेति। 'ऋदृशोऽङि' इति अनुवृत्तिप्रदर्शनार्थमेतत्। चङि नेति। 'विभाषा धेट्श्व्योः,' इति चङ्। 'जॄस्तम्भु' इति पक्षेऽङ्। ननु लोपाऽर्थं ङित्त्वमत आह यस्येतीति। एवञ्चेति। शब्दस्याऽर्थमाह यद्येत इत्यादि। अन्तोदात्तत्वं नेति। 'ययतोश्चाऽतदर्थे' इत्यनेन। नञ उत्तरयोर्यंयदन्तयोरुत्तरपदयोरसमासस्यान्त उदात्त इति तदर्थः। यज्ञसभायामिति। 'यज्ञ' इति प्रायश्चित्तादेरप्युपलक्षणम्, प्रायश्चित्ताऽऽदिविमर्शे याजनादौ च विदुषामेव साधुत्वेन योग्यतयाऽधिकारादिति भावः। वैदुष्यश्चोपनयनादिमतां पुंसामेवेति तात्पर्यम्। ङीन्विधानादिति। भाष्ये हिर्हेतावित्यर्थः। नन्वौत्स्या अपत्याऽर्थत्वे जातित्वमस्त्येवेत्यत आह भवेति। ननु भगिन्यामपि पुंयोगादेव 'वैद' शब्दस्य वर्तनात्कथं जातित्वमत आह अनेनेत्यादि। ननु 'शार्ङ्गरवादि' सूत्रे जातिग्रहणाऽनुवृत्तौ निरवकाशत्वान्ङीनः कथम्परत्वोक्तिरत आह परत्वेति। ननु तरुणतलुनयोः 'वयस्यचरम' इति ङीपः सिद्धेरुपसंख्यानं व्यर्थमत आह तरुणेत्यादि। स्वरे विशेष इति। उनन्तत्वाद्युदात्तत्वम्, ङीषि त्वन्तोदात्तत्वमिति विवेकः। तरुणी सुरेत्याद्यपि वयस आरोपात्प्रयोगः स्यादत आह अथ वेति ॥१५॥

यञश्च (४।१।१६)

अपत्ये भव इति। स च प्रतिपदोक्तपरिभाषया अपत्याऽधिकारस्थ एव गृह्यते। अत एव 'देवाद्यञञौ' इति यञि 'दैव्या' इत्यादौ न ङीबिति बोध्यम्। अत एव प्रत्याख्यानेन समफलता। ननु विच्छिद्य पाठे दोष एवेत्यत आह आर्षइति।

स तु व्याख्यातृकल्पित इति भावः । नन्वयञोऽभावात्कथं तदन्तान्ङीब्विधिरत आह तत्रेति । नन्वेवं गार्ग्यो न सिध्यतीत्यत आह तत्राऽकार इति । लुग्विधायकेऽकारप्रश्लेषं विनाऽपि सिद्धिं दर्शयति अथ वेति। एतेन 'संघाङ्कलक्षणे'इति व्याख्यातं, 'गोत्रचरणाद्' इत्यतो गोत्रग्रहणाऽनुवृत्तेः । तदनुबन्धकपरिभाषा तु अनित्यत्वेन भाष्यप्रामाण्यान्न प्रवर्त्तते, गोत्रग्रहणस्य तत्राऽनुवृत्त्या गोत्रे तदनुबन्धकयञोऽभावाच्चेति दिक् । 'अभिजिद्' इति ऽयञस्तु अस्त्रियां विधानान्न तद्विषये दोषः ॥१६॥

प्राचां ष्फस्तद्धितः । (४।१।१७ ।)

ननु षित्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकान्ङिषि धातोरपि स्यादत आह धातोरिति । धात्वर्थस्य स्त्रीत्वेनाऽयोगः । कृदन्ते त्ववयवे चारितार्थ्येन समुदायोपकारकत्वे मानाऽभाव इति भावः । एतच्च ✽ अत्राऽनुवृत्तेर्नान्तरीयकत्वञ्च । यद्यपि गौरादिग्रहणमितरप्रातिपदिकव्यावृत्त्यर्थं, तथाऽपि व्याख्यानादत्र तदसंबन्धेनैवोपपत्तौ 'तद्धित' ग्रहणं न कार्यमिति भाष्याऽऽशयः । अन्यथा । प्रातिपदिकाऽधिकाराऽभावे । समर्थेति । ततश्च दक्षयोरपत्यमित्यत्र न स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । (४।१।१८ ।)

अपवादेति । बाधकेत्यर्थः । परत्वाद्धि चाप्प्राप्नोति बाधकविषयेऽपि प्राचां मते ष्फो यथा स्यादित्यर्थः । अत्रत्य 'सर्वत्र' ग्रहणेन कथं तल्लाभोऽत आह इहेति । सर्वत्रेति । अस्य बाधकविषयेऽपीति तत्राऽर्थः । ननु चाप्यपि 'लिङ्गविशिष्ट' परिभाषया

✽ एवञ्च इति ख पाठः ।

ष्फस्य सिद्धेः 'सर्वत्र' ग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न, 'अत'. इत्यधिकारादिति दिक्। भाष्ये पूर्वोत्तरौ तदन्तादी इति। पूर्वो लोहितादिः शकलान्तः, उत्तरः कण्वादिः शकलादिरित्यर्थः। नन्वेवमप्युपसंख्यानमावश्यकं, कतकण्वयोर्मध्ये पठितस्य शकलस्य गणद्वयादपि प्रच्युतत्वादत आह तत्र कतस्येति। अन्तशब्दः समीपवाची। पदान्तत्वाद् 'अतो गुण, इत्यस्याऽप्राप्तेराह शकन्ध्वादीति। स्वरभिन्नानामिति। यद्यपीदं 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्यनेनाऽपि सिध्यति, तथापि 'कण्वादिभ्य' इत्येतत्साधारण्येनेदमेवोपन्यस्तम्। अत्राऽप्येकशेष इति। षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरिति भावः॥ १८॥

कौरव्य * माण्डूकाभ्याञ्च (४।१।१९)

ननु पूर्वत्र 'तद्धित' ग्रहणप्रत्याख्यानात्कथम् 'आसुरायणी' इत्यत्र यस्येति लोपोऽत आह सूत्रपाठेति। एवञ्च तद्धितग्रहणमेवैतदर्थकस्य ज्ञापकमित्यर्थः। शेषेऽर्थ इति। इदञ्च भाष्योदाहरणस्थ 'कल्प' पदाज्ज्ञायते। ननु 'छ' प्रतिप्रसवस्येह का सङ्गतिरत आह इहैवेति। लाघवमेव दर्शयति अन्यथेति॥ १९॥

वयसि प्रथमे (४।१।२०)

ये त्रीणीति। वार्त्तिकसम्मतत्वादिदमेव युक्तम्। ननु वयोविषयत्वेन वयोबोधकतया नैतानि वयोवाचीनीत्ययुक्तमत

* अत्र 'कौरव्या ब्राह्मणाः। 'चत्वारो वयमृत्विज' इति वेणीसंहार (१।२५।) प्रतिपादितो वर्द्धमानगृहीतः 'कौरव्यः क्षत्रियसामान्यवचनो न तु ब्राह्मणवचनः भीमवचनविरोधावदिति भ्रान्तो वर्द्धमान इति। सं०।

आह नैषामिति। बाल्ययौवनस्थाविररूपं वयो नैषां प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। एतच्छब्दप्रतिपाद्यक्रियाकारकादिसम्बन्धाद्वयसोऽप्रतीतेराह विशेषणेति। प्रकरणादिसापेक्षाऽवधारणादिगर्भविशेषणविशेष्यभावादित्यर्थः। सर्वाऽपि कदाचिदुत्ताना शेते इति। सामर्थ्यादुत्तानैव शेते इत्यवधारणाद्याश्रीयते। तत्र प्रकरणाद्वृद्धत्वाऽभावे निश्चिते 'बाला' इति गम्यत इति तात्पर्यम्। नन्वेवं वयोऽवगतौ ङीप्स्यादेवेत्यत आह ततश्चेति। भाष्ये अत्राऽपि हि सम्बन्धादिति। पुरुषाऽसम्प्रयोगसम्बन्धादिति भावः। औत्पत्तिकादिति। स्वाभाविकादित्यर्थः। स हि साक्षात्सम्बन्धः। प्रथमं वय इति। पुंसि नस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन स्त्रियामपि तदेवेति भावः। साहचर्यादिति। यस्याः प्रथमं वयस्तस्याः पुंसाऽसम्प्रयोग इति सम्बन्धादित्यर्थः। शब्दसम्बन्धस्येति। शब्देन सम्बन्धो यस्येति बहुव्रीहिः। प्रमाणान्तरम्। प्रकारणादि। विशेषणेनेति। प्रकारणादिना प्रथमवयोविशिष्टायाः कर्त्रीत्वप्रतीतिरिति प्रकरणादिप्राप्तप्रथमवयोरूपेण विशेषणेन सम्बन्धादित्यर्थः। भाष्ये यदा कर्तृत्वमित्यादि। प्रत्ययाऽर्थो यदोपपदार्थधात्वर्थाभ्यां विशेषितस्तदा तद्विशेषणक प्रत्ययार्थस्य सामान्यतो बोधोत्तरम्प्रकरणादितो वयःप्रतीतिरित्यर्थः, उत्तानशयननिरूपितकर्तृत्ववतीति बोधादिति भावः। एवं बहुव्रीह्यर्थोऽन्यपदार्थो वृत्तिपदार्थविशेषणकः प्रथमं बुध्यते, ततोऽनन्तरं प्रकरणादितः स्वाभाविकरक्तपादत्ववती 'बाला' इति विशेषप्रतीतिरिति। भाष्ये द्विग्वर्थ इति। अस्य द्विगुनिमित्तप्रत्ययार्थ इत्यर्थः। प्रमाणान्तरम् प्रकरणादि॥ २०॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि (४।१।२२)

तद्धितलुक्येवेति । एवं हि समाहारे न स्यादिति भावः । 'आगन्तूनामन्ते निवेश' इति न्यायेन स एवोचित इति तात्पर्यम् । द्व्याढकीति । द्वाभ्यामाढकाभ्यां क्रीतेति, द्वयोराढकयोः समाहार इति चाऽर्थः । परिमाणवाचित्वादिति । विस्तादीनां पृथग्ग्रहणादेवाऽत्र 'परिमाण' शब्देनोन्मानमपि गृह्यत इति भावः । विस्तादयः परिमाणविशेषा ❀ अपीत्याशय इत्यन्ये ॥ २२ ॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष् (४।१।२५)

ननु लिङ्गाऽधिकारे क्रियमाणे 'महोधा' इत्यादावूधसोऽनङ् दुर्वारोऽत आह ऊधसोऽनङिति । नश्चेति वक्तव्यमिति । न चैवमनो लाक्षणिकत्वाद् 'अ' लोपाऽनापत्तिः, अर्थवत्परिभाषावद् 'अन्' ग्रहणे 'लक्षणप्रतिपदोक्त' परिभाषाया अप्यप्रवृत्तेः । एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवाऽनङादेर्ङित्त्वम्, हलन्तेभ्य आचार क्विबभावान्नाऽऽचारक्विबन्ते आत्मनेपदप्रयोजकमिति बोध्यम् । नन्वत्र पाठे 'धनुषश्च' इत्यत्राऽनङ् न लभ्येतेत्यत आह धनुष इति । कप्समासान्तेति । कब्रूपसमासान्तेत्यर्थः । द्वावत्रेति । अवस्थाप्रश्नद्वारेण कब्विशेषविषयः प्रश्न इति भावः । अनवकाशं स्यादिति । वाक्याऽवस्थायां कपः प्रवृत्त्या तदन्तस्यैव

❀ विस्तः सुवर्णकर्षः । आचितो दश भाराः । (भाराः=बोरा) । कम्बल्यम् ऊर्णापञ्चप्रस्थाः । (कर्षः=तोला) । प्रस्थः=शेर) (भार=भरा=भोरा=बोरा) इत्यपभ्रंशप्रकार इति सं० ।

बहुव्रीहित्वाद्द्वयोऽन्तबहुव्रीहेरभाव इति भावः । ननु 'न हि सावकाशो ङीष्' इति वक्तव्ये न हि ङीष् विभाषेति कुत उक्तमत आह द्वयोस्त्विवति । नदीलक्षण इति । ननु ङीषि कृते तदन्तस्य बहुव्रीहित्वाऽभावाद्बहुव्रीह्यर्थकवाक्यत्वाऽभावाच्च 'नद्यन्तबहुव्रीहेः कब्' इत्यर्थेऽपि कथं *तत्प्राप्तिः, न च 'लिङ्गविशिष्ट' परिभाषया तत्प्राप्तिः, तथा च परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशो बोध्यत इति वाच्यम्, समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति 'ङ्याप्प्रातिपदिकाद्' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनाऽत्र तदप्राप्तेरिति चेन्न, तदनभ्युपगमेनैव पूर्वपक्षिणा प्राप्त्युद्भावनात्, समासान्तविधाववयवग्रहणे एव दोष इत्यत्रैव तद्भाष्यतात्पर्याच्च, समाससमुदायग्रहणे तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः फले विशेषाऽभावाच्च । भाष्ये नद्यन्तानामिति । नद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदे इति भावः । अत एव 'करभोरुः' इत्यत्र न नित्यः कप् । भाष्ये परत्वादिति । उत्कृष्टत्वादन्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

दामहायनान्ताच्च (४।१।२७)

न हि घट इति । फलाऽनुकूलत्वेन कृतेरपि सर्वधात्वर्थत्वादिति भावः । भाष्ये अचेतनेष्वपीति । कृत्याद्यारोपेण प्रयोग इति भावः । एवमेव 'रथो गच्छति' इत्याद्युपपत्तिः । एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशनिवृत्तौ बीजमाह शब्दानुमानेति । भाष्ये शालाया इत्यन्तः ईदृशेऽर्थे कथं प्रयोगेण भाव्यमिति प्रश्नः । द्विहायनेत्याद्युत्तरम् । वक्तव्यमिति । हायनाऽन्तो

---

* कथं तत्प्राप्तिरित्यत्र 'कथमप्राप्तिः' इति क्व पाठः ।

यो बहुव्रीहिः स वयसि गम्ये एव ङीषः प्रकृतिः शिष्टैः स्मृत इत्यर्थो भाष्यस्य ॥ २७ ॥

रात्रेश्चाऽजसौ । (४।१।३१ ।)

भाष्ये सर्वां रात्रिं सहोषित्वा पत्या एका त्रिशात्रिकाम् इति पाठः ॥ ३१ ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । (४।१।३२)

जीवदिति । लोकव्यवहारादीदृशस्य योगस्य ❀ ग्रहणम् । अत एवाऽग्रे जीवत्पत्याश्चेति भाष्य उक्तम् । तत्र 'ङिति ह्रस्वश्च' इति पाक्षिकनदीत्वम् । ननु मतुप्युगिल्लक्षण ङीपो दुर्वारत्वेन कथं प्रत्युदाहरणत्वमत आह नुगभाव एवेति । भाष्ये उक्तमेव सामान्येनोपसंहरति एतस्मिन्विषय इति । एतस्मिन् विषयविशेष इत्यर्थः । नुक्पदोच्चारणकृत्यमाह मतुब्नत्वे इति ॥ ३२ ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (४।१।३३)

पतिशब्दस्येति । नार्थस्येत्यर्थः । 'पत्नीसंयाज' × शब्दो यागविशेषस्य संज्ञा । पतिशब्दाऽर्थस्येति । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्यस्येत्यर्थः । सूत्रे 'यस्य च भावेन' इति सप्तमी । यज्ञसंयोगे सति यदैश्वर्यं प्रत्यासत्त्या तन्निरूपितं तत्र वर्त्तमाना-

---

❀ 'ईदृशसंयोगस्य' इति के पाठः ।

× अयं यागो बौधायनशालिकिभ्यां महर्षिभ्यां द्वैधसूत्रस्य पञ्चमे खण्डे पञ्चदशेऽध्याये परिक्रमणान्तर्धानादिविषये विकल्पित इति द्रष्टव्यं बौधायनश्रौतसूत्रम् इति सं० ।

त्पतिशब्दादित्यर्थ इति भावः। यज्ञफलस्वर्गादिभोक्तृत्वाच्च यज्ञस्वामित्वं भार्याया बोध्यम्। सहाऽधिकारादिति। 'मद्भिलषितसाधनत्वा'न्मदर्थं कर्म' इत्येवंलक्षणेऽधिकारो भार्याया अप्यस्तीति मीमांसायां स्पष्टम्। कर्त्तृत्वादिति। यस्याऽधिकारस्तस्य कर्तृत्वादित्यर्थः। न तु शूद्रस्येति। विद्याया अभावात्तस्यैवाऽनधिकारे तद्भार्यायाः सुतरामिति भावः। ननु पञ्चमहायज्ञेषु शूद्राणामप्यधिकारोऽस्तीति चेन्न, शूद्रस्येत्यस्याऽसच्छूद्रस्येत्यर्थात्। सच्छूद्राणामेव तेष्वधिकार इति प्रसिद्धं स्मृत्यादिषु। अग्नीति। अग्निसाक्षिकपाणिग्रहणनिमित्तसादृश्यादित्यर्थः। इदमुपलक्षणम्, येषां तदपि नास्ति, तेषां सादृश्यान्तरं बोध्यम्॥ ३३॥

विभाषा सपूर्वस्य। (४।१।३४।)

विद्यमानेति। 'सहैव पुत्रैर्दशभिः' इतिवत्। न त्विति। तथा सति पूर्वस्याऽपि नकारः स्यादिति भावः। तदाह न हीति। तत्र पतिशब्देति। प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्गृह्यमाणविशेषणताया एव सर्वत्र दर्शनाद् 'अनुपसर्जनाद्' इत्यादि तस्यैव विशेषणमिति भावः। ननु 'वृद्धपत्नी' इत्यादावपि समास उपसर्जनं न भवतीत्यत आह सर्वोपसर्जनेति। वस्तुतस्तूपसर्जनप्रत्ययवयवके समासे इत्यर्थः। अत एव 'अतिपत्नी' इत्यपि सिध्यति, सङ्कोचे मानाऽभावाच्च। अत एव प्रत्याख्याऽऽरम्भयोः सफलता। आशायाः पतिरिति। आशापतिलब्ध तत्पूरकत्वेन। तदेव पत्यन्तं प्रातिपदिकमेव। सपूर्वग्रहणेन चेति। विशेष्यत इत्यनुषङ्गः। ननु 'वृद्धपत्नी' इत्यादौ समासप्रातिपदिकात्पूर्वस्य कस्यचिदभावात्सपूर्वत्वाऽभा-

वेन प्रत्ययो न स्यादत आह पूर्वशब्दश्चेति । अत एव वाक्ये नाऽतिप्रसङ्गः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादाह सामर्थ्या च्चेति । सत्पूर्वस्येति । विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । विद्यमान-पूर्वाऽवयवकत्वस्य केवलपतिशब्देऽभावात्, पकाररूपाऽवयवस्तु अव्यभिचारीति तात्पर्यम् । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानाच्च 'अनु-पसर्जनाद' इत्यपि तदन्तविशेषणम् । तदुक्तम् प्रत्यन्तादनु-पसर्जनादिति ॥ ३४ ॥

पूतक्रतोरै च ।(४।१।३६।)

अविशेषेण सर्वेषामुत्तरयोगानां ग्रहणमिति भ्रमं निराकरोति त्रय इति । लक्ष्याऽनुसारिव्याख्यानेनेति भावः । नन्वर्थधर्मस्य लिङ्गस्य लुकोऽसम्भवः, आगमाऽऽदेशैः सन्नियोगस्य चाऽसम्भ-वोऽत आह लिङ्गार्थे इति । यद्यपीति । सन्नियोगशिष्टानामन्यतरऽ-पाय उभयारप्यपायादिति भावः । अस्य न्यायस्य व्यभिचरितत्वं दर्शयति यथेति । अत्राऽऽनुक इति । 'इन्द्रवरुण' इति विहितस्येत्यर्थः । ऐकारस्य 'वृषाकप्यग्नि' इति विहितस्य । थुगागमः 'षट्कतिकतिपय' इति विहितः । ननु 'अन्तरङ्गा-नपि' इति न्यायेन लुग्विषये पूर्वमेवाऽप्रवृत्तिरत आह प्रत्ययल-क्षणेनेति । स न्यायस्त्वन्तरङ्गनिमित्तविनाशकविधिविषयः । न च प्रकृते तन्नाशः, प्रत्ययलक्षणेन सत्त्वादिति भावः । 'षड्' इति सूत्रे 'डड्' इत्यनुवृत्तस्य 'डट्' चेदस्तीत्येवार्थः, सप्तम्या विपरिणामे फलाऽभावादित्याशयः । 'डटि परत' इत्यपि वस्तुतस्तस्य परत्वादुक्तमिति बोध्यम् । ननु कनीति । डटम्प्र-त्ययलक्षणेनाश्रित्य भवन्तु न, 'न लुमता' तस्मिन्निति प्रत्यय-लक्षणनिषेधाद् ।

वोतो गुणवचनात्। (४।१।४४।)

'अदेङ् गुण' इति परिभाषणात्किं प्रश्नेनेत्यत आह उत इतीति। वचनग्रहणाच्चेति। गुणवति द्रव्ये वर्त्तमानप्रातिपदिकलाभाय हि तत्। न चाऽदेङामेवंप्रकारः सम्भवतीति भावः। नन्वेवं संसर्गिभेदकं यद्यदितिलक्षितगुणग्रहणमस्त्वित्यत आह विशेषणस्याऽपि त्विति। अपि तु विशेषणस्य संसर्गिभेदकमिति लक्षितगुणस्य ग्रहणं प्राप्नोतीत्यन्वयः। द्रव्यमिति। 'सीदन्त्यस्मिन् जातिगुणक्रिया' इति व्युत्पत्तेः सदेरौणादिको 'व' प्रत्ययः। ततः पाकादिकारणान्तरवशाद् गुणान्तरोत्पत्तौ स गुणस्ततो द्रव्यान्निवर्त्तत इत्यर्थः। भिन्नजातीयेष्विति। घटपटादिष्वित्यर्थः। एतेन जातेरिति। इदमुपलक्षणम्। अनेन संज्ञाया अपि तत्त्वनिरासात्। न कदाचिदिति। नित्यत्वात्तस्या इति भावः। प्राणित्वमिति। यद्यपि प्राणित्वं प्राणसम्बन्धरूपं न जातिर्नाऽप्यखण्डोपाधिस्तथाऽपि तस्य जातित्वाऽङ्गीकारेणेदम्। इत्याहेति। इत्यत आहेत्यर्थः। आधेय इति। अस्याऽर्थ उत्पाद्य इति। एतेन नित्याऽनित्यवृत्तिजातिमत्त्वं लब्धं, नैव क्रियेत्याह क्रिया न्विति। अद्रव्यस्वभाव इति। द्रव्यभिन्न इत्यर्थः। द्रव्यादन्य इति। उत्तरलक्षणे उक्तेर्द्रव्यपदेनाऽत्र गुणाऽऽश्रय उच्यते। अत्रैवं व्याख्याने 'पृथग्जातिषु दृश्यत' इत्यनेन 'सत्त्वे निविशत' इत्यादिना वा जातेर्वारणे सिद्धेऽन्यतरवैयर्थ्याऽऽपत्तिः। किञ्च, क्रियावारकेणैव जातिवारणे सिद्धे उभयोरपि वैयर्थ्यम्। किञ्च, 'पृथग्जातिषु' इत्यनेन जातिवारणमशक्यं, भिन्नजातीयेषु घटपटादिषु द्रव्यत्वादिदर्शनात्। अन्यद्द्रव्यमिति। यथा कुसुम्भादिरूपं वस्त्रमायाति कुसुम्भश्च परित्यजतीत्यर्थः। पटुत्वा-

ह्यपि क्वचिदायाति क्वचिन्नश्यति, कस्यचित्पटोरपटुत्वस्याऽपटोश्च पटुत्वस्य दर्शनात् । पूर्वलक्षणेऽप्येवमेव व्याख्यातुमुचितम् । द्रव्येषु दृष्ट इति । पूर्वार्धेन संज्ञाया जातेश्च तत्त्वनिरासः । ननु गुणस्य वाचकत्वमनुपपन्नमत आह शब्दधर्म्मस्येति । अनेन लिङ्गक्रियाया गुणत्वनिरासः । अत्राऽपि पूर्वलक्षणवद्व्यर्थविशेषणताऽऽपतति । द्रव्याऽन्यत्वेन भावत्वोपलक्षणादभावनिरासः । अत्र वदन्ति, 'गुणो नाम' इति प्रश्ने नामैकदेशग्रहणं 'गुणवचनः क' इति प्रश्नः । अत एवोत्तरं 'वाचकः सर्वलिङ्गानाम्' इति यथाश्रुततयैव सङ्गच्छते । येषाञ्च शब्दानाम् 'आकडार' सूत्रे गुणवचनसंज्ञोक्ता, तेषामेवाऽत्र कथनम् । एवं हि द्वयोर्भाष्ययोरेकवाक्यता भवति । तत्र हि समस्तकृदन्ततद्धितान्तसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दस्य गुणवचनसंज्ञा कृता । तस्मादत्राऽपि विशेषणैस्तद्व्यावृत्तिरेव युक्ता । तथा हि । तत्राऽऽद्यपादेन संज्ञानिरासः । न हि संज्ञाजातिशब्दा द्रव्ये विद्यमान एव रक्तादिशब्दवत्कदाचिद्वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्ते कदाचिन्नेति भवन्ति । 'जातिषु पृथग्दृश्यत' इत्यनेन सर्वनामनिरासः । यथा शुक्लादयः शब्दाः समाने शुक्ले गवि 'शुक्ल' शब्देऽश्वे 'कर्क' शब्दो, नैवं सर्वनामशब्दा नियतविषयाः । चार्वादयोऽपि क्वचिच् 'चारुः' इति क्वचिच् 'चारुतर' इति, नैवं क्वचित् 'सर्वतर' इति । 'आधेय' इत्यनेन संख्याशब्दनिरासः : न हि स रक्तादिगुणशब्दवद्द्रव्ये विद्यमानयत्नाऽऽधेयो यत्नाऽऽधेयाऽर्थक इत्यर्थः । अनेनैव जातिशब्दानामपि निरासः । अक्रियाज इति । अस्य क्रियाप्रतिपादकधात्वजन्य इत्यर्थः । तेन कृदन्तनिरासः । असत्त्वप्रकृतिरिति । अनेन सत्त्ववाचकप्रकृतिकभिन्नाऽर्थकेन समस्ततद्धितान्तयोर्निरासः । अत एव

'प्रकृति' ग्रहणं चरितार्थम्। उत्तरश्लोकेऽप्याद्यपादेन संज्ञा शब्दनिरासः। दृष्ट इति। अस्य पृथगिति शेषः। तेन सर्वनामनिरासः। तृतीयपादेन जातिनिरासः। न चाऽऽद्य-पादेन जातिनिरासः, नीचतत्तद्वर्णवृत्त्या सप्तमादौ ब्राह्मणत्वा दिनिरासात्, विश्वामित्रादौ तत्सम्बन्धाच्च। आविष्टलिङ्गा जाति-र्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्त्तते 'उत्पत्तिप्रभृति आविनाशात् तल्लिङ्गं न जहातीति 'विशेषणानाञ्च' इति सूत्रे भाष्योक्तेस्तद्वाचकानां न सर्वलिङ्गवाचकत्वम्। अनेन संख्यानिरासोऽपि, विंशत्यादीनां सर्वलिङ्गत्वाऽभावात्। द्रव्यादन्य इति। अस्य द्रव्यवाचक-प्रातिपदिकप्रकृतिकादन्य इत्यर्थः, द्रव्यवाचकान्यप्रकृतिक इत्यर्थो वा। तेन समस्ततद्धिताऽन्तयोर्निरासः। द्वितीयपादस्थायि-नाऽधातुजत्वस्य संग्रहः। तेन कृदन्तनिरास इति। अत एवो-त्तरसूत्रे 'बहु' ग्रहणं चरितार्थम्। 'संख्याशब्दस्याऽगुणवच-नत्वाद्' इति कैयटव्याख्यानेऽपि 'आधेयश्च' इत्यादिना संख्या-वारणसम्भवात्। वस्तुतोऽत्रत्यमिदम्भाष्यमेकदेश्युक्तिः, व्या-ख्यालेशस्याऽप्यभावात्, उक्तरीत्या सिकताकूपवद्विशीर्णत्वाच्च, 'आकडार' सूत्रे स्वयमुक्तत्वाच्च,भगवताऽत्र नोत्तरितमिति भाति। ननु ङीप् ङीषोः को विशेषोऽत आह धान्ये निदितीति। वसु-शब्दः प्राशस्त्यगुणवाची। खरुः पाणिग्रहणोत्कण्ठावती॥४४॥

पुंयोगादाख्यायाम्। (४।१।४८)

क्लिष्टत्वात्सूत्राऽर्थं दर्शयति पुंसा योग इति। 'कर्त्तृकरण' इति समासः। हेतोरिति। हेतौ पञ्चमीति भावः। ननु प्रधानेन योगेन, स्त्रिया वा सम्बन्धः स्यादत आह अन्येनेति। तत्र नाऽऽद्य इत्याह गणकादय इति। अन्त्ये स्त्रिया आख्याया-मित्यत्र किं पुंयोगात्प्राक् तदाख्यायामित्यर्थ, उत उत्तरकाल-

मिति। नाऽऽद्य इत्याह स्त्रियाश्चेति। नाऽन्त्य इत्याह पुंयोगादिति। प्रसूतादयो हीति। पुंयोगहेतुकगर्भाधानोत्तरकालं, तन्निःसरणरूपप्रसवप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः। नाचक्षते इति। ततो गर्भनिःसरणाऽभावादिति भावः। गर्भाधाननिमित्तकः 'प्रसूत' शब्दः पुंस्यपि, तथाप्युक्तप्रवृत्तिनिमित्तको न, पुंस आख्या नाऽपि गर्भाधाननिमित्तेन, प्रसूतशब्दवाच्यपुंयोग मात्रेणाऽस्य स्त्रियां प्रवृत्तिरिति भावः। गोपालिकादीनां प्रतिषेधप्रतियोगित्वाऽसम्भवादाह वाक्यशेष इति। नन्वत्र 'तृजकाभ्याम्' इति निषेधात्समासो दुर्लभः, शेषषष्ठ्या समासेऽपि 'आपः' सुपः परत्वादित्वं दुर्लभमिति चेन्न, शेषषष्ठ्या अपि तत्प्रकृत्यर्थस्य क्रियाजनकत्वात्कारकत्वमेवेति, तथापि सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इति नाऽऽपः सुपःपरत्वमित्यदोषात्। यथाकथञ्चित् कारकोपादानेऽपि कथञ्चित्कारकत्वमादाय सा प्रवर्त्तत इति, अत्रत्यभाष्याद् 'उपपदम्' इति सूत्रस्थभाष्याच्च ज्ञायते। पुंसीति। प्रस्थानादिक्रियायाः पुंधर्मत्वादिति भावः। उदाहरणयोः 'सुपि स्थः' 'चरेष्टः' इति टटौ। भाष्ये तस्येदमिति। सामान्ये नपुंसकम्। तत्कृतानिति। तस्येयमित्यभिसम्बन्धकृतानित्यर्थः। करणसाधन इति। तथा च 'स्नान' शब्दो गन्धतैलादिवचन इत्यर्थः। ननु तद्धितस्य विकल्पे षष्ठशब्द एव सम्बन्धमाचष्टे इति किं लुकेत्यत आह तद्धितस्येति। महाविभाषया वाक्यस्यैवाऽभ्यनुज्ञानादिति भावः। लक्षणया चेदृशेऽर्थेऽसाधुत्वम्, 'तत्सम्बन्धी' इत्यर्थेऽनुशासनेन प्रत्ययान्तस्यैव तत्सम्बन्धीत्यादि समासस्यैव वाऽसाधुत्वनियमादिति तात्पर्यम्। प्रतिविधानात् तत्समर्थाऽऽचरणात्। पञ्चभिर्हलैर्भूकर्षणस्यैकेनाऽसम्भवादिति भावः। भाष्ये भर्तृकृतानिति। भर्तृकृतपापकृतानित्यर्थः। तत्कृतानिति पाठेऽप्ययमेवार्थः। तथा च दाम्पत्य

लक्षण एव पुंयोगो भगवतोऽभिमतः केकयी देवकी रेवतीत्यादौ गौरादित्वान्ङीषिति तदाकूतम्। तथेति*। स्वामिदासयोः पाककर्त्तृत्ववत्स्त्रीपुंसयोः पापकर्त्तृत्ववच्च तयोः प्रस्थातृत्वमपीत्यर्थः। कथं पुनरन्यथाऽर्थेनाऽन्यार्थाऽभिधानमत आह सम्बन्धादिति। नन्वणि ङीब्विधानार्थमिदमित्यज्ञापकमत आह अणि हीति। भाष्ये अनीकारा इति। ईकाराऽप्राप्तियोग्या इत्यर्थः। प्रकृत्यर्थे पुंसीति। एवञ्च पुमाख्यायाः स्त्रियामवृत्तेः सूत्रवैयर्थ्यमेवेति भावः। ननु प्रसूतादौ 'ङीष्' व्यावृत्तये तस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमिति चेन्न, व्याख्यानात्, पुंयोगादित्यस्य यः 'पुं' शब्दः स्वार्थयोगात् स्त्रियां वर्त्तत इत्यर्थकरणेन तद्वारणात्। नित्यो बाध इति। तथा च 'प्राष्ठ्य इमा' इत्यसाधु स्यादिति भावः। इदं चिन्त्यम्, सर्वथा बाधकल्पनाऽपेक्षया ईदृशे विषये तस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनस्यैवौचित्यात्। तच्चेदं ज्ञापकं स्त्रीप्रत्ययङीष्-विषयमेवेति नाऽन्यत्र। अनया रीत्या प्रकृतिमात्रस्य साधुत्वमिति न पक्षयोः फलभेदः। परन्तु—'आख्यायाम्' इत्यस्योक्तार्थतात्पर्यग्राहकतया चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वाऽसम्भवात्र इत्यरुचिर्वक्तुमुचिता। ननु पूर्वव्याख्यानेऽपि 'तस्येदम्' इति सम्बन्धस्यैवोक्तेः पक्षभेदोऽनुपपन्न इत्यत आह एतत्पूर्वके णेति। प्राष्ठीत्वस्य कथं साधुत्वमत आह भेदस्य त्विति। आरोप्यत इति। आरोपे च हेतवस्तात्स्थ्यादयः। शक्यताऽवच्छेदकप्रकारक एव लक्ष्यार्थबोध इति भावः। तत्प्रकारकप्रतीतिविशेष्यप्रसिद्धार्थत्वं मुख्यत्वम्। तादृशाऽप्रसिद्धार्थत्वञ्च गौणत्वम्। अत्र बालेष्विति। मुख्यमञ्चपदार्थस्याऽचेतनत्वेन हसनकर्त्तृत्वाऽसम्भवादित्यर्थः। ताद्धर्म्यादिति। शौर्यादियोगान्माणवक-

---

* यथेति कैयटे पाठः।

वाही ❀कयोः सिंहत्वगोत्वाऽऽरोप इति भावः। गोत्वाऽनुषङ्ग इति। गोत्वसम्बन्ध इत्यर्थः। नन्वन्यधर्मस्याऽन्यत्र कथं सम्बन्धोऽत आह निमित्तादिति। शौर्यादिरूपादित्यर्थः। विपर्यस्तमिति। अन्यत्र विद्यमानमर्थरूपमन्यत्राऽऽरोपितमित्यर्थः। स्वार्थे गोत्वे। कैश्चिदिति। अस्य पातञ्जलैरित्यर्थः। सामीप्याद्गङ्गायां घोषः। अत्र तीरे सामीप्याद्गङ्गात्वाऽऽरोपः गङ्गासम्बन्धितीरे लक्षणयान्तु 'तस्येदम्' इत्यणन्तस्यैव तत्राऽर्थे साधुत्वेनाऽसाधुत्वम् †। एवं मत्वर्थादिलक्षणायामपि प्रकृतेरसाधुत्वम्। साहचर्यञ्च सम्बन्धमात्रोपलक्षणम्। अत्र पक्षे पुंयोगहेतुकस्त्रीवृत्तित्वाऽभावादाह पुरुषगताया वेति। आरोपे निमित्तञ्च तत्साहचर्यम्। बाध्येतेति। अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य ×इति भावः। ननु तदबाधाय परिभाषायाः करणे गौरवमत आह परिभाषा चेति। शस्य। 'पाघ्रा' इत्यादिना विहितस्य। वस्तुतो जिघ्रादेशस्य तेन प्रतिषेध इति शप्रत्ययान्त एव व्याघ्रशब्द इति बोध्यम्। घ्रशब्दमात्रमिति। किन्तु 'व्याघ्र' शब्द इति भावः। सूकर्यादिरिति। सूतेः करगिति मत इदम्। प्रोष्ठीत्यादिरिति पाठान्तरम्। प्रोष्ठी सूकरीत्याहुः। अभीक्ष्णमिति। तच्छीलस्याऽप्युपलक्षणम्। स्वाथिकत्वादिति। एवञ्चाऽत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तिरिति भावः।

❀ बाहीकः=पञ्चालः 'पञ्जाबो' इति भाषा। पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः। बाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेद्' इति कर्णपर्वणि भारतोक्तेः। सं०

† 'तत्रार्थे साधुत्वम्' इति रवे पाठः।

× 'बाधोऽनन्यार्थ' इतिके पाठः।

अन्यथा तस्याऽपि सुबन्तादुत्पत्तौ पूर्वं सुपि इनुगणन्तत्वरूपाधिकपदार्थस्याऽपेक्षतया बहिरङ्गाऽणुप्रत्ययादन्तरङ्गत्वात्पूर्वं समासे ततो विशिष्टादणि रूपसिद्धौ भाष्यमसङ्गतमेव स्यात्। भाष्योक्तः स्वरदोषस्तु 'व्यावक्रोशी*' इत्यत्र प्रथमं तद्धिते तदन्तेन समासेऽन्तोदात्तं स्यात्। समासोत्तरमणि तु आद्युदात्तमिति बोध्यम्। विशेषाऽपेक्षत्वादिति। इनुगणन्तत्वरूपाऽधिकपदार्थाऽपेक्षत्वादित्यर्थः। बाध्यत इति। नन्वियं तदप्राप्तविषयसङ्ग्राहिका, अत एव 'अपिना' तदर्थस्याऽपि संग्रहः परिभाषायामिति चेन्न, गत्यादिसमवधाने बाधिकैव तस्या इत्याशयात्। अपिस्तु गत्याद्यभावे तावन्मात्रस्याऽपि ग्रहणाऽर्थ इति भावः। न तु प्रातिपदिकत्वमिति। 'प्रत्ययग्रहण' परिभाषया कृदन्तत्वाऽभावादिति भावः। 'अर्थवत्' सूत्रेणाऽपि नेत्याह तत्र समासेति। भाष्य इतर आह कृत्त्वादिति। तदेव विवृणोति ननु चेदानीमिति। एतया परिभाषयेहेति। 'कृद्ग्रहण' परिभाषयेत्यर्थः। सुपो लुक् प्रसज्येतेति। तद्व्यावृत्तये समासग्रहणकृतनियमेन परत्वात्कृदन्तत्वप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधोऽवश्यं वाच्यः। एवञ्च फलाऽभावान्नैतत्परिभाषोपस्थितिस्तत्रेति भावः। सिन्नित्यसमासयोरिति। नित्यग्रहणाऽभावेऽपि समासे प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम्। प्रतिषिध्येतेति। स्वरेऽपि विशेषो बोध्यः समासाऽसमासयोः। तथा च प्रकृतिभावः समासप्रयोजनं, तथा विशेषणाऽनन्वयःसंख्याभानाऽभावे इत्यपि बोध्यम्। पदव्यपदेशोऽस्तीति। समुदायस्येति शेषः। न तूत्तरपदेति। उत्तरखण्डस्येति शेषः, समासाऽभावादिति भावः। तस्मादिति।

* जनद्वयस्य परस्पररोदने, भटानामपरस्पराह्वाने च 'व्यावक्रोशी' प्रयुज्यते इति सं।

संस्कृतगवेषणा ।

—:०:ॐ:०:—

अयि सहृदयाः

तत्रभवतां सर्वेषां सन्निधे मदीयेयमभ्यर्थना यत्सादरमियं संस्कृतगवेषणा भवद्भिर्देवभाषोन्नत्यै अङ्गीकर्त्तव्येति । इयं गवेषणा महता परिश्रमेण व्यावहारिकान् पारिभाषिकशब्दान् शब्दतः परिचितानर्थतोऽपरिचितानन्विष्याऽन्विष्य प्रथमपरीक्षार्थिनां छात्राणां कृते मया विरचिता । अस्यामतीवोपकारकाः शब्दाः सन्निवेशिताः सन्ति ये विदुषोऽप्यानन्दयन्ति । कौमुदीपरिपठितान्युदाहरणानि यावच्छक्यं 'ध्रुवका, अत्रका, नदालम्, कुलिज इत्येवमादीनि सम्यगर्थतो विशदीकृत्यलिखितानि सन्ति । यदि संस्कृतभाषासंबन्धिव्यवहारनैपुण्यमभिवाञ्छन्ति तत्रभवन्तस्तर्हि स्वस्वविद्यार्थिषु मदीयगवेषणायाः श्रीमद्भिः प्रचारः कर्त्तव्यः । मूल्यम् आणकपञ्चकम् ।

बालगोविन्दशर्मा वैद्यः

महावीर औषधालय,

ज्ञानवापी बनारस ।

उद्योतनियमः ।

—:*:०:*:—

अयमुद्योतः प्रतिमासं द्वात्रिंशत्पृष्ठात्मको निःसरिष्यति । भविष्यति मुद्रापट्कं वार्षिकं मूल्यमस्य मुद्रणकर्मणि परिसमाप्ते । ये च मुद्रणकाले ग्राहकश्रेण्यां स्वस्वनामानि लेखयिष्यन्ति तैस्तु सार्धचतुष्कमेव वार्षिकं मूल्यं देयं भविष्यति । अतो मुद्रणमध्ये एव सर्वैर्ग्राहकैर्भवितव्यम् इति ।

निवेदकः—

बालगोविन्दशास्त्री

(महावीर औषधालय, ज्ञानवापी बनारस ।)

